శ్రీ ర స్తు.

శ్రీ విద్యానాథమహోపాధ్యాయవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్

రత్నాపణసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల. వేంకటనరసింహాచార్యైః —

పరిష్కృతమ్.

చెన్నపురి:

'వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్'

ఇత్యేతైః

ప్రకాశితమ్.

1917.

PRINTED BY

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

AT THE ADI SARASWATY NILAYA PRESS,

69, Malayaperumall Street, Madras.—1917

విషయసూచికా.

విషయసూచికా.

N. B. అస్మిన్ గ్రంథే అష్టషష్ట్యుత్తరశత (౧౬౮) తమే పృష్ఠే ౨౦ పంక్తౌ "ఉన్మిష న్త్యభ్యసంతి" ఇత్యస్మాదనంతరమ్, "ప్రదుహాతే. దుహేః కర్మకర్తరి తఙ్. 'న దుహ' ఇతి యక్ప్రతిషేధః" ఇతి పఠితవ్యమ్.

సంస్కృతగ్రంథములు.

కావ్యచంపూనాటకాదులు.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
హితోపదేశము, చక్కనికూర్పు	0	6
భాషామంజరి, సటీక, చక్కనికూర్పు	0	4
రఘువంశము 6 సర్గలు, పదచ్ఛేద, అర్థ, ఆకాంక్షా, శబ్ద, సమాస, తాత్పర్య, వ్యాఖ్యానసహితము	5	0
రఘువంశము 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	0	12
మేఘసందేశము, సవ్యాఖ్యానము	0	6
మేఘసందేశము, సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము, చిన్నసైజు, క్రొత్తకూర్పు	0	12
ఋతుసంహారము, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	0	8
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము	0	4
పుష్పబాణవిలాసము, సవ్యాఖ్యానము	0	2
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	0	10
కుమారసంభవము, సంస్కృతాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	1	4
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు	0	12
మాఘము, 3 సర్గలు, శబ్దసమాసతాత్పర్య సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము	2	0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు.	0	12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు .	0	12
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు	1	8
భారతచంపు, సవ్యాఖ్యానము, మంచిప్రతి	1	4
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు	0	4
వసంతతిలకభాణము, చక్కనికూర్పు	0	4
ప్రహసనము, చక్కనిప్రతి	0	4

సంస్కృతగ్రంథములు.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
విక్రమార్కచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	....	0	14
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	....	1	4
రామాయణచంపు, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	....	1	8
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు	....	0	12
భర్తృహరిసుభాషితము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము, కాలికోబైండు	....	1	0
విశ్వగుణాదర్శము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు	....	1	0
బిల్హణచరిత్ర, సటీక, చక్కనికూర్పు	....	0	6

గీతగోవిందము (అష్టపది), టీకాతాత్పర్యవిశేషవివరణసహితము.
అచ్చగుచున్నది.

వ్యాకరణము, అలంకారము.

లఘుకౌముది, సటిప్పణము చక్కనికూర్పు	....	0	12
శబ్దమంజరి, చక్కనికూర్పు, శుద్ధప్రతి	....	0	4
సంస్కృత (నాగరి) బాలశిక్ష	....	0	3
తిజన్తమఞ్జరి, ధాతుమఞ్జరి	....	0	2
కావ్యప్రకాశిక, సవ్యాఖ్యానము	....	3	8
ప్రతాపరుద్రీయము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	....	1	12
చంద్రాలోకము, సంస్కృతాంధ్రటీకాసహితము	....	0	8

నిఘంటువులు.

అమరము, మూలము, మూడుకాండలు, శుద్ధప్రతి, చిన్నసైజు	0	6
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థసహితము, చక్కనిప్రతి	1	1
గురుబాలప్రబోధిక.—చిన్నసైజునరామాశ్రమీయాద్యనేక గ్రంథముల సహాయముతో చక్కగ పరిష్కరింపించి అకారాది అనుక్రమణికతో ముద్రించియున్నాము.	2	8
నానార్థరత్నమాల, చక్కనికూర్పు	1	0

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

192, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి. ఈ.

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీవిద్యానాథ కవీంద్రవిరచితమ్

ప్ర తా ప రు ద్రీ య మ్.

ఉ పో ద్ఘా తః.

శ్లో. విద్యాకైరవకౌముదీం శ్రుతిశిరస్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీకుమారస్వామిసోమపీథివిరచితః

ర త్నా ప ణః.

కల్యాణాని తనోతు కశ్చన పుమా నర్ధాంగదంతావళో
గండాభోగవిలోలుపా నళిగణా న్కర్ణాంచలై శ్చాలయన్,
యత్పాదాంబురుహావలంబశరణాః పూర్వే పుమాంస స్త్రయ
స్త్రైలోక్యస్థితిసర్గసంహృతివిధౌ నిర్విఘ్నసిద్ధోద్యమాః.

అస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు నారీనరాత్మకం,
స్వోపజ్ఞం వాఙ్మయం యస్య విహారగృహవేదికా.

వాణీం శోణభుజీ మజీగణ దవాసాసీచ్చ వైయాసికీ
మంత్ర స్తంత్ర మరం స్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూ ద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుళుకీకురుతే స్మ యః,
తస్య శ్రీమల్లినాథస్య తనయోఽజని తాదృశః.

కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృశ్వా యః,
వ్యాఖ్యాతనిఖిలశాస్త్రః ప్రబంధకర్తా చ సర్వవిద్యాసు.

తస్యానుజన్మా తదనుగ్రహాత్తవిద్యోఽనవద్యో వినయావనమ్రః,

దారా న్పద్మభువ స్త్రిలోకజననీం వందే గిరాం దేవతాం,

స్వామివిపశ్చి·ద్వితనోతిటీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్త్రీం.
పుణ్యశ్లోకగుణోక్తిశాణకషణా దుత్తేజనాం లంభితం
సంజగ్రాహ రసాదిరత్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,
సోఽహం తద్వ్యవహారహేతు మధునా కంచిత్కరోమ్యాపణం
తత్రానుగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం క్రీణంతు ధన్యా జనాః.
యద్య న్నిగూఢ మఖిలం శక్త్యా తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,
నామూలం లిఖ్యతే కించి న్నానపేక్షిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవా న్విద్యానాథనామా మహాకవి రలంకారశాస్త్ర మారభమాణ స్తస్యావిఘ్నపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనమ్.. 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వప్రతిపాదక మాచార్యదండివాక్యం చ ప్రమాణయన్ వృద్ధాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతానమస్కారలక్షణం మంగళ మంతేవాస్యనుగ్రహాయాదౌ గ్రంథతో నిబధ్నాతి—.

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః, శ్లో. 'అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశ' ఇతి స్మరణాత్. తా ఏవ కైరవాణి కుముదాని తేషాం కౌముదీం చంద్రికాం, నిఖిలవిద్యోల్లాసకారణభూతా మిత్యర్థః. శ్రుతీనాం శిరాం స్యుపనిషత్పక్ష శిరాంసి మూర్ధానః తత్ర సీమంతముక్తామణిం కేశమార్గాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యా మిత్యర్థః. అథాస్యా లౌకికస్వరూప మాహ.—దారానితి. 'దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యభిధానాద్బహుత్వం పుంస్త్వం చ. త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకః, శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన వివక్షితః. తస్య జననీ మితి షష్ఠీసమాసః అన్యథా 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారసమాసే అకారాంతోత్తరపదత్వేన స్త్రీత్వాత్ 'ద్విగోః' ఇతీ కారే త్రిలోకీతి స్యాత్. అత ఏవ 'ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యత్ర

యత్పాదాబ్జనమస్క్రియా స్సుకృతినాం సారస్వతప్రక్రియా,
బీజన్యాసభువో భవంతి కవితానాట్యైకజీవాతవః. ౧

పూర్వేభ్యో భామహాదిభ్య స్సాదరం విహితాఞ్జలిః,
వక్ష్యే సమ్య గలంకారశాస్త్రసర్వస్వ సంగ్రహమ్. ౨

'త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా, తామధీతే వేత్తి వా త్రైవిద్యః, నతు తిస్రో విద్యా అధీత ఇత్యణ్ప్రత్యయనిమిత్త స్తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః. అత ఏ వాణ్ప్రత్యయస్య లుగభావః' ఇత్యాహ భగవాన్భాష్యకారః, ఇత్థం నమస్కర్తవ్యదేవతాయా వైశిష్ట్య ముక్త్వా స్వగ్రంథారంభోపయోగిత్వేన ఇష్టత్వం చ సూచయతి—యత్పాదేతి. పాదావబ్జే ఇవేత్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాబ్జే ఇతి రూపకసమాసః. తథా సత్యబ్జయోః ప్రాధాన్యేన తత్ర నమస్కారాయోగాత్. సారస్వతప్రక్రియాః కావ్యనాటకాదివాఙ్మయవిశేషాః తాసాం బీజం కారణభూత శ్శక్తి ప్రతిభాద్యపరపర్యాయ స్సంస్కారవిశేషః తదేవ బీజ మంకురకారణం తస్య న్యాసభువః ఆవాపభూమయః, కవితానాట్యస్యైకజీవాతవో ముఖ్యజీవనౌషధాని, అవిచ్ఛేదహేతవ ఇత్యర్థః. అత్ర నమస్కారాత్కవితాకారణభూత స్సంస్కారో జాయతే సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవతీతి భావః. నమస్క్రియా ఇతి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి. తథావిధానా మేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథా చ శ్రుతిః—'భూయిష్ఠాం తేనమ ఉక్తిం విధేమ' ఇతి. అత్రోపమారూపక విశేషాణాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. తదున్నయన ప్రకార స్త్వలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతీ త్యుపరమ్యతే. గ్రంథాదౌ వాయుబీజస్య వకారస్య క్షేమంకరస్య భూదేవతాకస్య మగణస్య చోపాదానా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధి రస్త్యేవేతి సర్వ మవదాతమ్. ౧

అథాలంకారశాస్త్రప్రణేతౄ న్ప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణ మర్థం ప్రతిజానీతే— పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేక విషయ మిదం శాస్త్రం తథాపి ఛత్రిన్యాయే నాలంకారశాస్త్ర ముచ్యతే. తత్ర సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం సంగృహ్యతే సంక్షిప్యతే యే నాసావలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహః ప్రారిప్సితో గ్రంథః తం,

చిరేణ చరితార్థోఽభూ త్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య కీర్తి ర్యేన ప్రకాశ్యతే. 3
రసప్రధానా శ్శబ్దార్థా గుణాలంకారవృత్తయః,
రీతయ శ్చేయతీ శాస్త్రప్రమేయం కావ్యపద్ధతిః. ౪
యద్య ప్యసౌ ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,
తథా ప్యస్యా స్సమం నేతు ర్నోదాహరణ మాదృతం. ౫
పుణ్యశ్లోకస్య చరిత ముదాహరణ మర్హతి,
న కశ్చి త్తాదృశః పూర్వైః ప్రబంధాభరణీకృతః. ౬
ప్రబంధానాం ప్రబంధౄణా మపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,
మూలం విషయభూతస్య నేతు ర్గుణనిరూపణమ్. ౭

సమ్య గ్విశదం వక్ష్య ఇతి యోజనా. సంక్షేపవైశద్యాభ్యాం రసాదిసర్వప్రమేయప్రతిపాదనా త్సర్వోత్కృష్టస్స గ్రంథ ఇతి సూచితో భవతి. ౨

సంప్ర త్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణ్యలాభే నోత్కర్ష మాహ—చిరేణేతి. ౩

శాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం త ద్విభజతే—రసేతి. రసప్రధానాః, రసజీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్త్వలంకారరసాత్మనా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్య జీవితత్వ ముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్మమాత్రవిశ్రాంతత్వేన ప్రాధాన్యా ద్రసస్యైవ ముఖ్యం జీవితత్వం. వస్త్వలంకారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వథా రసపర్యవసానే నాప్రాధాన్యా త్తదభావేఽపి వాచ్యా దుత్కృష్టత్వసామ్యా దౌపచారికో జీవితత్వవ్యవహార ఇతి న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్. గుణాదయో వక్ష్యమాణలక్షణాః, అనుక్తసముచ్చయార్థ శ్చశబ్ద శ్శయ్యాపాకా వాకర్షతి. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్య ప్యుదాహరణార్హనాయకనిరూపణాభావా త్ప్రాచాం ప్రబంధే ష్వపకర్ష ఇత్యాహ—యద్యపీతి. అసౌ కావ్యపద్ధతిః. ౫

అత ఏవ పరిబంధౄణా మప్యపకర్ష ఇత్యాహ—పుణ్యేతి. చరితోదాహరణే కర్తృకర్మణీ. ౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభయోసా ముత్కర్ష ఇత్యాహ—ప్రబంధానా మితి. ప్రబంధౄణాం ప్రబంధకర్తౄణాం. ౭

యథా రామగుణవర్ణనం రామాయణవల్మీకజన్మనో ర్మహాప్ర
తిష్ఠాకారణం, తథా మహాపురుషవర్ణనేన హి శ్రేయస్కరీ ప్రబన్ధస్థితిః.
యథా వేదశాస్త్రపురాణాదే ర్నిత్యప్రాప్తి రహితనివృత్తిశ్చ, తథా
సదాశ్రయా త్కావ్యా దపి. ఇయాన్విశేషః. కావ్యాత్కర్తవ్య తాధీ
స్సరసాఽన్యత్ర న తథా. తథాహి—

యద్వేదా త్ప్రభుసమ్మితా దధిగతం శబ్దప్రధానా చ్చిరం
యచ్చార్థప్రవణా త్పురాణవచనా దిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,

తత్ర దృష్టాంత మాహ—యథా రామేతి. ఉత్తమగుణవర్ణనే
నైవ ప్రబన్ధనిర్మాణ మనేకశ్రేయోహేతు రిత్యాహ—తథా మహా
పురుషేతి. అత ఏవోత్తమగుణవర్ణన మవశ్యం కర్తవ్య మితిభావః.
అథ స్వగ్రన్థప్రతిపాద్యస్య కావ్యస్య వేదాదివత్పురుషార్థపర్యవసాయి
తా మాహ—యథా వేదేతి. సన్నుత్తమనాయకఆశ్రయో వర్ణ్యత్వేన
యస్య తస్మాత్. అభ్యుచ్చయ మాహ—ఇయానితి, ఉక్తమర్థ ముపపాద
యతి--తథాహీ త్యాదినా. ప్రత్యక్షాద్యవిషయమిష్టప్రాప్త్యుపాయం జ్యో
తిష్టోమాదిక మనిష్టపరిహారోపాయం కళంజభక్షణవర్జనాదికం చ యేన వి
దన్తిస వేదః. తదుక్తం—'ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యస్తూపాయో న
బుధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేన తస్మా ద్వేదస్య వేదతా'ఇతి. తస్మా త్ప్రభు
సమ్మితా ద్రాజతుల్యాత్, కుతః? శబ్దప్రధానాత్ వాఙ్మాత్రేణ ప్రభు
రివ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ. ప్రభు
ర్విపక్షే దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వ మితి
భావః. ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయో రన్యథోచ్చార
ణేఽపి దురితశ్రవణా దన్యథానుష్ఠానే అననుష్ఠానేవా కైముతికన్యాయ
సిద్ధం, అధ్యయనవిధేః ఫలవదర్థావబోధపర్యంతత్వా దితి వేదితవ్యం,
చిరం,మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. యత్కర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం
అధిగతం ప్రమితం, అర్థప్రవణా దర్థవాదబహుళత్వా న్నార్థప్రధానాత్,
పురాణాదికం న వేదవ 'దేవం కుర్యా న్నైవం కుర్యా' దితి ప్రవర్తకం
నివర్తకం వా విధినిషేధబలేన, కింతు తన్న్యక్కారేణ పూర్వపురుషచ
రితస్తుతినిందాముఖేన రాగద్వేషా వుత్పాద్య మిత్రవత్ప్రవృత్తినివృత్తి

కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతా మాపాద్య కావ్యశ్రియా
కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచిత స్తస్మై స్పృహాం కుర్మహే. ౮
తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహూపయుక్తమ్.

హేతుభూతం, అతో ఽస్యార్థప్రధానత్వ మిత్యవగంతవ్యం. అత స్సుహృత్సమ్మితా త్పురాణవచనా చ్చ య దిష్ట మభిరుచితం, తస్మి న్నిత్యధ్యాహార్యతే; య త్తదో ర్నిత్యసంబంధాత్. కాంతాసమ్మితయా యయా, కవయతే వర్ణయతీతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః. తచ్చ పంకజాదివద్రూఢత్వా ద్రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మక మేవ న కర్మమాత్రం. తస్య శ్రియా విలాసేన, సరసతా మాపాద్య, ఉత్కంఠా జననే నాభిముఖీకృ త్యేత్యర్థః. కర్తవ్యే గుర్వాజ్ఞాకరణాదౌ, బుధో విద్వా న్నతు పామరః. కుతుకీ రాగవాన్, విరచితః. ఉభయత్రా ప్యకారప్రశ్లేషాత్ అకర్తవ్యే పరదారహరణాదౌ అకుతుకీ ద్వేషవాం శ్చేతి లభ్యతే. యథా కామినీకటాక్షవీక్షణాదివిలాసై రేవ కామిన మావర్జంతీ 'మమేద మభిలషితం కురు అనభిలషితం' మాకుర్విత్యనుక్త్వైవ సర్వం సంపాదయతి, తథా కావ్య శ్రీ రపి వ్యంజనవ్యాపారమాత్రపరత్వే నోపసర్జనీభూతశబ్దార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభుసుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విలక్షణా సతీ సహృదయహృదయాహ్లాదకారిణా వ్యంజనవ్యాపారే ణైవ 'రామాదివ ద్వర్తితవ్యం న తు రావణాదివ' దితి పుంసః కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి నివర్తయతి చాకర్తవ్యా దిత్యస్యాః కాంతాసమ్మితత్వ మవగంతవ్యమ్. ఏతే నాస్యా స్సరసతాపాదనేన ప్రవర్తకత్వా ద్భయానునయపురస్సరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేషో వివక్షిత ఇతి బోద్ధవ్యం. అత స్తల్లక్షణాయ ప్రయతామహే ఇత్యాహ— తస్మై స్పృహాం కుర్మహే ఇతి. 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ఏతేన పురుషార్థోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తదుక్తం కావ్యం విషయః, తద్జ్ఞానం ప్రయోజనం, ఉభయో స్సాధ్యసాధనభావ స్సంబంధః, జిజ్ఞాసు రధికారీ. ఇత్యనుబంధిచతుష్టయం సూచితమ్. ౮

న పుమర్థోపదేశవిశేష ఏవాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి సంభవతీ త్యాహ—తత ఇతి. తత స్సుప్రయోజనత్వాత్, బహుప్రయో

తచ్చోక్తం కావ్యప్రకాశే—

'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే'. ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్మహాప్రబంధేషు—.

* § 'పరివడ్ఢఇ విణ్ణాణం సంభావిజ్జఇ జసో విసప్పంతి గుణా,
సువ్వఇ సుపురుసచరిఅం కిం త జ్జేణ ణ హరంతి కవ్వాలావా'

యత్ర పున రుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరిత్యాజ్య మేవ. తన్మూలా చేయం స్మృతిః—'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి. న కేవలం కావ్యస్యాయం పంథాః, కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి సదా

§ పరివర్ధతే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యశో విసర్పంతి గుణాః,
శ్రూయతే సుపురుషచరితం కిం తద్యేన న హరంతి కావ్యాలాపాః.

జనసాధనత్వా దుపాదేయ మితి భావః. అత్ర వృద్ధసంవాద మాహ—తచ్చోక్తమిత్యాదినా. కృద్విద్వద్యుజ్ శబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్ క్విబంతాః. అత్ర యశోఽర్థానర్థప్రతీకారాః ద్వయో రపి. వ్యవహారోపదేశౌ తు సహృదయస్యైవ. నిర్వృతికాలే కవి రపి సహృదయ ఏవేతి నిర్వృతి ర్ద్వయో రపి. పరివడ్ఢఈతి. న హరంతీ త్యత్ర మన ఇతి శేషః. విడప్పంతి గుణా, 'అజ్జే ర్విడప్పః ఇతి' కర్మణి విడప్పాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభోజరాజౌ. కింబహునా? చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తి రప్యత్రైవ భవతీతి భావః. తథాపి పరనిర్వృతి రేవేహ ముఖ్యం ఫల మితి రహస్యం. అన్యథా కావ్యస్య కాంతాసమ్మితత్వవిశేషో న స్యాత్. తదుక్తం లోచనే—'చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తే రపి చానంద ఏవ పార్యంతికం ముఖ్యం ఫల' మితి. నను 'కావ్యాలాపాం శ్చ వర్జయే' దితి నిషేధా ద్విఫలోఽయం ప్రయాస ఇత్యాశంక్య స్మృతే రన్యవిషయత్వ మాహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా రామాయణాదే రపి హేయత్వప్రసంగా దితి భావః. కావ్యే కైముతికన్యాయే నోత్తమపురుషగుణవర్ణన స్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రజాతస్యాపి తత్పరత్వ మాహ—న కేవల మిత్యాదినా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠా

* అయం శ్లోకః ప్రవరసేనకృతే సేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

శ్రియత్వేన మహాన్లోకాదరః. తథా వైశేషికాదేరీశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయా జగత్పూజ్యతా. తథా మహాభారతాదీనామపి మహాపురుషవర్ణనపరతయైవ విఖ్యాతిశాలిత్వమ్. కిం బహునా? వేదాన్తా అపి బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా పరముత్కృష్యన్తే.

పకతయేతి 'అఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవ' దిత్యాదిప్రమాణైరితి భావః. అత్ర 'కర్తరి' చేతి నిషేధాత్ 'యాజకాదిభిశ్చ' ఇతి షష్ఠీసమాసో ద్రష్టవ్యః, తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా— శేషషష్ఠీసమాసః, తస్యైతన్నిషేధాభావాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. భారతాదీనామపి శాసకత్వాచ్ఛాస్త్రత్వేన నిర్దేశః. † నను చిదేకరసతయా నిర్ధర్మకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు వేదాన్తేషు గుణవత్పురుషవర్ణనం నాస్తీతి చేన్నైష దోషః; బ్రహ్మణ్యానన్దాదీనాం మహాపాధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పఞ్చపాదికాయాం—'ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సన్తి తద్ధర్మా' ఇతి. అథవా సచ్చిదానన్దస్య బ్రహ్మణో నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వమేవ గుణః. యథాహ మాఘః—'అపదోషతైవ విగుణస్య గుణః' ఇతి. తదేతదభిప్రేత్యాహ—కింబహునేతి. న చేదం మాఘవచనమబ్రహ్మపరమితి వచనీయమ్. తథా హి— 'అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమద్యుతిబింబమస్తమితభాను నభః, అవసన్నతాపమతమిస్రముభాదపదోషతైవ విగుణస్య గుణః' ఇతి. అత్ర ప్రాకరణికసన్ధ్యానభఃప్రతిపాదనాత్ప్రతీయమానస్యాప్రాకరణికస్య 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం', 'శోకమోహాః క శోకః' ఇత్యాద్యుపనిషద్ధసనాథస్యాకాశపర్యాయనభశ్శబ్దార్థస్య బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరన్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దోషత్వమేవ గుణ ఇతి వివక్షితత్వాత్. పదార్థవివేచనప్రపఞ్చః పునరస్మన్మహోపాధ్యాయవిరచితమాఘవ్యాఖ్యానే సర్వఙ్కషాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః.

---

† వస్తుతస్తు—భేదవాదిమతే బ్రహ్మణో హేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణవిశిష్టతయా వేదాన్తానాం గుణవన్మహాపురుషప్రతిపాదకత్వం సూపపాదమేవేతి కిమనేన నిర్గుణబ్రహ్మావలమ్బనక్లేశేనేతి విభావనీయమ్.

'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే'త్యుపక్రమమాణేవ సూత్రకృతా మహర్షిణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ మహాపురుషగుణవర్ణన మేవ శాస్త్రస్య ప్రాణ ఇ త్యురరీకృతం. తత్తన్న్యాయనిరూపణపరస్యాపి ప్రబంధరాశే ర్మహాపురుషగుణవర్ణనం హేతుః పరమామోదః. అతశ్చ

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణా నాశ్రిత్య నిర్మితః,
అలంకారప్రబంధోఽయం సంతః! కర్ణోత్సవోఽస్తు వః.
కాకతీయనరేంద్రస్య యశో భూషయితుం కృతా,

నిరీశ్వరవాదినా మపి మీమాంసకానాం గుణధారేయధర్మప్రతిపాదనా దేవ గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వ మిత్యాహ—అథాత ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంతరం, అతో వేదస్య వివక్షితార్థత్వాత్ ధర్మస్య జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి సంక్షేపత స్సూత్రార్థః. మహర్షిణా జైమిని నేతి శేషః. ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాది రేవ, నాపూర్వ మాత్మనిష్ఠమ్. తదుక్తం—'శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదౌ విధితో భవేత్, తస్యైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మ స్తత్సాధనం యతః' ఇతి. 'అపూర్వంచ యాగాదే రవాంతరవ్యాపార శ్శక్తి ర్వే'తి భాట్టః. తన్మతాశ్రయణే ధర్మస్యాపూర్వద్వారా పురుషాశ్రితత్వం గుణత్వం చౌపచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతిరిక్తం స్థిరకార్యం లిఙ్గాదివాచ్య మపూర్వ మేవ ధర్మ ఇతి ప్రతిపేదిరే. తన్మతే పున స్తస్యాత్మనిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్న మేవేతి సుష్ఠూక్తం పురుషాశ్రితస్యం గుణ(శ్రేష్ఠ)స్యేతి. ఉరరీకృత మంగీకృతం, నన్వేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయనిరూపణపరం నపురుషగుణవర్ణనపర మిత్యాశంక్య తస్యాపి పురుషగుణధర్మనిరూపణార్థత్వా త్తత్రైవ పర్యవసానమ్ అన్యథా వైఫల్య మిత్యాశయే నాహ—తత్తన్న్యాయేతి.

ఉక్త మర్థ ముపసంహరన్ స్వగ్రంథస్య విద్వత్పరిగ్రహ మాశాస్తే—అతశ్చేతి.

వర్ణ్యప్రబంధయో రుభయో రుత్కృష్టత్వా దన్యోన్య ముపస్కార్యోపస్కారకభావ ఇత్యాహ—కాకతీయేతి. కాకతి ర్నామ

విద్యానాథకృతి శ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే. ౧౦

తదుక్తం దండినా—'ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయమ్,
తేషా మసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతి'. ఇతి.
సూక్తైవ ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధమహత్తా.

తదుక్తం ప్రాచా భామహేన—
ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యా దుజ్జ్వలాః కావ్యసంపదః' ఇతి.

ప్రతిపాదితం చోద్భటేన—
'గుణాలంకారచారుత్వయుక్త మప్యధికోజ్జ్వలమ్,
కావ్య మాశ్రయసంపత్త్యా మేరు ణేవామరద్రుమః' ఇతి.

రుద్రభట్టేనాపి కథితం—'ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా' ఇతి.
పరిపంచితం చ సాహిత్యమీమాంసాయామ్—
'నాయకగుణగ్రథితా స్సూక్తిస్రజ స్సుకృతినా మాకల్పంతి' ఇతి.

నిరూపితం చ భోజరాజేన—'కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తి ర్విద్వత్కర్ణావతంసతి
నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తరః' ఇతి.

దుర్గా శక్తి రేకశిలానగరేశ్వరాణాం కులదేవతా సా శక్తి ర్భజనీయా స్యేతి కాకతీయః, 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి శైషిక శ్ఛప్రత్యయః. ౧౦

అత్ర ప్రబంధమహిమ్నా వర్ణ్యోపస్కారే వృద్ధసంవాద మాహ—తదుక్తం దండినేతి. అత్ర బింబశబ్దః కర్తృవాచీ. వాఙ్మయాదర్శః కర్మ. అత్ర నలనహుషాద్యసన్నిధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయాదర్శాధీనత్వోక్తేః ప్రబంధమహిమ్నా ప్రతిపాద్యోత్కర్ష ఇతి భావః. కేషుచి త్కోశే ష్వేతత్పద్యం ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధోత్కర్ష పరగ్రంథమధ్యే లేఖకదోషాల్లిఖితం. తత్తు 'గౌర్గౌః కామదుఘా సద్భిః' ఇత్యాద్యేతత్పద్యపూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా అస్మదుక్తార్థావధారణా దుపేక్షణీయమ్.

అథ వర్ణ్యమహిమ్నా ప్రబంధోపస్కారే భామహాదిసంవాద మాహ—సూక్తైవేత్యాదినా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ, గుణాః శౌర్యాదయః తంతవశ్చ, ఆకల్పవదాచరంతి ఆకల్పంతి, 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్య' ఇతి క్విప్. అనేన కర్ణావతంసతి ర్వ్యాఖ్యాతః.

శ్రీ ర స్తు.

నాయకప్రకరణమ్.

నాయకగుణాః.

తత్రైతే నాయకగుణాః—

మహాకులీన తౌజ్జ్వల్యం మహా భాగ్య ముదారతా,
తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః. ౧౧
పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచి త్కథితా ఇమే,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
అథైతేషాం స్వరూప ముదాహరణంచ, తత్ర—

మహాకులీనతా.

*మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః,

యథా—

తాదృఙ్మధ్యమలోకభాగ్యవిభవా దింద్రాదిబృందారకైః
క్షోణ్యాం క్రీడితు మిచ్ఛుభి శ్చిరతరం సంప్రార్థితః పద్మభూః,
అత్యర్కేందుకులప్రశస్తి మసృజ ద్యం కాకతీయాన్వయం
తస్మిన్ సంప్రతి వీరరుద్రవపుషా జాగర్తి లక్ష్మీపతిః. ౧౩

ఔజ్జ్వల్యమ్.

* రూపసంపన్న దేహత్వ మౌజ్జ్వల్యం పరికీర్త్యతే,

ఏవ మవశ్యం లోకోత్తరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం. తే గుణాః క ఇత్యాకాంక్షాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచన గుణాన్ గణయతి—తత్రేత్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణే ప్రదర్శయతి—మహాకులీనతేత్యాదినా. 'మహాకులాదఞ్ ఖఞౌ' ఇత్యత్రాన్యతరస్యామ్ గ్రహణానువృత్త్యా ఖఞ్ ప్రత్యయః. ౧౧. ౧౨

ఉదాహరతి—తాదృగితి. అత్ర భూలోకస్య స్వర్గాతిశాయివైభవం కాకతీయనరేంద్రాణా మింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౩

ఔజ్జ్వల్య మాహ—రూపేతి. కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవ దవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఆవేధ్యారోప్యవిక్షేప్యబంధనీయై రభూషితమ్, యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే' ఇతి.

యథా—

మురారే ర్యః పూర్వం జలనిధిసుతాయా ముదభవ
న్మహాదేవా జ్జాత స్స పున రవనీభృద్దుహితరి,
వపుష్మా న్కామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
ప్రతాపశ్రీరుద్ర స్స్వయ మితి మనీషా మృగదృశామ్. ౧౪

మహాభాగ్యమ్.

*విశ్వంభరాధిపత్యం య త్త న్మహాభాగ్య ముచ్యతే.

యథా—

సేనానమ్రనరేంద్రమౌళివిలసద్రత్నాంశునీరాజితం
రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదవీ మారుహ్య సింహాసనమ్,
క్షోణీం రక్షతి విక్రమై రనుపమైః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి
శ్లాఘాలంఘనజాంఘికై ర్గుణనిధిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౫

ఉదాహరతి—మురారే రితి. మహాదేవా న్మహాదేవనామకా న్మహారాజాత్, అవనీభృద్దుహితరి రాజపుత్ర్యాం, ఈశ్వరా త్పార్వత్యా మితి చ ధ్వన్యతే. అత్ర మదనత్వోత్ప్రేక్షయా రూపసంపత్తి రుక్తా. ౧౪

మహాభాగ్య మాహ—విశ్వంభరేతి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే ముమాగమః, తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వ మి త్యర్థః.

ఉదాహరతి—సేనేతి. ప్రథమోఽవతారోఽవతరణం, "అవే తౄస్త్రోర్ఘఞ్' ఇత్యత్ర ప్రాయేణ గ్రహణానువృత్తే రసంజ్ఞాయా మపి ఘఞ్ప్రత్యయః. తస్య పదవీం, సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్మీ ప్రథమచిహ్నత్వా దితి భావః. ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతీనాం శ్లాఘాయా ఉత్కర్షస్య లంఘనే జంఘయా చరంతీతి జాంఘికాః శీఘ్రగామినః, 'చర' తీతి ఠక్. దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యా మఖిలక్షోణీసంరక్షణా దస్య మహాభాగ్యమ్. ౧౫

ఔదార్యమ్.

*యద్విశ్రాణనతాచ్ఛీల్య మౌదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే
ర్గుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,
సమంతా దుద్భూతై ర్ద్విరదమదగంధై స్సురభయః
క్రియంతే యద్విద్వజ్జనమణిగృహప్రాంగణభువః. ౧౬

తేజస్వితా.

*జగత్ప్రకాశకత్వం య త్తేజస్విత్వం తదుచ్యతే.

యథా—

సదా తేజో భాసా స్ఫురతి జయినః కాకతివిభో
రరిక్ష్మాభృత్కాంతాచికురతిమిరాహంకృతిముషి,

ఔదార్య మాహ—యదితి. తచ్ఛీలస్య భావ స్తాచ్ఛీల్యం. విశ్రాణనే తాచ్ఛీల్య మితి శివభాగవతవ త్సమాసః.

ఉదాహరతి—వదాన్య ఇతి. త్రయాణాం జగతాం సమాహార స్త్రిజగదితి 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా ద్విగుః. గుణశ్రేణీశ్లాఘయా గుణగణోత్కర్షేణ పిహితం తిరస్కృతం హరిదీశానాం దిక్పతీనాం యశో యేన తస్య. అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనా దుదాత్తాలంకారః. ౧౬

తేజస్విత్వ మాహ—జగ దితి.

ఉదాహరతి—స దేతి.జయినో‌జయశీలస్య, కాకతి దేవతోపాసకో విభుః కాకతివిభుః. మధ్యమపదలోపీసమాసః. అరిక్ష్మాభృత్కాంతా చికురాః శత్రురాజస్త్రీకుంతలా ఏవ తిమిరంత స్యాహంకృతిముషి గర్వనిర్వాపకే,ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వా దితి భావః. తేజోభాసా సదా న దివైవ స్ఫురతి సతీతిభావలక్షణా సప్తమీ. జరంతి జీర్ణాని,సర్వదా ప్రకాశవిరహా ద్ఘనీభూతా నీత్యర్థః. 'జీర్యతే రతృ' న్నితి భూతే అతృన్ప్రత్యయః. తా న్యద్దామాని బహులాని తమాంసి యాసాం తాసాం తథోక్తానాం, నసూర్యం పశ్యంతీ త్యసూర్యంపశ్యాః, 'అసూర్యలలాటయో ర్దృశితపో' రితి ఖశ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః. 'ఉపపద మతి' జితి సమాసః.అత్ర నఞనూన్సర్యకర్మకయా

పరికాశవృత్త్వ త్తి ర్భవతి జరదుద్దామతమసా
మసూర్యంపశ్యానా మవధిగిరిపాశ్చాత్యదృషదామ్.

వైదగ్ధ్యమ్.

* కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే.

యథా —

చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే గుణనిధే శ్రీవీరరుద్రప్రభో
ర్యత్రానోన్యవిరుద్ధయో రపి మహా ద్వాణీశ్రియో రార్జవమ్,

ద్దృశికిరియయాసంబంధః, నతు సూర్యస్థయా సత్తయా. అతోఽసూర్య మిత్యసమర్థసమాసః. తథాపి సాధు రేవ. యదాహ భగవాన్భాష్యకారః—'అవశ్యం కస్యచిన్న ఞ్సమాస స్యాసమర్థస్య గమకస్యసాధుత్వం వక్తవ్యం అసూర్యంపశ్యాని ముఖా' నీతి. తాసా మవధిగిరేః లోకాలోకపర్వతస్య పాశ్చాత్యదృషదాం అపరికాశపరిదేశవర్త్యుపలానాం, పరికాశవృత్త్వత్తిః పరికాశజ్ఞానం, యద్వా—అయం పరికాశశబ్దవాచ్య ఇతి శృంగగారిహికయా సంగ్రహః. అత్ర సూర్యప్రకాశరహితయో రపి దేశకాలయో రతివేలప్రకాశజననా ల్లోకోత్తర మస్య తేజస్విత్వ మితి భావః.

వైదగ్ధ్య మాహ—కృత్యేతి.కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యార్థేషు,చాతుర్యం ప్రయోగకౌశలం.

ఉదాహరతి—చాతుర్య మితి. 'యత్ర విద్యా న తత్ర శ్రీ ర్యత్ర శ్రీ ర్న సరస్వతీ' ఇతి న్యాయే నాన్యోన్యవిరుద్ధయో రపి వాణీశ్రియోః, యతః వీరరుద్రే, మహదార్జవం సౌహార్దమ్, ఏక త్రావస్థాన మితి యావత్. అస్తీతి గమ్యతే. 'అస్తిర్భవతిపరో ఽప్రయుజ్యమానో ఽప్యస్తీ'తి మహాభాష్యకారవచనాత్. ఉక్తన్యాయస్తు వీరరుద్రవ్యతిరిక్తనిర్గుణభూపాలవిషయ ఇత్యర్థః.ఆభ్యాం శ్రీవాణీభ్యాం, సహేతి శేషః. అత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థగమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపనా త్తృతీయా. సదృశై స్స్వస్వశీలోచితై రుపచారైః ప్రియాచరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణామల్పోఽపిహర్షదః,

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తతాదృశైరుత్సవై
ర్నిస్సాపత్న్యమిమాం భువం స నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౧౮

— ధార్మికత్వమ్. —

* ధర్మైకాయత్తచిత్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే,

యథా—

పరిహాసే ప్యనౌచిత్యం స్వప్నే ప్యన్యవధూకథాం,
శ్రుత్వా ప్యగుణారోపం కాకతీంద్రో న మృష్యతి. ౧౯

ఆదిగ్రహణా న్మహామహిమత్వపాండిత్యప్రభృతయః.

మహో న ప్యన్యథా యుక్తో నైవ తుష్టికరో భవే'దితి. ఉపచారలక్షణ మపి తత్రైవ-'వాసోఽఙ్గరాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహా తత్తద్దేశకాలానుకూల్యతః. ఆత్మ్యాదరేణ సత్కార ఉపచారఇతీరితః' ఇతి. ఆభ్యా మిత్యత్రాప్రధానే తృతీయావిధానేఽపి శ్రీవాణ్యో శ్శబ్ద ఏవోపసర్జనభావః, న త్వర్థః. 'సహ శాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీ'త్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయో రివ తయో ర్భువశ్చ సమప్రధానభావోపపత్తేః; అన్యథా అనౌచిత్యా దితి రహస్యమ్. అత స్తిస్రోఽపి సదృశోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, స నృపతిః, తత్తాదృశశబ్దయోః స్వరూపప్రకారస్మారకయోః ఖంజకుబ్జాదివ ద్విశేషణసమాసః. ఏకస్త్రీ మశక్యై రిత్యర్థః. ఉత్సవైః హర్షోత్పాదకవ్యాపారైః, 'ఉత్సాహే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యతే' ఇతి తత్రైవోక్తేః. మిథోవిరుద్ధానా మేతాసా మన్యోన్యానురాగజననేన వశీకరణా ద్వైదగ్ధ్య ముక్తం. వితరణవిద్వద్గోష్ఠీప్రజారంజనాదిభిః శ్రీవాణీధరణీ ర్నిర్విరోధం పోషయతీతి భావః. ౧౮

ధార్మికత్వ మాహ.—ధర్మేతి. ధర్మం చర త్యాసేవత ఇతి ధార్మికః. 'సకృత్కృతధర్మో న ధార్మిక' ఇతి వృత్తికారః. తస్యభావ స్తత్త్వం.

ఉదాహరతి.—పరిహాస ఇతి. అనౌచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషానృతభాషణాదిహేతుక మిత్యర్థః. పరిహాసాదా వప్యనౌచిత్యాదిక మసహమానస్య ధార్మికత్వం కిము వక్తవ్య మితి భావః. ౧౯

—మహామహిమత్వమ్.—

* తన్మహామహిమత్వం స్యా ద్యా త్పున ర్దేవతాత్మతా.

యథా—

కౌసల్యాఽసీ త్ప్రథమజననీ దేవకీ చ ద్వితీయా
విష్ణో ర్మాతా తదను మహితా ముమ్మడంబా తృతీయా,
యస్త్రేతాయాం రఘుపతి రభూ ద్ద్వాపరే శౌరి రాసీ
త్త్రాతుం క్షోణీం స జయతి కలౌ వీరరుద్రావతారః. ౨౦

అత్ర గరుడధ్వజాత్మకతయా మహామహిమ తోక్తా.

—పాండిత్యమ్.—

*సర్వవిద్యాధికత్వం య త్పాండిత్యం త దుదాహృతమ్.

యథా.—

గోష్ఠీభిః పరితో౽మయ న్పృథగణా న్షడ్దర్శనీసీమభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శనచణై స్స్వాన్తైః కవీ న్ప్రీణయన్,

ఆదిగ్రహణసంగృహీ తేషు మహామహిమత్వ మాహ.—తదితి. ఉదాహరతి. కౌసల్యేతి. కోసల స్యాపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా, 'వృద్ధేత్కోసలజాతాఞ్ఞ్యఙ్' ఇతిఞ్యఙ్ప్రత్యయే టాప్. త ద్దేవకీత్వం, అను పశ్చాత్, దేవకీత్వానంతర మిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా త్త ద్యోగే ద్వితీయా. మహితా పూజ్యమానా, 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తః. అత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన దేవతాత్మకత్వా న్మహామహిత్వమ్.

పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరతి. గోష్ఠీభి రితి. షణ్ణాం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థానానాం సమాహారః షడ్దర్శనీ, 'పాణినే ర్జైమినే శ్చైవ వ్యాసస్య కపిలస్య చ, కణాద స్యాక్షపాదస్య దర్శనాని షడేవహి' ఇత్యాహుః. ద్విగుత్వా ఙ్డీప్. సా సీమా గోచరో యాసాం తాభి స్తథోక్తాభిః, గోష్ఠీభి శ్శాస్త్రప్రసంగైః, సత్సారస్వతమార్గస్య సత్కవితామార్గస్య దర్శనం ప్రకాశనం, దృశే ర్ణ్యన్తా ల్ల్యుట్. తేనవిత్తై స్తచ్చణైః, 'తేన విత్త శ్చుంచుప్చణపౌ' ఇతి చణప్ప్రత్యయః. సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునైః నాట్యవేదమర్మోద్ఘాటకైః, ఆతోద్యయోగ్య

సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై రాతోద్యయోగ్యక్రమై
ర్ధిన్వ న్సంసది వైణికా న్విహరతి శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. ౨౧

నాయకస్వరూపమ్.

అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

*యశఃప్రతాపసుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః,
ధురంధరో గుణాఢ్యశ్చ నాయకః పరికీర్తితః. ౨౨

క్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితపరిపాటీభిః, వీణా శిల్ప మేషాం వైణికాః తాన్, ధిన్వన్ ప్రీణయన్, అత్ర విభో స్సర్వవిద్యావిశారదత్వా దఖండం పాండిత్య మితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణా ద్వినీతత్వాదయో యే దశరూపకోక్తా స్తే తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. యథాసంభవ మేతే స్త్రీపుంససాధారణా గుణాః. పురుషమాత్రనియతా స్త్వన్యేఽపి శోభాదయః. తదుక్తం.—'శోభా విలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం స్థైర్య తేజసీ, లలితౌదార్య మిత్యష్టౌ సాత్వికాః పౌరుషా గుణాః' ఇతి.

తేఽపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యుపేక్ష్య నాయకలక్షణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

లక్షయతి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్తై స్సాధారణై ర్మహాకులీనతాదిభి రసాధారణై శ్శోభాదిభిశ్చ ఆఢ్య ఇత్యేతావ దేవ సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి వృత్తం ఫలం చేతి నాయక ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రబంధవ్యాపీ ఫలవా నిత్యపి విశేషో ద్రష్టవ్యః. చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ స్స న్నుత్తమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో నాయక ఇతీమమపి విభాగ మాకర్షతి. తేనోక్తసకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపిఫలశిరస్కవ్యాపార ఉత్తమః, కతిపయగుణహీనో మధ్యమః, బహుగుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః. అత్ర ధార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణసంగృహీతానాం యశఃప్రతాపాదీనాం గుణాఢ్యపదే నైవోపాత్తానా మపి పునరుపాదాన మేతేషాం సర్వే ష్వపి నాయకే ష్వావశ్యకత్వ మభివ్యంజయితు మితి రహస్యం. సత్సమాఖ్యా యశః, కోశదండజం తేజః ప్రతాపః, ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః, ధూరేవ ధురా, 'టాబంత

యశఃప్రతాపాభ్యాంసుభగత్వమ్.

యథా—

ధర్మాలంబసముచ్ఛ్రితాం త్రిభువనస్యైకాతపత్రశ్రియం
ధత్తే కాకతివీరరుద్రనృపతే స్ఫారం యశోమండలం,
ఛాయే వాస్య నభస్స్థలీకువలయశ్యామేయ మాలోక్యతే
తన్మన్యే నియతం ప్రతాపతపన స్తస్యోపరి ద్యోతతే. ౨౩

ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్.

యథా—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామ స్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే. ౨౪

ధురీణతా.

యథా—

గాయంతీ రనుమోదతే నిజవధూ శ్శేష శ్శిరఃకంపనై
ర్లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్ఛపపతి ర్వ్యక్తస్థలీదర్శనాత్,

త్వం హాలంతానా' మితి వచనాట్టాప్. తాం ధారయతీతి ధురంధరః, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయః, 'ఖిత్యనవ్యయస్యే'తి హ్రస్వః 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. ౨౨

తత్ర యథా యోగ ముదాహరతి—ధర్మేతి. ధర్మ ఏవాలంబో దండః తస్మిన్ సముచ్ఛ్రితాం విస్తారితాం, త్రిభువనస్యేతి సమాహార ద్విగుః. పాత్రాదిత్వా న్న స్త్రీత్వం. స్ఫారం ప్రభూతం, అత్ర త్రిభువ నోల్లంఘినః కీర్తిమండలాతపత్రస్యోపరి ప్రతాపతపనః ప్రకాశత ఇత్యు త్ప్రేక్షణా దర్వాచీనసూర్యాదిమహసాం ఛత్రాధఃఖచితమణిగణవద వభాసమానత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యాధికత్వం చ వ్యజ్యతే.

ధర్మ ఇతి. అత్ర ధర్మార్థయోః పర్యాయే ణోపమానోపమేయ భావా దుపమేయోపమాలంకార ఇతి వక్ష్యతి. ఏతే నానయో రన్యో న్యమేవ సాదృశ్యం, న త్వేతత్సదృశోఽన్యః కోఽపీతి వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్త రార్ధేఽపి యోజ్యం. ౨౪

ధురీణతేతి. 'ఖస్సర్వధురా' దిత్యత్ర ఖ ఇతి యోగవిభాగా త్ఖప్రత్యయః.

గాయంతీ రితి. స్వభర్తృభారావతరణసంతోషభరా ద్వీరరుద్రకీర్తి

దిఙ్నాగాశ్చ కరేణుకాశుచ మపాకుర్వం త్యనువ్రజ్యయా
దోష్ణా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౨౫

→ గుణాఢ్యత్వమ్. ←

యథా—

ముఖైస్సహస్రేణ ఫణీ వదేచ్చేత్కరైస్సహస్రేణ లిఖేద్వివస్వాన్,
నేత్రైస్సహస్రేణ హరిశ్చ పశ్యేత్ స్థానే గుణాన్కాకతివీరభర్తుః.

→ నాయకవిశేషాః ←

అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే—
ఉదాత్త ఉద్ధతశ్చైవ లలితశ్శాంత ఇత్యపి,

నేవేతి భావః. కచ్ఛపపతి రాదికూర్మాపతారో హరిః, అపోఢభారత్వా దాలింగనార్థం, వక్షస్థలీదర్శనాత్, దృశేర్ణ్యంతాల్లుట్. లక్ష్మీం ప్రీణయతే 'ప్రీఞ్ తర్పణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్చౌరాదికాణ్ణిచి 'ధూఞ్ప్రీఞో ర్నుగ్వక్తవ్యః ఇతి నుక్. అనువ్రజ్యయా రంతు మనుధావనేన, 'వ్రజయజోర్భావేక్యప్' ఇతి క్యప్. కరేణుకాశుచం విప్రలంభజనితాం, అద్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషాదయో భువం బిభ్రతి శేషాదీంస్తు కూర్మరాజ ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీయాం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనైకేన బిభర్తీతి విశ్వాతిశాయిధురంధరత్వ ముక్తం. ౨౫

ముఖైరితి. కరైరిత్యత్ర కిరణహస్తయో రభేదాధ్యవసాయా ల్లేఖనసాధనత్వం విజ్ఞేయం. వదేదిత్యాదౌ 'అర్హే కృత్యతృచ' శ్చేత్యర్థే లిఙ్ప్రత్యయః. శేషాదయ ఏవాస్య గుణానా మభివదనాదీన్యర్హంతి. తథా చేదుక్తమితి వాక్యార్థః. అసంఖ్యేయాగుణా ఇతి భావః. సహస్రేణేత్యత్ర సంఖ్యేయబాహుళ్యేఽపి 'వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సంఖ్యాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో'రిత్యమరవచనాదేకత్వ మవగంతవ్యమ్. ౨౬

అథ ధీరోదాత్తాదయశ్చత్వారో నాయకాస్సర్వరససాధారణాస్తేషామేవ శృంగారాశ్రయతయాఽనుకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానా ముత్తమమధ్యమాధమభేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽష్టాచత్వారింశద్భేదాః. ధీరోదాత్తాదిశబ్దాశ్చ మహావీరచరితాదిమహాప్రబంధేష్వేకస్యానేకరూపాభిధానేన వత్సనృపభమహోత్సాదిశబ్దవ

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చత్వారో నాయకాః స్మృతాః. ౨౭
తత్ర సర్వరససాధారణా శ్చత్వారో నాయకాః ధీరోదాత్తధీరో
ద్ధతధీరలలితధీరశాన్తాః. ఏతేషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

—ధీరోదాత్తః—

* మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః కృపావా నవికత్థనః,

దవస్థావాచినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం †దశరూపకే. తత్ర కతిచిల్ల
క్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్త ఇతి. ధీర
పూర్వా ఉదాత్తాదయ ఇత్యుక్తే ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యు
క్తం స్యాత్. అతోఽత్ర శబ్దపరే కార్థలక్షణా కథంచి త్కల్ప్యా. ౨౭
అత్ర ధీరోదాత్తాదీనాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి యథాక్రమం
వీరరౌద్రశృంగారశాంతిప్రధానత్వం వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణపర్యాలో
చనయా విజ్ఞేయ మితి ‡రహస్యమ్.

తత్ర ధీరోదాత్త మాహ—మహాసత్త్వ ఇతి. క్రోధాద్యనభిభూతాం
తఃకరణో మహాసత్త్వః ఇత్యాహుః. అత్రత్యధీరశబ్దేన తూద్యోగాదే

---

† ధీరలలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణసమారోపితావస్థాభిధాయినో వత్సవృషభ
మహోక్షాదివన్న జాత్యా కశ్చి దవస్థితరూపో లలితాది రస్తి. తదా హి మహాకవిప్రబం
ధేషు విరుద్ధానేకరూపాభిధాన మసంగత మేవ స్యాత్, జాతే రనపాయిత్వాత్. తథా
చ భవభూతినైక ఏవ జామదగ్న్యః 'బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతా మేవ భూతయే,
జామదగ్న్య శ్చ వో మిత్ర మన్యథా దుర్మనాయతే.' ఇత్యాదినా రావణం ప్రతి ధీరో
దాత్తత్వేన 'కైలాసోద్ధారసార' ఇత్యాదిభి శ్చ రామాదీన్ప్రతి ప్రథమం ధీరోద్ధతత్వేన
పునః 'పుణ్యా బ్రాహ్మణజాతిః' ఇత్యాదిభి శ్చ ధీరశాన్తత్వేన ఉపవర్ణితః. న చావస్థా
న్తరాభిధాన మనుచిత మఙ్గభూతనాయకానాం నాయకాన్తరాపేక్షయా మహాసత్త్వాదే
రవ్యవస్థితత్వా దఙ్గిన స్తు రామాదే రేకప్రబన్ధోపాత్తాన్ప్రత్యేకరూపత్వా దారంభోపాత్తా
వస్థాతో ఽవస్థాన్తరోపాదాన మన్యాయ్యమ్. యథోదాత్తత్వాభిమతస్య రామస్య
ఛద్మనా వాలివధా దమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపరిత్యాగ యితి. వక్ష్యమాణానాం చ
దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వాం ప్రత్యన్యయా వృత ఇతి నిత్యసాపేక్షత్వే నావిర్భావా
దుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరాభిధాన మఙ్గాఙ్గినో ర ప్యవిరుద్ధమ్.

‡ ఏతద్రహస్య విజ్ఞానార్థం నాయకప్రకరణస్య అన్తే విద్యమానాః ౭౧, ౭౨, ౭౩
శ్లోకాః ద్రష్టవ్యాః.

ప్రతాపరుద్రవ ద్ధీరో ధీరోదాత్త స్స సమ్మతః. ౨౮

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః క్షణ మరీన్ హంతుం ధృతాసిః పుర
శ్శౌర్యశ్రీప్రణయప్రశంసిషు నమద్భ్రూర్లజ్జతే వందిషు,
ఆకారా స్సుఖరోషహర్షపిశునాన్ వక్త్రే న ధత్తే మనాక్
త్రైలోక్యాతిశయాళుకీర్తిసుభగ శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౨౯

రచలితత్వలక్షణః స్థిరశ్శాస్త్రిచతుర్వాఽభిధీయత ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. సత్యపి వికారే సావహిత్థో గంభీరః,పరదుఃఖాపహరణేచ్ఛుః కృపావాన్, ఆత్మశ్లాఘావిహీనోఽవికత్థనః, 'అనుదాత్తేతశ్చ హలాదే' రితియుచ్. ఏవంగుణకో యఃప్రతాపరుద్రవద్వర్తతే స ధీరోదాత్త ఇతి యోజనా. ఏవం చ సర్వోత్కర్షేణ వృత్తి రౌదాత్త్య మితి ఫలితం. అత్ర స్థైర్యాదిసామాన్యగుణానాం విశేషలక్షణే షూపాదానం తత్రావశ్యకత్వసూచనార్థమ్. ౨౮

ఉదాహరతి. సందిగ్ధ ఇతి. కృపయా మృదుః న తు కాతర్యేణేత్యనేన మహా సత్వతోచ్యతే. క్షణ మల్పకాలమేవ,పశ్చాత్తు హంత్యే వేతి స్థైర్యం. పురస్స్థితా నరీన్, నతుపలాయితా నితి ధార్మికత్వం శౌర్యేతి. వందివిహితప్రశంసాకర్ణనే నైవలజ్జమాన స్యాత్మశ్లాఘా తు దూరత ఏవే త్యవికత్థనత్వం, నమద్భ్రూత్వం లజ్జానుభావః, ఇష్టానుభవజన్య ఆనంద స్సుఖం, సాపరాధవిషయో మర్షో రోషః, ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః, తేషాంపిశునాన్ సూచకాన్ ఆకారాన్ అక్షినిమీలనభ్రుకుటిముఖరాగాదీన్, వక్త్రే మనా గీషదపి, న ధత్త ఇత్యవహిత్థయా గాంభీర్యం. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం 'తదతిశయాళు' రితిమధుపిపాసుప్రభృతిత్వా ద్ద్వితీయాసమాసో ద్రష్టవ్యః. శీఞో వక్తవ్యా దాళుచ్ప్రత్యయః. అత్ర స్థైర్యధార్మికత్వకీర్తయ స్సాధారణా గుణాః, కృపాదయ స్తు విశేషా ఇతి వివేకః. ౨౯

ధీరోద్ధతః.

*దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠ శ్చండవృత్తి ర్వికత్థనః,
మాయావీ సులభక్రోధ స్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే. ౩౦

యథా—

రే రే ఘూర్జర! జర్ఝరోఽసి సమరే లంపాక! కిం కంపసే?
వంగ! త్వంగసి కిం ముధా? బలరజః కాణోఽసి కిం? కొంకణ!
హూణ! ప్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్ర! పరాష్టోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయ మిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రక్ష్మాభృద్భటాః. ౩౧

అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

ధీరలలితః.

*నిశ్చింతో ధీరలలితః కలాసక్త †స్సుఖీ కభూః.

ధీరోద్ధత మాహ—దర్పేతి. దర్ప శ్శౌర్యాదిమదః, మాత్సర్య మసహనమ్, అసూయేతి యావత్. తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండవృత్తిః రౌద్రః, వికత్థనః ఆత్మశ్లాఘాపరః, మంత్రాదిబలే నావిద్యమానవస్తు ప్రకాశకః కేవలవంచకో వా మాయావీ. ౩౦

ఉదాహరతి—రేరే ఇతి. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇత్యమరః. తస్య ప్రతివాక్యమావర్త్యమానస్య 'వాక్యాదేరామంత్రిత స్యాసూయా సమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనే' ష్వితి యథాయోగ మసూయాద్యర్థేషు ద్విర్భావః. అత్ర 'స్వరిత మామ్రేడిత' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య 'సర్వః ప్లుత స్సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్త' వ్యేతి పాక్షికః ప్రతిషేధః. శాస్త్రత్యాగ స్సాహస మితి హరదత్తః. అత్ర ఘూర్జరాదివాక్యేషు యథాయోగ ముద్భావితై ర్దర్పమాత్సర్యాదిభి ర్యోద్ధారో వయ మిత్యాత్మశ్లాఘయా చాంధ్రక్ష్మాభృద్భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. ౩౧

ధీరలలిత మాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతసచివాదివిహితయోగక్షేమతయా చింతావిరహితో నిశ్చింతః, అత ఏవ కళానుగీతాది ష్వాసక్తః, సుఖీ భోగప్రవణః, శృంగారప్రధానత్వాత్ సుకుమారాకారో మృదుః.

---

† 'సుఖీ మృదుః' ఇతిపాఠాంతరమ్.

యథా—

శౌర్యోష్మా నిరవగ్రహః ప్రతినృపాస్సర్వేఽపి నమ్రీకృతాః
పాతివ్రత్య ముపైతి భూ రియ మయం నాథస్స్వయంభూ శ్శివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏవ వహతి శ్రీవీరరుద్రో ధురం
సర్వామి త్యనుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. ౩౨

→ ధీరశాన్తః. ←

*ధీర శ్శాంతః ప్రసన్నాత్మా ధీరశాంతో ద్విజాదికః,

యథా—

వీరం రుద్రనృపాలరత్నమభితః ప్రాప్తోదయం మోదతే
సంఖ్యావద్గణ ఏష పూషణ మివ ప్రత్యగ్ర మబ్జాకరః,
ఉన్మీలత్కమలా విహారవసతి ర్వ్యాభాత్వా వికాసై ర్ద్విజై

ఉదాహరతి—శౌర్యేతి. అత్రానర్గళశౌర్యాదిభి ర్దైవానుకూల్యేన యువరాజధురంధరత్వేన చ నిశ్చింత స్సకలకలాసుఖ మనుభవతీతి వీరరుద్రకులజ్యేష్ఠస్య ధీరలలితత్వమ్. ౩౨

ధీరశాంత మాహ—ధీర ఇతి. వివేచకః క్లేశసహిష్ణు ర్వా ధీరః, శమప్రధాన శ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్మా, ద్విజాదిక ఇత్యాదిగ్రహణా ద్వణిక్సచివౌ వివక్షితౌ. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదిక' ఇతి ‡కేచిత్.

ఉదాహరతి—వీర మితి. సంఖ్యా జ్ఞానం తద్వతాం విదుషాం గణః సంఖ్యావద్గణః, ప్రాప్త ఉదయోఽభివృద్ధి-రన్యత్రోదయాచలో యేన తం తథోక్తం, ప్రత్యగ్ర ముభయత్రాభినవం; ఉన్మీలంత్యా ఉల్లసంత్యాః కమలాయా స్సంపత్తే రన్యత్ర లక్ష్మ్యాః విహారవసతిః, వికాసై రుత్సవాదిభి రన్యత్ర దళవిశ్లేషైః, విశ్వ స్యామోదం హర్ష మన్యత్ర గంధవిశేషం, ఉదంచయ న్నుద్బోధయన్, దోషావసానం పాపోపశమః అన్యత్ర దోషాయా రాత్రే రవసానం ప్రభాతం, 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రౌ పత్రానవ్యయ మవ్యసా' వితి విశ్వః. తత్రోత్సు

---

‡ కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

ర్వ్యాశ్వామోద ముదంచయ న్నవిరతం దోషావసానోత్సుకః. 33.
అత్ర విప్రాణాం ధీరశాన్తత్వమ్.—

శృఙ్గారనాయకాః.

అథ శృఙ్గారనాయకా నిరూప్యన్తే.—

* అథ శృంగారవిషయా శ్చత్వారో నాయకా ఇమే,
అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్ట శ్శఠ ఇతి స్మృతాః. 34

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ —

అనుకూలః.

* ఏకాయత్తోఽనుకూల స్స్యాత్.

ఏకస్యాం నాయికాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః,

యథా—

కిం నామాచరితం తపస్సఖి! భువా యస్యాః పతిర్గీయతే
వీరో రుద్రనృపః క్వ తత్సుచరితం తస్య ప్రియా స్యాం యతః,
జానే మానిని! మా విషీద పురతః ప్రఖ్యాప్య నామ స్థిరాం

క ఇతి. అత్ర దోషావసానేత్యాదౌ ధైర్యశాంతోర్వ్యాశ్వామోదమిత్యాదౌ ప్రసాదాదేశ్చ ప్రతిపాదనా ద్విప్రాణాం ధీరశాంతత్వమ్. 33

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణోదాహరణాని దర్శయతి—అథేత్యాదినా. 34

తత్రానుకూల్య . మాహ— ఏకేతి. సత్స్వపి నాయికాంతరే ష్వితి శేషః. .

తదేవాహ—ఏకస్యామితి. ఏకజానిరేవానుకూలః, యథా రామాదరిత్యన్యే.

ఉదాహరతి—కిమితి. నాయికావాక్యమేతత్. భువా కయాచిన్నాయికయా, నామేతి సంభావనాయాం. యత స్సుచరితాత్. అథ సఖీనాయికా మాహ—జానఇతి. నాయకఘటనోపాయ మితి శేషః. 'అనుపసర్గాద్జ్ఞ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. నామేతి కుత్సాయాం. అనురాగో

త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా సక్తం విధాస్యే నృపమ్.౩౫

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య క్షోణ్యాం విశేషానురాగో వ్యజ్యతే. యేన వధ్వా స్థిరా రత్నాకరమేఖలేతి తన్నామగ్రహణేన స్నేహప్రఖ్యాపనం క్రియతే.

దక్షిణః.

* తుల్యో౽నేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాసు నాయికాసు అద్వైమత్యేన స్నేహానువర్తీ దక్షిణో నాయకః.

యథా—

నర్మోక్త్యైవ నిమంత్రితా స్మరకళాకేళీషు కాచి స్మయా
సాకూతేన విలోకనేన హృదయం కస్యాశ్చిదావిష్కృతం,
కస్యాశ్చిత్పరిహితః పరిసాధనవిధిర్దూతీకరేణ క్వచా
గంతాస్మీత్యనుచింతయైవ నృపతే రాసీత్ప్రభాతా నిశా. ౩౬

త్వాదనార్థం సపత్నీనామసామ్యేన నాయికాపరికాశనస్య కుత్సితత్వాత్. 'నామ పరికాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః. అత్ర రాజ్ఞో భూమౌ విశేషానురాగో౽న్యత్ర న తథేత్యానుకూల్యమ్. ౩౫

దక్షిణమాహ—తుల్య ఇతి. స్నేహే నానువర్తతే తాచ్ఛీల్యేన స్నేహానువర్తీ.

ఉదాహరతి—నర్మేతి. అగ్రామ్య ఇష్టజనావర్జనరూపః పరిహాసో నర్మ. కేళీష్వితి విషయసప్తమీ. స్వాభిమతభావపరికాశకో దృగ్వికార ఆకూతమ్. తదుక్తం—'ఆకూతం తద్యత్ర భావ స్సో౽ప్యభీష్టో విభావ్యత' ఇతి. పరిసాధనవిధిః సక్చందనాభరణాదిః, పరిభాతేతి. పరిభాతప్రాయే త్యర్థః. అత్ర వాక్యత్రయే యథాక్రమముక్తివిశేషేణ కలావినోదస్య, విలోకనవిశేషేణ వక్షస్స్థలాపిష్కరణస్య, కరేణ వశీకరణస్య చ సూచనాద్వాణీలక్ష్మీవసుంధరాః ప్రతీయంతే. అత్రాప్రభాతమనిశ్చితగంతవ్యతయా చింతాకులత్వేనాస్య సమానురాగత్వప్రతీతేర్దక్షిణో౽యం నాయకః. ౩౬

తథా చ—

వాణీం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోష్ణా చ మేదినీం,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తే తాసు రుద్రనరేశ్వరః. ౩౮

— ధృష్టః —

* వ్యక్తాగాగతభీర్ధృష్టః

స్పష్టం.

యథా—

రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భవత స్సర్వాంగ మాలోక్యతే
కస్త్రత్రావినయోఽస్తి? సాహస మిదం తన్నామ మయ్యర్పితం,
జానే త్వాం బహువల్లభం కి మపరం వక్తవ్య? మల్పా వయం
తస్యాం ప్రేమత వాధికం వసుమతీ యా నామ కిం జల్పితైః?. ౩౯

ఉదాహరణాంతర మాహ—వాణీ మితి. అత్ర వాణ్యాదీనాం వాచ్యత్వా న్ముఖాదిశబ్దై ర్నర్మోక్త్యాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ పూర్వోదాహరణా ద్భేదః. స్త్రీలింగమహిమ్నా ప్రతీయమానలౌకిక నాయికాభేదాధ్యవసాయేన వాణ్యాద్యనురాగేఽపి న శృంగారనాయకత్వభంగప్రసంగః. ౩౮

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరతి—రాజ్యేతి. రాజ్యశ్రీ స్తన్నామ్నీ కాచిన్నాయికా రాజ్యలక్ష్మీశ్చ, తత్పక్షే సర్వాంగం సప్తాంగాని, అల్పాః దరిద్రాః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ. జల్పితైః కిం? జల్పితసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమానసాధన క్రియాపేక్షయా కరణత్వా త్తృతీయా. 'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారకభావస్య, అపితు గమ్యమానా'పీతి న్యాసోద్యోత వచనాత్. బహుశ శ్చైతదుక్తం తాతపాదై స్సంజీవిన్యాదౌ. ధనపరా రాజానో న వాల్లభ్యపరా ఇతి నాయికాభిప్రాయః. అత్ర స్త్ర్యంతర సంభోగప్రకాశనా ద్గోత్రస్ఖలనా చ్చాపరాధాభివ్యక్తి ర్నిర్భీకత్వం చేత్యస్య ధృష్టత్వం అన్యాసంభోగచిహ్నైః కుపితత్వా దియం ఖండితా. 'అధీరా పరుషై ర్వాక్యైః ఖేదయే ద్వల్లభం రుషే'తి లక్షణా దధీరా చ. ౩౯

— శఠః —

* గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః.

నాయికామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శఠః.

యథా—

దృష్ట్వా పశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషసే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయస్యగ్రే న చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూ స్తవ పరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయతో
మాదృక్షేషు విడంబనైవ తదలం వ్యక్తైర్బహిస్సంభ్రమైః. ౩౯

అత్ర తత్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణా ముదాహరణేన వీరరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

— సహాః —

ఏషాం నాయికానుకూలనే పీఠమర్దవిటచేటవిదూషకనామాన స్సహాయాః. తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

* కించిదూనః పీఠమర్ద ఏకవిద్యో విట స్స్మృతః,

శఠమాహ—గూఢేతి.

ఉదాహరతి—దృష్ట్వేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శ్చక్షు ర్వాగింద్రియకరణకత్వావ్యభిచారా దేవ సిద్ధే ర్దృష్ట్వా వాచేతి చ పున రుపాదానస్య తాత్పర్యనిషేధార్థత్వా న్న పౌనరుక్త్యం. భూః పరం భూ రేవ, ధ్యాయత శ్చింతయతః, అన్యాసక్తస్యేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్విති శేషః. దృశేః క్సప్రత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర నాయికామాత్రవిదిత భావశూన్యదర్శనాదివిధానా దస్య శఠత్వం. నాయికా త్వధీరమధ్యా.

వీరరుద్రగుణవర్ణనప్రతిజ్ఞాభంగం పరిహరతి—అత్రేతి. ౩౯

అథశృంగారనాయకస్య నాయికాసంబంధనియమా త్తదనుకూలనే సహాయా నాహ—ఏషా మితి.

క్రమే ణైషాం లక్షణ మాహ.—కించి దిత్యాది. ప్రధానేతివృత్తనాయకా దీషన్న్యూనగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తనాయకః కించిదూన శబ్దేన వివక్షితః. తదుక్తం—'పతాకానాయక స్త్వన్యః పీఠమర్దో విచక్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు తద్గుణైః' [దశరూపకే.

సంధానకుశల శ్చేటో హాస్యప్రాయో విదూషకః. ౪౦

స్పష్టమేషాముదాహరణం.

శృఙ్గారనాయికాః

అథాష్టవిథా శ్శృంగారనాయికా నిరూప్య న్తే.

*స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,

విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలబ్ధా చ ఖండితా.

కలహాంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,

తథాభిసారికా చేతిక్రమా ల్లక్షణముచ్యతే. ౪౧

స్వాధీనపతికా.

*ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.

యథా—

ప్రియాం సర్వంసహాం తైస్తై ర్విశేషై రుపలాలయన్,

(ప్ర ౨. శ్లో ౮) ఇతి. స చ సుగ్రీవమకరందాదిః, నాయకోపయోగి గీతాది విద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః. వాక్యాంగవేష వికారాదినా హాస్యకారీ విదూషకః. ౪౦

అథసంభావితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ నాయికేతి సామాన్యలక్షణం సిద్ధవత్కృత్య తద్విశేషాః కతిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం నిరూప్యంతే. అథేత్యాదినా.

తత్రస్వాధీనపతికా మాహ— ప్రియేతి. అధ్యుపరి ఇనః స్వామీ యస్యాసా వధీనః ఆయత్తః, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వస్మి న్నధీనః స్వాధీనః, యద్వా—స్వస్మి న్నధికృత మధీతి వా విగృహ్య 'సప్తమీ శౌండై' రితి సమాసః. 'అషడ' క్షేత్యాదినా అధ్యుత్తర పదా న్నిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతసుఖాస్వాదలోభే నాసన్నత్వాత్ స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా. ౪౧

ఉదాహరతి—ప్రియామితి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహా నామ కాచి న్నాయికా, 'సంజ్ఞాయా' మిత్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. విశేషై ర్వాసోంగరాగాదిభి రుపలాలయ న్నవేకుత ఇత్యనే

ప్రతాపరుద్రనృపతిః ప్రతిక్షణ మవేక్షతే. ౪౨

—వాసకసజ్జికా.—

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహు ర్ముహుః,
కేళీగృహం తథాఽఽత్మానం సా స్యా ద్వాసకసజ్జికా. ౪౩

యథా—

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగార ముత్కయా,
శ్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతీక్షితః. ౪౪

—విరహోత్కంఠితా.—

*చిరయ త్యధికం కాంతే విరహోత్కంఠితోన్మనాః.

యథా—

న శంకాఽన్యా తాదృగ్గుణపరిమళే రుద్రనృపతౌ

నాసన్నాయత్త రమణత్వప్రతీతే రియం స్వాధీనపతికా. నాయక స్త్వనుకూలః. భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూకోఽయ మిత్యపి గమ్యతే. ౪౨

వాసకసజ్జికా మాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్మని భోగోపకరణైః స్సజ్జా సన్నద్ధా సైవ వాసకసజ్జికా. 'స్త్రీణాం వారస్తు వాసకః' ఇతి పక్షే వాసకే వారదివసే సజ్జయతి సజ్జీకరోతి మార్గేణ కేళీగృహాదిక మితి వాసకసజ్జికా. అయ మేవ పక్షో విద్యానాథస్య వివక్షితః. ౪౩

ఉదాహరతి—స్వేతి. పరిష్కృత్యాలంకృత్య, ఉత్కయోన్మనసా, ఉత్కంఠిత యేత్యర్థః, 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. అత్ర క్రీడాగారపరిష్కారాదిభి రియం వాసకసజ్జికా. అతఏ వోదాత్తాఽపి. తదుక్తం—'ఉదాత్తా కేశవాసోంగమాల్యభూషాను సాదరా, శయ్యాభవనసంస్కారపరిబర్హా సమేధినీ.'(దశరూపకే. ప్ర. ౨. శ్లో ౨౫.)ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయతీతి. అవ్యళీక ఇతి శేషః. 'అతఏవ 'చిరయ త్యవ్యళీకేతు' ఇతి ధనికే నోక్తం. అనపరాధప్రియవిలంబేనోన్మనాః విరహోత్కంఠితే త్యర్థః.

ఉదాహరతి—నేతి. అన్యా శంకా, నాయికాంతరాసక్తిరూపే త్యర్థః, అతఏవ మానపరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి. 'త్యదాది' ష్వి త్యాదినా క్విన్ ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నః' ఇతి తద ఆత్వం, అత్ర దృశిర్వ్యర్థాభావే

కయా వా గోష్ఠ్యాఽసౌ చిరయతి సఖీభి ర్న సులభః,
సమానేతుం కాంతం వ్రజ మదనబద్ధోఽంజలి రయం
యతో విష్వద్రీచః కిరతి కిరణాం స్త్వత్ప్రియసఖః. ౭౫

→ విప్రలబ్ధా. ←

*క్వచి త్సంకేత మావేద్య దయితే నాథ వంచితా,
స్మరార్తా విప్రలబ్ధేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్త్యతే. ౭౬

యథా—

గచ్ఛాగ్రే సఖి! కా ప్రియాగమకథా? ప్రాప్తో నిశీథః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ వృథా జాతోఽశ్రుభిః పంకిలః,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరే ప్రియతమే రాజ్యశ్రియో వల్లభే

నాసత్య ప్యవయవార్థే తైలపాయికాదివ దృశ్వత్పత్తి ర్ద్రష్టవ్యా. అతఏవ వాహ వృత్తికారః—'తాదృశాదయో రూఢిశబ్దా' ఇతి. భాష్యేతు కర్మ కర్తరివ్యుత్పత్తి ర్దర్శితా 'తమివ పశ్యంతి జనా సోఽయం స ఇవ దృశ్య మాన స్త మివాత్మానం పశ్య' తీతి. గోష్ఠ్యా సంగీతాదిప్రసంగేన, అత ఏవాసౌ ధీరలలితో నాయకః. త్వత్ప్రియసఖ శ్చంద్రః, విష్వద్రీచః సర్వ తోదికాన్, 'ఋత్వి' గిత్యాదినా క్విన్ప్రత్యయే 'విష్వగ్దేవయో' రితి టే రద్ర్యాదేశః. ౭౫

విప్రలబ్ధా మాహ—క్వచి దితి. ౭౬

ఉదాహరతి—గచ్ఛేతి. ఆగమనసమయ ఇ వాధునా పురో గంతు మశక్తాహ—అగ్రేగచ్ఛేతి. నిశీథః పర మర్ధరాత్ర ఏవ ప్రాప్తః, నతు ప్రియః. హే సంకేతాలయ! త్వం మోక్ష్యసే, నాద్యాపి సంకేత స్థానం మోక్తుం శక్నోమీతి భావః. అశ్రుభి ర్న తు సురతశ్రమజలా దినా పంకిల ఇత్యనేన ద్వారదేశం ప్రతి యాతాయాతే సూచ్యేతే. అన్యథా పంకిలత్వాభావాత్, అథ ప్రియ ముద్దిశ్య న చాయం తవా పరాధః,కింతు బహువల్లభే త్వ య్యాసక్తాయా మ మేవేత్యాహ— యద్వేతి. నాహ మేకైవ త్వయా వంచితా, కిం త్వనుమంతారం స్వఖ్యా దయ స్స ర్వేఽపి మదీయా ఇత్యాహ—వయ మితి.అతఏవ న మమేత్యే కవచనప్రక్రమభంగః. అత్ర 'భారతాద్య దయితేభువ' ఇతి పాఠ స్సాధీ

భారత్యాదయితే భువః కృతపదాః ప్రాయో వయం వంచితాః.

—॥ ఖండితా. ॥—

నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ఖండితా మతా. ౪౫

యథా—

రాత్రి ర్యామత్రయపరిమితా వల్లభా స్తే సహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహ మపి ప్రాత రేవాగతోఽసి,
కిం కర్తవ్యం వద నృపతిభి ర్వీక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోష స్తవ పున రహం కామ మాయాసయిత్రీ. ౪౬

యాః; క్షితినాయక ఇతి సమాసపాఠే వ్యాసప్రకృ(?)మభంగప్రసంగాత్.
అత్ర సంకేత మావేద్య దయితేన వంచితా సతీ కామాతురే తీయం
విప్రలబ్ధా. ౪౭

ఖండితా మాహ—నీత్వేతి.

ఉదాహరతి—రాత్రి రితి. ఆద్యంతయామార్ధయో రకుంఠితసం
చారత్వే నారాత్రిత్వాభిమానా త్త్రియామేతి వ్యవహారః. సహస్ర
మితి. 'వింశత్యాద్యా స్సదైకత్వే సర్వా స్సంఖ్యేయసంఖ్యయో' రిత్యే
కత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మమోద్దేశేన. ప్రాత రేవ, విహారా
నర్హసమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి— కిమి
తి. యద్వా —నైవాన్యత్ప్రయోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం నృపాణా
మిత్యాహ—నృపతిభి రితి. ౪౫

కింతు తవైవ ప్రయాసజననాత్క్లేయద్వా పాపం మమైవం జీవం
త్యా ఇతి చింతయా మిత్యాహ—కో వేతి. అత్ర ప్రాతరాగతస్య
ప్రేయసోఽన్యాసంగవికారదర్శనా త్కుపితేయం ఖండితా. 'వక్తి సో
త్ప్రాసవక్రోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగస' మితి లక్షణా ద్ధీరమధ్యా చ.
నాయకస్తు ధృష్టః. ౪౬

కలహాన్తరితా.

* క్రోధా త్ప్రియం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా,
కలహాంతరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా. ౫౦

యథా—

† తహ తహ అణుణఅంతో పిఓ తుఏ హిఅఅరోసకలుసేణ,
అవహీరిదో ణ ముణిఓ అంరావ త్తి విఓఅవేఅణాం సహస్స. ౫౧

ప్రోషితభర్తృకా.

* దేశాంతరగతే కాంతే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా,

యథా—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహసః శ్రీవీరరుద్రప్రభోః ౫౨
స్వేవాఘ్గం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు యద్ప్రోషితః
ద్వారాసక్తదృశో నయంతి దివసా న్సృష్టాశయా చ క్షపా,

† తథాతథా అనునయ న్ప్రియ స్త్వయా హృదయరోషకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాజ్ఞేతి వియోగవేదనాం సహస్వ.

కలహాంతరితా మాహ—క్రోధాదితి. ప్రియం,ప్రణామాదినా ప్రసాదనపర మిత్యర్థః. తదుక్తం—'సత్యవా గార్జవరతి రుపకుర్వన్ ప్రియం వదన్, భజతే య స్స్వయం ప్రీతః ప్రియ స్సభవతి స్త్రియాః' ఇతి. కలహే సతి సుఖేనాంతరితా కలహాంతరితా. ౫౦

ఉదాహరతి—తహేతి ముణిఅమితి. 'జాణముణౌ జ్ఞః' ఇతి జ్ఞానాతే ర్మణా దేశః. విస్మార్ణ మితి. 'ఖిదే ర్విసూరః' ఇతి విసూరా దేశ ఇతి కోశాంతరే. తథాత థేత్యనేన పునఃపునః ప్రణామాది ర్ద్యోత్యతే, అత్ర తాదృశం రాజానం ప్రియ మనాదృత్య కిమర్థ మధునా దూయస ఇతి హృదయోపాలంభా దియం కలహాంతరితా. నాయక స్తూత్తమః, 'కామతంత్రేషు నిపుణః క్రుద్ధానునయకోవిదః' ఇత్యాదిలక్షణాత్. ౫౧

ప్రోషితభర్తృకా మాహ—దేశేతి. కాంత ఇతి. 'కథాభిః కమనీయాభిః కామ్యై ర్భోగై శ్చ సర్వదా, ఉపచారై శ్చ రమయే ద్య స్స కాంత ఇతీరితః' ఇత్యుక్తలక్షణ ఇత్యర్థః. ౫౨

ప్రస్థానప్రతిబద్ధసాంద్రపులకవ్యాకీర్ణకామేషవః. ॥ ౨

⟶ అభిసారికా. ⟵

* కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాఽభిసారికా,

యథా—

సంభ్రమైరల మల్పజ్ఞే! ప్రేరయా నస్తు మహీపతిః,
కరేణుస్తాం న పశ్యామి న శృణో మ్యభిసారికామ్. ॥ ౩

⟶ సహాయాః. ⟵

ఆసాం నాయకానుకూలనే సహాయాః—

ఉదాహరతి—త్రైలోక్యేతి. వ్యుష్టం ప్రభాతం, తద్ధ్యానప్రతిబద్ధాః ప్రియచింతాప్రరూఢా స్సాంద్రపులకా ఏవ వ్యాకీర్ణకామేషవః కీలితకామబాణా యాసాం తా స్తథోక్తాః. అత్ర చింతాజాగరాదిప్రతిపాదనా త్ఖిన్నత్వే నేయం ప్రోషితభర్తృకా. ॥ ౨

అభిసారికా మాహ—కాంతేతి. కాంతస్య కర్మణః కర్తు ర్వాఽభిసరణే ఉద్యుక్తా. అత ఏవోక్తం—‘స్మరార్తాఽభిసరే త్కాంతం సారయే ద్వాభిసారికా.’ [దశ రూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౭.] ఇతి. సారయే దితి. దూత్యాదిముఖే నేతి శేషః.

ఉదాహరతి—సంభ్రమై రితి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మానయేతి కయాచి దుక్తే సఖ్యా వచన మేతత్. అథవా నైవ కరేణుస్త్వాభిసరణం దృష్టచరం శ్రుతచరం వేత్యాభాణకముఖేన సఖీ నాయికాయాః ప్రకటాభిసరణం వారయతి.— అల్పం జానాతీ త్యల్పజ్ఞే ముగ్ధే! అత్ర ‘ఆతోఽనుపసర్గే కః’ ఇతి కప్రత్యయః, న తు ‘ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః’ ఇత్యాదినా. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః— ‘ఆకారా దనుపపదా త్కర్మోపపదో విప్రతిషేధే’ నేతి. ఏతచ్చ సంజీవినీసర్వంకషాద్యా వసకృదుక్తం తాతపాదైః అత్ర కాంతకర్మకాభిసరణ ముక్తం. ఏవం కాంతకర్తృకాభిసరణేఽప్యుదాహార్యం. ఏతాసాం చ ‘చింతానిశ్వాసఖేదాశ్రువైవర్ణ్యగ్లాన్యభూషణైః, యుక్తా షడంత్యా ద్వే చాద్యే క్రీడౌజ్జ్వల్యప్రహర్షితైః’ [దశరూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౮.] ఇత్యుక్తదశవికారా ద్రష్టవ్యాః.

అథాసాం దూతీ మాహ— దూత్య ఇతి. దాసీ కర్మకరీ, సఖీ

*దూత్యో దాసీ సఖీ కారూః ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ,
లింగినీ శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికీర్తితాః,
ఏతాసాం స్వరూప ముదాహరణంచ స్పష్టమ్. ॥౪

— పద్మిన్యాదిజాతయః. —

కామశాస్త్రప్రసిద్ధాః పద్మినీచిత్రిణీప్రభృతయో జాతివిశేషాః జ్ఞాతవ్యాః.

— ముగ్ధాదినాయికాః. —

సంక్షేపేణ నాయికా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రౌఢా చేతి.

*ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జా విజితమన్మథా,
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యా మోదితయౌవనా.
స్మరమందీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా. ॥౫

యథాక్రమ ముదాహరణాని.

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధే! యన్మనసోఽపి గోప్య మఖిలం తన్మహ్యా మావేద్యతే

స్నేహానిబంధనా, కారూ రజక్యాదిః, ధాత్రేయీ ఉపమాతృసుతా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహవర్తినీ, లింగినీ పరివ్రాజికా, శిల్పినీ చిత్రకారాదిస్త్రీ, స్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః, నాయకానుకూలా ఇతి శేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇతి నపుంసకత్వే నాభిధానాత్. అథవా—స్వా స్వకీయా, బాంధవస్త్రీతి యావత్. తదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భగినీ స్యాలికా వాపి మాతులస్యాథవా సుతా, ఏతా భవంతి దూత్యస్తు బాంధవస్త్రీతి సంజ్ఞితాః' ఇతి. ॥౪

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్వం న ముగ్ధాదివ దవస్థావాచిత్వమిత్యాహ—పద్మినీతి. ప్రభృతిగ్రహణా చ్ఛంఖినీహస్తిన్యౌ గృహ్యేతే. లక్షణాదిక మేతాసాం కామశాస్త్ర ఏవ ద్రష్టవ్యమ్.

ఇత్థం స్వాధీనపతికాద్యష్టక ముక్త్వా తదాశ్రయభూతానేకనాయికామధ్యే ముగ్ధాదిత్రయం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శయతి—సంక్షేపేణేత్యాదినా. ॥౫

తత్ర ముగ్ధా ముదాహరతి—ముగ్ధ ఇతి. యౌవనాచిద నాస్థా కిం?

కిం యా కాచి దహం? తవ ప్రియసఖీ ప్రచ్ఛాద్య కిం శ్రామ్యసి?
ఆసక్తి స్తవ రుద్రదేవనృపతా వాశాస్యతే కిం భవే
దిత్యాఖ్యాం ప్రణయైకవాచి సుతను ర్దత్తోత్తరా వ్రీడయా. ౫౬

మధ్యా యథా.—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగ ముదితం తారుణ్య మేత్య స్థితా
నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః

నేత్యర్థః. అనుక్తేఽపి తవ మనోరథం జానామీత్యాహ.—ఆసక్తిరితి. అస్తీతి శేషః. ఆశాస్యత ఇత్యేకం వాక్యం. యస్సర్వాభి రభిలష్యత ఇత్యర్థః. యద్వా—రుద్రనృపతౌ తవాసక్తి రాశాస్యతేఽస్మాభి రపేక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆఙ‘శ్శాసు ఇచ్ఛాయా’ మిత్యస్మా ద్ధాతోః కర్మణి యక్. కింభవేదితి సంప్రశ్నే లిఙ్. అత్రాభిరూప్యాదిగుణయోగసూచకేన సుతనుశబ్దేన ప్రథమయౌవనస్య దత్తోత్తరా వ్రీడయేత్యనేన లజ్జావిజితమన్మథస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. ‘ఆభిరూప్య మకాఠిన్య మంగానాం చాతిమార్దవం, ఏవమాదిగుణావస్థా ప్రథమే యౌవనే భవే’దిత్యుక్తేః ‘కృతాధరాంగసంస్కారా నఖి కేళీషు లాలసా’ ఇత్యాదినా తచ్చేష్టా శ్చోక్తాః. తచ్చాఖ్యాం ప్రణయైకవాచీత్యనేన సూచ్యతే. ౫౬

మధ్యా ముదాహరతి.—లీలేతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యాదౌ కర్తవ్యో రంగప్రసాధనాఖ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం—‘యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స కీర్తితః’ ఇతి. లీలావిభ్రమాణా మయత్నోద్ధోల్లాసానాం పూర్వరంగః తారుణ్యస్య విలాసహేతుత్వేన తత్పూర్వభావిత్వా త్పూర్వరంగత్వేన రూపణమ్. యద్వా—లీలావిభ్రమా ఏవ పూర్వరంగో యస్య త త్తారుణ్య మేవ రంగస్థల మితి గమ్యతే. తస్యైవ నేపథ్యం నీహావరారణసదృశీ యవనికా. అత ఏవ తన్యాంతరే బింబితా స్మరకళా కామోద్దీపనం సైవ లాస్యప్రపంచశ్రీ ర్యస్యా స్తథోక్తాయాః, లజ్జామన్మథమధ్యస్థాయా ఇత్యర్థః. లాస్యలక్షణం తు సంగీతచూడామణౌ—‘శృంగారరసభూయిష్ఠై ర్మాధురీభావతరంగితైః, అంగై రనంగసర్వస్వై శ్శోభాతిశ

కోఽప్యస్యాస్తరళభ్రూవో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. ౫౭

ప్రౌఢా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపతిం
తదాత్వ ప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావాద్యుగపదుదయత్సాత్త్విక మహో

శయశాలిభిః. అన్వితో నృత్తభేదో యస్తల్లాస్యమితి కథ్యతే' ఇతి. బింబగ్రీవాణాం చిత్రనేపథ్యం తదంతరే నర్తనం చ తత్రైవోక్తం కుండలినృత్తప్రస్తావే—'సైరంధ్రీ తత్ర కర్తవ్యా స్నిగ్ధా యవనికాదిమా, అపరే ద్వే యవనికే సీహారవరణోపమే. ప్రేక్షకాణాం వితన్వానా నయనానందకందళం, నేపథ్యాంతరితా భూత్వా నర్తకీ నృత్తమాచరే' దితి. భావస్య రత్యాఖ్యస్థాయిభావస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, సజాతీయవిజాతీయై రతిరనాకర ఇత్యర్థః అథవా—భావానాం సాత్త్వికసంచారిణామనుబంధః కల్లోలవదసకృదనువర్తనం తేనోజ్జ్వలః మనోహరః, నాట్యపక్షే భావో నామ వ్యాపారవిశేషః, తదుక్తం—'వాగిజ్ఞసత్త్వాభినయైర్ముఖరాగోపశోభితైః, భావయన్నాంతరం భావం వ్యాపారో భావ ఇష్యతే' ఇతి. కోఽప్యనిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం నర్తనం తస్య క్రమః. పశ్యతేత్యస్య వాక్యార్థః కర్మ. ౫౭

ప్రౌఢాముదాహరతి.— సహేలమితి. ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం, వ్యక్తశృంగారసూచకోఽంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా, పశ్యంత్యాః, అతఏవ తదాత్వే తత్కాలే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి ఉత్పద్యమానాని వివిధాని చ లలితాని కర్ణకండూయనకుచవిమర్దనాదికోమలాంగవిన్యాసాః, 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే' ఇతి లక్షణాత్. తేషామాటోపేన మధురమ్, ఇతి స్మరమందీకృతవ్రీడత్వముచ్యతే. రసస్య శృంగారస్య ప్రాదుర్భావాదుదయాత్, అనుభావాదిత్యర్థః. 'ఉత్పన్నారతిరేకత్ర ప్రథమం దర్శనాదిభిః, వ్యాదారంభానుభావేన శృంగారం కథిసష్టి సా' ఇతి వచనాత్. కుసుమశరశిల్పం కామకళాకౌశలం. అత్ర దయితాలోకనకాలే అంగదాసాతిశయవిశేషకథనాద్విలాసః.

మృగాక్ష్యా స్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే.   ౫౮

భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహార్యమ్.

గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యేవిలసితమ్
స్ఫురచ్ఛబ్దార్థాభ్యాం తదపి హృదయానందిభవతి,
తయోరప్యన్వేష స్సృపదమృతమాధుర్యసుభగః
పరం పుణ్యశ్లోకం చరిత మనుబధ్నన్ విజయతే.   ౫౯

ఏష సంగ్రహశ్లోకః.

'తత్కాలీనో విశేషస్తు విలాసోఽంగక్రియాదిషు' ఇతి లక్షణాత్. ౫౮

విస్తరభయా దస్మాభి రుపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థానా ముదాహరణాని స్వయ మేవ ద్రష్టవ్యా నీత్యాహ—భేదాంతర మితి. అత్రాయం నాయికాసంగ్రహః— 'స్వాఽన్యాసాధారణా చ స్వా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భికా, ఆద్యైకధా త్రిధాఽన్యే ద్వే ధీరాధీరోభయాత్మనా. జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే పునః, అన్యా కన్యా పరోఢా చ వేశ్యా త్వేకేతి షోడశ. స్వాధీనపతికాద్యష్టావస్థాభి స్తా స్సమన్వితాః, ప్రత్యేక మష్టధా ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తా స్త్రిధా. ఇత్యేవం నాయికావస్థా స్సముదాహ్రిష్టాగ్ని [౩౮౪] సమ్మితాః, విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలబ్ధాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయంప్రాహుః కేచిత్కన్యాపరోఢయోః, చతుఃపంచాశదధికత్రిశ[౩౫౪] త్యాసాం తదా భవేత్.

ఇత్థం ప్రసక్త మనుప్రసక్తం చ పరిసమాప్య పర మప్రకృతం పుణ్యశ్లోకగుణవర్ణన ముపస్కుర్వ న్నుపసంహరతి— గుణేతి. పుణ్యాః శ్లోకా యశో యస్మిన్ తత్పుణ్యశ్లోకం 'పద్యే యశసిచశ్లోకః' ఇత్యమరః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే నాయకనిరూపణం నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

*ఉపస్కారహేతూనాం గుణాలంకారాణాం సద్భావేఽలంకార్యే సతి చరితార్థత్వమ్. యస్యాలంకారాశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయేనాలంకార్యమ్. తేన గుణాలంకారాణాం కావ్యమేవాశ్రయభూతమితి తదేవాలంకార్యమ్. రసాదేరలంకార్యతోక్తిః ప్రాధాన్యేనాత్మన ఇవ హారనూపురాద్యలంకార్యత్వమ్. జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యాత్మతా. క్వచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం. క్వచిదలంకారస్య ప్రాధాన్యం. క్వచిద్వస్తునః ప్రాధాన్యం చ.

రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈషదంకురితవిభ్రమచారా దేహపల్లవితకాంతిని తన్వ్యాః,
యౌవనే ముకులితస్తనమాత్రే పుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః.

ఏతత్కాంచిద్బాలామాలోక్య సస్పృహస్య ప్రతాపరుద్రస్య వచనమ్. అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతే.

అలంకారప్రాధాన్యం యథా—

కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రస్య విహరంత్యాం దిగంతరే
లోకాలోకతటాః శశ్వద్ద్రవచ్చంద్రోపలాంకితాః.

అత్ర చంద్రకాంతకుట్టిమానాం లోకాలోకాచలతటానాం రుద్రదేవకీర్త్యా చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్ద్రవోఽభూదితి భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యావస్థాయామలంకారస్యాపి ప్రాధాన్యమస్త్యేవ.

వస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుద్రే కాకతివంశే త్రిలోకమహనీయే,
త్యక్త్వా దుగ్ధపయోధిం తల్పఫణీశః స్వమందిరం ప్రాప్తః.

అత్ర తల్పఫణీశో దుగ్ధాంబుధిం విహాయ స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యనేన క్షీరసముద్రే హరిర్నాస్తీతి వ్యజ్యతే. అనేన పురుషోత్తమః ప్రతాపరుద్రరూపేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్.

---

* 'ఉపస్కారహేతూనా' మిత్యాది 'వ్యతిశ్లాఘాకారణ' మిత్యంతో గ్రంథో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే, నాపి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్వామిసోమపీథినా.

కావ్య మాశ్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః. తచ్చ కావ్యం శబ్దస్ఫురణే నార్థస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయానంది భవతి.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రౌఢబంధస్య డంబరః.

య శ్శబ్దాడంబర ఆరభట్యాఖ్యం ప్రతిపాదయిష్యతే త చ్ఛబ్దస్ఫురణమ్.

యథా —

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా ద్దురీత్యుక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధా ప్రోత్క్షిప్తకాక్షేయకాః.
ఉద్దామోద్యమసస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయో శ్చండయో
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదాదమ్భోళయః కేళయః.

*అచుంబితార్థసంపత్తి రర్థస్ఫురణ మిష్యతే.

యథా —

†ఖగ్గే జుజ్ఝవిజుంభిఏ రిఉమహీణాహాంజలిం బింబిఅం
పేఖ్ఖంతో జఅలచ్ఛివాసకమళం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
మణ్ణే వీరపఆవరుద్దవిహుణో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
స్సిఠ్ఠిఏ రిఉజీవిఆఇ విహిణో పత్తస్స వీఢంబుఅం.

ఉభయస్ఫురణం యథా.—

ఉద్యద్బృంహితగర్వితైః కరిఘటాకాదంబినీడంబరైః
క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభి స్సద్యస్స్ఫురద్దిక్తటైః.
ప్రావృట్సంభ్రమశంసినో రిపువధూబాష్పోద్భవం దుర్దినం
కుర్వంతి శ్చలమత్తిగండనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోద్యమాః.

ఏవంవిధశబ్దార్థస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం, శబ్దార్థయో రపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్వమ్. అతో నాయకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

---

† ఖడ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీవాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్యజ్ఞేషు గృహీతుం పున
స్సృష్ట్యై రిపుజీవితాని విధేః ప్రాప్తస్య పీఠాంబుజమ్.

*కులాచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,
క్రియతే నేతురేవం యత్తదేవ బహుసమ్మతం.
అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణాన్ బహూన్
తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షవర్ణనం చ మతం క్వచిత్.

యథాక్రమముదాహరణమ్.

తత్త్వం యస్స పరః పుమాననతగో యస్యాన్వయే కాకతి
క్ష్మాపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకరప్రక్రమం,
శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతరుస్స్వర్ధేనుచింతామణిః
సోఽయం విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరరుద్రో నృపః.
యత్తేజః ప్రతిపక్షభూపవిహరద్గర్వాంధకారాతపో
యద్దోర్దర్గళవిక్రమస్త్రిజగతీశుద్ధాంతదౌవారికః,
సోఽప్యాసీ ద్వ్యధి సేవణక్షితిపతిస్సన్నాహభేరీధ్వనిం
శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతః పలాయ్యాకులః.

ఏవంవిధవర్ణనముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే, తస్య లోకప్రసిద్ధ్యర్థం కులవ్యపదేశాదయో బహుధా వర్ణయితుమేవోచితాః. స్వతస్సిద్ధే తు నాయకే ద్వైవిధ్యమపి సంభవతి తస్య కులవ్యపదేశాదీనాం లోకప్రసిద్ధత్వాత్తత్కవిభిర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం. ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్ర, చ—

*ధీరోద్ధతే యథా రౌద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రమః,
యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావకృత్,
న ధీరోదాత్తవిషయే తథా వర్ణనమిష్యతే,
కార్త్స్న్యతో రససంపూర్తిస్తస్మిన్నప్యుచితక్రమా.
హాస్యాదీనాం తథాఽన్యేషాం రసానామపి కీర్తనం,
మందోద్యమానుభావం స్యాద్ధీరోదాత్తే తు నేతరి.

సర్వనాయకాతిశయత్వాద్ధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబంధానామతిశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణాలంకారశాస్త్రే
నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ కావ్యప్రకరణమ్.

⸻

కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్.

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే.—

* గుణాలంకారసహితౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ,
గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః. .. ౧

† అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య మితి కావ్య

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్యస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే.—అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణ మాహ—గుణేతి. అత్ర గద్యపద్యేత్యాదినా కావ్యస్య త్రేధా విభాగో దర్శితః. శేషం లక్షణం. ౧

అతస్తదేవనిష్కృష్యాహ —అదోషావితి. అత్ర సూత్రే ప్రథమ

---

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం మమ్మటాచార్యై రఙ్గీకృతమ్, సాహిత్యదర్పణే రసగఙ్గాధరే చ బహుధా ఖణ్డితమ్. 'న్యక్కారో హ్యయమే' వేతి పద్యే విధేయావిమర్శదోషస్య సత్త్వేఽపి ధ్వనిత్వే నోత్తమకావ్యత్వాఙ్గీకరణాత్ అదోషత్వపదస్య కావ్యలక్షణకోటౌ ప్రవేశానౌచిత్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వాసంభవా దౌపచారికశబ్దార్థధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వవిశేషణ స్యాపి లక్షణతావచ్ఛేదకత్వమ్, కటకకుణ్డలాదిసమ్మిత స్యాలఙ్కారస్య కావ్యత్వావ్యాపకతానియమే మానాభావా త్సాలఙ్కారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావ్యాపకత్వం చ సర్వ మపి మూపపాదితం సాహిత్యదర్పణే. రసగఙ్గాధరస్తు శబ్దార్థయుగళఘటితార్థపదప్రయోగ మపి నానుమనుతే. అర్థరూపే ఽభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః నిఘణ్టుషు అప్రసిద్ధత్వాత్, కావ్యం పఠితం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాదిసర్వజనీనప్రయోగాన్యథానుపపత్త్యా చ కావ్యస్య అర్థా త్పార్థక్య మఙ్గీకరణీయ మే వే త్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశో ఽనుపపన్న ఇత్యతః. అలఙ్కారాణా మసత్త్వేఽపి కావ్యత్వ మవ్యాహత మిత్యతః, రసధర్మాణాం గుణాలఙ్కారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వకల్పన మసఙ్గత మిత్యతశ్చ లక్షణ మేత త్సర్వ థోపేక్షణీయ మి త్యభిప్రైతి. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' ఇతి సామాన్యలక్షణం సాహిత్యదర్పణే. 'చమత్కారజనకభావనావిషయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్య' మితి రసగఙ్గాధరే.

సామాన్య లక్షణమ్.

* శబ్దార్థౌ మూర్తిరాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్యవైభవం,
హారాదివ దలంకారా స్తత్ర స్యు రుపమాదయః. ౨
శ్లేషాదయో గుణా స్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,
ఆత్మోత్కర్షావహా స్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః. ౩
శోభా మాహార్యకీం ప్రాప్తా వృత్తయో వృత్తయో యథా,
పదానుగుణ్యవిశ్రాంతిశయ్యా శయ్యేవ సమ్మతా. ౪
రసాస్వాదప్రభేదా స్స్యుః పాకాః పాకా ఇవ స్థితాః,
ప్రఖ్యాతా లోకవ దియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః. ౫

వాచకలక్షకవ్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యత్వే నార్థజాతమపి త్రివిధం. తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ న పునః

మనుపాత్తస్యాపిదోషవర్జనస్యేదా వ్యాఖ్యానమల్పోపి దోషః ప్రమాదాదినా ప్యనుపేక్ష్య ఇతి ద్యోతయితుం. తదుక్తం దండినా.—'తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన, స్యాద్వపు స్సుందరమపి శ్విత్రేణైకేనదుర్భగ' మితి. 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంక' ఇతి తు కావ్యవ్యతిరిక్తవిషయ మితి ద్రష్టవ్యమ్.

అథ వక్ష్యమాణలక్షణశబ్దార్థాదికావ్యసామగ్ర్యాం శరీరాదిలోకసామగ్రీ మారోపయతి.—శబ్దార్థా విత్యాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్తధర్మా శ్చేష్టాదయః, ఆహార్యకీం కృత్రిమాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదానా మానుగుణ్యం పదవినిమయాసహిష్ణుత్వం, రస శ్శృంగారాదిరాస్వాద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషాః రసాస్వాదప్రభేదాః. ౨-౫

అథ యథాయోగం వివేచయ న్నాదౌ తావ చ్ఛబ్దార్థా విభజతే.—వాచకేత్యాదినా. క్రమే ణాభిధాలక్షణావ్యంజనావ్యాపారై రర్థావబోధకా శ్శబ్దాః వాచకలాక్షణికవ్యంజకాః. తై రేవ బోధ్యా అర్థా వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి వివేకః. నను చతుర్థే తాత్పర్యార్థే జాగ్రతి కథ మర్థత్రైవిధ్యోక్తి రిత్యాశంక్య తస్యతృతీయేఽంతర్భావ ఇత్యాహ.—తాత్పర్యార్థ ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధాపితో వాక్యావగమ్యో వాక్యార్థో రసాదిరూప స్తచ్ఛబ్దే నోచ్యతే. తస్మిన్ పరా స్తత్పరా స్తదా

పృథగ్భూతః. అభిధాలక్షణావ్యంజనాఖ్యా స్తిస్ర శ్శబ్దవృత్తయః.

సక్తా స్తద్విషయా ఇత్యర్థః, తేషాం భావ స్తాత్పర్యం. న న్వభిహితా
నాం పదార్థానా మర్థాభిధాయినాం వా పదానాం విశిష్టార్థప్రత్యాయన
శక్తి స్తాత్పర్య మితి మతభేదేన మీమాంసకా వర్ణయంతి.అత స్తన్మతే
దేవదత్త గా మానయేత్యాదౌ దేవదత్తకర్తృకదండకరణకగోకర్మకా
నయనరూపో విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధుర స్తాత్పర్యా దవగతత్వా
త్తాత్పర్యార్థ ఇత్యుచ్యతే, కథ మస్య వ్యంగ్యేఽంతర్భావః? ఇతి చే త్స
త్యం; న హి తావన్మాత్రే కవిసంరంభవిశ్రాంతిః! కావ్యశబ్దాన్వయవ్యతి
రేకాభ్యాం ప్రవృత్తినివృత్తివిషయభూతస్య ప్రధానస్య ప్రయోజనాం
తరస్యాసంభవాత్. కింతు తదర్థస్యాకారేణ ప్రతీయమానే సామాజి
కానందాస్వాదఫలే రసాదా వర్థాంతరే. అత స్స ఏవ తాత్పర్యార్థః;
తత్ప్రత్యాయకః పదార్థశక్తి రేవ తాత్పర్యం.కవిసమయే తచ్చ నాభిధా;
స్వార్థే సంకేతాభావాత్. నాపి లక్షణా; ముఖ్యార్థబాధాద్యభావాత్.
అతో వక్ష్యమాణలక్షణస్య వ్యంజన స్యై వేదం నామాంతరకరణ మితి
తదర్థస్య వ్యంగ్యార్థత్వ మేవేతి భావః. తర్హ్యత్ర సంసర్గరూపో వాక్యా
ర్థః కథం ప్రతీయత? ఇతి చేత్, తార్కికాణా మివ వాక్యమహిమ్నా
న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానా మివేతి బ్రూమః. అత ఏవ తే
వర్ణయంతి. ఆకాంక్షాదిమత్త్వే సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వ
యశక్తి ర్వాక్యం, తద్బలాయాతో వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతి
విరసం పనసఫలం పరిణతిసురస మామ్రఫల మిత్యాదినిందాప్రశంసాది
వాక్యేషు హానోపాదానాదిరూప ఏవ నాన్యః. తాత్పర్య మపి భావాభి
ప్రాయాద్యపరపర్యాయం.ఉద్దేశో నామ వక్తృధర్మో న మీమాంసకా
నా మివ వాక్యధర్మ ఇతి. తదేతదుదయనాచార్యైః కుసుమాంజలౌ
‘వుద్దేశ ఏవ తాత్పర్య’ మిత్యేతచ్ఛ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్.
యద్వా వైయాసికదేవతాధికరణే ‘అర్థాంతరాభావే సంసర్గ ఏవ తాత్ప
ర్యార్థ స్తత్సద్భావే తత్రైవ ప్రతీతివిశ్రాంతే స్స ఏవ తాత్పర్యార్థో న
సంసర్గ’ ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వదత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కావ్యే సంసర్గమాత్ర
విశ్రాంతి ర్న సంభవ తీత్యుక్తం, తర్హి ‘అవ్యంగ్యమపరం స్మృత’ మితి.

గౌణవృత్తిరపి లక్షణాప్రభేద ఏవ; సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్.

కావ్యప్రకాశవచనస్య కా గతిః? ఇతి చేన్నైష దోషః; అవ్యంగ్య మిత్య
త్రానుదరా కన్యేతివ న్నఞ ఈషదర్థత్వే నాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వస్య వివక్షిత
త్వాత్. తదుక్త మలంకారసుధానిధౌ—'అనుల్బణత్వా ద్వ్యంగ్యస్య
నా మవ్యంగ్యం చిత్ర మీరితం, వ్యంగ్య స్యాత్యంతవిచ్ఛేదః కావ్యే
కుత్రాపి నేష్యత' ఇతి. ఏవం చ సతి ప్రాచీనాలంకారశాస్త్రకారాణాం
సంసర్గరూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యార్థత్వేన ప్రతిపాదనం మతాంతరాభి
ప్రాయే ణేతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'తాత్పర్యా
ర్థోఽపి కేషుచి' దితి. ఉక్తంచ సుధానిధౌ—'అస్మన్మతం కార్యవ్యా
పారాపేక్షం న భవ' తీతి. విద్యాధరేణాప్యుక్తం—'తాత్పర్యం నామ
వ్యాపారాంతరం పరై రభ్యుపగత' మితి. తస్మా ద్వ్యంజనాపరపర్యా
య మేవ తాత్పర్యం కవిభి రంగీకృతం నాన్య దితి సిద్ధం, అత ఏవోక్తం
భావప్రకాశే— 'అతో ధ్వన్యాఖ్యతాత్పర్యగమ్యమానత్వత స్స్వతః,
కావ్యే రసాలంక్రియాది ర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుట' మితి, ఉక్తం చ
ధ్వన్యాచార్యైః—'య త్త్వభిప్రాయవిశేషరూపం వ్యంగ్యం శబ్దార్థా
భ్యాం ప్రకాశ్యతే, త ద్భవతి వివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశ్యమాన'
మితి. వృత్తయోఽపి త్రివిధా ఇత్యాహ—అభిధేతి. గౌణవృత్తి ర్లక్ష
ణాతో భిన్నేతి ప్రాభాకరాః. తదయుక్తం; తస్యా లక్షణాయా మంత
ర్భావా దిత్యాహ—గౌణవృత్తి రితి. గుణనిమిత్తా వృత్తి ర్గౌణవృత్తి
రిత్యర్థః. అత్ర హేతు మాహ—సంబన్ధేతి. లక్షణాయా అపి తథా
త్వాదితి భావః. ముఖ్యార్థయోగ స్సంబంధః; తద్బాధోఽనుపపత్తిః. అ
గ్ని ర్మాణవక ఇత్యత్రాగ్నిలక్షితపైంగళ్యాదిగుణసామాన్యయోగ స్సంబం
ధః; అనగ్నౌ వహ్నిశబ్దప్రయోగోఽనుపపత్తిః. అత ఉభయనిష్ఠస్య
గుణసామాన్యరూపస్య గుణవిశేషరూపస్య వా సాదృశ్యస్య సంబంధ
రూపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధర్మ్యేణోపచారాత్.
తదుక్తం వాక్యపదీయే—'సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్విష్ఠం కైశ్చి
త్ప్రతీయతే, గుణభేదో పృథ భేదేన ద్వివృత్తి ర్వా వివక్షితః' ఇతి. నను
గౌణ్యాం యథా సంబంధస్య లక్ష్యవిశేషణత్వే నాన్వయో న తథా

యథాఽగ్ని ర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిసాదృశ్యవిశిష్టమాణవకప్రతిపత్తిర్వివ
క్షితా, తథైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గంగాసంబంధవిశిష్ట
తీరప్రతిపత్తి ర్వివక్షితా; గంగాసంబంధ స్యోపలక్షణత్వే ఘోషగత
పవిత్రత్వాద్యసిద్ధేః. అతఏవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి
ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్యా ఽజహద్వాచ్యా

లక్షణాయాం. అతః కథ మనయో స్సంబంధమూలకత్వసామ్య? మిత్యా
శంక్య లక్షణాయా మపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సదృష్టాంత మ్మాహ—
యథాగ్నిరితి. అత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వా త్తస్య తద్విశిష్ట
త్వమ్. అన్యత్ర గంగాశబ్దబోధ్యత్వహేతుకప్రవాహాత్మకత్వప్రతీతివిష
యత్వ మేవ తీర స్యాపి గంగాసంబంధవిశిష్టత్వం. ఏవం చ స్రోత స్తీర
యో రేకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్యప్రతీతే స్స్రోతోధర్మా అత్యంత
పావనత్వాదయ స్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజనసిద్ధిః. ఏవ మనంగీ
కారే తదసిద్ధి రేవ బాధికేత్యాహ—గంగాసంబంధస్యేతి. ఉపలక్షణత్వ
ఇతి నేదం సముద్రాదితీరం, కింతు గంగాతీర మితి గంగాసంబంధమా
త్రప్రతీతా విత్యర్థః. ఘోషగతేతి. తీరద్వారేతి భావః. తథా సతి
గంగాతీరే ఘోష ఇతి ముఖ్యశబ్దాభిధానా ల్లక్షణాయా భేదో న స్యా
దితి హృదయం. న చ మా భూ ద్భేద ఇతి వక్తుం యుక్తం. తథా
సతి ముఖ్యే సంభవతి గౌణ స్యాన్యాయ్యత్వా త్సర్వసంప్రతిపన్నా లక్ష
ణైవోత్సీదే దితి. అనేన సంబంధానుపపత్తిప్రయోజనానాం త్రయాణా
మపి లక్షణాబీజత్వ ముక్తం. తస్యావిభాగ మాహ—అత ఏవేతి. నిమి
త్తభేదా దిత్యర్థః. అత్ర సాదృశ్యశబ్దే నారోపాధ్యవసాయహేతవోఽ
న్యేఽపి కార్యకారణభావాదయ స్సంబంధా ఉపలక్ష్యంతే. సంబంధశబ్దే
న తద్వ్యతిరిక్తా గోబలీవర్దన్యాయే నోచ్యంతే. ద్వయో రపి ప్రత్యేకం ద్వై
విధ్య మాహ—సంబంధేత్యాది. అత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయ
యో స్సాదృశ్యనిమిత్తత్వే గౌణత్వం గౌ ర్వాహీకో గౌ రయ
మిత్యాదౌ. కార్యకారణభావాదిసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం
ఆయు ర్ఘృత మాయు రేవేద మిత్యాదౌ. ఏవం చాతుర్విధ్యే జహ
దజహల్లక్షణాభ్యాం సహ షోఢా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి

చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయా చేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశిక్యారభటీ సాత్త్వతీ భారతీ చేతి రచనాశ్రితత్వేన రసావస్థానసూచకా శ్చతస్రో వృత్తయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

'కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా,
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః'. ఇతి.

రచనాయా అపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం. రసాననుగుణవర్ణ

ముఖ్యార్థస్య హానోపాదానారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివశా చ్చాతుర్విధ్య మేవ లక్షణాయాః. ఆయుర్ఘృతమాయురేవేద మిత్యాదా వపి గౌణత్వ స్యైవ సుకల్పత్వాచ్చ. తదుక్త మలంకారచూడామణౌ— 'యత్ర వస్త్వంతరే వస్త్వంతర ముపచర్యతే స గౌణోఽర్థః; యత్ర న తథా స లక్ష్య ఇతి వివేకః' ఇతి. 'కుశలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాక్షాత్సంకేతవిషయత్వేన ముఖ్యత్వా న్నరూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయాః' ఇత్యాచార్యహేమచంద్రః. రూఢిపక్షాశ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షం చాతుర్విధ్య మితి విజ్ఞేయమ్. నను కైశిక్యాదివృత్తీనాం విద్యమానత్వా త్కథం తిస్ర శ్శబ్దవృత్తయః? ఇత్యాశంక్య శబ్దసందర్భాశ్రితత్వా త్తాసా మశబ్దవృత్తిత్వ మిత్యభిప్రాయే ణాహ—కైశికీతి. రసాద్యనుగుణత్వే నౌచిత్యవా నర్థవ్యాపారః కైశిక్యాదిః. తాదృశ ఏవ శబ్దవ్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః— 'రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః, ఔచిత్యవా న్య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాః స్థితాః' ఇతి. ఏవం కైశిక్యాదీనా మర్థప్రాధాన్యేఽపి నాంతరీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాదిసాపేక్షత్వస్య ధనికాదిభిః ప్రతిపాదనా ద్రచనాశ్రితత్వ మి త్యనుసంధేయమ్.

కైశిక్యాదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాధీనత్వా త్తస్యా స్తథాత్వ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి—రచనాయా అపీతి. ప్రసిద్ధ మితి. కావ్యాలోకాదా వితి శేషః. తదుక్తం—'యస్త్వలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో ధ్వని ర్వర్ణపదాదిషు, వాక్యే సంఘటనాయాం చ స ప్రబంధేఽపి దీప్యతే'

రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. వైదర్భీప్రభృతయో రీతివిశేషా నవృత్తి
వ్యంతర్భూతాః.

అభిధానిరూపణమ్.

*తత్ర సంకేతితార్థగోచర శ్శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధా రూఢిపూర్వికా యోగపూర్వికా చేతి. రూఢిపూ
ర్వికా యథా.—

తపోవిశేషైః పరిథితైః ప్రజానాం శుభైశ్చరిత్రై ర్జగతీమహిష్యాః,

ఇతి. యద్యపి విభావాదీనా మేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనాదీనాం తు
విభావాదిసహకారిత్వ మేవ. అత ఏవోక్తం లోచనే—'సహకారిత్వ
మేవాభిధాతుం సంఘటనాయా మిత్యాదా సప్తమీనిర్దేశః' ఇతి. తథా
ప్యౌపచారికం రసవ్యంజకత్వ మితి బోద్ధవ్యమ్. దోషత్వమితి. 'రసస్య
స్యా ద్విరోధాయ వృత్త్యనౌచిత్య మేవ' చేతి వచనా ద్రసభంగహేతు
త్వా దితి భావః. అథ పరిసంగా ద్వైదర్భ్యాదీనాం వక్ష్యమాణాం
కైశిక్యాద్యనంతర్భావ మధునా ప్రతిజానీతే—వైదర్భీప్రభృతయ ఇతి.

అథోద్దేశ క్రమానుసారే ణాభిధాలక్షణ మాహ—తత్రేతి.
సంకేత శ్శబ్దార్థయో స్సంబంధావధారణం; స కృతో యస్యస సంకే
తితః; అర్థోఽత్ర జాతిగుణక్రియా ద్రవ్యాత్మకః కేవలజాతి ర్జాత్యాలక్షిత
వ్యక్తి రన్యాపోహో వా మతభేదాత్. సార్వపథీనాః ఖలు కవయో
భవంతి. విశేషణద్వయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణ వ్యుదాసః, లక్ష
ణాయా స్తు ద్వయో రన్యతరే ణేతి వివేకః. లక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీ
త్యన్వితాభిధానవాదినః. తన్మతే శబ్దవ్యాపారపదే నైవేతి విశేషః.
అశబ్దవ్యాపారో లక్షణేతి వక్ష్యతే.

•అభిధాం విభజతే—సేతి. రూఢి రశ్వకర్ణాదివ దవయవార్థాభా
వేన సముదాయప్రసిద్ధిః. తదుక్త మాచార్యైః—'అసత్స్వవయవార్థే
షు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః
ప్రసిద్ధ్యతి' ఇతి. యోగః పోషకణ్యాదా ప్రకృష్టోక్షణకరణత్వాదివ దవ
యవప్రసిద్ధిః.

ఆద్య ముదాహరతి. తపఇతి. తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయ
ణాదిభిః, జగతీమహిష్యాః భూకాంతాయాః, శుభైశ్చరిత్రైః పురంధ్రీ

భాగ్యైః ప్రభూతై ర్భువనస్య చాస్య బిభర్తి రాజ్యం వరవీరరుద్రః. ౬

అత్ర సర్వే శబ్దా రూఢాః. యోగపూర్వికా యథా:—

రాజ్ఞి రుద్రనరాధీశే రంజయత్యఖిలాః ప్రజాః,
భూ రన్వర్థా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థితేతి చ. ౭

అత్ర వసుమతీ రత్నగర్భే త్యేవమాదయో యౌగికాః.

—లక్షణానిరూపణమ్.—

*వాచ్యార్థానుపపత్త్యా తత్సంబంధి న్యారోపితశబ్దవ్యాపారో లక్షణా.

తత్ర జహల్లక్షణా యథా—

జేతుః కాకతిభూభర్తు రాకర్ణ్య పటహధ్వనిమ్,

సాధ్యైర్గౌరీవ్రతాదిభిః, అస్య భువనస్య మధ్యమలోకస్య, భాగ్యై రదృష్టవరిపాకైః. అత్ర తపఃప్రభృతినిమిత్తభేదా ద్వ్యచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుం మధ్యమలోక ఏవ సమష్టివ్యష్టిభ్యా మాశ్రితః ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్త మధ్యమలోకాసంభవా దితి ద్రష్టవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనా మవయవార్థాభావా ద్రూఢత్వే న కో ఽపి వివాదః. ప్రజాదిశబ్దానా మవయవార్థసద్భావేన యౌగికత్వే ఽపి రూఢి ర్యోగ మపహరతీతి శబ్దశక్తిస్వాభావ్యా దర్థాంతరే ప్రయోగనివారణా న్నిర్మంథ్యపంకజాదివ ద్రూఢత్వమభిమత మే వేత్యాశయే నాహ—అత్ర సర్వ ఇతి. ౬

ద్వితీయా ముదాహరతి—రాజ్ఞీతి.

అత్ర వసుమత్యాదిశబ్దానాం ధనవత్త్వాద్యవయవార్థసద్భావా ద్యౌగికత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి. ౭

లక్షణాం లక్షయతి—వాచ్యేతి. వాచ్యార్థానుపపత్త్యా ముఖ్యార్థబాధేన హేతునా తత్సంబంధిని ముఖ్యార్థసంబంధే విషయే ఆరోపిత శ్శబ్దవ్యాపారో లక్షణే త్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వార్థంప్రత్యాయ్యోపరత వ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరాయోగా దర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యర్థవ్యాపారో లక్షణా; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉపచర్యత ఇతి లక్షణాయా శ్శబ్దవృత్తిత్వవ్యవహార ఇతి విజ్ఞేయమ్.

అత్ర తావ త్ప్రోక్తవిభాగక్రమేణ జహల్లక్షణా ముదాహరతి—జేతు రితి. అత్రాక్రోశసిద్ధ్యర్థం నగరశబ్ద స్స్వార్థం హిత్వా

సామంతనగరా ణ్యుచ్చై రాక్రోశ న్తి సమంతతః. ౮

అత్ర నగరా ణ్యుచ్చైరాక్రోశంతీతి వాచ్య స్యాన్వయః; అచేతనానా మాక్రోశ స్యాసంభవాత్.

అజహల్లక్షణా యథా—

పత్యుః కాకతినాథస్య పాదపీఠీ మనారతమ్,
స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మౌళయః. ౯

అత్రాలంకారసిద్ధ్యర్థం మౌళిభి స్తదాశ్రయభూతా నృపతయో లక్ష్యన్తే.

సినః ప్రాణినో లక్షయతీ త్యేషా జహల్లక్షణా. తత్రత్యప్రాణిమాత్రభయప్రతీతిః ప్రయోజనమ్. ౮

ముఖ్యార్థబాధాం వ్యనక్తి—అత్రేతి.

అజహల్లక్షణా ముదాహరతి—పత్యురితి. పాదపీఠీ మితి అల్పం పీఠం పీఠీ; గౌరాదిత్వాత్ జీష్. అత ఏవోక్త మమరకోశే—'స్త్రీ స్యాత్కాచి న్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యది' తి. బాహుళ్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్. ౯

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి, నృపతయ ఇతి. మౌళిసహితా ఏవే త్యర్థః. ఏవం చాత్రాపి స్వార్థం హిత్వైవ తద్విశిష్టార్థాన్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్. స్వార్థాపరిత్యాగే తు స్వార్థాంశే అభిధా, అంశాన్తరే తు లక్షణా చే త్యేకస్య శబ్దస్యైకదా వృత్తిద్వయాపత్తేః. తర్హి జహదజహల్లక్షణయో రభేద ఇతి చే త్సత్యం; కిం త్వత్రాభిధాతః ప్రచ్యావ్య స్వార్థస్యాపి లక్ష్యత్వేన స్వీకారా దజహత్స్వార్థేతి వ్యపదేశః. అన్యత్ర తు తదపి నాస్తీతి జహత్స్వార్థేతి. తదుక్తం తాతపాదైః శేకావళీతరళే తంత్రవార్తికవ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనే చ—'స్వార్థత్యాగే సమానేఽపి సహతే నాన్యలక్షణా, యత్రేయ మజహత్స్వార్థా జహత్స్వార్థా తు తం వినా' ఇతి. న స్వార్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం, తథా న త్వజహత్స్వార్థాయా స్స్వార్థాంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చేన్నైష దోషః; కేవలస్వార్థస్య లక్షకత్వం తత్సహిత స్యాన్యస్య లక్ష్యత్వ మితి భేదసద్భావా దిత్యేత దపి తత్రైవోక్త మిత్యల మబాలసులభైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణా యథా.—

మంథానాచలమూలమేచకశిలాసంఘట్టనశ్యామికా
కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి త త్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యే న న్విహ వీరరుద్రనృపతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తన్ముద్రాఙ్కవరాహ మిందు రురసా బిభ్ర త్సముజ్జృంభతే.

అత్ర చంద్రకళంకరూపే కురంగే వరాహత్వ మారోప్యతే.

* విషయవిషయిణో రభిహితయో రభేదప్రతిపత్తి రారోపః,

* విషయనిగరణే నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయః.

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా.—

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవ త్యేష చంద్రమాః,

సారోపలక్షణా ముదాహరతి. మంథానేతి. మంథానో మంథదండః, తదచలో మంథానాచలో, మందరాద్రి రిత్యర్థః; 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రంకృత్వా చ వాసుకి' మితి విష్ణుపురాణాత్. తస్య మూలోపలేషు సంఘట్టనేన వాసుకిసంఘర్షణేన యా శ్యామికా కాళిమా తదాకార మతిసీల మిత్యర్థః. తన్ముద్రేతి. వరాహధ్వజత్వా త్కాకతీశ్వరస్యేతి భావః. లోకే కేనచి జ్జిత స్తన్ముద్రా మురసా బిభర్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్ర కురంగస్య వరాహాత్మకత్వం ప్రతీయతే. ౧౦

అత్ర విషయవిషయిణౌ వివిచ్య న్నారోపం దర్శయతి—అత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాసార్థ మారోపలక్షణమాహ.—విషయేతి. విషయః ప్రకృతో మాణవకాదిః, విష య్యప్రకృతో వహ్న్యాదిః, తయో రభిహితయో, రపహ్నుతిభేదతయా సామానాధికరణ్యే నోక్తయో రిత్యర్థః. ఏతే సాధ్యవసాయా ద్భేద ఉక్తః.

ప్రసంగా త్తస్యాపి లక్షణ మాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగరణ మత్యంతాపలాపః, తే నాభేదప్రతిపత్తి ర్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యా ల్లభ్యతే. నచాయం జహల్లక్షణాభేదః; అత్ర సాదృశ్యాదినిబంధనస్య వస్త్వంతరే వస్త్వంతరోపచారస్య విద్యమానత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణా ముదాహరతి— కాకతీయేతి. ఉదయ మభ్యుదయం పూర్వపర్వతం చోపేయుషా ప్రాప్తవతా, కువలయోల్లా

కృతః కువలయోల్లాసో యేనోదయ ముపేయుషా. ౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్ర శ్చంద్రతయాఽధ్యవసీయతే, కాకతీయకులాంభోధే రిత్యారోపః.

→ వ్యఞ్జనావృత్తినిరూపణమ్. ←

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారార్థ మర్థాంతర విషయ శ్శబ్దవ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః.

సో భూమండలాహ్లాదః కైరవవికాసశ్చ. అత్రైవ చంద్రమా ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన చంద్ర ఏవ పురోవర్త్యభేదాధ్యవసాయే నేదంతయా విశిష్యతే న తు రాజా వివక్ష్యతే, అన్యథా సారోపత్వప్రసంగాత్. అతస్తాదృశ చంద్ర ఏవ నిగీర్ణవిషయతయా ఐకరస్యేన ప్రతీయతే. ౧౧

సర్వ మేతన్మనసి నిధా యాహ—అత్రేతి. లక్షణాంతరయోగే విచ్ఛిత్తివిశేషోఽస్తీత్యభిప్రాయేణాహ— కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తే ర్లక్షణ మాహ—అన్వితేష్వితి. పదార్థేషు పదై రభిహితేషు, అన్వితేషు ఆకాంక్షాదివశా న్మిథస్సంబద్ధేషు సత్సు, సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతీతఇత్యర్థః. యద్వా అర్థప్రకరణాదినా ప్రాకరణికార్థపర్యవసితే ష్విత్యర్థః. ఏతే నాభిధాన్వయశక్త్యో స్సతి సంభవే లక్షణాయా శ్చానంతరభావీ వ్యంజనవ్యాపార ఇతి సూచితం. లక్షణా తు సమన్వయశక్తిసమర్పితాన్వయవిధురీకరణధురీణత్వా దన్వయశక్త్యనంతరభావి న్యేవే త్యాహోచ న్నభినవగుప్తాచార్యపాదాః. వాక్యార్థస్య కావ్యశరీరభూత స్యోపస్కారార్థం.శోభార్థం వ్యంగ్యరహితస్య కావ్య స్యానాత్మకశరీరవ దచారుత్వా దితిభావః. వాచ్యలక్ష్యాభ్యా మన్యోఽర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయ శ్శబ్దవ్యాపారః. అత్ర శబ్దగ్రహణ మర్థస్యాప్యుపలక్షణార్థం; అజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య విశిష్టస్య శబ్దానభిధేయస్య చార్థస్య వ్యంజకత్వాయోగా దుభయవ్యాపారత్వాభ్యుపగమాత్. కింతు శబ్దార్థశక్తిమూలయో ర్యథాయోగ మేకస్య ప్రాధాన్య మితరస్య సహకారిత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్తదంశయో రేవ మేవ విభాగో ద్రష్టవ్యః.

సా త్రివిధా. శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకత్వేన.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలా. యథా.—

వాహిన్యః కాకతీంద్రస్య సర్వతోముఖసంభ్రమాః,
కుర్వంత్యుద్యత్కబంధాఢ్యప్రతిపక్షబలార్ణవమ్. ౧౨

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానా మర్థప్రకరణాదినా సైన్యసర్వవ్యాపిత్వలూనమస్తకదేహపరాణాం వాచకత్వే నియంత్రితేఽపి శబ్దశక్తిమూలా నదీజలప్రతిపత్తి ర్యా జాయతే సా వ్యంజనావృ

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే — సా త్రివిధేతి. అత్రానేకార్థస్య శబ్దస్యార్థప్రకరణాదిభి రప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితేఽపి తత్ప్రతీతి ర్యత్ప్రసాదలబ్ధా సా శబ్దశక్తిమూలా. వక్తృబోద్ధవ్యాదివశాత్సహృదయానా మర్థాంతరప్రతీతిహేతు ర్వాచ్యాద్యర్థవ్యాపారోఽర్థశక్తిమూలా. ఉభయసంబంధే తూభయశక్తిమూలా. ఇతి వివేకః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలా ముదాహరతి—వాహిన్య ఇతి. నదీపక్షే సర్వతోముఖస్యోదకస్య సంభ్రమో యాసాం తా ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. అర్శఆదిత్వా ద్వా మత్వర్థీయో ఽచ్ప్రత్యయః. ౧౨

సర్వ మన్య త్స్వయ మేవ వ్యాచక్షాణో వ్యంజనావృత్తే శ్శబ్దశక్తిమూలత్వం వివినక్తి—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానా మితి. అనేకార్థానా మితి శేషః. అర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావః, ఆదిగ్రహణా దర్థనిర్ణాయకా స్సంయోగాదయో గృహ్యంతే. తదుక్తం వాక్యపదీయే—'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా, అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః. సామర్థ్య మౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తి స్స్వరాదయః, శబ్దార్థ స్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవ' ఇతి. ఏతేషా ముదాహరణప్రపంచః కావ్యప్రకాశికాదౌ ద్రష్టవ్యః. వాచకత్వే, అప్రకృతనదీజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే నివారితే సత్యపి, యత స్తత్ప్రతిపత్తి ర్జాయతే సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తి రితి యోజనా. అన్యథోద్దేశ్యవిధేయభావవైపరీత్యాపత్తేః. న న్వభిధా లక్షణా వా ప్రసిద్ధైవాప్రకృతేఽర్థాంతరేఽపి ప్రవ

త్తిః. ప్రాకరణికార్థపర్యవసితాభిధా న శక్నో త్యప్రాకరణికార్థప్రతి
పత్తిం కర్తుం. అప్రాకరణికార్థస్యాపి వాక్యార్థశోభార్థం వక్తు ర్వివక్షిత
త్వాత్. అన్యత స్తదప్రతీతే ర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శబ్దస్యై
వ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి ; వాచ్యానుపపత్త్యభావాత్.

గతాం! కి మప్రసిద్ధేన వ్యంజనావ్యాపారేణే త్యాశంక్య క్రమేణ
దూషయతి—ప్రాకరణికేత్యాదినా. నను మాభూ దప్రకృతార్థప్రతీతి
ర్యదర్థం వ్యాపారాంతరకల్పనే త్యత ఆహ—అప్రాకరణికేతి.. వ్యంగ్య
రహితస్య కావ్యత్వ స్యైవాభావా దితి భావః శబ్దాన్వయవ్యతిరేకా
నువిధాయకత్వా చ్ఛబ్ద స్యైవాయం వ్యాపార ఇత్యాహ.—అన్యత
ఇతి. అన్యతః, శబ్దవ్యతిరిక్తా దిత్యర్థః. అథ లక్షణాం ప్రతిక్షిపతి—నా
త్రేతి. తత్ర ముఖ్యార్థబాధాభావ ఏవ హేతు రిత్యాహ—వాచ్యేతి.
నన్వేకస్మిన్ వాక్యే వ్యాపారభేదే నానేకార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదదో
షః స్యా దిత్యత ఆహ—నాత్రేతి. తత్ర హేతు మాహ—ప్రయోక్తు
రితి. పౌరుషేయవాక్యానాం ప్రయోక్తృపరతంత్రత్వా చ్ఛ్వేతో ధావ
తీత్యాదివ దనేకార్థత్వం న దోషాయేతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే
ధ్వనౌ ప్రకృతాప్రకృతౌ ద్వావ ప్యర్థౌ వాచ్యౌ. తత్రాప్రకృతార్థాభి
ధానే వాక్య స్యాసంబంధార్థాభిధాయిత్వం మాప్రసాంక్షీ దితి ప్రకృత
స్యాప్రకృతేన సహోపమారూపణాదికం వ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ
వ్యంగ్య మన్యథా సిద్ధం చే చ్ఛ్లేష ఏవ. యథా 'భ్రమి మరతి మలసహృ
త్తాం ప్రళయం మూర్ఛాం తమ శ్శరీరసాదం, మరణం చ జలదభుజగ
ప్రసహ్య కురుతే విషం వియోగినీనా' మిత్యత్ర జలవాచినా విషశబ్దే
నాప్రకృతగరళార్థాభిధానేయ దసంబంధార్థాభిధాయకత్వం త జ్జలదభు
జగేతి వాచ్యేన రూపకేణైవ నిరాకృత మితి వ్యంగ్య స్యావకాశాభా
వా చ్ఛ్లేష ఏ వాయ మిత్యుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః. తద్వదత్రాపి వా
హిన్యాదిశబ్దానా మర్థాంతరానభిధాననిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్ణవ
మితి రూపకేణైవ నిరాకరణా చ్ఛ్లేష ఏవ యుజ్యతే. కిం చాలంకార
సర్వస్వకారోఽపి 'విద్వన్మానసహంసో వీర' ఇత్యత్ర రాజ్ఞో హంసత్వేన
రూపణం 'మానస మేవ మానసం సర' ఇత్యర్థద్వయప్రతిపాదకస్య శ్లేష

క్షాం నాత్ర వ్యాపారద్వయే నార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తృవివ
స్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్ర రూపక మేవ. 'భ్రమిమరతి' మిత్యాదౌ తు
విషశబ్దస్య గరళార్థాభిధానం భ్రమ్యాదికార్యాష్టకనిబంధనం, న పున
ర్జలదభుజగేతి రూపకహేతుకం. అతః శ్లేష ఏవాయం న రూపక మిత్య
వోచత్. అత ఏవోక్తం తద్వ్యాఖ్యానే చక్రవర్తినా—'రూపకం పూర్వ
సంసిద్ధం శ్లేష ముత్థాపయే ద్యది, తదా రూపక మేవ స్యా దన్యథా శ్లేష
ఇష్యతే' ఇతి. తన్మతావలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానా మర్థాంతరాభి
ధానే నిమిత్తాంతరాభావా ద్రూపకహేతుత్వా చ్చ రూపకాలంకారత్వై
వోచితా. అతః పక్షద్వయేఽపి న ధ్వనిత్వశంకావకాశ ఇతి చే త్సత్యం;
అప్రకృతార్థస్య తేన సహోపమాదే రలంకారస్య చ వ్యంగ్యత్వ మితి
కేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు నియంత్రణే నా
భిధేయ స్యార్థాంతరస్య తేన సహోపమాదే రలంకారస్య చ నిర్వివాదం
వ్యంగ్యత్వ' మితి. అత ఏవాసా విద మే వోదాహృత్య వ్యంగ్యభావినో
రర్థాంతరాలంకారయో ర్మధ్యే అలంకారస్య జలదభుజగేతి రూపకే ణా
భిహితత్వా దప్రకృతగరళార్థే ఽభిధాయాః కుంఠీభావా ద్వ్యంజనావ్యా
పారవిషయత్వే నార్థాంతర మేవ వ్యంగ్యం. తచ్చ వాచ్యస్య జలదభుజ
గేతి రూపకస్య సాధకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గుణీభూతవ్యంగ్య
మి త్యవోచత్. తద్వ దత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య నద్యాద్యర్థాం
తరస్య ప్రతిపక్షబలార్ణవ మితి రూపకసాధకత్వా త్పూర్వోక్త మేవ గుణీ
భూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. న న్వేవ మపి ధ్వన్యుదాహరణ
ప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియత? ఇతి చే దస్తు!
తద్వా తాదృగ్వా కోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రీమాత్రప్రదర్శన
పరాణా మస్మాక ముభయత్ర ప్రయోజనసిద్ధేః. ఉత్తమమధ్యమవివేకః
పున రుత్తరత్ర భవిష్యతి. న న్వేవ మపి శాంతికర్మణి బేతాళోదయః
య దత్ర ద్వయో ర ప్యర్థయోః ప్రాకరణికత్వే నాప్రాకరణికత్వే నోభ
యవిధత్వేన చ త్రివిధ శ్లేషః. తత్ర తృతీయం భేద మనంగీకుర్వతః
కావ్యప్రకాశకారస్య మతేఽర్థాంతర మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయ
శ్లేషస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధ స్స్యాత్. య దుత్తరత్ర భవా నేవ

పరతంత్రత్వా ల్లౌకికవాక్యానామ్.

అర్థశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తి ర్యథా—

శ్రుత్వా కాకతిభూభర్తుః క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవం,
అంగుష్ఠే నాలిఖ న్భూపాః పాదపీఠం నతాననాః.

అత్రభూపా విషణ్ణా ఇత్యర్థశక్త్యా వ్యజ్యతే. న చార్థశక్తిమూలే

బ్రవీతి—'నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్య స్తారాగణై ర్మేరు మివ స్ఫురద్భి'రిత్యత్రో భయశ్లేష ఇతి. నచ శబ్దశక్తిమూలధ్వనే రనవకాశత్వం, యత్ర విశేష్య స్యాపిశ్లిష్టత్వం తత్రతస్యావకాశసంభవాత్. యథా—'రాజమౌళిరసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతి' రితి. ఏవంచ సతీహాన్య థోదాహరణం పరీక్షక ప్రతిభాపరీక్షార్థ మే వే త్యల మతిప్రసంగేన.

అర్థశక్తిమూలా ముదాహరతి—శ్రుత్వేతి. అత్ర నతాననత్వాదే రనుభావస్యానేకకారణకత్వసంభావనయా ఝటితి కారణవిశేషాప్రతీతౌ వీరరుద్రవిభో ర్ధరణీపరిణయశ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విశ్రాంతే స్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యత్వమ్.

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తర్హ్యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వని రిత్యస్య కా గతిః ? యత్రస్థాయిభావవ్యభిచారిభావవిభావానుభావవశా దాశుభావినీ రసాభివ్యక్తి స్సైవ గతి రితి రహస్యమ్. తదుక్త మభినవగుప్తాచార్యైః—'యద్యపి రసభావాది రర్థో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, న వాచ్యః కదాచిదపి, తథాపి న సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య విషయః' ఇత్యాదినా. అతఏవ ధ్వనికారోఽపి—'ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితు రధోముఖీ, లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ' ఇత్యత్రోదాహరణే లజ్జాఖ్యం వ్యభిచారిభావ మనురణనవ్యంగ్యత్వే నావోచత్. వ్యంజనవ్యాపార స్యానుమానత్వ మంగీచకార మహిమభట్ట స్తన్మతందూషయతి—నచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అర్థోఽభిధేయః, సచ వస్త్వలంకారధ్వనో ర్వస్త్వలంకారరూపో రసాదిధ్వనౌ తు విభావాదిరూప శ్చేతి వివేకః. తన్మూలే, తత్సామర్థ్యాక్షిప్త ఇత్యర్థః. అతఏవోక్తం లోచనే—'వాచ్య

వ్యంజనేఽనుమానశంకా; వ్యంగ్యవ్యంజకయో రవినాభావాభావాత్. సప్రమాణత్వాదికార్య స్యానేకకారణకత్వాత్. నియతకారణప్రతీతి ర్వివక్షానుగృహీతా చ్ఛబ్దా దేవ. కించ ఏకస్మా దేవ వ్యంజకా త్తత్తద్వ్యంగ్యార్థప్రతీతి ర్వక్తృవివక్షానుసారేణ భవతి. అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి రనుమానపరిపాటీవిరుద్ధా. న చాభిధావృత్తిః. సంకేతితార్థ ఏవ తస్యాః పరిచయ ఇతీయతీ గమనికా.

సామర్థ్యాక్షిప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం సామాన్య లక్షణ' మితి. అనుమానత్వాభావే వ్యాప్త్యభావో హేతురిత్యాహ—వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమాహ—సప్రమేతి. సప్రమాణత్వాదిహేతో ర్గురునమస్కారాదా వనైకాంతికత్వా ద్వ్యాప్త్యభావ ఇతి భావః. తర్హ్యత్రవిషాదైకవిషయప్రతీతిః కుత? ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూపప్రకాశనేచ్ఛా శబ్దే నార్థప్రకాశనేచ్ఛా చేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్యో వ్యంగ్యశ్చేతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః. చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం విషయః. తత్ర వివక్షాద్వయ మనుమేయం ప్రతిపాద్యద్వయం శాబ్దమితి వివేకః. తదేతత్సర్వం ధ్వన్యాచార్యైః ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—'ద్వివిధో హి విషయశ్శబ్దానా మనుమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ' ఇత్యాదినా. తత్ర శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛాలక్షణయా వివక్షయా గృహీతాత్తత్సహాయా దిత్యర్థః. శబ్దాదితి. వ్యంజకాదిత్యర్థః దూషణాంతరమాహ—కించేతి. యథా 'అస్తమేతి గభస్తిమా'నిత్యుక్తే సంధ్యావందనవిక్రయవస్తూపసంహారణాభిసరణాద్యనేకార్థప్రతీతి ర్యథాక్రమం విప్రవణిక్కాముకాదీనా ముత్పద్యతే, తథా 'వహ్నిమా నయం ప్రదేశో, ధూమవత్త్వా' దిత్యుక్తేన తస్యాప్యర్థాంతరప్రతీతి రితి వ్యంగ్యానుమేయయో ర్విలక్షణత్వా దనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మీమాంసకాః పున రభిధైవ ప్రతీయమానేఽపి ప్రవృత్త ఇత్యాహుః. తన్మతం దూషయతి—న చేతి. కుత ఇత్యత ఆహ—సంకేతితేతి. ఆనంత్యవ్యభిచారాభ్యాం ప్రతివ్యక్తి సంకేతానుపపత్తేః సామాన్యరూపాణాం కేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం. తత స్తేషామాకాంక్షావశాన్మిథోఽన్వయే తత్సంసర్గరూపో వాక్యార్థో లక్ష్యమాణస్సముల్లసతీతి భాట్టాః. తదుక్తం. 'తస్మాత్పదైరభిహితైః

ఉభయశక్తిమూలా యథా—

> విజితారిపురో మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః;
> రాజమౌళి రసాభాతి రుద్రదేవో జగత్పతిః. ౧౪

పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యార్థః ప్రతిపాద్యతే' ఇతి. అత స్తన్మతేఽపి స్వార్థ సంసర్గరూపతయా సన్నికృష్టవాక్యార్థాభిధానే ఽప్యసమర్థానాం పదానా మర్థాంతరత్వేన విప్రకృష్టస్య వ్యంగ్యస్యాభిధానం దూరాపాస్త మితి వ్యంజనోపాదాన మేవ సమంజస మితి భావః. తదుక్తం— 'విశేష రూపం వాక్యార్థ మపదార్థమపీచ్ఛతా, వ్యక్తి రిష్టాఽభిధాతోఽన్యా ఽభిహితాఽన్వయవాది' నేతి. ప్రాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తినివృత్తినిమిత్తస్య వాక్యస్యైవ ప్రయోగయోగ్యత్వా, త్తదంత ర్వర్తినా మేవ పదానాం పదార్థవిశేషాన్వితస్వార్థసంకేతపక్షే ప్రతి వాక్యం స్వార్థస్య విశేషరూపత్వా, ద్వాక్యాంతరే ష్వస్వార్థ స్యైవ తద్వాచక మితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః, పదార్థాంతరసామాన్యాన్వితే స్వార్థే సంకేతః; విశేషవ్యుత్పత్తిస్తు సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూప త్వా ద్భవిష్యతీత్యాహుః. తన్మతేఽపి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య స్వార్థసన్నికృష్టపదార్థాభిధానే ఽప్యసమర్థస్య కుతో విప్రకృష్టార్థాంత రాభిధానశంకా?. అత స్తేషా మపి వ్యంజన మవశ్య మేష్టవ్య మితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'అనన్వితోఽర్థోఽభిహితాన్వయే పదార్థాంతరమాత్రేణాన్వితాభిధానే ఽన్వితవిశేష స్త్వవాచ్య ఏవే త్యుభయథాపి తేఽప్యపదార్థ ఏవ వాక్యార్థః' ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధా యాహ—ఇయమితి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయతేఽనయేతి గమనీ. గతిః, అల్పా గమనీ గమనికా. కరణే ల్యుటి టిత్వాత్ జీపి 'అల్పే' ఇతి కని చ 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః. ౧౩

ఉభయశక్తిమూలాముదాహరతి— విజితేతి. అత్ర ప్రకృతే నిర్జితారినగరోఽన్యత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్త్యా విలస త్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్యర్థః. అన్యత్ర పార్వతీపరిచ్ఛిన్నార్ధదేహ ఇత్యర్థః. రాజమౌళీ రాజోత్తమః, అన్యత్ర చంద్రశేఖరః. ౧౪

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళో రాజమౌళి రితి శబ్దశక్తిమూలత్వ మిత్యుభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర ప్రతాపరుద్రశంకరయో రుపమాలంకారధ్వనిః.

కైశిక్యాది వృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్.

అథ కైశిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యర్థసుకుమారార్థసందర్భా కైశికీ మతా,
అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తి రారభటీ స్మృతా. ౧౪
ఈషన్మృద్వర్థసందర్భా భారతీ వృత్తిరిష్యతే,
ఈషత్ప్రౌఢార్థసందర్భా సాత్త్వతీ వృత్తి రిష్యతే. ౧౬

తత్ర—

* అత్యంతసుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ,
అత్యుద్ధతరసౌ రౌద్రబీభత్సౌ పరికీర్తితౌ. ౧౭
హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,
ఈషత్ప్రౌఢౌ సమాఖ్యాతౌ రసౌ వీరభయానకౌ. ౧౮

యత్ర శృంగారకరుణా వతికోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యేతే తత్ర కైశికీ. యత్ర రౌద్రబీభత్సౌ వతిప్రౌఢేన సందర్భేణ ప్రతిపాద్యేతే తత్రారభటీ. యత్ర నాతిసుకుమారా హాస్యశాంతాద్భుతా నాతిసుకుమారేణ సందర్భేణ సంగ్రథ్యంతే తత్ర భారతీ యత్ర నాతిప్రౌఢౌ వీరభయానకౌ నాతిప్రౌఢేన సందర్భేణ నిర్వాహ్యేతే తత్ర సాత్త్వతీ. యథాక్రమ ముదాహరణాని.

అర్థశక్తిమూలత్వ మితి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వా దితి భావః. అత్ర ప్రతీయమానే నాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమానోపమేయభావో యథేవాదివాచకాప్రయోగా ద్గమ్యత ఇత్యాశయే నాహ—ప్రతాపేతి.

అథ సంగ్రహకారికోద్దేశక్రమప్రాప్తా గుణాలంకారా బహు వక్తవ్యత్వే నోపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయే నాదౌ తావ ద్వృత్తిశబ్ద వాచ్యత్వసామ్యా చ్ఛబ్దవృత్తినిరూపణానంతరం కైశిక్యాదిస్వరూప నిరూపణం ప్రతిజానీతే— అథేత్యాదినా. గతార్థమేతత్. ౧౪-౧౮

తత్ర కైశికీ యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం
నరపతి మనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనాం,
సపది విరచితా ఽఽసీ దంగనానా మపాంగై
ర్దివి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః. ౧౯

అరభటీ యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిష్ఠ్యూతరక్తచ్ఛటా
జాలై రుద్భటశస్త్రఘట్టనభవత్స్ఫారస్ఫులింగోత్కరైః,
స్త్యానాసృక్పిశితాస్థిఖండవికటస్థూలోజ్జ్వలాంగారకై
రుచ్చండ శ్చలమర్తిగండనృపతేః క్రోధాగ్ని రాయోధనే. ౨౦

కైశికీ ముదాహరతి—జితేతి. జితమదనవిలాస మిత్యనేన సూచితై ర్లోకోత్తరరూపయౌవనాద్యుద్దీపనవిభావై, ర్నరపతి మంగనానా మితి చాలంబనవిభావై, రనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనాం కామినీనా మిత్యౌత్సుక్యాదివ్యభిచారిభావై, ర్దివి కువలయేత్యుపమాభూషితై రపాంగై రిత్యనుభావై, శ్చానంయుక్తకోమలవర్ణసందర్భసహకృతైః ప్రతీయమానో రససార్వభౌమ శ్శృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నరపతిం చేతివిశేషణద్వయసూచితమహాకులీనతాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధనాయకవిషయతయా పరిపోషాతిభూమి మనుభవతీ త్యతేయం కైశికీ.

ఆరభటీ ముదాహరతి— ఖడ్గేతి. అత్ర లాలాదనిరసనవాచినా నిష్ఠ్యూతశబ్దే నోపచారా న్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా— 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి. స్త్యానం ఘనీభూత మసృ గ్యేషాం పిశితాస్థిఖండానా మితి బహువ్రీహిః. చలమర్తిగండేతి శౌర్యాతిశయసూచకం బిరుదనామ. అత్ర ఖడ్గాది శస్త్రోల్లాసాదిసూచితో రౌద్రో రక్తమాంసాదిసూచితో బీభత్సశ్చ పరస్పరం ప్రధానోపసర్జనభావాపన్నౌ పరుషవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యేతే. ౨౦

భారతీ యథా—

ఔన్నత్యం మహ దస్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కా ప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతన మేవ రుద్రనృపతే ర్జానే న తన్నిర్మితౌ
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్కథం వా కల్పితా?. ౨౧

సాత్వతీ యథా—

దూరా దాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర
ప్రస్థానారంభభేరీనినద మరినృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరార్తాః,
'ఆరుహ్యాద్రీ న్విశంతో గహన మతిమహాకంటకాకృష్టకేశా
స్త్రాయధ్వం ముంచ తేతి ప్రతినృపతిధియా పాదపాన్ప్రార్థయంతే.
*మధ్యమారభటీ త్వన్యా తథా మధ్యమకైశికీ,
వృత్తీ ఇమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే. ౨౩

భారతీ ముదాహరతి—ఔన్నత్య మితి. అత్ర సర్వత్ర యథాక్రమం కిమన్యశబ్దా వనిర్వచనీయత్వలోకోత్తరత్వప్రతిపాదకౌ. అత ఏవ రుద్రనృపతే స్సంబంధి సర్వమౌన్నత్యాదికం నూతన మేవ. సామగ్రీతి. బ్రాహ్మణాది ష్యఞంతాత్ సామగ్ర్యశబ్దాత్ స్త్రియాం జీష్ప్రత్యయో వైకల్పికః షిత్కరణసామర్థ్యా ల్లభ్యతే. తదుక్తం వామనేన—'ష్యఞః షిత్కరణా దీకారో బహుళ'మితి. జాన ఇతి. 'అనుపసర్గాద్జ్ఞ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధే నాద్భుతరసప్రతిపాదనాద్భారతీ. ౨౧

సాత్వతీ ముదాహరతి—దూరా దితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపితేజసః. 'సృఘస్యదః క్మరచ్'. జైత్రయాత్రారంభభేరీభాంకారాకర్ణనే నైవ కాందిశీకానా మరిభూపతీనాం దూరత ఏవ సమరకథేతి భావః. అత్రావికటబంధపరుషవర్ణసందర్భేణ భయానకప్రతిపాదనాత్సాత్వతీ.

అథ మతాంతరానుసారేణ సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయమాహ—మధ్యమేతి. ౨౩

అనయోః స్వరూపమ్.

మృద్వర్థేఽప్యనతిప్రౌఢబంధా మధ్యమకైశికీ,

శృఙ్గారకరుణయోః రతిసుకుమారయో రల్పప్రౌఢత్వం న దూష్యతే. కిం త్వతిప్రౌఢసందర్భో నేష్యతే; ప్రతికూలవర్ణరూపదోషాపత్తేః.

*మధ్యమారభటీ ప్రౌఢే ఽప్యర్థే నాతిమృదుక్రియా. ౨౪

అతి ప్రౌఢయో రపి రౌద్రబీభత్సయో రీషన్మృదుబంధో న దూష్యతే. అతిమృదుసందర్భ స్తు విరుద్ధః.

మధ్యమకైశికీ యథా—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మితస్త్యక్త్వా ప్రవాసం వ్రజేః?
ధిగ్ధిక్ సాహస మావయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి?
ఇత్థం స్వప్ననివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధి స్తతో
బుద్ధ్వా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వద్వైరినారీజనః. ౨౫

మధ్యమారభటీ యథా—

మాంసకీకససంకీర్ణాః ప్రసరద్రుధిరాపగాః,

అనయోః క్రమేణేషత్కోమలేషత్ప్రౌఢయో రతిప్రౌఢాతికోమలరసానుప్రవేశో న విరోధాయేతి వృత్తిక్రమేణ ప్రతిపాదయతి—మృద్వర్థ ఇత్యాదినా. నదూష్యత ఇత్యేత దధ్యాహృత్య వ్యాచష్టే—శృంగారేతి. కిం తర్హి దుష్ట మిత్యాకాంక్షాయా మాహ— కింత్వితి. విపక్షే దండమాహ—ప్రతికూలేతి. రసాననుగుణత్వం ప్రాతికూల్యమ్.

ఏతద్వైపరీత్యం మధ్యమారభట్యా మిత్యాహ—మధ్యేతి.

మధ్యమకైశికీ ముదాహరతి—ఆసన్న ఇతి. త్యక్త్వా, మహోత్సవ మితి శేషః. ఇత స్సర్వసౌభాగ్యనిధే ర్నివాసా దిత్యర్థః. కథం ప్రవాసం వ్రజేః?. గర్హిత మేత దితి భావః. 'విభాషా కథమి లిఙ్చే'తి గర్హాయాం లిఙ్. ధిగ్ధిగితి. 'నిత్యవీప్సయో' రిత్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విరుక్తిః. కో వా విధిరితి. న త్వ మేవం సాహసిక ఇతి భావః. త్వద్వైరినారీజనః, త్వయా విజితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేషత్ప్రౌఢసందర్భేణ శృంగారసంకీర్ణః కరుణో రసః ప్రతిపాద్యతే. ౨౫

మధ్యమారభటీ ముదాహరతి—మాంసేతి. అత్రేషన్మృదుసందర్భేణ బీభత్సః ప్రతిపాద్యతే. ౨౬

వసాకర్దమితా యుద్ధే భువోఽన్ధ్రసుభటైః కృతాః. ౨౬
ఏవం రసాంతరేష్వప్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్.

వైదర్భ్యాదిరీతీనాం శబ్దగుణాశ్రితానామర్థవిశేషనిరపేక్షతయా కేవలసందర్భసౌకుమార్యప్రౌఢత్వమాత్రవిషయత్వాత్ కైశిక్యాదిభ్యో భేదః. సందర్భస్యాతిమృదుత్వమసంయుక్తకోమలవర్ణబంధత్వమ్. అతిప్రౌఢత్వం పరుషవర్ణవికటబంధత్వమ్. సంయుక్తమృదువర్ణేష్వపి మృదుత్వమ్. అవికటపరుషవర్ణేష్వపి ప్రౌఢత్వమ్.

అథ వైదర్భ్యాదీనాం మతభేదేన వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాత్ కైశిక్యాద్యనంతరం తన్నిరూపణం చికీర్షుః ప్రథమం తావత్తదంతర్భావం వారయతి — వైదర్భ్యాదీతి. తత్స్వరూపమాహ — శబ్దగుణాశ్రితానామితి. మాధుర్యాదిపరతంత్రాణామిత్యర్థః. యద్యపి సహృదయహృదయానామాహ్లాదకః శృంగారాదిధర్మో మాధుర్యం, చిత్తవిస్తారరూపదీప్తిజనకో రౌద్రాదిధర్మ ఓజః, శుష్కేంధనానలవదమలజలవద్వా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవ్యాపీ సర్వరసధర్మః ప్రసాదః. తథాపి తేషాం శబ్దగుణత్వమాత్మధర్మస్య శౌర్యాదేరాకారధర్మత్వమివౌపచారికమ్. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః — 'శబ్దధర్మత్వం చైషామన్యాశ్రితత్వేఽపి శరీరాశ్రితత్వమివ శౌర్యాదీనా'మితి. తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే — 'మాధుర్యం వ్యంజకైర్వర్ణైరుపనాగరికేష్యతే, ఓజఃప్రకాశకైస్తైస్తు పరుషా కోమలా పరైః. కేషాంచిదేతా వైదర్భీప్రముఖా రీతయో మతాః' ఇతి. ఫలితమాహ — అర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదిపర్యవసితత్వేన శృంగారాదినిరపేక్షత్వాదిత్యర్థః. వైదర్భ్యాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాదిశబ్దధర్మపరత్వం, కైశిక్యాదీనాం తు సాక్షాదేవ రసపరత్వమితి మహాన్ భేద ఇతి భావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః — 'శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చిదర్థతత్త్వాశ్రియాః పరాః' ఇతి. 'టవర్గవర్జితాః స్పర్శాః స్వస్వవర్గాంత్యశేఖరాః, లఘురేఫణకారౌ చ కోమలాః పరికీర్తితాః. రేఫేణ యస్య కస్యాపి యోగ ఆద్యతృతీయయోః, స్వోత్తరాభ్యాం తుల్యయోర్వా పరుషాష్టగణశ్చషాః.' ఇతి కోమలవర్ణపరుషవర్ణసంగ్రహః. యద్వా — శబ్దః పద

— వైదర్భ్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్. —

అథ రీతీనాం స్వరూప ముదాహరణమ్

* రీతి ర్నామ గుణాశ్లిష్టపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా వైదర్భీగౌడీపాంచాలీ చేతి.

*బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా,
నాతిదీర్ఘసమాసా చ వైదర్భీ రీతి రిష్యతే. ౨౭

యథా—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనమ్,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః. ౨౮

యథా వా—

వితరణగుణలీలాతోషితాశేషలోకే
విభవతి నరనాథే కాకతీయాన్వయేందౌ,

రచనాత్మకః. తద్గుణా ఓజఃప్రసాదాదయః యదాహ వామనః.—'ఓజః ప్రభృతయో బంధగుణా' ఇతి.

అథ రీతిసామాన్యలక్షణ మాహ.—రీతి రితి. గుణాశ్లిష్టపద సంఘటనా మాధుర్యాదిపరతంత్రశబ్దసందర్భ ఇత్యర్థః. యద్వా—ఓజః, ప్రసాదాదివిశిష్టపదరచ నే త్యర్థః.

విదర్భాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ వైదర్భ్యాదిసంజ్ఞకానా మేతాసాం విశేషలక్షణాని విషయవ్యాప్త్యర్థం ప్రత్యేక ముదాహరణ ద్వయం చ క్రమేణాహ.—బంధేతి. బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాఠిన్యం పరుషవర్ణారబ్ధం. నఞర్థస్య నశబ్ద స్యాతిదీర్ఘసమాసే త్యనేన 'సుప్సు' పేతిసమాసః. ఏతేనా త్రాసమాసా మధ్యమసమాసా చ వివక్షి తేతి బోద్ధవ్యమ్. తదుక్తం—. 'అవృత్తి ర్మధ్యవృత్తి ర్వా మాధుర్యే ఘటనా తథే'తి. ౨౭

ఉదాహరతి.—కాకతీయేత్యాది. వతంసీకృతే త్యత్ర— 'వష్టి వాగురిరల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రితివచనా దకారలోపః. ౨౮

వితరణేతి. విభవతి ప్రభౌ సతి, క్షితిసురజనాః బ్రాహ్మణజనా స్తేషాం సమూహ ఇతి జనశబ్దాంతాత్ 'గ్రామజ' నేత్యాదినా తల్ప్రత్యయః. 'ఖండికాదిభ్య' శ్చేత్యత్ర సామూహికేషు తదంతవిధి రస్తీతి జ్ఞాప

సురతరుగణనాయాం కామధేనుప్రసంగే
క్షితిసురజనతేయుం వీతకౌతూహలాఽఽసీత్. ౨౯
* ఓజః కాంతిగుణోపేతా గాడీయా రీతి రిష్యతే.

యథా —

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,
బిభ ర్త్యుర్వీధురాం గుర్వీం ప్రభవ న్నంధ్రిభూపతిః. ౩౧

యథా వా —

ఉద్యద్దో స్స్తంభఖడ్గత్రుటదరిమకుటాటోపసంజాతరావా
ధ్వాంతిభ్రిశ్యత్సతంగాభయకరణచణస్ఫారనాసీరరేణుః,
అంఘ్రిన్మాభ ర్తు రాసీ దధికరణధురా భిన్నమత్తేభకుంభ

నాత్. అత్రోదాహరణద్వయేఽ కోమలవర్ణై రల్పసమాసై ర్మృదు
బంధేన చ కీర్త్యాదార్యా ద్యుద్దీపనవిభావవ్యంగ్యశృంగారగతాహ్లాద
కత్వలక్షణమాధుర్యప్రతిపాదనా ద్వైదర్భీ రీతిః. అత్ర యద్యపి కీర్తి
చందనచర్చన మిత్యాదౌ రేఫసంయోగః, శోషితాశేషేత్యాదౌ
శకారషకారౌ చేత్యేవ మల్పశః పరుషవర్ణా స్సంతి; తథాపి న మాధు
ర్యభంగః.అత ఏవానందవర్ధనాచార్యైః— 'శషౌ చ రేఫసంయోగ
ష్టవర్గశ్చాపి భూయసా,విరోధిన స్స్యుశ్శృంగారే తేన వర్ణారసచ్యుతా'
ఇత్యత్ర భూయసే త్యుక్తం ఏవ ముత్తరత్రా ప్యూహనీయమ్. ౨౯

గాడీయామాహ—ఓజ ఇతి. అత్రౌజశ్శబ్దేన సమాసభూయస్త్వ
ముచ్యతే. కాంతిశబ్దేన చోద్భటపదత్వం.

ఉదాహరతి—ప్రచండేతి. ఉర్వీధురాం భూభారం,' ఋక్పూ
రబ్ధూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః. ౩౦

ఉద్యదితి. అత్ర ఖడ్గోత్కృత్తప్రతిభటమకుటేషు స్వర్యానుభ్రాం
త్యా కాందిశీకస్య భానో రభయకరణచణత్వం నాసీరరేణో రుత్ప్రేక్ష్య
తే. తేనాస్య సూర్యాస్తమయప్రతీతిజనకం తన్మండలావరణం గమ్యతే.
తతశ్చ వీరవరణోత్సుకతయా సమాగతాప్సరోముఖానాం చంద్రత్వేన
దళితేభకుంభయుగళోద్గళితమౌక్తికానాం తారాత్వేన చ రూపణాద్ర
ణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. న చానేకనిశానాథకథనం దోషాయ;

ప్రోద్యన్ముక్తౌఘతారాప్రకరపరివృతా స్స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః.

* పాంచాలరీతి ర్వైదర్భీ గౌడీ రీత్యుభయాత్మికా.

యథా—

జేతుః కాకతివీరరుద్రనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోత్థితే
క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటీదీర్ఘా వియద్దీర్ఘికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాళగంగాయతే. 32

యథా చ—స్థానే త చ్చులమర్తిగండనృపతే! త్వత్ఖడ్గభోగీ ద్విష
త్ప్రాణై ర్య త్పరితోష మేతి సతతం కిం త్వేత దత్యద్భుతం!
పీతేన ప్రతిపక్షపార్థివయశఃక్షీరేణ గౌరత్విషం
య త్సంవర్ధయతి త్రిలోకభరితాం త్వత్కీర్తిలక్ష్మీసుధామ్. 33

వీరరుద్రవిక్రమవిహ్వలీకృతచేతసాం తద్వైరివీరాణాం తథా త్వేన ప్రతీతేః. అత్ర పరుషవర్ణసందర్భేణ సమాసభూయస్త్వేన చ రౌద్రరసగతదీపకత్వలక్షణౌజఃప్రతిపాదనా ద్గౌడీయం. 31

పాంచాలీ మాహ—పాంచాలేతి.

ఉదాహరతి—జేతురితి. నభస్యంతరిక్షే, భూవిభ్రమం భూభావం, బిభ్రతి సతి, వియద్దీర్ఘికా మందాకినీ, విశంకటాభ్యాం విశాలాభ్యాం తటీభ్యాం దీర్ఘా సతీ, మర్త్యనదీ భాగీరథీ జాతా. తథా గూఢతమా రజోమయభూమే రధోవర్తమానా, గౌతమనదీ, పాతాళగంగాయతే భోగవతీ భవతీ త్యహో! మహ దద్భుత మితిభావః. 32

స్థాన ఇతి. సర్పాణాం వాతాహారత్వా త్ఖడ్గోరగస్య ద్విషత్ప్రాణ పరితుష్టత్వం నాద్భుత మితి భావః. తర్హి కిమద్భుత మిత్యాకాంక్షాయా మేత దిత్యాహ—పీతే నేతి. 'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం విషవృద్ధయే' ఇతి లోకప్రసిద్ధం. అత్ర పున రధికతరసుధావృద్ధయ ఇతి మహ దద్భుత మితి భావః. త్రిలోకభరితా మితి త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకః. శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతిపాదితం త్రిలోకజననీ మిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే. అత్రోదాహరణద్వయేఽపి పూర్వోక్తరీతిసాంకర్యే ణాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్పాంచాలీ. 33

శయ్యానిరూపణమ్.

అథ శయ్యా—

యా పదానాం పరాఽన్యోన్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,

యథా.—

దాతుః కాకతివంశమండనమణే ర్విస్మయవిశ్రాణన
శ్లాఘాలంఘితకల్పపాదపగుణప్రౌఢే రగాధౌజసః,
బిభ్రచ్చారదకౌముదీపరిమళం సామంతసీమంతినీ
గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః ప్రాయశః. 38

అత్ర పదవినిమయాసహిష్ణుత్వా ద్బంధస్య పదానుగుణ్యారూపా శయ్యా.

ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్.

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

*అర్థగంభీరిమా పాకః స ద్వేధా హృదయంగమః,
ద్రాక్షాపాకో నాళికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరా. 39

యథాక్రమం స్వరూప ముదాహరణం చ.—

* ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః,

యథా.—

అథ రీతయ శ్శ్చేయతీత్యత్ర చ శబ్దసముచ్చితయో శ్శయ్యాపాకయో ర్మధ్యే శబ్దధర్మత్వసామ్యా ద్రీత్యనంతరం శయ్యా మాహ — యాపదానా మితి. పరా ఉత్కృష్టా, అన్యోన్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహిష్ణుత్వ మిత్యర్థః. అత ఏవాస్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి భావః.

ఉదాహరతి—దాతురితి. గతార్థ మేతత్ 38

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషాత్పాక మాహ—అర్థేతి. అర్థస్య శృంగారాదే ర్గంభీరిమా ఆస్వాద్యమానతావిశేష ఇతి షష్ఠీ సమాసః. 'పూరణగు'ణేత్యాదినా నిషేధస్తు ''తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వా, త్తద్యత్నే గౌరవం ప్రసజ్యే'తేత్యాదిపాణినిశబరస్వామిప్రముఖమహాపురుషప్రయోగదర్శనా దనిత్య'' ఇతి పదమంజరీకారః. 39

స్మరస్మేరామందస్మితమధురసౌరభ్యసుభగా
స్సమనాగ్వ్రీడాజాడ్యాః ప్రణయరసకల్లోలభరితాః,
కృతానేకస్కంధా స్మనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షా వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్.　　3౬

ద్రాక్షాపాక ముదాహరతి—స్మరేతి. విషయమాత్రవిశ్రాంతి విరహిణో విశృంఖలవృత్తిత్వమదమంథరత్వాదిగుణశీలాః స్మేరాః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'అపరిచ్ఛిన్నవిషయం మదమంథరమీలితం, స్ఫురద్భ్రూపక్ష్మతారం య త్తత్స్మేర మితి కథ్యతే'ఇతి. తే చ స్మర ప్రధానాః స్మరస్మేరాః మందస్మితా హాసగర్భాః సంభోగౌత్సుక్యసూచకాః మధురాః సంతాపహరాః సౌరభ్యేణ పద్మినీజాతేరస్యాః స్మిత నిమిత్తేన సుభగాశ్చ యే తథోక్తాః,'కటాక్షై ర్హాసగర్భై స్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనాత్,శీతలీక్రియతే తాపో యేన తన్మధురం స్మృత' మితి చోక్తేః.నాయికాయాః ప్రౌఢత్వా న్మనాగల్పం వ్రీడా జాడ్యం యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ స్వానుకూల్యప్రకాశకాః. తదుక్తం—'సవ్రీడాలోకనేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశన'మితి.'విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢే దర్శనాదిభిః, యే నాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యత' ఇత్యుక్త లక్షణః స్నేహః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః.స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్యాం తరంగవారిధివా స్తవ్యక్కల్లోలై ర్మహోర్మిభి ర్భరితాః, ప్రేమదాయిన ఇత్యర్థః.'ద్రవీభూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయి త'దితి లక్షణాత్. కృతానేకస్కంధాః ప్రియదృష్టిప్రతిష్ఠా తే నౌత్సుక్యభరేణచ యథాక్రమ.మ్యాసారప్రసారాభ్యా మంగీకృతతరంగభంగికా ఇత్యర్థః.అత ఏవైతే సోత్సుకా స్తరంగితా శ్చ. తదుక్తం—'సోత్సుకం తద్యదాలోక్య భూయో భూయోఽవలోకనం, కల్లోల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేద స్తత్తరంగిత' మితి, మనసిజసహస్రాణి సృజతః, విరక్తస్యాపీతిభావః. 'యద్దర్శనే విరక్తోఽపి క్షుభ్యత్యేత త్స మన్మథ' మితి లక్షణా దేతే సమన్మథా ఉచ్యంతే.ఏవంవిధా న్కటాక్షాన్,వామాక్షీ మనోహరనయనా, రుద్రనృపతిం పరితఃసర్వతః, కిరతి.'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కటాక్షలక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—'యద్గతాగతవిశ్రాంతి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనమ్, తారకాయాః కలాభిజ్ఞా స్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే'

*స నారికేళపాక స్స్యా దంతర్గూఢరసోదయః.

యథా.—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగ ముదితం తారుణ్య మేత్య శ్రపా
నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళా లాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యా స్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. 32

అత్ర న ద్రాగర్థప్రతీతిః. ఏవం వస్త్వలంకారప్రతీతా వపి ద్రష్టవ్యమ్. పాకాంతరాణి మధుక్షీరాదీని యథాసంభవ మూహ్యాని.

కావ్యవిశేషనిరూపణమ్.

అథ కావ్యవిశేషాః.

వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యా మస్ఫుటత్వేన చ త్రివిధం కావ్యం. వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వని రితి వ్యపదిశ్యతే.

ఇతి. అత్రైవం సమ్యక్సహిష్ణో శ్శృంగారస్య పాకసమయేఽప్యాస్వాద్యమానత్వా దంతర్బహిశ్చ స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్. 31

నారికేళపాక ముదాహరతి—లీలేతి. విస్తరేణ వ్యాఖ్యాత మేత న్నాయికాప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.— ఏవం వ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వా న్నద్రుతి మర్థప్రతీతి రిత్యర్థః. ద్రాక్షాపాకనారికేళపాకా వర్థస్య ద్రుతవిలంబితప్రతీత్యోః పరాం కోటి మారూఢౌ. అత స్తదంతరాళవర్తిన్యా మధ్యమప్రతీతే రనేకవిధత్వా త్తదనుసారేణ కదళీరసాదిపాకాన్స్వయ మూహ్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి. 32

ఇత్థం కావ్యసామగ్రీం నిరూప్య తద్భేదా న్నిరూప్యంతే—అథేత్యాదినా.—

తేషాం సామాన్యత స్స్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగ మాహ—వ్యంగ్యస్యేతి. ప్రాధాన్యాదినిమిత్తవశా దుత్తమాదికావ్యానాం ధ్వన్యాదిసంజ్ఞాప్రవృత్తి రిత్యాహ—వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్య ఇత్యాదినా, యథా లోకే కస్యచి ద్వస్తున స్సంజ్ఞానార్థం ప్రదీపాద్యా ఇవ వ్యంగ్యార్థ

అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్య మితి గీయతే. వ్యంగ్యస్యా స్ఫుటత్వేఽధమం కావ్యం చిత్ర మితి గీయతే.

ధ్వని ర్యథా,—

స్వామిన్! క్ష్మోత్రసుహృద్ధరా న్విమధునా నీచై ర్విధత్సే? కుతో
గాధా నంబునిధీ న్కరోషి? కురుషే కిం దిక్పతీ నల్పకాన్?
ఇత్థం పార్శ్వచరానులాప మఖిలం న్యక్కృత్య ధర్మైషిణా
పృష్టః పద్మభువా గుణైకవసతి శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః.   ౩౮

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కులశైలాతిశాయిసమున్నతత్వ మతిసముద్ర గాంభీర్యం లోకపాలాధిక మైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే. తథా కులశైల పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసంరంభాతిశాయీ సర్వవిలక్షణః కాకతీయ నిర్మాణవైభవ ఇతి వ్యజ్యతే.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా,—

ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్రతాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే

మేవ వాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాదౌ మహాకవిప్రవృత్తే ర్వ్యంగ్యస్య మధ్యే విశ్రాంతివిరహేణ స్వపర్యంతం సహృదయహృదయాకర్షణాచ్చ తస్య ప్రాధాన్య మిత్యనుసంధేయం. తద్విరుద్ధ మప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్య స్య చారుత్వాపకర్షోపాధికృతం న స్వాభావిక మితి గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యత్ర చ్విప్రత్యయేన సూచ్యతే. అధమకావ్య స్యాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వేన నీరసత్వా త్కేవలవాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాశ్రయత్వే నాలేఖ్యప్రఖ్య త్వా చ్చిత్రశబ్దవాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో ర్వ్యస్తసమా సాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్రముభయచిత్రం చేతి త్రేధా విభిద్యతే. ౨౮

తత్ర ధ్వని ముదాహరతి—స్వామిన్నితి. అల్పకా నత్యల్పాన్, అనులాపం ముహుర్భాషా, మసకృత్కథన మితి యావత్. ధర్మైషిణా న తు కులాచలాద్యుపమైషిణా, గుణైకవసతిః నపున రచలాదివ దేకైక గుణాధారః.   ౩౮

అత్రౌన్నత్యాదివ్యంగ్య స్యాగూఢత్వాద్యపకర్షనిమిత్తాభావా త్ప్రాధాన్యే నోత్తమకావ్యత్వ మేవే త్యభిప్రాయే ణాహ—అత్రేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్య ముదాహరతి—ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్పణ్య

విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనాధ్యాసిని,
ఆస్థానీం సముపాగతై ర్నృపవరై స్తాస్తా స్తథా దర్శితా
శ్చేష్టా యాభి రముష్య కాకతివిభో ర్దృష్టిః కృపార్ద్రీకృతా. ౭౯

అత్ర ప్రాప్తాభిషేకమహోత్సవస్య ప్రతాపరుద్రదేవమహారాజస్యాగ్రే శరణార్థినాం పార్థివానాం తథావిధకార్పణ్యోక్తిపునఃపునఃప్రణామాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యాదనతిశాయీతి గుణీభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రివిధం. శబ్దచిత్ర మర్థచిత్ర ముభయచిత్రం చేతి. తత్ర శబ్దచిత్రం యథా.—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా ద్దురీక్షక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధా ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయో శ్చండయో
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోళయః కేళయః. ౮౦

అర్థచిత్రం యథా.—

వచనాదిచేష్టావిశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభి రముష్యేత్యాదివాక్యేనోక్తప్రాయత్వా దగూఢత్వేన న చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ— వాచ్యాదనతిశాయీతి.

శబ్దచిత్ర ముదాహరతి—క్షోణీతి. దురీక్షక్రమాః అభ్యాసజనితలాఘవాతిశయేన దురవబోధాయుధప్రయోగపరిపాటీకాః, క్షుద్రక్షత్రియపక్షో రాజపార్శ్వబలం, కౌక్షేయకః ఖడ్గః, కులకుక్షీత్యాదినా శైషికో ఢకఞ్ ప్రత్యయః. యద్యేతత్సూత్రం భాష్యకారో న మమృషే తదా 'దృతికుక్షి' త్యాదినా ఢఞ్. స్వార్థికః కప్రత్యయః. అత్ర దోర్దండక్రీడానామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూపణే హేతుః. అతః పరంపరితం రూపకం. తస్మిన్ సత్యపి కవే ర్వృత్త్యనుప్రాస ఏవాభినివేశా చ్ఛబ్దచిత్రస్యైవ ప్రాధాన్య మర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి భావః. ౮౦

† ఖగ్గే జుజ్ఝవిజుంభిఏ రిఉమహీణాహాంజలిం బింబిఅం
పేక్ఖంతో జయలచ్ఛివాసకమలం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
మణ్ణే వీరపఆవరుద్దవిహఓ జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
సిత్థిఏ రిఉజీవిఆఇ విహిణో జత్తస్స పీఢంబుఅమ్. ౪౧

ఉభయచిత్రం యథా—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రతాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
రక్షావినిద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంతేనపృథ్వీ రమతేన గుణార్ద్రే. ౪౨

అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా.

---

† ఖడ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్యజ్ఞేషు గృహీతుం పునః
స్పృష్టైః రిపుజీవితాని విధే ర్యాతస్య పీఠాంబుజమ్. ౪౧

అర్థచిత్ర ముదాహరతి—ఖడ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యాతస్య చ్యుతః [పత్తస్సేతి పాఠే ప్రాప్తస్యేతి ఛాయా] లచ్ఛివాసేత్యత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య 'దిహా మిథ స్స' ఇతి పాక్షికో హ్రస్వః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర 'తుము న్తతవ్యక్త్వాసు గ్రహే' ఇతి తుమున్ప్రత్యయే గ్రహే ర్ఘేరాదేశే ఘేత్తుమితి సిద్ధమ్. తస్యోత్తరపదేన సంధ్యభావః; 'పదయో స్సంధి' ర్వేతి వికల్పితత్వాత్. వీరప ఆవే త్యత్ర 'వా సమాస' ఇతి సమాసే వికల్పాద్ద్విత్వాభావః. జత్తస్సేతి వర్తమానాపదేశేన పరాను వైరిప్రాణసంగ్రహణలంపటస్య కమలభువః కమలోపవేశనావకాశాభావః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రతాపరుద్రఖడ్గప్రతిబింబితే రిపునృపాంజలౌ జయలక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్య తదపహ్నవే నార్థసిద్ధేన బ్రహ్మాసనకమలత్వప్రతిపాదనా దపహ్నవాలంకారః. అత్రైవకవే రభినివేశాద స్యార్థచిత్రత్వమ్. వృత్త్యనుప్రాసే తు గుణభావ ఏవేతి నాత్రా వ్యుభయచిత్రత్వ మితి భావః. ౪౧

ఉభయచిత్ర ముదాహరతి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్ర కవే రభినివేశా దుభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. యద్యప్యేతత్ప్రాచీనాలంకారకారై రోష్ఠిదాహృతం. తథా ప్యన్యతరప్రాధాన్యే నేతరభేదద్వయవ దుభయప్రాధాన్యే నా

అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్.

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యన్తే. అత్ర ధ్వనే ర్లక్షణాభిధామూలత్వే నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాఖ్యౌ ప్రథమం ద్వౌ. భేదౌ అవివక్షితవాచ్య స్యార్థాంతరసంక్రమితాత్యంతతిరస్కృతవాచ్యతయా ద్వివిధస్య వాక్యపదగతిత్వేన ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్. వివక్షితాన్యపర

స్యాపి సువచత్వా దవిరోధః. కించ—'పాదాంబుజం భవతు వో విజయాయ మంజుమంజీరశింజితమనోహర మంబికాయాః' ఇత్యత్రోపమానుప్రాసయో రన్యోన్యనిరపేక్షత్వేన సమప్రధానభావయో స్సంసృష్టి మంగీకుర్వాణైః పూర్వై రేవోభయచిత్రమ ప్యంగీకృత మితి విజ్ఞేయం. న న్వేషూదాహరణేషు యథాయోగం విభావానుభావవిశేషకథనేన వీరశృంగారయోః పర్యవసానా త్కథ మధమత్వమ్?. సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయో రేవ కవివివక్షావిషయత్వా ద్విద్యమానోఽపి రసో దివా చంద్రప్రకాశవ న్న ప్రతీయతే. తదుక్తం కావ్యాలోకే—'రసభావాదివిషయవివక్షావిరహే సతి, అలంకారనిబంధో యస్స చిత్రవిషయో మత' ఇతి. ర_౨

ఏవం త్రివిధ మపి కావ్యం సామాన్యతో నిరూప్య తత్రోత్తమకావ్యం ప్రపంచయితుం ప్రతిజానీతే—అథేతి. విభజతే—అత్రేతి. అవివక్షితం వ్యంగ్యేన న్యగ్భావితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః. అన్యపరం వ్యంగ్యపరం రాజతాత్పర్యేణ రాజపురుషసేవనవ ద్వ్యంగ్యపరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యపరం తథాభూతం వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యపరవాచ్యః తత్ర లక్షణామూలం చతుర్ధా విభజతే—అవివక్షితేతి. తత్రార్థాంతరసంక్రమితవాచ్యే వాచ్యస్యోపపద్యమానత్వేఽపి తావతాఽనుపయోగా దజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యానుపపన్నత్వా జ్జహల్లక్షణామూలత్వ మితి వివేకః. సంక్రమితేతి ణిచా వ్యంజనసహకారివర్గస్యాయం ప్రభావ ఇతి సూచ్యతే. అభిధామూలం విభజతే—వివక్షితేతి సంలక్ష్యః స్ఫుటసంవేద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయో ర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర వ్యంజకస్య విభావాదే ర్వ్యంగ్యస్య చ రసాదే స్సన్నపి క్రమో నిశితసూచ్యా శత

వాచ్యస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వౌ భేదౌ. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్తిమూలే వస్త్వలంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్. అర్థశక్తిమూలే సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సంభవిత్వేన కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వేన కవినిబంధనోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వస్త్వలంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యంజకతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం. ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగతత్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షట్త్రింశత్ప్రకారోఽర్థశక్తిమూలోఽనురణనధ్వనిః. ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వే

పత్రపత్రశతవేధవదాశుభావిత్వాన్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. తత్రాద్యస్య శబ్దార్థోభయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్యాద్యం చతుర్ధా విభజతే—సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపోఽర్థో వస్తు. తదేవ విచ్ఛిత్తివిశేషయుక్తమలంకారః. ద్వితీయం షట్త్రింశత్ప్రకారకత్వాహ—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదినా. అర్థస్య మూలభూతస్య వ్యంజకస్యేత్యర్థః. యో న కేవలం సాహిత్యమాత్రసిద్ధః కింతు లోకేఽప్యౌచిత్యేన సంభావ్యతే స స్వతస్సంభవీ. యః పున రసన్నపి లోకే కవినా ప్రతిభామాత్రేణ సంభావ్య సంపాద్యతే స కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధః. కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధస్తు కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయాణాం వివేకః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజకతయేతి. వ్యంగ్యయోః వస్త్వలంకారరూపయోః, వ్యంజకతయేత్యర్థః. తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే— 'అర్థశక్త్యుద్భవోఽప్యర్థో వ్యంజకస్సంభవీ స్వతః, ప్రౌఢోక్తిమాత్రాత్సిద్ధో వా కవే స్తేనోదితస్య వా. వస్తువాలంకృతిర్వేతి షడ్భేదోఽసౌ వ్యనక్తి యత్, వస్త్వలంకార మథవా తేనాయం ద్వాదశాత్మక' ఇతి. హేమచంద్ర స్తు ప్రౌఢోక్తి మంతరేణ స్వతస్సిద్ధస్యాప్యకించిత్కరత్వా త్తత్సిద్ధత్వ మేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సంభవిత్వాది భేదత్రయం నాంగీచకార. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రథమస్వానానంతరభావీ స్నిగ్ధస్స్వనోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా త్సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్త్రివిధోఽప్యనురణనధ్వని రుచ్యతే. తత్ర 'విచ్ఛిత్తిశోభినైకేన భూష

న్నైకవిధ ఏవ. ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యధ్వనే రేకచత్వారింశ ద్భేదాః. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ప్రబంధవాక్యపదపదైకదేశరచనావర్ణగతత్వేన షడ్విధః. ఏవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనే స్సప్తచత్వారింశ ద్భేదాః. అవివక్షితవాచ్యభేదై శ్చతుర్భి స్సహ ధ్వనేః ప్రథమం శుద్ధా ఏకపంచాశ ద్భేదాః. తేషాం ప్రత్యేక మేకైకస్యైకైకేన సంబంధే ప్రథమభేద స్యైకపంచాశ ద్భేదాః, ద్వితీయస్య పంచాశ ద్భేదాః, తృతీయ స్యైకోనపంచాశ ద్భేదాః. అనేన క్రమేణోత్తరోత్తర స్యైకైకభేదపరిత్యాగే షడ్వింశత్యుత్తరశతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬]

ణే నేవ భామినీ, పదద్యోత్యేన సుకవే ర్ధ్వనినా భాతి భారతీ'తి ధ్వన్యాచార్యవచనా త్పదగతే ష్వపి రమ్యత్వ మస్తీతి వేదితవ్యం. తృతీయ మాహ—ఉభయశక్తీతి. ఏకవిధ ఏవేతి. ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య దుశ్శకత్వా దితి భావః. అనురణనధ్వనిభేదా నంగీకృత్యాహ—ఏవమితి. ఏకశ్చ చత్వారింశచ్చ ఏకచత్వారింశ దితి ద్వంద్వః. 'సర్వో ద్వంద్వో విభాష యైకవ' ద్భవతీ త్యేకవద్భావః. 'లింగ మశిష్యం లోకాశ్రయత్వా ల్లింగ' స్యేతి భాష్యకారవచనా జ్జనపదాదిశబ్దవ న్నపుంసకత్వాభావః. నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం నవత్యంతానామ్; అమరకోశే— 'తాసుచానవతేః స్త్రియ' ఇతి నియమేన స్త్రీలింగతాభిధానాత్. యద్వా ఏకోత్తరాచత్వారింశ దితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ద్వితీయ మభిధామూలధ్వనిం విభజతే—అసంలక్ష్యేతి. రసాదీనా మానంత్యేన తద్భేదకల్పన స్యాశక్యత్వా త్తద్ద్యోతకప్రబంధాదికృతో రసాదే ష్షోఢా విభాగ ఇత్యాహ—ప్రబంధేతి. సర్వా నపి ధ్వనిభేదా న్సంకలయ్యాహ—ఏవ మితి. శుద్ధాః, ధ్వన్యంతరాసంబద్ధా ఇత్యర్థః. మిశ్రభేదా నాహ—తేషామితి. తేషాం, శుద్ధానా మిత్యర్థః. నను లక్షణామూలధ్వనే రభిధామూలధ్వనిసంబంధే యథైకో మిశ్రభేదః తథైవాభిధామూలధ్వనే ర్లక్షణామూలధ్వనిసంబంధే భేదాంతరం భవిష్యతి. ఏవ మేకపంచాశతోఽపి భేదానాం విచార్యమాణే ఏకోత్తరశతషట్కాధికసహస్రద్వయసంఖ్యాక [౨౬౦౧] మిశ్రభేదసంభవా దేకైకస్యాన్యతాశ్రయణేన షడ్వింశత్యుత్తరశతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬] సంఖ్యావలంబన

సంఖ్యాకా మిశ్రభేదాః. అవివక్షితవాచ్యస్య వివక్షితాన్యపరవాచ్య సంబంధే యో భేద స్తస్మిన్నేవాంతర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యావివక్షితవాచ్యసంబంధే భేదో న పృథగ్భూతః. అనేనైవ క్రమేణ వస్తుధ్వనే రలంకారధ్వనిసంబంధభేదో ఽప్యలంకారధ్వనే ర్వస్తుధ్వనిసంబంధా న్నపృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరసంబంధే ఏకైక భేదన్యూనతా జ్ఞేయా. తస్యాపి మిశ్రణస్య త్రిరూపేణ సంకరే ణైక రూపయా సంసృష్ట్యా చ పునశ్చతుర్ధా యోజనే చతురుత్తరశతత్రయాధికపంచసహస్రాణి [౫౩౦౪] భేదాః.

*శుద్ధాశ్చంద్రశరాః [౧౫] మిశ్రా ఋతునేత్రాగ్నిలేందవః. [౧౩౨౬]

మయుక్త మితి చేత్సత్యం; భేదద్వయేఽపి తస్యామునా సంబంధోఽముష్య వా తేనేతి సంబంధిప్రతిసంబంధినో రుచ్చారణవ్యత్యాసమాత్రం న పున శ్చమత్కారవిశేషః. అత స్తేషాం యథాయోగం మిథోఽంతర్భావ ఏవేతి యుక్తమేవోక్తం. తదేతదాహ— అవివక్షితవాచ్యస్యేతి. విషయవ్యాప్త్యర్థం ధ్వన్యంతరే ఽప్యంతర్భావం దర్శయతి— అనేనైవేతి. భూయోవిభాగ మాహ—తస్యాపీతి. ధ్వన్యోస్సందేహాస్పదత్వే నానుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావే నైకవ్యంజకానుప్రవేశేన చ త్రిరూపేణే త్యర్థః. సంకరవత్సాపేక్షత్వాభావా త్సంసృష్టే రేకరూపత్వం ద్రష్టవ్యం. ఫలితాంసంఖ్యా మాహ—చతురుత్తరేతి.

న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థముక్తా మేవ సంఖ్యాం సంకేతభాషయా క్రోడీకృత్యాహ—శుద్ధా ఇతి. అత్రాంకప్రస్తారో వ్యుత్క్రమేణ ద్రష్టవ్యః. చంద్ర ఏకః, శరాః పంచ, [౫౧] ఋతవష్షట్, నేత్రే ద్వే, అనలాస్త్రయః, ఇందు రేకః. [౧౩౨౬] అబ్ధయశ్చత్వారః, ఖం శూన్యం, బిందు రిత్యర్థః. అగ్నయ స్త్రయః, శరాః పంచ [౫౩౦౪] తర్హి కిం నిమిత్తం కావ్యప్రకాశకారోఽంతర్భావయాతయామానపి కతిచన భేదాన్ సంగృహ్య చతురుత్తరచతుశ్శతీయుతాయుత [౧౦౪౦౪] సంఖ్యాకాన్ సంసృష్టిసంకరాయత్తభేదా నజీగణత్?, కో వేద? కిం వా తత్ర నిమిత్తం?, తత్పున స్త ఏవ తత్రభవంతో విదాంకుర్వంతు. అస్మాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం వచో గ్రాహ్యం న తు పూరుష

సంసృష్టిసంకరాభ్యాం తా స్త్వబ్ధిఖాగ్నిశరాభిధాః. [౫౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానా మేకపంచాశద్భేదానాం నామధేయాని కథ్యంతే.

పదగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౧
వాక్యగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౨
పదగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౩
వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౪
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౫
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౬
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౭
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౮
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౯
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౦
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౧
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౨
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౧౩
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౪
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౫
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౬
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౧౭
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౮
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౯
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౨౦
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౨౧
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౨౨
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౨౩

గాంఛా దితి న్యాయసరణి రనుసరణీ యేతి విద్యానాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథయతి—తత్రేతి. గతార్థమేతత్.

పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౨౪

వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౨౫

వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౨౬

వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౨౭

వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౨౮

ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౨౯

ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౦

ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౩౧

ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౩౨

పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౩౩

పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౪

పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౩౫

పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౩౬

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౩౭

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౮

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౩౯

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౪౦

ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౪౧

ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౪౨

ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః ౪౩

ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౪౪

ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౫

వాక్యగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౬

పదగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౭

పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౮

రచనాగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౯

వర్ణగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౫౦

వాక్యగతోభయశక్తిమూలో రసాదిధ్వనిః ౫౧

అత్ర దిఙ్మాత్ర ముదాహ్రియతే— ౩౪

అర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని ర్యథా—

మూర్ధానో యూయ మస్మాకాః కి మిత్యున్నత్య మిచ్ఛథ
ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపార్థివాః. ౪౪

అత్ర అస్మాకా ఇతి సర్వదైన్యభూమయో వయం ఈదృశానా మస్మాకం సంబంధినో యూయ మిత్యర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యతా.

అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యో ధ్వని ర్యథా—

విశదిమవిలిప్తవియతో ధవళిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః
విహరంతి యశఃపూరా గౌరా శ్రీకాకతీంద్రస్య. ౪౫

అత్ర కతిపయోదాహరణప్రదర్శనే నోహాకుశలానాం భేదాంతరాణి సుబోధానీ త్యభిప్రాయేణాహ—అత్ర దిఙ్మాత్ర మితి. ౪౩

ఉదాహరతి—మూర్ధాన ఇతి. అస్మాకా అస్మదీయాః, 'యుష్మదస్మదో రన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' త్యణ్ప్రత్యయే 'తస్మిన్నణి చే' త్యస్మాకాదేశః. ౪౪

అత్రాస్మాకప్రకృత్యస్మచ్ఛబ్దే నాస్మదర్థ మహిత్త్వేవ తావతా ఽనుపయోగా ద్దైన్యవిశిష్టోఽస్మదర్థ స్సామాన్యవిశేషభావసంబంధేన లక్ష్యత ఇత్యాహ—సర్వదైన్యేతి.

వ్యంగ్యం పున ర్వీరరుద్రవైరిణాం వైనతేయసన్నిధానే వాతాశినా మివ విక్రమశ్రీమ్లానత్వ మిత్యేత దభిసంధాయాహ—అత్రేతి.

విశదిమేతి. అత్ర విశదిమధవళిమ్నో ర్విషయభేదా న్మిథో న పౌనరుక్త్యం. అనయో ర్వియద్విలేపనదిగంతపరిపూరణవిధానార్థత్వే నానువాద్యత్వా ద్విధేయభేదేన గౌరా ఇత్యనేనాపి న పౌనరుక్త్య మితి విజ్ఞేయమ్. ౪౫

అత్ర విలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తే వియ త్యనుపపద్యమానత్వా త్స్వార్థపరిత్యాగే నోపరంజనాతిశయం కార్యకారణభావసంబంధేన లక్షయ దాకాశే ప్రకాశాధిక్యం వ్యనక్తీ త్యభిప్రాయే

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్.
అనేనైవ క్రమేణ వాక్యగతత్వే నాప్యుదాహార్యమ్.

అథార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

అబ్దా నృతూ న్వినా మాసా న్శుక్లపక్షా న్వినా తిథీన్,
రాత్రీ ర్వినాపి కాంక్షంతే కాకతీయరిపుస్త్రియః. ౨౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామోద్దీపకత్వా త్తదభావో రిపుస్త్రీభి రాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే. తేన తాసాం ప్రియవియోగరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సర్వే శత్రవో నిహతా ఇతి వాచ్యాదతిశయః. తథా ప్రియవిరహవిధురా శ్శత్రుస్త్రియః కతిపయవత్సరా న్జీవితాశయా ప్రథమ మృతూనా మభావం వాంఛంతి. అనంతరం తా నపి గమయితు మశక్తాః కతిపయమాసేషు ప్రాణా న్ధారయితు ముద్యుక్తాః జ్యోత్స్నావతాం పక్షాణాం వినాశం వాంఛంతి. అనంతరం

ణాహ—అత్రేతి. అనేనైవేతి. వాక్యగతత్వ మేవాత్ర భేదకమితి భావః. అత్ర జహదజహల్లక్షణయో ర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం. తచ్చ శబ్దైక వ్యాపారా ద్వ్యంజనా దేవ; అన్యథా లక్షణాయా ఏవానుపాదేయత్వ ప్రసంగా దితి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'యస్య ప్రతీతి మాధాతుం లక్షణా సముపాస్యతే, ఫలే శబ్దైకగమ్యేఽత్ర వ్యంజనా న్నాపరా క్రి' యేతి.

శబ్దశక్తిమూలాపేక్షయా భేదబాహుళ్యేన బహువక్తవ్యత్వా దర్థశక్తిమూలా నాదా వుదాహర్తు మాహ—అథేతి. అబ్దానితి. ౨౬

అత్ర ఋత్వాద్యభావాకాంక్షాయాం వాచ్యత్వేఽపి తస్యాః కామోద్దీపకత్వహేతుకత్వం వ్యంగ్య మేవే త్యభిప్రాయే ణాహ—అత్రేతి. తస్య వ్యంగ్యమాహ— తేనేతి. తేనానంతరోక్తవ్యంగ్యే నేత్యర్థః. తస్యాపి వ్యంగ్య మాహ—అనేనేతి. ప్రియవియోగే నేత్యర్థః. వ్యజ్యత ఇత్యనుషజ్యతే. ఏవ ముత్తరో త్తరవ్యంగ్య ఏవ కవిసంరంభవిశ్రాంతే స్తస్య వాచ్యా దుత్కర్షో యే నాస్య ధ్వనివ్యపదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వాచ్యా దితి. కించ—ప్రథమకక్ష్యాయాం ప్రతీయమానస్య ఋత్వాద్య

మాం పాన్థ ష్యపనేతు మపారయన్త్యః కతిపయతిథిషు జీవితాశయా రాత్రీణా మస్పృష్టి షుభిలషంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

> దృష్ట్వా కాకతివీరరుద్రనృపతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపినీం
> వస్తుం వాంఛతి శంభు రత్ర శయితుం లక్ష్మీపతిః కాంక్షతి,
> స్నాతుం ధావతి దివ్యతాపసగణః సంవర్ధితుం వార్ధయ
> శ్చేష్టంతే సవిలాస మభ్రము రపి స్ప్రష్టుం శనై రీయతే. ౮౭

అత్ర హారస్య కైలాసభ్రాంతి హ్వరేః క్షీరార్ణవభ్రాంతి రితి భ్రాంతి మదలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

> ప్రతాపరుద్రస్య రణే కృపాణః సద్య స్సముద్య ద్రుధిరారుణశ్రీః,
> ఆలంబతే రోషకషాయితస్య కాళీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౮౮

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్క్రియత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

> కాకతీయవిభోః కీర్తిపుండరీకే విజృంభితే,

భావాకాంక్షాలక్షణస్య వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్త్రైవిధ్య మిత్యాహ—తద్యథేత్యాదినా.

దృష్ట్వేతి. అత్ర కీర్త్యా శంభుప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్షణేన వస్తునా తేషాం యథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రాభ్రమాతంగభ్రాంతిరూపో భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. ౮౭

తదేతదాహ—అత్ర హారస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యేనాలంకార్యత్వేఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలా దలంకారవ్యపదేశో న విరుధ్యతే. ఏవ మన్యత్రా ప్యలంకారధ్వనౌ వేదితవ్యమ్.

ప్రతాపేతి. కషాయితస్యారుణీకృతస్య. అత్ర కృపాణస్య చండికాకటాక్షవిజృంభితాలంబనాసంభవా ద్విజృంభితానీవ విజృంభితానీతి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తు సంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. ౮౮

కాకతీయేతి. పూర్వవన్నిదర్శనాలంకారః. ౮౯

ధత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం నభః. ౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరీకే నభో భ్రమరక్రీడాం ధత్త ఇతి నిదర్శనాలంకారే ఆశ్రయాశ్రయిణో రనానుగుణ్యారూపోఽధికాలంకారో వ్యజ్యతే. ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరీకస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యప్రతిపాదనే నాల్పత్వం నభసః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలత్వం.

అథ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

శ్రావం శ్రావం ఖురళివిహరత్కార్తికేయేషుజాత
చ్ఛిద్రచ్ఛద్మశ్రవణపదవీచారిణీం చారణౌఘైః,
శశ్వద్గీతాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం
క్రౌంచశ్శైలభృ ద్భవతి మహతో విస్మయా న్నిశ్చలాంగః. ౫౦

అనానుగుణ్యారూప ఇతి. ఆధారస్య నభసోఽల్పత్వాదాధేయస్య యశసోఽధికత్వాచ్చేతి భావః. తచ్చ వ్యజ్యత ఇత్యాహ— ఆశ్రయస్యేతి. ఏషు స్వతస్సిద్ధేతి. వంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వా దితి భావః.

అథ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వని ముదాహరతి—శ్రావం శ్రావ మితి. శ్రావం శ్రావం పునః పునః శ్రుత్వే త్యర్థః. అభీక్ష్ణ్యేణములి 'నిత్యవీప్సయో' రితి ద్విర్భావః. ఖురళి ర్మల్లాది సాధనశాలా తత్ర విహరతః క్రీడతః కార్తికేయస్య కృత్తికాపత్యస్య స్కందస్య ఇషుణా శరేణ జాతం యచ్ఛిద్రం తస్య ఛద్మనా వ్యాజేన యా శ్రవణపదవీ. బహిర్నిర్గతం బాణరంధ్ర మేవ శ్రవణసరణి ర్బభూవేతి భావః. తత్ర చరతి తాచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం. పురాకిల కార్తికేయః ఖురళీవిహరణవేళాయాం పరశురామస్పర్ధయా క్రౌంచగిరిం దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహితాం పూజ్యమానా మితి శేష షష్ఠ్యా నిష్ఠాంతేన సమాసః. అతఏవ 'క్తేన చ పూజాయా' మిత్యాదిషు కారకషష్ఠ్యా ఏవ సమాసనిషేధ ఇతి హరదత్తః. అత్ర క్రౌంచాద్రే ర్నిశ్చలాంగత్వే విస్మయాదివేతి హేతో రుత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారో వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యః. ఏవ మలంకారే సత్యపి క్రౌంచక్ష్మాభృదితి వస్త్వేవ స్థావరాణా మపి విస్మయకారిణీ కీర్తి రితి వస్తువ్యనక్తి, న పునరలంకారభాగః. అతో వస్తునా వస్తుధ్వనే రేవేదముదాహరణం. ౫౦

అత్రప్రతాపరుద్రస్యకీర్తిఃస్థావరాణామపివిస్మయకారిణీతివస్తువ్యజ్యతే.
వస్తునాలంకారధ్వని ర్యథా— *

వీరరుద్రభటా న్దృష్ట్వా జయలక్ష్మీస్పృతాన్ రణే,
కర్షం త్యరివధూకేశా న్కాననే కంటకిద్రుమాః. ౫౧

అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితాన్ వీరరుద్రభటాన్ దృష్ట్వా సమదనా ఇవ కంటకిద్రుమా శ్శత్రువధూకేశా న్కర్షంతీ వే త్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

† ఓసరఇ సహీహిసమం లజ్జా సవ్వాఉఏ సిఢిళమాణాఏ,
అప్పగ్గహణభయేణ వ్వ సవిహగఏ మణోహారే దఇఏ. ౫౨

అత్రోత్ప్రేక్షయా ఽ ఽలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.
అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విషాం,
రక్షాం నాంగీకరోతీవ వనం శాఖాగ్రకంపనైః. ౫౩

అత్ర నాంగీకరోతీ వేత్యుత్ప్రేక్షయా ప్రతాపరుద్రశత్రుభ్యో రక్షణం కర్తుం వన మపి బిభేతీవే త్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

---

† అపసరతి సఖీభి స్సమం లజ్జా వధ్వా శ్శిథిలమానాయాః,
ఆత్మగ్రహణభయేనేవ సవిధగతే మనోహరే దయితే. ౫౨

వీరరుద్రేతి. నిగదవ్యాఖ్యాన మేతత్. ౫౧

ఓసరఈతి. ఓ్రదవాపోతా ఇత్యపశబ్దస్య ఓకారః. భయేణవేత్యత్ర 'ఇవస్య పివమివతివవ్వా' ఇ తీవశబ్దస్య కేవలో వకారో హేతూత్ప్రేక్షావ్యంజకః. ౫౨

అభయ మితి. అత్ర క్రియోత్ప్రేక్షయో ర్వ్యంగ్యవ్యంజకభావ ఇత్యాహ— అత్రేతి. ౫౩

అథ కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వని

‡జహాతహా వ హోదు అజ్జ ణరణాహా కరేహి రక్ఖణం ససిణో
జంతాయె కడక్ఖొక్కా ఆణత్తాతం మసీకాదుమ్. ౫౭

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికా మనహామానా రోషోజ్జ్వలితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం మషీకరోతి స రక్షణీయ ఇత్యనేన వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితు మశక్తాఽధునైవ త్వయా సమాగంతవ్య మితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

కస్త్వం శుభ్రాఖిలాంగ శ్చ్వరసి? నను యశో వీరరుద్రస్య వర్తేః
కోఽయం తేదివ్యదేహస్స్ఫురతివరిసరేః మత్సుహృత్తత్ప్రతాపః,
ప్రచ్ఛాద్యాలంస్ఫురద్భిఃకుముదసరసిజైః* ఖ్యాపితంవస్స్వరూపం
సోమార్కా!స్వాగతం వా మవధిగిరిరహాం కల్పితో నిస్తమస్కః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రయశఃప్రతాపయోః సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

---

‡ యథా తథావా భవత్వార్యా నరనాథ కురు రక్షణం,
యత్తయా కటాక్షోల్కా అజ్ఞప్తా తం మషీకర్తుమ్. ౫౭

ముదాహరతి—జహాతహావేతి. 'నవాచ్యయోః దాతాదా' విరి హ్రస్వః. విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి విదగ్ధదూతీవచన మేతత్. ౫౭

కస్త్వమితి. అత్ర ప్రథమార్ధే లోకాలోకవీరరుద్రయశసోః ప్రశ్నోత్తరవాక్యాని చత్వారి ద్వితీయార్ధ మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సుహృ ద్దితి.ఉభయో రేకజన్యత్వా దితి భావః. మే సుహృ దితి క్వచి దపపాఠో లేఖకదోషాత్. యుష్మదస్మదా దేశానాం షష్ఠ్యాత్పరత్వనియమాత్; అత్ర తు వాక్యాదిత్వేన తదభావా దితి. అతఏవో క్తం...'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదా దేశా వక్తవ్యాః' ఇతి. ప్రచ్ఛాద్యాల మితి. న ప్రచ్ఛాదనీయ మిత్యర్థః.'అలం ఖల్వో'రితి క్త్వాప్రత్యయే ల్యబాదేశః. ఖ్యాపితం వ ఇత్యత్ర ద్విత్వేఽభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం; 'యుష్మది గురావేకేషా' మితి జయాదిత్యవచనాత్. నిస్తమస్కో హ్యభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

---

* 'ఖ్యాపితం' వా స్వరూప' మితి పాఠాన్తరమ్.

అలంకారే ణాలంకారధ్వని ర్యథా—

† ఉవవహ హళా వహుఅవ తహ ఆరూఢో వి ణిబ్భరో మాణో,
ణివఇసమాఅమసంభమసంజాఅభఓ వ్వ ఓసరఇ. ౫౬

అత్రోత్ప్రేక్షయా ప్రియప్రార్థనాం వినైవ మానినీమనః ప్రసన్న మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

అప్రాప్య సేవావసరం నాథ! కాంతావృతస్య తే,
త్వత్కీర్తిం సేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగపాండురా. ౫౭

అత్ర సేవమానేవే త్యుత్ప్రేక్షయా సర్వథా స్వీకార్యత్వాదిరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవ ముదాహరణాని ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభయా దిహ నోక్తాని.

---

† పశ్యత హళా వధ్వా స్తథారూఢోఽపి నిర్భరో మానః,
నృపతిసమాగమసంభ్రమసంజాతభయ ఇ వాపసరతి. ౫౬

ఉవహేతి. పశ్యతే త్యర్థేఽవ్యయం. హళేతి చ సఖ్యాహ్వానే. 'వా సఖ్యామామి హళావ' ఇతి. భఓ వ్వే త్యత్ర 'మివతివవిఅవవ్వ ఇవార్' ఇతీవార్థే ద్విత్వం ప్రాప్తో వకారః. ౫౬

విభావనాలంకార ఇతి. అకారణకార్యోత్పత్తే స్తల్లక్షణత్వా దితి భావః.

అప్రాప్యేతి. శ్యామా యౌవనవతీ. అత్ర విరహపాండిమ్నః కీర్తిసేవాహేతుకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే. ౫౭

అవశిష్టా అర్థశక్తిమూలా అన్యత ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ— ఏవ మితి. అత్రానుక్తౌ హేతు మాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణాహితచేతసా ము దాహరణాంతరావగమస్య సులభత్వా త్పున స్తదుపాదానం గ్రంథగౌరవ మే వావహే దితి శబ్దప్రపంచపరం విస్తరశబ్దం ప్రయుంజానస్య హృదయం. 'ప్రథనేవావశబ్దే' ఇతి ఘఞ్ప్రతిషేధా దప్ప్రత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః. స చ వస్త్వలంకారమూలత్వేన ద్వివిధః. తథాచోక్తమ్—

'అలంకారోఽథ వస్త్వేవ శబ్దా ద్యత్రావభాసతే,
ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శ్శబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా' ఇతి.

తత్రాలంకారధ్వని ర్యథా—

†ఏసో సచ్చం రాఓ సామా ఖు తుమం సమాఅమో దోణ్ణం,
కిం ఉణ ణపదోసకహా దీసఇ ఏదం ఖు అచ్ఛరిఅమ్. గీ

అత్ర ప్రకరణేన కాంతానృపవాచకాభ్యాం శ్యామారాజశబ్దాభ్యాం నిశాచంద్రప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాసనంతప్తా స్సంశ్రుణుధ్వం హితా దితః,

† ఏష సత్యం రాజా శ్యామా ఖలు త్వం సమాగమో ద్వయోః
కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ ఖల్వాశ్చర్యమ్. గీ

శబ్దశక్తిమూలధ్వనే ర్ద్వైవిధ్యే వృద్ధసంవాద మాహ— తథాచోక్త మితి. యద్యప్యలంకారోఽపి వస్త్వేవ; తథాప్యలంకారో విచిత్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధ మితి ప్రతిపాదయితుం వస్త్వేవే త్యేవకారః.

ఏసో ఇతి. నాయికాం ప్రతి సఖీవాక్య మేతత్. సమాగమ ఇతి. యుజ్యత ఇతి శేషః. ప్రదోషో దోషః కాలవిశేషశ్చ. అత్ర శ్యామారాజశబ్దవాచ్యయోః కాంతానృపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచంద్రాభేదాధ్యవసాయేన ప్రాప్తస్య ప్రదోషస్య కాలవిశేషలక్షణస్య ప్రతిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. తద్ద్యోతక మాశ్చర్యపదం. పరిహారస్తు దోషనిషేధా దితి విరోధాభాసోఽలంకారః. గీ

వ్యంగ్యం వివినక్తి— అత్రేతి. అనేకార్థపదగుంభనమహిమ్నా కవే రర్థాంతరం వివక్షిత మేవ ప్రతీయతే. తస్యాసంబద్ధత్వపరిహారాయ ప్రకృతే నౌపమ్యం కల్పనీయం. తేన వ్యంగ్యస్యోపమాలంకారస్య శ్లిష్టశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలత్వ మితి భావః.

కాంతారేతి. హితా దాప్తా దతోఽస్మా న్మత్త ఇత్యర్థః

కురుధ్వ మధునా రాజపాదసేవాం నరేశ్వరాః. ౫౯

అత్ర రాజపాదసేవా మితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య ప్రతీతిః ప్రకరణా జ్జాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సేవా కర్తవ్యా కి మరణ్యావాసేన సంతప్తా? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని ర్యథా.—

జిష్ణు రేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,
ముంచంతు క్ష్మాభృత స్సర్వే నిజపక్షవిజృంభితమ్. ౬౦

అత్ర క్ష్మాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జిష్ణు రేష ఇత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలతా. భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రార్థ శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః. తథా చోక్తం శృంగార తిలకే.—

[హితార్థిన ఇతి పాఠాంతరం] సంశృణుధ్వ మిత్యత్ర కర్మణో హితోప దేశ స్యావివక్షితత్వా దకర్మకత్వం. తదుక్తం—'ధాతో రర్థాంతరే వృత్తేర్ధాత్వర్థే నోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రి'యేతి. అతఏవ 'సమోగమ్యృచ్ఛి' త్యాదినా ఆత్మనేపదం. ౫౯

అత్ర ప్రకరణానుగృహీతస్య రాజపదస్య మహిమ్నా ప్రతాప రుద్రసేవా కర్తవ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్య మితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

జిష్ణురితి. జిష్ణు ర్జయశీల ఇంద్రశ్చ, అద్భుతాయుధం ఖడ్గాదికం వజ్రాయుధం చ, క్ష్మాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, పక్షా బలాని గరు తశ్చ. ౬౦

శబ్దశక్తిమూలతేతి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వాభావా దితి భావః. అర్థశక్తిమూలతేతి. తత్సహిష్ణుత్వా దితి భావః. అయం తు వాక్యగత ఏవ.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వనిత్వే సమ్మతి మాహ.—

'రసభావతదాభాసభావశాంత్యాది రక్రమః,
భిన్నో రసాద్యలంకారా దలంకార్యతయా స్థితః' ఇతి.
రసభావోదాహరణం తత్స్వరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే భవిష్యతి.

—— అష్టవిధగుణీభూతవ్యఙ్గ్యనిరూపణమ్. ——

గుణీభూతవ్యంగ్య మష్టవిధం నిరూప్యతే—
* గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్య మష్టవిధమ్.
తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే.—
'అగూఢ మపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటం,
సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసుందరమ్' ఇతి.
కామినీకుచకలశవ ద్గూఢస్యైవ చమత్కారకారిత్వా దగూఢవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమ్.
యథా—

రసభావేతి. తదాభాసా రసభావాభాసాః, ఆదిగ్రహణేన భావోదయసంధిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే. అక్రమః, అసంలక్ష్యక్రమ ఇత్యర్థః. న చాత్ర రసవదాద్యలంకారశంకా కార్యే త్యాహ—భిన్న ఇతి. అత్ర హేతు మాహ—అలంకార్యతయేతి ప్రధానతయేత్యర్థః; రసాదీనా మంగభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తదుక్తం—'ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యే తస్మి న్నలంకారో రసాది రితి మే మతి' రితి.

ఉదాహరణ ముత్తరత్ర భవిష్యతీ త్యాహ—రసేతి

*అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తలక్షణత్వా ద్విభాగ మాహ—గుణీభూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢ మిత్యాదినా. గూఢస్యైవేతి. 'సర్వ మభ్యర్హితం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే' ఇతి న్యాయాదితి భావః. వ్యంగ్యస్య ద్రుతప్రతీతా వగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతౌ గూఢత్వం, విలంబితప్రతీతౌ వస్ఫుటత్వం. తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమ స్యోత్తమత్వం చేతి వివేకః.

ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః క్షుభ్యంతి గాధీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేమి యదివా జాతోఽస్మ్యగస్త్యస్త్వత
స్త్వత్తాదృశ్య గుణరత్నరోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో! ౯౧

అత్ర 'యది వా జాతోఽస్మ్యగస్త్యస్త్వత' ఇత్యనేన జలనిధిపర్వతేభ్యో న బిభేమీతి వ్యంగ్య మత్రాగూఢమ్.

*అపరస్యాంగం యత్ర రసాదే రసాదిరంగం తదపి గుణీభూతవ్యంగ్య మేవ.

యథా—

పీతవ్రీడ మపాస్తమాన ముదయద్వైస్వర్య మావిర్భవ
త్స్వేదం నిర్భరగాత్రవేపథుమిళన్మూర్ఛం గళద్బాష్పకం,

అగూఢ ముదాహరతి—ఔన్నత్య మితి ౯౧

వామనీకృతవింధ్యాచల శ్చులుకీకృతసింధుసలిల శ్చ కుంభసంభవ ఇతి మహతీ ప్రథా. అతోఽగస్త్యోఽస్మీ త్యనేన శైలసముద్రేభ్యో న బిభేమీతి వ్యంగ్యస్య వాచ్యాయమానత్వా దగూఢ మిత్యాహ—అత్రేతి.

అపరస్యాంగ మితి. అనయో ర్వివక్షితా వర్థౌ క్రమే ణాహ—యత్రేతి. అత్ర ప్రథమాదిశబ్దేన భావాదయో వాక్యార్థీభూతో వాచ్య శ్చ గృహ్యంతే. ద్వితీయాదిశబ్దేన చ భావాదయోఽనురణనం చ గృహ్యంతే. తేన యత్రాంగినో రసభావాదే ర్వాచ్యస్య వా రసభావాదే రనురణనం వాఽఙ్గత్వేన నిబధ్యతే, తదపరాంగ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—పీతవ్రీడ మితి. ఏకత్రోత్క్రోశనా దన్యత్రాలాపాచ్చ మానత్యాగః. వైస్వర్యం గద్గదభాషిత్వం, మూర్ఛా శూన్యేంద్రియత్వం, ప్రళయో నష్టచేష్టతా, శైలగుహాః స్విత్యత్రాపి శబ్దోఽనుక్తోఽపి సామర్థ్యా ల్లభ్యతే. అత స్తత్రాపి విజనం కంచన కోణప్రాంతం ప్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతనాయకధర్మప్రతీతేః సమాసోక్తిః. అతోఽప్యుపోషకత్వే నాంగస్యాపి శృంగారస్య వర్ణ్యమానత్వేన ప్రాధాన్యా త్తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యేవ వ్యప

సంజాతపరిశయం చ కాకతిమహీనాథస్మరోద్వేజితా
భూపా శైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం. వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—

కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,
ధారయా శమయ త్యుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విషామ్. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా. సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వాచ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధికృ దితి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.

అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽప్యసంకుళః,
ప్రసూతే కీర్తిగంగాం యః పీత్వా ద్విషదసృఙ్నదీమ్. ౬౪

దేశే న పునరంగీభూతభయానకరసాపేక్షయా ధ్వని రితి. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'క్వచి త్కేనచి ద్వ్యవహార' ఇతి. ఏవ మపరాంగాంతర ముదాహార్యమ్. ౬౨

తృతీయం భేద మాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధే రుత్పత్తే రంగమితి వ్యుత్పత్త్యైవ స్వతసిద్ధస్య వాచ్య స్యోపోద్బలకా దపరాంగా దస్య భేదో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.

ఉదాహరతి— కరాళ ఇతి. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. అభిధాయాః ప్రకరణా త్ఖడ్గధారాయా మేవ నియంత్రణా దితిభావః. అత ఏవ న శ్లేష ఇత్యుక్తం— 'వాహిన్యః కాకతీంద్ర' స్యేత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే. రూపకస్యసిద్ధికృ దితి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ ప్రతీయమానజలధారా మపేక్షతే. అన్యథా కరవాలఏవనవాంబుదః కరవాలో నవాంబుద ఇవేతి వా రూపకోపమితసమాసయో స్సందేహ స్స్యాత్. నచాత్ర ప్రయుజ్యమానస్య కరాళత్వ స్యోపమితసమాసబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణత్వాంగీకారేణ సమానధర్మత్వాభావాత్. న చాస్తు నామసందేహ! ఇతివాచ్యం; సాధకబాధకాభావఏవ తస్యాలంకారత్వా దితి.

అస్ఫుట ముదాహరతి. వీరరుద్రేతి. జహ్నుః పీతా మేవ నదీం పున రజీజనత్. ౬౪

అత్ర కృపాణస్య జహ్నో రాధిక్యప్రతిపాదనా ద్వ్యతిరేకః పర మస్ఫుటః ప్రతీయతే.

సందిగ్ధం యథా—

కాకతిక్ష్మాపతే ర్దృష్టి రనురాగతరంగితా,
లగ్నా కల్హారమాలేవ వధ్వా స్తుంగే కుచద్వయే. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయాం వాక్యవిశ్రాంతి రథవా స్తనమండలాలోక ఏవేతి సందేహః.

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపాః ప్రతాపరుద్రస్య నిషేవధ్వం పదాంబుజే,
అన్యథాఽన్యమన స్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే. ౬౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదసేవా యది త్యజ్యతే తదానీం నగరేషు వాసో దుర్లభ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.

అసుందరం యథా—

అయం పున రన్యథే త్యుపమానా దుపమేయస్యాధిక్యలక్షణస్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన ప్రతీతే రస్ఫుట మిత్యాహ—అత్రేతి.

సందిగ్ధప్రాధాన్య ముదాహరతి.—కాకతీతి. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛారూపవ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్వా త్ప్రాధాన్యం ఉత వాచ్యస్యేతి సందేహ స్సందిగ్ధప్రాధాన్య మత్రే త్యాశయే నాహ—అత్రాలింగనేతి.

తుల్యప్రాధాన్య ముదాహరతి—నృపా ఇతి. అకలుషం కలుషం భవతి కలుషాయతే, లోహితాదిత్వా త్క్యష్ప్రత్యయః. 'వా క్యష' ఇత్యాత్మనేపదం. సర్వత్ర కవినా వ్యంజనైకప్రవణేన భావ్యం. అత్ర తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సహ సమప్రాధాన్యసంపాదనా ద్గుణీభావ ఇతి భావః. ప్రాధాన్యస్య సందేహసాదృశ్యయో స్సహృదయ ఏవ ప్రమాణం. ఉద్ధతై రన్యథాపి వక్తుం శక్యత్వా దిత్యుక్తం భట్టగోపాలేన. ౬౬

న స్తమ ముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వా దష్టమం భేద ముదాహరతి—అసుందర మితి. ఏతేనై తేషా ముద్దేశక్రమో న వివక్షిత ఇతి సూచ్యతే.

†ఏఅసిళామహిళాణం సోఊణ ణరేందదంసణామోఅం,
గురుఅణణిఅంతిఆఏ వహూఏ సామళం వఅణమ్. ౯౭

అత్ర నరేంద్రదర్శననిమిత్తం హర్ష ముత్పశ్యంత్యా వధ్వా ముఖం శ్యామల మితి వాచ్య స్యైవ చారుత్వం, గురుజననియంత్రితాఽహం నరేంద్రం ద్రష్టుం న గతవత్య స్మీతి వ్యంగ్యార్థ స్యాచారుత్వమ్.

*యత్ర కాక్వాఽర్థాంతర మాక్షిప్య తే తదపి గుణీభూతవ్యంగ్య మేవ. యథా—

‡పిఅసహి కహేహి అహిఆ ఖోణీ ళచ్ఛీ సరస్సఈ మజ్ఝ,
జాం బహు మణ్ణఇ సో ణరణాహో గుణవిసేసణ్ణో. ౯౮

---

† ఏకశిలామహిళానాం శ్రుత్వా నరేంద్రదర్శనామోదం,
గురుజననియంత్రితాయా వధ్వా శ్యామలం వదనమ్. ౯౭

‡ ప్రియసఖి! కథ యాధికా క్షోణీ లక్ష్మీ స్సరస్వతీ మత్తః,
యాం బహుమన్యతే స నరనాథో గుణవిశేషజ్ఞః. ౯౮

ఏఅసిళేతి. అత్ర గురుజనపరాధీనా కాచి దేకశిలామహిళానాం నరేంద్రసందర్శనసంతోషమహాలాభం శ్రుత్వా మలినముఖాఽభూ దితి వాచ్య స్యాతిచారుత్వా దాత్మన స్తదలాభరూపస్య వ్యంగ్య స్యాసుందరత్వ మిత్యాహ—అత్ర నరేంద్రేతి. ౯౭

అవశిష్టం భేద మాచష్టే—యత్ర కాక్వేతి. కాకు ర్నామశబ్దధర్మః, తత్ప్రయోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్టత్వేవ వ్యంగ్యస్య గుణీభావ ఏవ. తదుక్తం లోచనే.—'కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూతవ్యంగ్యతై' వేతి. కావ్యప్రకాశకారస్తు—'గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కురు' ష్విత్యాదౌ క్వచి త్కాకోః ప్రశ్నమాత్రపర్యవసానా ద్వ్యంగ్యస్య మయి న యోగ్యః ఖేదః కురుషు యోగ్య ఇత్యేవంరూపస్య గుణీభావానౌచిత్యేన ప్రాధాన్యా ద్ధ్వనిత్వ మప్యంగీచకార.

ఉదాహరతి.—పిఅసహీతి. 'మయి మమ మహామజ్ఝ జసా' వితి పంచమ్యేకవచనేఽస్మదో మజ్ఝాదేశః. 'జనే ర్ఙు' గితి వైకల్పికో లుక్, శిత్త్వా త్పూర్వస్య దీర్ఘః. అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావా త్కేవలవాచ్యసామర్థ్యలభ్యత్వేన వ్యంగ్యత్వం. ౯౮

అత్ర క్షోణీ మదధికేతి కాకుకల్పనయాఽధికా న భవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం. తత్ప్రపంచో ఽప్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతి.

—— మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్. ——

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే —

* నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనం,
ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః, ౯
విప్రలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనం,
మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి. ౧౦
ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తన్మహాకావ్య ముచ్యతే,
ఏషా మష్టాదశానాం త్వైః కైశ్చి దూన మపీష్యతే. ౧౧

తత్త్రివిధం. గద్యమయం పద్యమయ ముభయమయం చేతి.

* అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదం,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది. పద్యకావ్యం రఘువంశాది.

* అసర్గబంధమపి య దుపకావ్య ముదీర్యతే. ౧౨

అసర్గబంధం సూర్యశతకాది.

* గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూ రి త్యభిధీయతే,

తస్య చ కాకుసంస్పర్శాద్గూఢత్వకృతచారుత్వాతిశయభంగేన గుణీభూతత్వ మేవ. తదేత త్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి.

అధమకావ్యప్రపంచో ఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రం త్వితి.

పూర్వం ప్రబంధానాం ధ్వన్యాశ్రయత్వ ముక్తం. తత్స్వరూపస్య లక్షణమంతరేణ దుర్జ్ఞానత్వా త్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణ మాహ—నగరేత్యాదినా. ఏతచ్చ సర్గనిబంధచతుర్వర్గఫలచతురోదాత్తనాయకత్వాదీనా ముపలక్షణం. తత్ప్రపంచస్తు కావ్యాదర్శే ద్రష్టవ్యః. ౯-౧౧

చంపుకావ్యం దమయంత్యాది. ఆఖ్యాయికానామ గద్యకావ్య

వక్త్రం చాపరవక్త్రం చ సోచ్ఛ్వాసత్వం చ భేదకమ్,
వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞైరసావాఖ్యాయికా మతా. ౨౩

† యత్ర వక్త్రాపరవక్త్రనామానౌ వృత్తవిశేషౌ వర్ణ్యేతే సోచ్ఛ్వాసపరిచ్ఛిన్నా ఽఽఖ్యాయికా. హర్షచరితాది.

క్షుద్రప్రబంధనిరూపణమ్

అథ క్షుద్రాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే.—

యేన కేనాపి తాళేన గద్యపద్యసమన్వితమ్. ౨౪
జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాసవిచిత్రితం,
తదుదాహరణం నామ విభక్త్యష్టకసంయుతమ్. ౨౫

యత్రాదౌ జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం నిబధ్యతే, అనంతరమపి చేత్యుపక్రమాణ్యష్టవాక్యాని సప్రాసాని

విశేషః. తల్లక్షణమాహ—వక్త్రమితి. ఉచ్ఛ్వాసస్సర్గాదిరివ పరిచ్ఛేదభేదః. భేదకమితి. కథాయా ఇతి శేషః. తదుక్తమభినవగుప్తాచార్యైః—'ఆఖ్యాయికోచ్ఛ్వాసాదినా వక్త్రాపరవక్త్రాదినా యుక్తా. కథా తు తద్విరహి'తేతి. దండినా పున'రుభయోర్నామ మాత్రభేదో న జాతిభేద' ఇత్యుపపాదితం—'తత్కథాఽఽఖ్యాయికేత్యేకా జాతిస్సంజ్ఞాద్వయాంకి'తేత్యాదినా. వక్త్రం నామాష్టాక్షరపాదో మాత్రావృత్తవిశేషః. అపరవక్త్రమర్ధసమవృత్తభేదః. ఉభయోర్లక్షణం తు వృత్తరత్నాకరే—'వక్త్రం నాద్యాన్నసౌ స్యాతామబ్ధేర్యోఽనుష్టుభి ఖ్యాతమ్', 'అయుజి ననరలా గురుస్సమే తదపవక్త్రమిదం నజౌ జరా'వితి.

అథ క్షుద్రప్రబంధేషూదాహరణస్య లక్షణమాహ—యేనకేనేతి. తాళేన చంచత్పుటాదినా, గద్యైః క్రమేణ కలికోత్కలికాపర్యాయైర్విభక్తివిభక్త్యాభాసాంకితైర్వాక్యైః, పద్యైః ప్రతివాక్యమాదౌ తత్తద్వాక్యసమానవిభక్తికనాయకనామాంకితైః శ్లోకైశ్చ సమన్వితం. మాలినీ నామ వృత్తవిశేషః; 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై'రితి లక్షణాత్. ౨౪-౨౫

అత్ర లక్షణస్య న్యూనత్వాద్వర్తమానపదానాం చ సంకీర్ణత్వాదుభయం వారయన్వ్యాచష్టే—యత్రేత్యాదినా. అత్ర సంబో

† కోశాంతరే వాక్యమిదం నోపలభ్యతే.

పతాకాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే, అనంతరం విభక్త్యాభాసాః, త
దుదాహరణమ్.

* సంబోధనవిభక్త్యా యత్ ప్రచురం పద్యపూర్వకం,
విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యాచ్చక్రవాళకమ్. ౭౬
ఆద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్మికా,
అష్టభి ర్వా చతుర్భి ర్వా వాక్యై స్స్కంధసమన్వితా. ౭౭
ప్రతిస్కంధం భిన్నవాక్యరీతి ర్దేవనృపోచితా,
సర్వతో దేవశబ్దాది రేషా భోగావళీ మతా. ౭౮
వర్ణ్యమానాంకబిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలా,
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావళీ. ౭౯
తారాణాం సంఖ్యయా పద్యై ర్యుక్తా తారావళీ మతా,

ధనవిభక్తి రష్టమీ ప్రబంధాంతే సర్వవిభక్త్యంకితో నవమశ్లోకశ్చే
త్యాది విశేషాణాం సాక్షిశ్లోకా స్సాహిత్యచింతామణౌ ద్రష్టవ్యాః.
అంతే కవిప్రబంధనామాంకితం పద్యవిశేషం కుర్యాత్. తదుక్తం—
'అంతేఽనుష్టుభ మార్యాం వా కవికృత్యాఖ్యయాఽన్వితాం, కుర్యా
చ్చాటుప్రబంధానా మయం సాధారణో విధి' రితి.

చక్రవాళలక్షణ మాహ—సంబోధ నేతి. పద్యపూర్వక మిత్య
నేన గద్యానాం కళికాత్వే నానుప్రవేశ ఉక్తః. విముక్తస్సన్ పునరా
కృష్టో విముక్తపునరాకృష్టః. స్నాతానులిప్తాదివ త్పూర్వకాలసమాసః.
తథాభూత శ్శబ్దో ద్విత్రాక్షరపదం యస్య తత్తథోక్తం, శృంఖలితదళా
ద్యంతపద మిత్యర్థః. అత్ర గద్యపద్యయో రావృత్త్యాదిక మన్యతో
ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం—'ఓజస్విపదభూయిష్ఠ మాద్యంతాశీస్సమన్వితం,
చతుర్ధా వాఽష్టధా వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్షతే' ఇతి. ౭౬

భోగావళీ మాహ—ఆద్యంతేతి. స్కంధః పరిచ్ఛేదభేదః. అత్ర
భోగోపకరణోద్యానవసంతనాయకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ కర్తవ్యమ్.

బిరుదావళీ మాహ— వర్ణ్యమానేతి. అత్ర స్వపిక్రమకులక్ర
మాగతబిరుదవర్ణనాతిరిక్తం భోగావళీవ ద్ద్రష్టవ్యమ్. ౭౭-౭౯

తారావళీ మాహ—తారాణా మితి, సంఖ్యయా సప్తవింశత్యే
త్యర్థః.

ఏవం కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవ మూహ్యాః. అత్ర తేషా ముదాహరణాని విస్తరభయా దిహా నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్.

నన్వన్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్భద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి న లక్ష్యంతే? ఇత్యాశంక్యాహ—ఏవ మితి. ఉదాహరణానుక్తౌ హేతు మాహ— అత్రేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే కావ్యస్వరూపనిరూపణం నామ ద్వితీయ ప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటకప్రకరణమ్.

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యన్తే—

నాట్యస్వరూప నిరూపణమ్.

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతే—

చతుర్విధై రభినయైః సాత్త్వికాంగికపూర్వకైః,
ధీరోదాత్తా ద్యవస్థాను కృతి ర్నాట్యం రసాశ్రయమ్.

అథ శ్రావ్యప్రబంధనిరూపణానంతరం నాటకాదిదృశ్యప్రబంధ నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. అభినయ ఇత్యభివ్యక్తి పదార్థానిత్యభినయః, పచా ద్యజంతః, 'అభిపూర్వస్తు ణీఞ్ధాతు రాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్మాత్పదార్థా న్నయతి తస్మా దభినయస్స్మృతః' ఇతి. తైశ్చతుర్విధైః. తత్ర పరగతసుఖదుఃఖభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం, తతో భవా భావా స్సాత్త్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽనిమేషనయనత్వాదిః. అంగం హస్తాది, తద్వ్యాపారః పతాకాది రాంగికాభినయః. పూర్వశబ్దేన వాచికాహార్యాభినయౌ గృహ్యేతే. అత్ర పాఠ్యాపరపర్యాయం కావ్యనాటకరూపం వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగానుషంగాదిః, 'ఆహార్యాభినయో నాట్యోచితాలంకారధారణమ్.' అభినయాది లక్షణంతుసంగీతచూడామణౌ—'అభివ్యంజన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాన్, ఉత్పాదయ న్సహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అనుకర్తృస్థితో యోఽర్థోఽభినయ స్సోఽభిధీయతే, ఆంగికో వాచిక శ్చైవ సాత్త్వికాహార్యకావితి. స చతుర్ధా కృత స్తద్జ్ఞై రాంగికోఽంగక్రియోచ్యతే, రాగానుషంగి యద్వాక్యం నాట్యే తద్వాచికం స్మృతం, సత్త్వక్రియా సాత్త్విక స్స్యా దాహార్యో భూషణాదిక' మితి. ధీరోదాత్తాదినాయకానామవస్థా ధీరోదాత్తాదయః. అనియతత్వా దవస్థాత్వ మేవ తేషాం న జాతిత్వ మిత్యుక్తం నాయకప్రకరణే. తాసా మనుకృతి రనుకరణం, చతుర్విధాభినయై ర్నాభినేయతాదాత్మ్యాపత్తి రిత్యర్థః. రసాశ్రయ మితి.

* భావాశ్రయంతు నృత్యం స్యాన్నృత్తం తాలలయాశ్రితమ్.
ఏషా దశరూపకోక్తా ప్రక్రియా,

నృత్తనృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహ స్వరూపనిరూపణం కృతమ్.
తథోక్తం దశరూపకే.—

* 'మధురోద్ధతభేదేన తద్ద్వయం ద్వివిధం పునః
లాస్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.'

వక్ష్యమాణక్రమేణ వాక్యార్థీభూతరసవిషయ ఇత్యర్థః అతో౽త్ర వా
క్యార్థాభినయ ఇతి వేదితవ్యం. 'నట అవస్పందన' ఇత్యస్మాద్ధాతో రీష
చ్చలనార్థా ణ్ణ్యత్ప్రత్యయే నాట్య మితి వ్యుత్పత్త్యా సాత్వికాభినయ
బాహుళ్యం సూచ్యతే. ౧

ప్రసంగాన్నృత్యనృత్తయోర్లక్షణమాహ—భావేతి. భావాః
పదార్థీభూతా విభావాద్యా ఆశ్రయా విషయత్వేన యస్య తద్భా
వాశ్రయం. అత ఏవాత్ర పదార్థాభినయో ద్రష్టవ్యః. నృతే ర్గాత్రవిక్షే
పవాచినో నిష్ఠాంతా చ్చర్థార్థే యతి నృత్య మితి వ్యుత్పత్త్యా ఆంగికాభి
నయబాహుళ్యం సూచ్యతే. అత ఏవ నాట్యాద్భేద ద్యోతక స్తుశబ్దః.
రసవిషయం సాత్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయ మాంగికబహుళం
మార్గాపరపర్యాయం నృత్య మితి వివేకః. నృత్తమితి. గీతాదిపరిమా
ణావచ్ఛేదః కాలవిశేష, స్తాళ శ్చంచత్పుటాదిః. తదుక్తం.— 'కాలో
లఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో మితిం, గీతాదేర్విదధ త్తాళ స్సచ
ద్వేధాంబుధై స్స్మృత' ఇతి. లయో౽పి 'తాళాంతరాళవర్తీ యః
కాలో౽సౌ లయనామ్నా లయ' ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయా
శ్రయం దేశ్యాపరపర్యాయం నృత్తమిత్యర్థః.

అస్య స్వకపోలకల్పితత్వం పరిహరతి—ఏషేతి. నృత్యేత. క్వచి
దవాంతరపదార్థాభినయేన శోభాహేతుత్వేన చ నాటకాదా వుపయో
గా త్తదంగత్వ మితి విజ్ఞేయం.

తదేతత్సంవాదవ్యాజేనానయోః పునర్ద్వైవిధ్యమాహ—మధు
రేతి. మధురం లాస్యం, ఉద్ధతం, తాండవ మిత్యర్థః.

— దశరూపకనిరూపణమ్. —

తేన నాట్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

* 'నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,
వ్యాయోగ సమవాకారౌ వీథ్యంకేహామృగాద' శ్చేతి.
నాట్యాశ్రయత్వే నాభేద ఇతి శంకా న యుజ్యతే;
వస్తునేతృరసాస్తేషాం రూపకాణాం హి భేదకాః. ౨

వస్తుత్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రంచేతి.
తథోక్తం దశరూపకే.—

* 'ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదాత్త త్త్రివిధం మతమ్'. ఇతి.

ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పిత ముత్పాద్యం, సంకరాయుత్తం మిశ్రం చేతి.

తేనేతి. నృత్యనృత్తోపకృతే నేత్యర్థః. దశరూపకాణీతి. నాటికాసట్టకాదీనామత్రైవాంతర్భావా దితి భావః. తత్ప్రకారస్తు దశరూపకే ద్రష్టవ్యః.

నాట్యాభేదేఽపివస్త్వాదిభేదా ద్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్యాశ్రయత్వేనేతి. వస్తు కథాశరీరం, తస్యేతివృత్త మితి నామాంతరం. తదుక్తంభావప్రకాశే—'వస్తు మిత్యుచ్యతే ప్రబంధస్యశరీరం కవికల్పితం, ఇతివృత్తంతదేవాహుర్నాట్యాభినయకోవిదాః' ఇతి. తద్ద్వివిధం ఆధికారికం ప్రాసంగికంచేతి. తత్రాధికారః ఫలస్వామ్యం, తద్వా నధికారీ. అధికారేణాధికారిణా వా నిర్వృత్త మాధికారికం ప్రధానం, యథా రామాయణే సీతారామవృత్తాంతః. ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం; అంగభూతం తత్తు ద్వివిధం, పతాకాప్రకరీచేతి, తత్ర దూరానువర్తినీ కథా పతాకా; యథా సుగ్రీవాదివృత్తాంతః, అల్పానువర్తినీ ప్రకరీ; యథా జటాయుశ్శ్రమణాదివృత్తాంతః. ౨

ఏవ మేక మాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగిక మితి త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్య పునస్త్రైవిధ్య మాహ—వస్తు త్రివిధ మిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పాద్యం మాలతీ మాధవీయాది, మిశ్ర ముత్తరరామచరితాది. ఏవ మాధికారికపతాకాప్రకరీణాం ప్రత్యేకం ప్రఖ్యా

ఏవమాది వస్తుభేదా న్నాయక భేదా ద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః. తథాహి.—

నాటకే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరస యో రన్యతరస్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానా మంగత్వేనానుప్రవేశః.

ప్రకరణే ఉత్పాద్య మితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగార రసస్యైవ ప్రాధాన్యమ్.

భాణే ఉత్పాద్య మితి వృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగార వీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

ప్రహసనే కల్ప్య మితివృత్తం; పాషండప్రభృతయో నాయకాః; హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; దేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరో ద్ధతా నాయకా స్తే షోడశ; రౌద్రరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ధీరోదత్తో నాయకః; వీరరసః ప్రధానమ్.

సమవాకారే దేవాసురాదయో ద్వాదశ నాయకాః; వీరరసః ప్రధా నం; కల్పిత మితివృత్తం ప్రసిద్ధం వా.

వీథ్యాం కల్పిత మితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారరసస్య సూచనామాత్రసారతా.

అంకే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః ప్రధానమ్.

తాదిభేదభిన్నత్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం విజ్ఞేయం. ఏత దేవా భిప్రేత్యాహ—ఏవమాదివస్తుభేదా దితి. దివ్యమర్త్యోభయాత్మనా వస్తు నః పునరపి త్రైవిధ్యాంగీకారే తద్వ దన్యేఽపి బహవో భేదాః కల్పయి తుం శక్యంత ఏవ. లక్ష్యేషు తే స్వయ మేవోహనీయా ఇతి విస్తరభీయా నేహ పృథగ్వ్యుత్పాద్యంతే.

వస్త్వాదయో రూపక భేదకా ఇత్యుక్తం తద్వివినక్తి—తథా హీత్యాదినా. స్పష్టోఽర్థః.

ఈహామృగే మిశ్ర మితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగార
రస స్యాభాసత్వమ్. ౫౭

—— సంధిపంచకనిరూపణమ్. ——

అథ తేషాం సామగ్రీ నిరూప్యతే—

తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

'* ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి' రితి.

సంధిర్నామైకేన ప్రయోజనే నాన్వితానాం కథానా మవాంతర
ప్రయోజనసంబంధః. తత్రారంభబీజసంబంధో ముఖసంధిః; ప్రయత్న
బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయో స్సంబంధో
గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకర్యో స్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమ
కార్యయో స్సంబంధో నిర్వహణసంధిః. తథాచోక్తం దశరూపకే —

* 'బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణాః,

వస్త్వాదిభేదా ద్రూపకభేదో నిరూపితః. అధునావస్త్వేకదేశవిశేష
భూతసంధ్యాదిస్వరూపం నిరూపయతి.— అథేత్యాదినా.

తత్రసమ్మతివ్యాజేన సంధీనాం విభాగ మాహ —ముఖ మితి. సావ
మర్శా అవమర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమర్శో నిర్వహణం చేత్యర్థః.

ఏతేషాం సామాన్యలక్షణ మాహ.—సంధి రితి. ప్రయోజన మత్ర
త్రివర్గరూపం ఫలం. తచ్చ ధర్మార్థకామే ష్వేకైకస్యస్వవ్యతిరిక్తాభ్యాం
ద్వాభ్యాముపసర్జనాభ్యాం వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే కైవల్యే
చ ద్వాదశవిధం. తదుక్తం— 'ఫలం త్రివర్గ స్తచ్ఛుద్ధ మేకానేకాను
బంధి'చేతి. తేనైకేన ముఖ్యే నాన్వితానా మితివృత్తఖండానా మవాం
తరైకప్రయోజనసంబంధ స్సంధి రిత్యర్థః. తదుక్తం— 'ఏకకార్యాన్వితే
ష్వత్ర కథాంశేషు ప్రయోగతః, అవాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధి
రిష్యతే' ఇతి. అథావస్థార్థప్రకృతిసంబంధే ముఖాదసంధయో జాయంత
ఇత్యాహ—తత్రేతి.

అత్ర సమ్మతిమాహ—బీజేతి. అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధి

ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః.
అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థాసమన్వితాః,
యథాసంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః' ఇతి.

→ అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్. ←

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

*ఔత్సుక్యమాత్ర మారంభః ఫలలాభాయ భూయసే. ౩
ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః,
ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా కార్యసంభవః. ౪

హేతవ ఇతి కేచిత్. కథాశరీరకారణానీతి భోజరాజాదయః. తద్విశేషాః పూర్వోక్తా బీజాదయః పంచ ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యోపాయస్య పూర్వోక్తా ఆరంభాదయః పంచావస్థా భవంతి, తదుక్తం—'అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభి' రితి. తదేత దుభయసంబంధే పంచసంధయో జాయంత ఇత్యర్థః. తత్రసాధనత్వా ద్బీజస్యాదావుపక్షేపః, సాధ్యత్వా త్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం బిందో స్తయో ర్మధ్యే. పతాకాప్రకర్యోస్తు బీజకార్యయో ర్మధ్యే. యథాయోగం నివేశ ఇతి విజ్ఞేయం. తత్ర పతాకాయా వికల్పమాహ కోహళః. తన్మతే పతాకాస్థానే 'అపతాకే నివేశస్స్యాద్బిందోర్బీజస్యవాక్వచి' దితి భావప్రకాశోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవస్థానా ముద్దేశక్రమ స్సామర్థ్యలబ్ధ స్స్పష్ట ఏవ. 3

అవస్థా పంచకం క్రమేణ లక్షయతి,—ఔత్సుక్యేతి. కాలాక్షమత్వలక్షణోఽభిలాషప్రకర్ష ఔత్సుక్యం; మాత్రశబ్దోవక్ష్యమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్ఛేదకః, ఫలస్య త్రివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః క్షుద్రస్య. అత్ర ఫలగతం భూయస్త్వం లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్కించి దుచ్ఛూనత్వ మారంభ ఇత్యర్థః. ఆరంభాదీనాం సర్వేషాం నాటక ఏవోదాహరణం భవిష్యతీతి లక్షణమాత్ర మత్ర పరీక్ష్యతే— ప్రయత్నస్త్వితి. ఫలాప్రాప్తా వితి సతిసప్తమీ. ఫలప్రాప్తా వితివా తే విషయసప్తమీ. కార్యసంపాదనయోగ్యతాప్రయత్న ఇత్యర్థః. ౪

ఉపాయేతి. ఉపాయే నాపాయశంకయా చ కార్యస్య సంభవః

అపాయాభావతః కార్యనిశ్చయో నియతాప్తికా,
సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః. ౫

బీజాదిపంచ నిరూపణమ్.

అథ బీజాదిపంచకం నిరూప్యతే—

*స్తోకోద్దిష్టః కార్యహేతు ర్బీజం విస్తా ర్యనేకథా,
అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందు రచ్ఛేదకారణమ్. ౬
ప్రతిపాద్యకథాంగం స్యాత్పతాకా వ్యాపినీ కథా,

సంభావనాప్రతిబంధకోపనిపాతేన శంక్యమానత్వం ప్రాప్త్యాశే త్యర్థః.

లక్షయతి—అపాయేతి. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తి రిత్యర్థః. సమగ్రేతి. బాధకబాధనేన ఫలపర్యంతత్వా దార్థం ఫలాగమ ఇత్యర్థః. ౫

అథార్థప్రకృతిపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—స్తోకేతి. స్తోకోద్దిష్టః స్వల్పోపక్షిప్తః, అనంతర మనేకథా మూలస్కంధశాఖాపలాశాదివన్నాయకోపనాయకప్రతినాయకభేదేన బహుధా విస్తారీ కార్యస్య త్రివర్గరూపస్య ఫలస్య యో హేతు స్తద్బీజ మివ బీజం; తచ్చక్వచి దాత్మాధీనసిద్ధే ర్నాయక స్యాత్మోత్సాహాత్మకం, క్వచి దమాత్యాధీనసిద్ధే స్తదుత్సాహాత్మకం, క్వచిదుభయాధీనసిద్ధే రుభయోరుత్సాహాత్మకం చేతి ద్రష్టవ్యం. అత్రామాత్యగతోఽప్యుత్సాహో యాజకవ్యాపారో యజమానస్యేవ నాయకస్యైవ ఫలం జనయతీతి బోద్ధవ్యం. అవాంతరేతి. అవాంతరార్థైరప్రయోజనై ర్విచ్ఛేదే సాపుర్థ్యా త్పరమప్రయోజనస్యేతి భావః. తదవిచ్ఛేదకారణం బిందుః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఫలేప్రదానేవిచ్ఛిన్నే బీజస్యావాంతరైః ఫలైః, తస్య విచ్ఛేదకో హేతు ర్బిందు రిత్యాహ కోహళః' ఇతి. ౬

ప్రతిపాద్యేతి. ప్రతిపాద్యకథాయాః ఫలోద్దేశప్రవృత్తత్వేన ప్రధానభూతాయాః రామాదినాయకవ్యాపారరూపాయా అంగం తత్సంబంధిత్వా దితి భావః. తదుక్త మాచార్యైః— 'ప్రధానం ఫలసంబంధి తత్సంబంధ్యంగమిష్యత' ఇతి. తథాభూతా కథా. సుగ్రీవాద్యుపనాయకవ్యాపారరూపా పతాకా వ్యాపినీ త్యనేన ప్రకరీవ్యవచ్ఛేదః,

అవ్యాపినీ ప్రకరికా కార్యం నిర్వాహకృత్ఫలే. ౭

ముఖసంధిస్వరూపనిరూపణమ్.

అథముఖం నిరూప్యతే.—

*ముఖం బీజసముత్పత్తి ర్నానార్థరససంభవా,

నను పతాకాయా మపి పృథక్ఫల మిచ్ఛంతి శారదాతనయాదయః. సుగ్రీవాదీనాం తథా దర్శనాత్. నైత న్న్యాయసహం; అంగానాం ప్రధానఫలే నైవ ఫలవత్త్వనియమాదితిచే న్నైష దోషః; దధ్నేంద్రియకామ స్యేత్యాదా వంగభూతానామపి దధ్యాదీనాం ఫలసంబంధాంగీకారాత్. నన్వంగప్రధానఫలయో రేకాశ్రయత్వం దృష్టాంతే, దార్ష్టాంతికే తు న తథేతి వైషమ్య మితి చేన్నైవం; ఫలసంతుష్టస్యైవానుచర స్యార్థక్రియాకారిత్వేన తత్ఫలస్యాపి స్వామిఫలత్వాభిమానాత్. అవ్యాపినీతి. లఘుః ప్రకరః ప్రకరీ, గౌరాదిత్వాన్ఙీష్. తదుక్తం. 'స్త్రీ స్యాత్ కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ'తి. యథా పుష్పాదిప్రకరః పరేషామేవ వేదికాదీనాం శోభాయై భవతి ఏవ మృతువర్ణనజటాయుశ్శ్రీమణాదివృత్తాంతరూపా ప్రకర్యపి ప్రధానస్యైవ ఫలం జనయతి న పున స్స్వస్యేతి గ్రంథాంతరోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవ్యాపినీతి. విశేషనిషేధ స్తు పతాకోక్తప్రతిపాద్యకథాంగత్వమాత్రాభ్యనుజ్ఞాపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. కార్యమితి. ప్రధానఫలనిర్వాహకోఽంతిమః కథావయవః కార్యమిత్యర్థః. ౭

ఇత్థమవస్థా అర్థప్రకృతయశ్చ నిరూపితాః. తదుభయయుగళపంచకసమన్వయసంభూతసంధిపంచకలక్షణం క్రమేణాహ—ముఖమిత్యాదినా. ఏతదేవ లక్షణం దశరూపకాదావప్యుక్తం. తత్ర నానాభూతానా మర్థానాం ప్రయోజనానాం రసానాం చ హేతు ర్బీజసముత్పత్తి ర్ముఖసంధి రితి కశ్చి ద్వ్యాచష్టే. నానార్థశబ్దస్య రసవిశేషణత్వమంగీకృత్యానేకప్రకారప్రయోజనరసహేతు రిత్యన్యః. మతద్వయేఽపి సర్వే ష్వపి రూపకేషు లక్షణానుగతిలాభా యార్థశబ్దస్య త్రివర్గవ్యతిరిక్తం ప్రయోజనజాతం వివక్షితం. అత ఏవోక్త ముభాభ్యాం. తేనాత్రివర్గఫలే ప్రహసనాదా రసోత్పత్తిహేతో రివ బీజత్వ మితి. భావప్రకాశ

అంగాని ద్వాదశైతస్య బీజారంభసమన్వయాత్. ౮
బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధే రంగాని ప్రయోక్తవ్యాని,
*ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,
యుక్తిః ప్రాప్తి స్సమాధానం విధానం పరిభావనా,
ఉద్భేదభేదకరణా న్యఙ్గాని యథాక్రమమ్. ౯

—ముఖసంధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.—

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజన్యాస ఉపక్షేపః; బీజస్య బహూపకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజసుఖాగమః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజసుఖదుఃఖహేతు ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా; గూఢబీజప్రకాశన ముద్భేదః; బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం. ఏతాని ద్వాదశముఖసంధే రంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్భేదసమాధానానా మావశ్యకత్వమ్.

కారస్తు—'యదా కామోపయోగ్యత్ర శృంగారో దృశ్యతే రసః, అర్థోపయోగీ వీర స్స్యా ద్రౌద్రోఽపి స్యాత్క్వచిత్క్వచిత్. రసా రూపేణ ధర్మార్థోపయోగీ కరుణో భవేత్, అద్భుతోఽపి మనః ప్రీతిప్రదత్వా త్కామ్యసాహ్యకృత్. తే భయానకబీభత్సహాస్యాః కావ్యేషు యోజితాః, తత్త త్నేతృమనోవృత్తివశా త్ప్రియ స్త్రివర్గగాః' ఇత్యనేన శృంగారాదీనాం యథాయోగం త్రివర్గోపయోగిత్వ మంగీచకార. తన్మతే నేకవిధత్రివర్గలక్షణప్రయోజనకరసహేతుత్వం వివక్షితం. లక్షణానుగతీ రపి సులభైవ. యదత్ర యుక్తం తద్గ్రాహ్యం. అంగానా ముత్పత్తి మాహ—అంగానితి. ౮

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—అన్వర్థానీతి. నపృథగ్లక్షణాపేక్షేతిభావః.

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థ ముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిజానీతే.—ఏతేషా మితి. కంటకశోధన మంగలక్షణానాం యథాయోగ ముదాహరణప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః, మిథః ప్రయోగక్రమో న వివక్షిత ఇతి వక్ష్యామః.

⟶ ప్రతిముఖసంధి నిరూపణమ్. ⟵

అథ ప్రతిముఖసంధిః:—

* లక్ష్యాలక్ష్యతయా బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతం,
బిందుప్రయత్నానుగమా దంగా న్యస్య త్రయోదశ. ౧౦

బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధే రంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

⟶ ప్రతిముఖసన్ధ్యఙ్గస్వరూప నిరూపణమ్. ⟵

* విలాసః పరిసర్ప శ్చ విధూతం శమనర్మణీ,
నర్మద్యుతిః ప్రగమనం విరోధః పర్యుపాసనమ్.
వజ్రం పుష్ప ముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి. ౧౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం పరిసర్పః; అనిష్టవస్తువిక్షేపో విధూతం; అరత్యుపశమనం శమః; పరిహాసవచనం నర్మ; అనురాగోద్ఘాటనోత్థా ప్రీతి ర్నర్మద్యుతిః; ఉత్తరోత్తర వాక్యై రనురాగబీజప్రకాశనం ప్రగమః; ఛద్మనా హితాగమననిరోధనం విరోధః; ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనం; ప్రముఖనిష్ఠురవచనం వజ్రం; అనురాగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం; అనురాగహేతువాక్యరచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారః. ఏతేషాం మధ్యే పరిసర్పప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

⟶ గర్భసన్ధి నిరూపణమ్. ⟵

అథ గర్భసంధిః:—

* గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహుః,

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్యేతి. కేనచి దంశేన లక్ష్యత్వ మపరేణాంశే నాలక్ష్యత్వం చే త్యర్థః. ప్రత్యంకనిబద్ధకార్యానుకూలానేకప్రయోజనమధ్యే కతిపయనివృత్తి ర్లక్ష్యత్వం కతిపయానివృత్తి రలక్ష్యత్వం చేతి మతాంతరం. తాదృశస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రకాశనం ప్రతిముఖ మితి. ౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధి మాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధౌ లక్ష్యాలక్ష్యతయా దృష్టనష్టస్యబీజస్యాపాయశంకానువృత్త్యా విచ్ఛేదాను

అ స్యావస్థాత్యశాపతాకానుగుణ్యే నాంగోపకల్పనమ్. ౧౨
పతాకాప్రాప్త్యాశానుగుణ్యేన గర్భసంధే రంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

-॥ గర్భసన్ధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్. ॥-

* అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,
సంగ్రహ శ్చానుమానం చ తోటకాధిబలే తథా,
ఉద్వేగ సంభ్రమాక్షేపా ద్వాదశాంగా న్యనుక్రమాత్. ౧౩

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్మాచరణ మభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను కీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం రూపం; ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధాన ముదాహృతిః; సంచింతితార్థప్రాప్తిః క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగి సమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగా దభ్యూహన మనుమానం; రోష సంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతిసంధాన మధిబలం; అపకారిజనా ద్భయ ముద్వేగః; శంకాత్రాసౌ చ సంభ్రమః; ఇష్టార్థోపాయాను సరణ మాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధి బలాక్షేపాణాం ప్రాధాన్యమ్.

-॥ విమర్శసన్ధినిరూపణమ్. ॥-

అథ విమర్శసంధిః—

* గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థ స్యావమర్శనం,
హేతునా యేన కేనాపి విమర్శ స్సంధి రిష్యతే,
నియతాప్తిప్రకర్యుక్తే రంగా న్యత్ర త్రయోదశ. ౧౪

నియతాప్తిప్రకర్యానుగుణ్యేనవిమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

-॥ విమర్శసన్ధ్యఙ్గస్వరూప నిరూపణమ్. ॥-

*తత్రాపవాద స్సంఫేటో విద్రవ ద్రవశక్తయః,

వృత్తే ర్ముఖాః పౌనః పున్యే నాన్వేషణం గర్భసంధి రితి. అత్ర పతాకా యా వైకల్పికత్వా త్తదభావపక్షేఽపి ప్రాప్త్యాశా నియతైవ. పతాకాస్థానే తు బీజబింద్వో రన్యతరస్య నివేశ ఇత్యనుపద మేవోక్తమ్. ౧౨—౧౩

అథ సాంగం విమర్శసంధి మాహ—గర్భసంధా వితి. యేన

---

† 'ప్రస్తుతోపయోగిసామధానవచన' మితి పాఠాన్తరమ్.

ద్యుతిః ప్రసంగ శ్ఛలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,
ప్రరోచనం విచలన మాదానం తు త్రయోదశ.　　౧౫

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపన మపవాదః; రోషసంభాషణం సంఫేటః; వధబంధాదికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతి ర్ద్రవః; విరోధశమనం శక్తిః, తర్జనోద్వేజనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం ప్రసంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తిప్రశంసనం వ్యవసాయః; క్రోధసంరబ్ధానా మన్యోన్యవిక్షేపో నిరోధనం; సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం; కార్యసంగ్రహ ఆదానమ్.　　౧౪

నిర్వహణసన్ధినిరూపణమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః.—

* బీజవంతో ముఖాద్యర్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్,
ఏకార్థ్య ముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్.　　౧౬
ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యా దంగా న్యస్య చతుర్దశ,

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యేన నిర్వహణసంధే రంగాని చతుర్దశ ప్రతిపాదనీయాని.

కేనాపి హేతునా క్రోధవ్యసనాదినా అర్థ న్యావమర్శనం పర్యాలోచనం క్రోధవ్యసనాదిజన్యో గర్భనిర్భిన్నబీజార్థసంబంధః ఫలప్రాప్త్యవసాయాత్మకో విచారనిర్ణయో విమర్శ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'గర్భనిర్భిన్నబీజార్థసంబంధో వ్యసనాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ ఇతి స్మృతః' ఇతి.　　౧౪-౧౫

* అథ సాంగం నిర్వహణసంధి మాహ—బీజవంత ఇతి. సంసర్గే మతుప్; బీజయుక్తా ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాస్వం విప్రకీర్ణాః, నిజస్థానే షూపన్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో ముఖ్యోఽర్థః ప్రయోజనం యేషాం తేషాం భావ స్తత్త్వం; యత్ర బీజయుక్తా ముఖసంధ్యాద్యర్థాః పరమప్రయోజనసంబంధం లభంతే, స నిర్వహణసంధి రిత్యర్థః. అతోఽపక్షేపాదిషు యత్ర క్వచన కార్యకారణభావసద్భావ స్తత్రైవ కర్మోఽంగీకర్తవ్యో న త్వన్యత్ర;వస్తుస్వరూపవిచారే క్రమాంగీకారే కారణాభా

నిర్వహణసన్ధ్యఙ్గస్వరూపణమ్.

* సంధి ర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణం, ౧౭
ప్రసాదానందసమయాః కృత్యాభాషోపగూహనం,
పూర్వభావోపసంహారౌ ప్రశస్తి శ్చ చతుర్దశ. ౧౮

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపగమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరిభాషా; పర్యుపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః; దుఃఖప్రశమనం సమయః; లబ్ధస్థిరీకరణం కృతిః; ప్రాప్తకార్యానుమోదన మాభాషణం; అద్భుతార్థప్రాప్తి రుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వభావః; కార్యార్థోపసంహృతి స్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

సంధిప్రయోజనాని.

ఏవం చతుష్షష్ట్యంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిపాదితాః.
ఏతేషాం షట్ప్రయోజనాని సంభవంతి. వివక్షితార్థప్రతిపాదనం, గోప్యార్థగోపనం, ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమృద్ధి, శ్చమ

వాత్ లక్ష్యేషు వ్యుత్క్రమదర్శనాచ్చ. తదుక్తం—‘వస్తునేతృరసాదీనామానుగుణ్యేన యోజయేత్, వివక్షితోఽత్ర నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః’ ఇతి. న చ తేషాం ప్రధానవస్తుసంబంధ ఏవ నిబంధనీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యథాపి దోషాభావాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—‘ఉపక్షేపాదయః ప్రబంధే ష్వాధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవ్యాః. యథా సందర్భస్య శోభాయై భవం’తీతి. ౧౬-౧౮

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యోపసంహరతి— ఏవం చతుష్షష్టీతి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజన మాహ—ఏతేషా మితి. అభినయరాగసమృద్ధి రితి. అభినయదర్శనేన సామాజికమనోరంజనసమృద్ధి రిత్యర్థః. నన్వేతేషాం ప్రయోజనకథన మనుపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలేనైవ ఫలవత్త్వ నియమా దితి న వాచ్యం; తస్యాదృష్టఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం. తదుక్తం శృంగారప్రకాశే—‘అంగా

త్కారిత్వ, మితివృత్తవిస్తర శ్చేతి.

తత్రేతివృత్తం సూచ్య మసూచ్యం చేతి ద్వివిధం. అసూచ్య మపి ద్వివిధం,దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః పంచ విధః. తథోక్తం దశరూపకే—

'విష్కంభచూళికాంకాస్య ప్రవేశాంకావతారకైః' రితి.

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

నాం షడ్విధం హ్యేత ద్దృష్టం శాస్త్రే ప్రయోజన' మితి.

ప్రయోజనానా మేతేషాం లక్ష్యే ష్వుదాహరణ మూహనీయ మి త్యుపేక్ష్య పున రపి వస్తునో ద్వేధా విభాగ మాహ—తత్రేతివృత్త మితి. ద్వితీయం ద్వేధా విభజతి—అసూచ్య మితి.తత్ర.నీరసోఽనుచిత స్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః,దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరసభావనిరంతరః, ఇ త్యాద్యయో ర్వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా.శ్రావ్యంచే త్యత్ర చశబ్దః శ్రావ్య గతావాంతరభేదా ననుక్త మశ్రావ్యభేదం చ సముచ్చినోతి. శ్రావ్యం చ సర్వశ్రావ్యం నియతశ్రావ్యం చేతి ద్వేధా. ద్వితీయం చ జనాంతిక మప వారితంచేతి ద్విధా.ఏతేషాం లక్షణం తు—'సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యా దశ్రావ్యం స్వగతం మతం' 'త్రిపతాకకరేణాన్యా నపవార్యాంతరా కథాం, అన్యోన్యామంత్రణం య త్స్యా త్తజ్జనాంతే జనాంతికం. రహస్యం కథ్య తేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽపవారిత' మితి. త్రిపతాకగ్రహణం పతాక స్యా ప్యుపలక్షణార్థం.తదుక్తం తద్విదిభిః—'త్రిపతాకఃపతాకశ్చ గండశ్రోత్రం గతః కరః, జనాంతికే రహస్యే చ దోషే శ్రవసి కీర్తితః' ఇతి. లక్షణం త్వనయో స్సంగీతరత్నాకరే—'తర్జనీమూలసంలగ్నకుంచితాంగుష్ఠకో భవేత్, పతాక స్సంహతాకారః ప్రసారితతలాంగుళిః, స ఏవ త్రిపతాక స్స్యా ద్వక్రితానామికాంగుళి' రితి. విష్కంభేత్యాదిశ్లోకశేషః పునః—'అర్థోపక్షేపకై స్సూచ్యంపంచభిః ప్రతిపాదయే'దితి. ప్రథమాంకే ప్రస్తా వనానంతరం విష్కంభం కుర్యా దితి భోజరాజః. అన్యతాంకద్వయ మధ్య ఇత్యన్యే.

విష్కంభః.

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౧౯
సంక్షేపార్థస్తు విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,

స ద్వివిధః, శుద్ధ స్సంకీర్ణ శ్చేతి. కేవలసంస్కృతపాత్రియ శ్శుద్ధః, సంస్కృతప్రాకృతమిశ్రిత స్సంకీర్ణః.

చూళికా.

అథ చూళికా—

* అంతర్యవనికాసంస్థై శ్చూళికార్థస్య సూచనా. ౨౦

యత్ర నేపథ్యగతైః పాత్రై రర్థ స్సూచ్యతే సా చూళికా.

అఙ్కాస్యమ్.

అథాంకాస్యమ్—

* అంకాంతపాత్రై రంకాస్య ముత్తరాంకార్థసూచనా,

యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రై రుత్తరాంకార్థ స్సూచ్యతే తదంకాస్యమ్.

మతద్వయ మప్యంగీకృత్య తల్లక్షణ మాహ—వృత్తేతి. 'వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథాసూచక ఇత్యర్థః. సంక్షేపార్థః సంక్షేపైకప్రయోజనకః, మధ్యపాత్రే ణైకేనానేకేన వా ప్రయోజితః. తత్రైక మధ్యపాత్రోఽనేకమధ్యపాత్ర శ్చేతి శుద్ధో ద్వివిధః. నీచమిశ్ర స్తు సంకీర్ణ ఏకవిధః. తదుక్తం—'ఏకానేకకృత శ్శుద్ధః సంకీర్ణో నీచమధ్యమైః' రితి. తత్ర సంకీర్ణేఽపి మధ్యపాత్రసంభవా త్తత్ప్రయోజితత్వం న విహన్యతే. అతఏవ నాత్ర నాయకపాత్రప్రవేశ ఇతి వేదితవ్యమ్. ౧౯

చూళికాం లక్షయతి—అంత రితి. అంతఃప్రధానా యవనికా అంతర్యవనికా, తత్ర సంస్థా యేషాం తైః, యవనికాంతర్వర్తిభి రప్రవిష్టరంగై రిత్యర్థః. ౨౦

విశేష్య మధ్యాహృత్య వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

అంకాస్యం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర కుత్రాప్యంకాంతపాత్రై రితి శంకాంకుర ముత్పాటయ న్ వ్యాచష్టే—యత్ర పూర్వేతి.

ప్రవేశకః.

అథ ప్రవేశకః.—

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౧
ప్రవేశకస్తు నాద్యేఽంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,
నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేఽంకే న యుక్తః.

అఙ్కావతారః.

అథాంకావతారః.—

* యత్ర స్యా దుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః. ౨౨
అసూచితాంకపాత్రం త దంకావతరణం మతం,
ఏభి స్సూచ్యం సూచయిత్వా దృశ్య మంకైః ప్రదర్శయేత్.

అఙ్కస్వరూప నిరూపణమ్.

తత్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతే:—

* ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యాప్తిపురస్కృతః,

ప్రవేశకం లక్షయతి—వృత్తేతి. నీచపాత్రై శ్చేటీప్రముఖై రేకేన ద్వాభ్యాం బహుభి ర్వా మధ్యమా సంకీర్ణై ర్వా వృత్తవర్తిష్యమాణానాం, పూర్వోత్తరాంకశేషాణా మేవే త్యర్థః.

అత ఏవాస్య విష్కంభవ త్ప్రథమేఽంకే న ప్రవేశ ఇత్యాహ—నాద్యేఽంక ఇతి. ౨౧

అంకావతారం లక్షయతి—యత్రస్యా దితి. పూర్వోత్తరాంకార్థయో ర్విష్కంభాదివిచ్ఛేదేన న భావ్య మితి భావః. అసూచితేతి. పూర్వాంకవర్తినా మేవ పాత్రాణా మత్రానుప్రవేశా న్న తత్సూచన మితి భావః. 'అంకాభ్యంతరభావిత్వ మంకాస్యాంకావతారయోః, భవే దంకబహిర్భావో విష్కంభే చ ప్రవేశకే. ఉభయం చూళికాయాం తు యథాయోగ మితి స్థితి' రితి. ౨౨—౨౩

'దృశ్య మంకైః ప్రదర్శయే' దిత్యుక్తం. తత్ర కీదృశోంకః? ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—తత్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేన సాక్షా న్నిర్దిశ్యమానం నేతృచరితం నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందువ్యాప్తిపురస్కృతః, బిందుసూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానాప్రకారార్థానా మనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశ

అఙ్కో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః. ౨౮

⟶ ఆముఖనిరూపణమ్. ⟵

అథాముఖం నిరూప్యతే—

* సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం,

విశేషాదీనాం 'రసానా మంగభూతానా మంగినో వా రసస్య చ, నచాతిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసంవా న తిరో దధ్యాద్వస్త్వలంకారలక్షణై' రిత్యుక్తరీత్యా పరస్పరానుపమర్దినా మాశ్రయః. అత్రాంకే—'దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిప్లవం, సంరోధం, భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనం. అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్, నాధికారివధః క్వాపి త్యాజ్య మావశ్యకం న చ. అధికారవధస్యాపి క్వచి త్స్యాత్కల్పనార్హతా, అర్వాక్ప్రకారాత్స పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది. నాయకస్య యదేకాహచరితప్రతిపాదకః, ఏకప్రయోజనాశ్లిష్ట స్తైర్వాసన్ననాయకః. విదూషకాదిభిః పాత్రైర్యోజ్య స్త్రిచతురై రపి, సమస్తపాత్రనిష్క్రమా వసానోఽంకోఽభిధీయతే' ఇత్యాదిప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతి రనుసరణీయా. ౨౮

ఏవం సూచ్యాసూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదక మంకవిష్కంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాఽపి కావ్యార్థస్య సూచికా భారతీవృత్తి ర్నిరూపణీయా. తస్యా శ్చత్వా ర్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీథిః ప్రహసనం చేతి. తత్ర వీథిప్రహసనయోః ప్రాయేణ ప్రబంధాదావనుదాహరణేన కృతాకృతత్వా ద్దశరూపకమధ్యే ప్రాధాన్యేనాపి పఠితత్వాచ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమార్గేణ తత్రైవ భవిష్యతీత్యుపేక్ష్యాల్పవక్తవ్యాం ప్రరోచనా ముదాహరణసమయ ఏవ దర్శయిష్యన్ సంప్రతి సాఙ్గస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర పురుషవిశేషప్రయోజ్యసంస్కృతప్రధానో వాగ్వ్యాపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతౄణాం ప్రవృత్త్యున్ముఖీకరణం ప్రరోచనా. తదుక్తం—'భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నరాశ్రయః, ఉన్ముఖీకరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచ'నేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్. ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖ మిత్యపరే. అస్యైవపర్యాయః ప్రస్తావనేతి దశరూపకకారః. తన్మతానుసారేణ లక్షణ మాహ—సూత్రధార

స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్త దాముఖమ్. ౨౫
ప్రస్తావనా వా తత్ర స్యా త్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకం,
ప్రయోగాతిశయ శ్చేతి త్రీణ్యంగా న్యాముఖస్య తు. ౨౬

ఆముఖాఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.

ఏషా మంగానాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

* స్వేతివృత్తసమం వాక్య మర్థం వా యత్ర సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రవిశే త్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః. ౨౭

ఇతి. ద్వావత్ర సూత్రధారౌ.ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః, ఇతరస్తు నటస్థాపకాద్యపరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రవర్తకః.అత్రతు నటీమారిషాదిసంభాషణా దయ మేవ వివక్షితః.అస్య గృహిణీ నటీ,మారిషః పారిపార్శ్వకః,నర్మసచివో విదూషకః. ఏతేషాం లక్షణాని భావప్రకాశే—'ఆసూత్రయ న్గుణా న్నేతుః కవే రపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రౌఢ స్సూత్రధార ఇహోదితః. చతురాతోద్యభేదజ్ఞా తత్కళాసు విశారదా, శరణాభినయజ్ఞా చ సర్వభాషావిచక్షణా. నటానుయోక్త్రీ కృత్యేషు నటస్య గృహిణీ నటీ, భరతే నాభినీతం యో భావం నానారసాశ్రయం. పరిష్కరోతి పార్శ్వస్థః స భవే త్పారిపార్శ్వకః, తదాత్వప్రతిభో నర్మచతుర్భేదప్రయోగవిత్. వేదవి న్నర్మవాదీ యో నేతు స్స స్స్య ద్విదూషకః' ఇతి. స్వకార్య మభిమతరూపకప్రయోగేణ పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యార్థరూపం వస్త్వాదిచతుష్టయం తదాక్షేపిణ్యా ఉభయప్రతిపాదికయే త్యర్థః. అత ఏవ చిత్రోక్త్యా నాట్యాదికం యద్రూప్యతే త దాముఖ మిత్యర్థః.తదుక్తం—'పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వ దపరః కావ్యార్థం స్థాపయే న్నటః. దివ్యమర్త్యే స తద్రూపో మిశ్ర మన్యతర స్తయోః,సూచయే ద్వస్తు బీజం వా ముఖం పాత్ర మథాపి వా' ఇతి. స్థాపకో దివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మర్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వా మిశ్రంవ స్తూభయో రన్యతరో భూత్వా సూచయే దిత్యర్థః. ౨౫-౨౬

అథాముఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి. పాత్రం కర్తృ; సూత్రిణ స్సూత్రధారస్య వాక్య మర్థం వా కార్యార్థం వా. ౨౭

ప్రస్తూయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,
ప్రవిశేత్సూచితం పాత్రం యత్ర తత్స్యాత్ ప్రవర్తకం. ౨౮

ఏషోఽయ మిత్యుపక్షేపా త్సూత్రధారప్రయోగతః,
పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౨౯

వీథ్యంగా న్యాముఖాంగత్వా దుచ్యంతే ఽత్ర స్వభావతః,
ఉద్ఘాత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం. ౩౦

వాక్కేళ్యధిబలే గండ మవస్యందితనాళికే,
అసత్ప్రలాపవ్యాహారమృదవాని త్రయోదశ. ౩౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపేణ ప్రశ్నోత్తరమాలారూపేణ చోద్ఘాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తూయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంచి దుపాదాయేతి వచనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాదే ర్గుణవర్ణనయా ఆసన్న ప్రవేశపాత్రసామ్యేనేతి భావః.—'ప్రకటితరామాంభోజః కౌశికవాగ్లక్ష్మణానందీ, సురచాపనమనహేతో రయ మవతీర్ణ శ్శరత్సమయః' ఇత్యత్ర రామలక్ష్మణ విశ్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశకథనాత్ప్రవర్తకం. ౨౮

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి. ఏత దిద మో రన్యతర శబ్దప్రయోగే ణోపక్షేపా దిత్యర్థః. ౨౯

న న్వనంతర ముద్ఘాత్యకాదీని వీథ్యంగా న్యుచ్యంతే; కథం తేషా మాముఖే సంగతి? రిత్యాశంక్యోభయేషా మంగానా మభేదా దవిరోధ ఇతి సంగమయ న్నాహ—వీథ్యంగా నీతి. నచైవం వీథ్యాముఖయో రంగినో ర్నామమాత్రభేద ఇతి శంకనీయం. వీథ్యాం కథోద్ఘాతాదివిశేషాంగవికలత్వం సూత్రధారాదిసంబంధవైధుర్యం ఉద్ఘాత్యకాదిసర్వాంగావశ్యకత్వం పాత్రికప్రాధాన్యం చ ఆముఖే పునరేత ద్వైరూప్య మిత్యనయో రత్యంతవిలక్షణత్వాత్. అథ సాధారణాంకా న్యుద్దేశపూర్వకం లక్షయతి—ఉద్ఘాత్యకేత్యాదినా. ౩౦-౩౧

* యత్రైకత్ర సమావేశా త్కార్య మన్యత్ర సిద్ధ్యతి,
వస్తునోఽన్యత్ర వా యత్స్యా ద్ద్వేధాఽవలగితం మతం.౩౩

అన్యకార్యచ్ఛద్మనా అన్యకార్యకరణం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్రకృతకార్యసిద్ధిశ్చ; అసద్భూతం మిథస్తోత్రం ప్రపంచః; త్రిగతం ద్వివిధం పూర్వరంగాంగం ప్రస్తావనాంగం చేతి. పూర్వరంగే నటాదిసల్లాపోఽత్ర తు సామ్యా దనేకార్థయోజనం త్రిగతం. ప్రియసదృశై ర్వాక్యై రప్రియై ర్విలోభనం ఛలం; సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్కేళి ర్ద్వివిధా. స్పర్ధయాఽన్యోన్యవా

అన్యోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యాయశ్చే త్యేవ మేకా మాలా. ప్రశ్నోత్తరం చేతి ద్వితీయా. ద్వేధాఽవలగిత మిత్యాహ— అన్యకార్యేతి. పూర్వత్ర ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్నపూర్వకత్వ ముత్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థః. అసద్భూతం పారదార్యాదిప్రసంగేన దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు స్తోత్రం హాస్యేన విశింషంతి—'అసద్భూతం మిథ స్తోత్రం ప్రపంచో హాస్యకృన్మతః' ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం. తత్రైకం పూర్వరంగాంగ మపర మాముఖాంగ మితి వివించ న్నుభయోః క్రమేణ లక్షణ మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాదిగ్రహణా న్మారిషసూత్రధారౌ గృహ్యేతే. తదుక్తం భావప్రకాశే పూర్వరంగప్రస్తావే—'సూత్రధారో నటశ్చైవ తథా వై పారిపార్శ్వకః, సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్మృత' మితి. అత్ర త్వితి. ప్రస్తావనాయాం. సామ్యా దితి. శబ్దసామ్యా దిత్యర్థః. తదుక్తం దశరూపకే—'శ్రుతిసామ్యా దనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయాలాపః పూర్వరంగే తదిష్యతే' ఇతి. ఛలం వ్యక్తం. సాకాంక్షస్యేతి. నివర్తనం †'ఉపరిప్రస్తుత మోన్నమశ్శివా'యేతివ దితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యుక్తి రుక్తిప్రత్యుక్తిః. అత్ర ద్విత్రి రితి శేషం ప్రాంచః పూరయంతి. అన్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశకవాక్యాధిక్య మిత్యర్థః. సహసోక్త్యాధిక్య మధిబలం; సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; రసవశా దుక్తా

---

† 'కులశోకహరం కుమార మేకం కుహనాభైరవపారణోన్ముఖాభ్యాం, ఉపహాయ కృతాదరం పితృభ్యా ముపరిప్రస్తుత మోన్నమశ్శివాయ' ఇతి మహేశ్వరానందే.

న్యథావ్యాఖ్యాన మవస్యందితం; సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళి కా; అసంబంధకథాప్రాయః ప్రలాపోఽసత్ప్రలాపః; అన్యార్థం హాస్య లోభకరం వచనం వ్యాహారః; దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృద వం. ఏతేషాం మధ్యే యథాసంభవం కాని చి త్ప్రస్తావనాయాం ప్ర యోక్తవ్యాని.

దశరూపకస్వరూప నిరూపణమ్.

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర:—

నాటకమ్.

* సాంగై ర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శోపసంహృతైః,

దిత మవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; అర్థభేదేన ప్రస్తుతోపయోగి గండ మితి కేచిత్. తదుక్తం—'గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహ సోదిత' మితి. రసవశా దితి. ఉక్తేన సంబధ్యతే న తు వ్యాఖ్యానేన. సోప హాసేతి. నిగూఢో గోపితో బాహ్య ఆభ్యంతరో వా ముఖ్యార్థో యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంతర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుక్తం విదగ్ధముఖమండనే—'వ్యక్తీకృత్య క మప్యర్థం స్వరూపార్థ స్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యాంతరా వర్థౌ కథ్యేతే సా ప్రహేళి' కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వప్నోన్మాదశైశవాదప్రయుక్త ఇతి శేషః. అతఏవ నా య మసంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థ మి త్యర్థాంతరోద్దేశేన హాస్యప్రలోభకారీ త్యర్థః. దోషాణా మితి. వైపరీత్య స్యా ప్యుపలక్షణ మేతత్. తదుక్తం—'దోషా గుణా గుణా దోషా యత్ర స్యు ర్మృద వం హి త'దితి. ఏతేషా 'మంగానాం కార్త్స్న్యేన ప్రయోగనిర్బంధో నాస్తీ త్యాహ—ఏతేషా మితి.

రూపకోపోద్ఘాతరూపాం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపక స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. తత్ర సర్వప్రకృతిత్వేన ప్రధా నస్య నాటకస్య స్వరూప మాహ—సాంగై రితి. యత్రేత్థ మిదం కర్తవ్య మితి కృత్స్నాంగసమేతప్రధానోపదేశ స్సా ప్రకృతిః. యథా దర్శపూర్ణ మాసాదిః. కృత్స్నాంగోపదేశాభావే అన్యత్ర సిద్ధాంగాకాంక్షాయాం తద్వ దిదం కర్తవ్య మి త్యతిదేశేన యత్రానుపదిష్టాంగపరిపూరణం

పూర్వం ప్రకృతి రస్యైషా మాధికారికవృత్తవత్. ౩౨
వీరశృంగారయో రేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతం. ౩౩

తత్ర నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

నాన్దీస్వరూపనిరూపణమ్.

* అర్థత శ్శబ్దతో వాపి మనాక్కావ్యార్థసూచనం,
యత్రాష్టభి ర్ద్వాదశభి రష్టాదశభి రేవ వా.
ద్వావింశత్యా పదై ర్వాఽపి సా నాన్దీ పరికీర్తితా. ౩౪

సా వికృతిః. యథైంద్రాగ్న్యాదిః. తద్వ దత్రాపి సంధిపంచకాంగాదికృత్స్నోపదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన వికృతిభూతానాం ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేత దాహ—ప్రకృతిరస్యైషామితి. ఫలస్వామ్య మధికారః; తద్వా నధికారీ. అధికారేణాధికారిణా వా నిర్వృత్త మాధికారికం ప్రధానం. వృత్తశబ్దే నాత్ర ప్రఖ్యాత ముచితం చేతి వృత్తం వివక్షితం. తదుక్త మిత్యర్థః. ప్రధాన మిత్యనేన రసాంతరాణా మంగత్వే నానుప్రవేశ స్సూచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రామాయణాదిప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాత్తో రాజర్షి ర్దివ్యో వా. తదుపేతం నాటకం. ఏవ మేవోక్తం దశరూపకే—'అభిగమ్య గుణై ర్యుక్తో ధీరోదాత్తః ప్రతాపవాన్, కీర్తికామో మహోత్సాహ స్త్రయ్యా స్త్రాతా మహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షి ర్దివ్యో వా యత్రనాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం వృత్త మత్రాధికారికం. యత్తత్రానుచితం కించి న్నాయకస్యరసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయే'దితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదౌ కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ కర్మవిశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స కీర్తితః' ఇతి. తస్య ప్రత్యాహారాదీని ద్వావింశతి రంగాని. తన్మధ్యేఽవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—'యద్య ప్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథా ప్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే' ఇతి. అతస్తత్స్వరూపం నిరూప్యత ఇత్యాహ—తత్రనాందీతి.

నాటకాదిరూపకాణా మాదౌ విహితం పద్యం నాందీ త్యుచ్యతే. వేణీసంహారే ఽష్టపదా నాందీ. అనర్ఘరాఘవే ద్వాదశపదా. బాలరామాయణే ద్వావింశతిపదా. కైశ్చి న్నాంద్యాం పదనియమో నాభ్యుపగతః. నాంద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ రంగప్రసాధనపురస్సరం భారతీవృత్త్యాశ్రయణేన శ్లోకైః కావ్యార్థ స్సూచనీయః తథోక్తం దశరూపకే:—

'రంగం ప్రసాద్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః,
ఋతుం కంచి దుపాదాయ భారతీం వృత్తి మాశ్రయేత్' ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటకస్యైవ ముఖ్యా—

'చంద్రనామాంకితా ప్రాయో మంగళార్థపదోజ్జ్వలా, ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వా ప్రకల్ప్యతే' ఇత్యాదివిశేషోఽప్యత్ర ద్రష్టవ్యః. ౩౮

అసాధారణత్వ మస్యా నివారయ న్వ్యాచష్టే—నాటకాదీతి. స్పష్ట మన్యత్.

అనంతరకర్తవ్య మాహ—నాంద్యంతర మితి. సూత్రధారేణ ద్వితీయేన రంగప్రసాధనం నామ సభాపతా వుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాంప్రదాయికసంపాదితో యవనికాపగమానిర్యాతపాత్రవిశేషప్రకీర్ణ పుష్పాంజలపరిష్కృతో నృత్తగీతవాద్యవిశేషప్రయోగః, కేవలగీతవాద్యవిశేషప్రయోగో, గీతాదేరేకైకశః ప్రయోగో వా. ఏతచ్చ—'సంగీతజ్ఞైర్బుధై స్సార్ధం నాయకే ప్రేక్షకే స్థితే, ప్రవిశ్య రంగభూమిం తే తిష్ఠంత స్సాంప్రదాయికాః' ఇత్యాదినా సంగీతరత్నాకరే ప్రపంచితం. తదపేక్షాయాం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. భారత్యా లక్షణ ముక్తం. అత్రార్థే సంవాద మాహ—రంగ మితి. అత్ర స్వోక్తిసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థసూచనభారతీవృత్త్యాశ్రయణయో రుద్దేశ్యవిధేయభావవైరూప్యం ఫలభేదాభావా న్న దోషా యేతి ద్రష్టవ్యం. 'నాటకే ఽంకా స కర్తవ్యాః పంచన్యూనా దశాధికాః' ఇతి. అస్యా స్సామగ్ర్యా అసాధారణత్వ మాహ—ఏషేతి, ముఖ్యా నియతే త్యర్థః.

——ప్రకరణమ్.——

అథ ప్రకరణమ్.—

* ఉత్పాద్యేనేతివృత్తేన ధీరశాంతప్రధానకం,
శేషం నాటకతుల్యాంగం భవే త్ప్రకరణం హి తత్. ౩౫

——భాణః.——

అథ భాణః.—

*భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసౌభాగ్యసంస్తవైః,
సూచ్యేతే వీరశృంగారౌ విటేన నిపుణోక్తినా. ౩౬
కల్పితే నేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్రవర్ణనం,
ఏకోఽంకోఽముఖనిర్వాహౌ యత్ర భాణ స్స సమ్మతః. ౩౭

ప్రకరణం లక్షయతి—ఉత్పాద్యేనేతి. ఇతివృత్తే నోపలక్షితం శేషం వస్తు. నాటకతుల్యా న్యంగా న్యాముఖాదీని యత్ర త త్తథోక్తం. అయ మతిదేశో యథాయోగ ముత్తరత్రాప్యనుషంజనీయః. ధీరశాంతప్రధానక మి త్యత్ర ప్రధానగ్రహణ ముద్దిష్టవ్యధరాంతరసూచకం. తాని చ దశరూపకే—'అథ ప్రకరణే వృత్త ముత్పాద్యం లోకసంశ్రయం, అమాత్యవిప్రవణిజా మేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం సాపాయం ధర్మకామార్థతత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరసాదికం.' విపదంతరితార్థసిద్ధి స్సాపాయః; కించ 'త్రిధాఽత్ర నాయికా జ్ఞేయాకులస్త్రీ గణికోభయం, తద్వశా ద్రూపకం త్రిధా తృతీయం ధూర్తసంకులం. గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే కులస్త్రీ సంస్కృతం తథా' ఇతి. వికృత్యంతరాపేక్షయా సంధ్యాదీనాం ప్రకర్షేణ కరణా త్ప్రకరణం.

భాణం లక్షయతి.—భారతీతి. శౌర్యసౌభాగ్యయో స్సంస్తవైః ధూర్తాః ద్యూతకరాదయః తేషాం చారిత్రం స్వేనాన్యేన వాఽనుభూత మితి శేషః. స్పష్ట మన్యత్. 'ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్మిన్ కుర్యా దాకాశభాషితం, అన్యేనానుక్త మప్యన్యో వచ శ్శ్రుత్వేవ యద్వదేత్. ఇతి కింభణ సీత్యే తత్స్యా దాకాశభాషితం, లాస్యాంగదశకం చాత్ర యోజ్యం గేయపదాదికం. భావప్రకాశికాద్యేషు తత్ప్రపంచః పరీక్ష్యతాం, అత్రోపరమ్యతేఽస్మాభి రతివిస్తరభీరుభిః'. యత్రైక ఏవ విట స్స్వకృతం పరకృతం వా భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణతి స భాణః. ౩౬-౩౭

ప్రహసనమ్.

అథ ప్రహసనమ్.—

*యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్ణనం భాణవన్మతం,
హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవేత్ప్రహసనం హి తత్. ౩౮

తచ్చ త్రివిధం. శుద్ధవైకృతం సంకీర్ణం చేతి. తత్ర శుద్ధమ్.—

*పాషండవిప్రప్రభృతిచేటీచేటసమాకులం,
వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యవచోఽన్వితమ్. ౩౯

అథ వైకృతమ్.—

*కాముకాదివచోవేషైః షండకంచుకితాపసైః,
ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్ప్రకీర్త్యతే. ౪౦

అథ సంకీర్ణమ్.—

యద్వీథ్యంగైస్సమాకీర్ణం సంకీర్ణం ధూర్తసంకులమ్.

ప్రహసనం లక్షయతి.— యత్రేతి. హాస్యవచఃప్రచురత్వాదిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర శాక్యశ్రోత్రియాది వేషభాషావిశిష్టం శుద్ధం; విటకాముకవృద్ధకంచుకిప్రముఖవచోవేషానుకారి వైకృతం; వీథ్యంగవిశిష్టం ధూర్తచేష్టితసంకులం సంకీర్ణం. ౩౮

తదేతత్ త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి.—తచ్చేత్యాదినా.

తత్ర శుద్ధ మాహ.— పాషండేతి. పాషండా శ్శాక్యాదయః విప్రా జాతిమాత్రోపజీవినోఽత్యంత మృజవో వా. ప్రభృతిపదేన తాదృశా ఏవ వైశ్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్యాదయోఽలక్షితచరాః ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావభూతై రేతై స్సమాకులం వేషభాషాదిసహిత మితి అర్థాదేతేషా మేవేతి గమ్యతే. ౩౯

వికృతమాహ.— అథేతి, కాముకాదయో భుజంగాద్యాః, తేషాం వచోవేషా యేషాం తై స్తథోక్తైః. తథా పాషండకంచుకితాపసై స్తద్వేషభాషాయుక్తై రేవాన్విత మితి శేషః. ౪౦

సంకీర్ణమాహ—యదితి. వీథ్యంగై రుద్ఘాత్యకాదిభిః, ధూర్తా శ్చోరద్యూతకరాదయః. ౪౧

డిమః.

అథ డిమః.—

*యత్ర వస్తు ప్రసిద్ధం స్యా ద్వృత్తయః కైశికీం వినా,
నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహోరగాః. ౪౨
భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడ శాత్యంత ముద్ధతాః,
హాస్యశృంగారరహితా రసా రౌద్రప్రధానకాః. ౪౩
చత్వారో౽ంకా స్సంధయ శ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
మాయేంద్రజాలసంగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహాదయః,
శేషం నాటకవ త్సర్వం స డిమః పరికీర్త్యతే. ౪౪

వ్యాయోగః.

అథ వ్యాయోగః.—

*యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం స్యా దుద్ధతో నాయకో మతః,
గర్భావమర్శరాహిత్యం డిమవ ద్రసపోషణం,

డిమం లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహాదయః. వృత్తయః కైశికీవర్జా స్తిస్రః రసా దీప్తావవ. అత ఏవోక్తం—'శృంగార హాస్యవిధురై రసైర్దీప్తై ర్నిరంతరః' ఇతి. అత శ్శాంతరసస్య ప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి భావః. రౌద్రః స్థాయిత్వేన ప్రధానం యేషాం తే రౌద్రప్రధానకాః, మర్శో విమర్శః, మాయాదయో౽నుభావాః. తత్ర మాయేంద్ర జాలయో ర్లక్షణం భావప్రకాశే.—'సదూపోద్భావనా మాయా స్వత ఏవాసతః పురా, అథవా౽న్యపదార్థానా మన్యథాకృతి రేవ వా. అదేశ కాలసాహోత్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః, మంత్రౌషధాదిభి స్సో౽య మింద్రజాల ఇతీరితః' ఇతి. చంద్రగ్రహాదయ ఇత్య త్రాదిశబ్దే నోల్కా-నిర్ఘాతాదయో గృహ్యంతే గత మన్యత్. 'డిమ సంఘాతే' ఇతి ధాతోః నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్మకత్వా డ్డిమ ఇతి ధనికః. ౪౨—౪౪

వ్యాయోగం లక్షయతి.—యత్రేతి. శాంతశృంగారహాస్యరహి తారౌద్రప్రధానకా ష్షడ్రసాః కైశికీవర్జ మితరవృత్తయ శ్చేత్యే తడ్డిమవ ద్రసపోషణ మిత్యతిదేశేన లభ్యతే. అస్త్రీనిమిత్తో౽త్ర మహారణః. తదుక్తం—'అస్త్రీనిమిత్తసంగ్రామో జామదగ్న్యజయో యథే' తి.

ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః. ౪౫

అథ సమవకారః.—

*యథా ముఖం నాటకవత్సంధయో మర్శవర్జితాః,
నేతారో ద్వాదశ పృథక్ఫలా దేవాసురాదయః. ౪౬
వీరప్రధానాశ్చ రసా స్త్రయోఽంకా స్తేషు చ క్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవాదికృతా స్స్యుః కపటా స్త్రయః. ౪౭
పురరోధరణాగ్న్యాదినిమిత్తా విద్రవా స్త్రయః,
ధర్మార్థకామానుగుణా స్త్రిస్ర శ్శృంగారరీతయః. ౪౮

వ్యాయుజ్యంతేఽస్మిన్బహవః పురుషా ఇతి వ్యాయోగః. ౪౫

సమవకారం లక్షయతి.—యత్రేతి. ‘శేషం నాటకతుల్యాంగ’మిత్యతిదేశానుషంగాదేవానుపస్థితా ముఖాద్యఖిలాంగలాభేఽప్యత్రాముఖం నాటకవదిత్యతిదేశో రూపకాణామిద మావశ్యకమితి సూచనాయేతి ద్రష్టవ్యం. ఏకకార్యాణా మపి నాయకానాం పయోధిమథనే సుధాలక్ష్మీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్వాఽఽహ.—నేతార ఇతి. వీరప్రధానా ఇత్యనేన శృంగారాదీనా మంగత్వేనానుప్రవేశః. అత ఏవాత్ర మందకైశిక్యో వృత్తయశ్చేతి గమ్యతే. త్రయోఽంకా ఇతి ప్రథమేఽంకే ముఖప్రతిముఖయోర్ద్వితీయే గర్భస్య, తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రష్టవ్యః. అంకత్రయే కపటవిద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబంధ ఇత్యాహ.— తేషు చ క్రమా దితి. కపటో నామ మోహః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘కపటస్య స్వరూపం తు భ్రమో మోహాత్మకః స్మృతః’ ఇతి. స చ నిమిత్తానురోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ.— వస్తుస్వభావేతి. ‘వస్తుస్వభావకపటః క్రూరసత్త్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్నివర్షవాతాదిసంభవః. శత్రుజః కపట స్తత్ర సంగ్రామాదిసముద్భవః’. కపటజన్యం పలాయనం విద్రవః; సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ.— పురరోధేతి. పురరోధరణాదినిమిత్తోఽరికృతో విద్రవః; అగ్న్యాదినిమిత్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాళవ్యాఘ్రాదినిమిత్తో వస్తుస్వభావకృతో విద్రవః; వ్రతాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థప్రాప్తిహేతు రర్థశృంగారః; పరదారసురాపానాదిసుఖలలితః కామ

ప్రథమేఽంకే నిబద్ధవ్యా కథాయామాత్రయావధిః,
యామావధి ర్ద్వితీయేఽంకే తృతీయేఽంకే ఽర్ధయామికా,
అసౌ సమవకార స్స్యా ద్వీథ్యంగైః కైశ్చి దన్వితః. ౮౯

— వీథీ. —

అథ వీథీ.—

* యత్ర భాణవ దంగానాం క్షిప్తి ర్వృత్తిస్తు కైశికీ,
శృంగారః పరిపూర్ణత్వా త్సూచనీయో ఽతిభూయసా,
ఉద్ఘాత్యకాదీ న్యంగాని సా వీథీ వీథివ న్మతా. ౯౦

— అంకః. —

అథాంకః.—

* యత్రేతి వృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,

శృంగారః. అంకత్రయవర్తినో వస్తునః కాలనియమ మాహ.—ప్రథమేఽంక ఇత్యాది. యథాలాభ ముద్ఘాత్యకాదీనా మనుప్రవేశ ఇత్యాహ.—వీథ్యంగై రితి. సమన్తా దవకీర్యంతేఽస్మిన్నర్థా ఇతి సమవకారః; శేషం స్పష్టమ్. ౮౬-౮౯

వీథీం లక్షయతి.—యత్రేతి ఏకోఽంకో ముఖనిర్వాహా విత్యాదికో భాణవ దిత్యతిదేశలభ్యః. విశేష మాహ— వృత్తి రిత్యాదినా. శృంగారోఽతిభూయసా సూచనీయ ఇత్యనేన రసాంతరాణా మత్యల్పశ స్సూచనం గమ్యతే. ఉద్ఘాత్యకాదీని ప్రస్తావనాయా ముక్తాని. యత్రైవం సామగ్రీ సా వీథీ; వీథీవ దంగానాం మార్గవ త్పఙ్క్తివద్వా మతా. ఏకపాత్రేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఽత్రాన్యతోఽవగంతవ్యః. [ఇద మప్యత్రానుసంధేయమ్.—'అస్యాం ప్రాయేణ లాస్యాంగదశకం యోజయేన్నవా, సామాన్యపరకీయా వా నాయికా ఽత్రానురాగిణీ. వీథ్యంగప్రాయవస్తుత్వా న్నోచితా కులపాలికా, లక్ష్యమస్యాస్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీథికాదిక' మితి]. ౯౦

అంకం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాత ముత్పాద్యం చేతి కేచిత్. ప్రాకృతా దివ్యాతిరిక్తాః. అతఏవ శారదాతనయే నోక్తం—'దివ్యై రయుక్తః పురుషై శ్శేషై రన్యై ససమన్వితః' ఇతి. సుగమ

స్త్రీణాం విలాసో వాగ్యుద్ధం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
బాణవ త్సంధివృత్త్యాది స ఉత్సృష్టోఽంకసంజ్ఞితః. ౫౧

ఈహామృగః.

అథేహామృగః—

* మిశ్ర మీహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికం,
మర్త్యదివ్యౌ చ నియమా న్నాయకప్రతినాయకౌ. ౫౨
ధీరోద్ధతౌ స్త్రియం దివ్యాం హర్తుకామా చ కాముకౌ,
అవధం యుద్ధ మన్యోన్య మాభాసరసయో స్తయోః. ౫౩

ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరీత్యనుసారేణ.

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటక ముదాహ్రియతే—

మన్యత్. య ఏవంవిధ స్సోఽయం పుత్రాదీనా మివ ప్రాకృతనాయకాదీనామాశ్రయత్వా దంక ఇతి సంజ్ఞితః. అయ మంకో నానాప్రకారేతి లక్షణ ముల్లంఘ్య సృష్టత్వా దుత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే. అతఏ వోత్సృష్టికాంక ఇతి నాటకాంతర్గతాం కావ్యచ్ఛేదార్థ మితి ధనికో వ్యాచష్ట. ౫౧

ఈహామృగం లక్షయతి — మిశ్ర మితి, గర్భావమర్శరహితా స్త్రయ స్సంధయో యస్మి న్తత్త్రిసంధికం. ఆభాసరసయో రనురాగశూన్యనాయికానురక్తత్వా దితి భావః. అతఏవోక్తం దశరూపకే— 'దివ్యస్త్రియ మనిచ్ఛంతీ మపహారాది నేచ్ఛతః' ఇతి. అవధం యుద్ధ మజాయుద్ధకల్ప మిత్యర్థః. గత మన్యత్. మృగవ దలభ్యాం నాయికాం నాయకోఽస్మి న్నీహత ఇతీహామృగః. అస్య రూపకసామగ్ర్యా స్సవిస్మేషమూలత్వం వారయతి—ఏషేతి. ౫౨-౫౩

కేవలోద్దేశలక్షణాభ్యాం రూపకసామగ్ర్యా దుర్గ్రహత్వా ద్రూపకాంతరాణా మేతదుదాహరణే నోదాహృతకల్పత్వం హృది నిధాయ జిజ్ఞాసుజనానుగ్రహార్థం నాటకమాత్ర మత్రోదాహ్రియత ఇతి ప్రతిజానీతే—తత్రేతి. అథ సాంగం నాటక ముదాహర్తుమారభమాణో

—— నాన్దీ ——

భద్రాం కౌతుకవేది మాగతవతో రన్యోన్య మాసేదుషో
శ్శైలై శ్మేరుహిమాచలప్రభృతిభి ర్దేవై ర్హరీంద్రాదిభిః,
వ్యాప్తాం పార్శ్వయుగే పురోఽంబుజభువా పశ్చాచ్చ మేనాదిభి
స్సాధ్వీభి శ్శివయో రపాంగసరణి ర్వైవాహికీ పాతు వః. ౧

† *]ఏషా ద్వావింశతిపదా నాందీ. అస్యాం వివాహప్రవృత్తయో శ్శివయోర్వర్ణనయా సకలనరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపరుద్రస్య కాకతీయరాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనరూపా కించిదర్థశక్త్యా సూచ్యతే]

దేయాత్సిద్ధిం మహాలక్ష్మీ ర్జగద్రక్షాధురంధరా,
విష్ణువక్షస్స్ఫురన్మాలా విహితాలయతోరణా. ౨

*[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపరుద్రరాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా.]

విద్యానాథ స్తత్ప్రత్యూహపరిపంథినః పూర్వరంగస్య ప్రధానాంగభూతా మాశీరూపమంగళాన్వితాం నాందీ మాదా వుదాహరతి.—భద్రా మితి. భద్రాం విచిత్రవితానమణితోరణాదిపరిష్కారేణ మంగళాం, పార్శ్వయుగే వధూవరప్రత్యాసన్నై ర్మేరుహిమాద్రిప్రభృతిభి ర్వ్యాప్తాం, పురోభాగే అంబుజభువా యాజ్ఞికేన బ్రహ్మణా. తదుక్తం శ్రీకంఠలీలాయాం కల్యాణకాండే—'దాతా మహీభృతాం నాథో హోతా దేవ శ్చతుర్ముఖః, వరః పశుపతి స్సాక్షా త్కన్యా విశ్వారణి స్స్మృతే'తి. మేనా హిమాచలమహిషీ, తదాదిభి స్సాధ్వీభిః పురంధ్రీభిః, పశ్చాద్భాగే వ్యాప్తాం, కౌతుకవేదిం వివాహోత్సవకల్పితర్ద్ధికాం, ఆగతవతోః ప్రాప్తయో రన్యోన్య మాసేదుషోః, యథా మిథస్సంస్పర్శ స్తథాఽఽసీనయో రిత్యర్థః. 'యథాస్థాన ముపవిశ్యాన్వారబ్ధాయాః' ఇత్యాపస్తంబస్మరణాత్. శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః. వివాహే భవా వైవాహికీ, అపాంగసరణి రన్యోన్యదర్శన మిత్యర్థః. ఇద మపి తత్రైవోక్తం—'దేవోఽపి దేవీ మాలోక్య సలజ్జాం హిమశైలజాం, న తృప్యతి నతాపాంగీ సా చ దేవం వృషధ్వజ' మితి. సా వః పాత్వితి సంబంధః. ౧

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—ఏషేతి. ౨

---

† ఏవం కుండలితం చిహ్నితశ్చ లక్షణయోజకవాక్యమితి జ్ఞేయమ్. ఏవమగ్రేఽపి

నాంద్యంతే సూత్రధారః. (సమంతా దవలోక్య సహర్షం.)—
కథ మాసూత్రిత ఏవ సమంతతో రంగమంగళవిధిః.

తథాహి:—

ఆవిష్కుర్వంతి మురజా స్సర్వత శ్శబ్దమాధురీం,
సంగీతోపనిషద్విద్యాం వీణాః ప్రస్తావయంత్యమూః. 3

* [ఏతద్రంగప్రసాధనమ్.]

(సప్రహర్షమ్.)

భూభృత్సుతామహాదేవౌ పితరౌ యస్య విశ్రుతౌ,

నాద్యంత ఇతి. నాందీం ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారే వినిర్గత ఇత్యర్థః. సూత్రధార ఇతి. ద్వితీయో నటాఖ్య ఇత్యర్థః. రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మనుపద మేవ 'రంగం ప్రసాధ్యే'త్యాదినా తత్కృత్య ముక్తం. తదాహ—సమంతాదితి.

సహర్షం. సూచన మాత్రా దేవ సాంప్రదాయికై స్సన్నద్ధ మానద్ధాదిక మితి సప్రసాద మిత్యర్థః.

త్రివిధం రంగప్రసాధన ముక్తం తత్ర ద్వితీయముదాహరతి.—ఆవి రితి. శబ్దానాం వాద్యవిశేషాణాం మాధురీం శ్రోత్రప్రియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ ష్యఞంతాత్ జీష్ప్రత్యయే 'యస్యేతి' యలోపే మా రీతి సిద్ధం. అతఏవాహ వామనః—'ష్యఞ ష్షిత్కరణా దీకారో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిష త్సంగీతరహస్యం తామేవవిద్యాం. ఉభయత్ర మారజికా వైణికాశ్చ లక్ష్యంతే. 3

అథ శ్లోకైః శబ్దార్థసూచకై రిత్యాదినా భారతీవృత్త్యాశ్రయణ ముక్తం, తదుదాహరతి.—భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతా మహాదేవౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ, పితరౌ మాతాపితరావితి విశ్రుతౌ, 'పితా మాత్రే'త్యేకశేషః. కదాచి ల్లీలయా గౌరీగిరీశౌ గజాకారేణ విహరమాణౌ గజాననమజీజనతాం. తదుక్తం స్కాందపురాణే—'ప్రశస్త ముత్తమాతంగవపు ర్భూత్వా ఒథభూతపః, భ్రమమాణో వనే తస్మిన్ క్రీడాం స్వీకృతవాన్ స్వభూః. తమాలోక్య మహాదేవీ మహేశేచ్ఛానువర్తినీ, కరిణీరూప మాస్థాయ తేన సా విచచార హే'త్యాదినా. ఏకస్మిన్నర్థే

నరనాగాకృతిశ్శ్రీమా న్స దేవ శ్శ్రేయసే ఽస్తు వః. ౪

(ఊర్ధ్వ మవలోక్య):—చిరా దనుకూలేన కాలే నాపగతదుర్దినాని దిఙ్ముఖాని.

యతః:—

విహరద్రాజహంస శ్రీ ర్విలసన్మిత్రమండలః,
ప్రసాధయతి సన్మార్గం ప్రసన్న శ్శరదాగమః. ౫

నరస్యేతరస్మిన్కర్ణిశ్చాకృతిర్యస్య సోఽయం నరనాగాకృతిః. తథాపి శ్రీమాన్ రమణీయ స్స దేవో గణేశో, వ స్సామాజికానాం, శ్రేయసే అస్త్వితి వాచ్యార్థః. సూచ్యార్థస్తు, యస్య కథానాయకస్య, భూభృత్సుతా రాజపుత్రీ ముమ్మడంబా, మహాదేవ స్తన్నాయకో మహారాజః, పితరా వితి విశ్రుతౌ, నరనాగా నరశ్రేష్ఠాః, 'సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థ గోచరా' ఇత్యభిధానాత్. ఉపమితసమాసః. తదాకృతిః, నలనహుషదిలీపాదిసదృశ ఇత్యర్థః. స దేవో రాజా, 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః. అత్ర ద్వయో రప్యర్థయో ర్వాచ్యత్వాభావా న్న శ్లేషః, నాపి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్. కింతు సూచకత్వసంబంధా చ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః. అతఏ వోక్త మలంకారసర్వస్వే శ్లేషాలంకార ప్రస్తావే—'యత్రసూచనవ్యాపారోఽస్తి తత్ర శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వని ర్బోద్ధవ్యః' ఇతి. ౪

ఋతుం కంచి దుపాదాయే తీమ మంశ ముదాహరతి.—ఊర్ధ్వ మిత్యాదినా. విహరంతీ రాజ్ఞ శ్చంద్రస్య హంసానాం చ శ్రీ ర్యత్ర స తథోక్తః. అన్యత్ర రాజహంసా రాజశ్రేష్ఠా, స్సల్లక్ష్మీవిహారభూమి రిత్యర్థః. విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం సూర్యమండలం, అన్యత్ర సుహృత్సమూహో యత్ర స తథోక్తః. ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘాపగమా దన్యత్ర స్వభావాచ్చేతి భావః. సన్మార్గం నక్షత్రమార్గం, అన్యత్ర సాధుమార్గం, ప్రసాధయతి భూషయతి. అత్ర ప్రస్తుతశరద్విశేషణసామ్యా న్నాప్రస్తుతరాజసూచనా త్సమాసోక్తిః. అతఏవ వేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, నపునః పూర్వవ ద్ధ్వని రితి బోద్ధవ్యం. ౫

*[కావ్యార్థసూచకాభ్యాం శ్లోకాభ్యామృతుసమాశ్రయణేన సంస్కృతప్రాయనరాశ్రితవాగ్వ్యవహారరూపా భారతీ వృత్తిః కథితా.]

(సవినయ ముపసృత్య సభాభిముఖ మంజలిం బద్ధ్వా):—

భోభో మధ్యమభువనభాగధేయవివర్త స్యైకశిలానగరపుణ్యరాశేః కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహోత్సవ మాసేదివాంసో విద్వాంసః కలార్ణవనాట్యవేదాచార్యస్య పుత్ర మభినయదర్పణం మా మభినుతరూపకప్రయోగానుజ్ఞయా పర మనుగృహ్ణీత. ౬

(ఆకాశే కర్ణం దత్వా)—కిం బ్రూథ?

'యస్మిన్ జగన్మంగళ మస్తి వస్తు
యస్మై స్వయంభూస్స్పృహయ త్యజస్రం,
తచ్ఛ్రోత్రయో ర్లోచనయోః పథా న్నః
శృంగాటకం నాటక మావి రస్తు'. ౭

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్మన్మనోరథసంవా ద్యేవ పరిషదాదేశః; య త్ప్రతాపరుద్రచరితానుబంధః ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—కావ్యార్థేతి.

అథ సామాజికానుగ్రహ మాశాస్తే—సవినయ మిత్యాదినా. భాగధేయవివర్తస్య భాగ్యపరిపాకస్య, కలార్ణవో నామ నాట్యవేదాచార్యః. ౬

ఆకాశభాషితేన తదీయముత్తరమాహ.—ఆకాశ ఇతి. తల్లక్షణం తు—'కిం బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్స్యాదాకాశభాషిత'మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూ రీశ్వరో యస్మై వస్తునే అజస్రం స్పృహయతి. 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. జగన్మంగళం తద్వస్తు యస్మిన్నాటకేఽస్తీతి యోజనా. వాచికాభినయేన శ్రావ్యత్వాదితరాభినయేన దృశ్యత్వాచ్చాహ—శ్రోత్రయోరిత్యాది. శృఙ్గాటకం చతుష్పథం; తన్నాటక మావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉత్తరసమాప్తౌ. ౭

సంవాదేన సంతుష్య న్నుత్తరార్ధ ముద్ఘాటయతి.—సహర్షమి

అహో! సర్వం సుఘటిత మనువిధాత్రా విధాత్రా.

యతః—

సభా స్వయంభూపరమేశ్వరస్య ప్రీతాపరుద్రస్య గుణా మహార్ఘాః,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్వా సుధాముచస్తస్య కవేశ్చ వాచః.

*[ఏషా ప్రశంసయాఽభిముఖీకరణరూపా భారతీవృత్తే రంగం ప్రరోచనా.]

(సవిమర్శం)—కథ మస్మత్ప్రియసీ సంగీతశారికా చిరయతి?.

ప్రవిశ్య నటీ—(పురోఽవలోక్య సస్పృహమ్.)

† కిం భారఈఏ సువ్వఇ మంజీరరవో సహాఏ విహరంతీఏ,
అహ సంగీఅసుఇ వ్వ విణ్ణాదం ణట్టప్పముహతూరణిణాఓ, ౧

*[ఏతత్సామ్యాదనేకార్థయోజనరూపం త్రిగతం ప్రస్తావనాంగం.]

---

† కిం భారత్యా శ్రూయతే మంజీరరవ స్సభాయాం విహరంత్యాః
అథ సంగీతశ్రుతి ర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముఖతూర్యనినాదః. ౧

త్యాది. అఘటమానఘటకం దైవానుకూల్యం జాత మిత్యాహ—అహో ఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః, మహార్ఘా మహామూల్యాః, నటానా మామ్నాయో నాట్యం, 'ఛందోగౌక్థి'కేతి ఞ్యప్రత్యయః. తస్య శ్రుతిశబ్దేన చూతవృక్షాదివ త్సమానాధికరణసమాసః. తస్యాః పారం దృష్టవాన్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్వా. దృశేః క్వనిప్. సుధాముచోఽమృతవర్షిణ్యః.

ప్రరోచనా ముదాహరణే యోజయతి—ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతార్థ స్యేతి శేషః. అభిముఖీకరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. 'ప్రేక్షకాద్యున్ముఖీకారః ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా, ప్రరోచ' నేతి లక్షణాత్.

కి మితి. భారఈఏ ఇత్యత్ర ఏకారస్య 'ఏదోతోః క్వచి త్స్వరూపేణ హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఏవ మన్యత్రాపి వృత్తానుసారేణ ద్రష్టవ్యం.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి.—ఏతదితి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన పూర్వరంగాంగత్రిగతవ్యవచ్ఛేదః. ౧

(ఉపసృత్య)—‡అజ్జ!ఇఅమ్హి. ఆణవేదు కో ణిఓఓ అణుట్ఠీఅదు త్తి

సూత్రధారః—ఆర్యే!

యద్గేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ధ్రువాం
లాస్యం చారుభి రంగహారలలితై రావిష్కరిష్యామి యత్,
రమ్యాం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యా మ్యహాం
ప్రా గిత్యుక్తవతీ త దద్య నిపుణే!నిర్వ్యూఢ మేవం త్వయా.౯
*[ఏతత్ప్రియసదృశైః ప్రియై ర్వాక్యై రుపాలంభనాత్ ఛలమ్.]

‡ ఆర్య! ఇయ మస్మి;ఆజ్ఞాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠీయతా మితి.

సూత్రధారో విలంబితవతీం నటీ ముపాలభ తే.—య దితి.ధ్రువా లక్షణం వక్ష్యామః. 'మాధుర్యం గాయనీవిశేషగుణః; తదుక్తం శార్ఙ్గదేవేన—'రూపయౌవనశాలిన్యో గాయన్యో గాత్ర్యవ న్మతాః, మాధుర్య ధుర్యధ్వనయ శ్చతురా శ్చతురప్రియాః'ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః,అంగహారేషు లలితైః, లలితాదిసుకుమారాంగహారై రిత్యర్థః. 'సప్తమీ శౌండై' రితి బహువచనే నాద్యర్థలాభః.లాస్యం మృదునర్తనం;'లాస్యం తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్ధక' మితి లక్షణాత్. గాస్యామీత్యాదీనాం స్థానినోఽస్మదోఽహ మితి విశేషణం ధ్రువాగానాదీనా మవిలంబసూచనార్థం. అత్ర ధ్రువాగానాదికం సర్వం నిర్వహామీతి ప్రాగుక్తవత్యా భవత్యా సర్వ మేవం నిర్వ్యూఢ మితి విపరీతలక్షణయా న నిర్వ్యూఢ మితి లభ్యతే. అత్ర నర్తనోపయోగికర †పాదాది కర్మవిశేషః. కరణంతు పుష్పపుటాది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే—'స్యాత్క్రియా కరపాదాదే ర్విలాసే సాత్రుటద్రసా, కరణం నృత్తకరణం భీమవ ద్భీమసేనవదితి.' తత్సముదాయసాధ్యో నర్తనప్రయోగవిశేషః. అంగానా ముచితదేశప్రాపణేన హరప్రియాంగప్రయోగత్వేన హాఽంగహార ఇత్యుచ్యతే.తదుక్తం—'అంగానా ముచితే దేశే హారణం సవిలాసకం, అనేకకరణోత్పాద్య మంగహారోఽభిధీయతే. యద్వా హారో హరస్యాయం ప్రయోగోఽంగై రితి స్మృతః' ఇతి. లలితాదిలక్షణం బహ్వపేక్ష మిహ విస్తరభయా న్న లిఖ్యత ఇ త్యన్యతో ద్రష్టవ్యమ్. ౯

† 'పాదాదిక మఙ్గవిశేషః' ఇతి క్వచి త్పాఠః.

నటీ:—(సభయమ్)—

†నట్టసామగ్గిం సమంగీకాదుం విళంబిఅం. సజ్జీకిఆ ఖు ఏసా. కేణ ఉణ రువ్వఏణ పఓఓ ఉఅక్కమీఅదు?

సూత్ర:—న న్వియ మేవ రూపయతు.(ఇతి పత్రికాం దదాతి.)

నటీ:—(గృహీత్వా, సంస్కృత మాశ్రిత్య వాచయతి).

తేజఃపర్యాయహరయోః కింకిం సంబోధనం మతం?,

కి మాశీర్వాదవివరయోః? విద్యానాథకృతి శ్ఛకాః. ౧౦

నటీ:—(సమందస్మితమ్)—‡ ణిగూఢత్థం ఖు ఏదం ఛేఆణం వఅణం పడిహాఇ. కీరిసం ఉత్తరం ణిరూవేదు అజ్జో?.

సూత్ర:—అయి! సువ్యక్త మేతత్. ప్రతాపరుద్రకల్యాణ మితి ప్రతీయత ఏవ.

* [ఏషా నిగూఢార్థా నాళికా.]

నటీ:—

§కహం కహాణాఅఅణామహేఆణుబన్ధమణోహరం ఖు నాడఅం.

---

† నాట్యసామగ్రీంసమగ్రీకర్తుం విలంబితం సజ్జీకృతా ఖ ల్వేషా. కేన పునా రూపకేణ ప్రయోగ ముపక్రమ్యతాం?.

‡ నిగూఢార్థం ఖ ల్వేత చ్ఛేకానాం వచనం ప్రతిభాతి కీదృశ ముత్తరం నిరూపయ త్వార్యః?

§ కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం.?

సంస్కృత మాశ్రిత్యేతి. పత్రికాగతస్య స్వభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి పఠతి. వచి రయం చౌరాదికః.

నాళికాఖ్య మంగం వక్తుం బహిర్లాపాం ప్రహేళికా మాహ—

తేజ ఇతి. నాళికాలక్షణే సోపహాసవిశేషణం కృతాకృత మితి హృదయం. అత ఏవోక్త మేషా నిగూఢార్థా నాళికేతి. ౧౦

ణిగూఢత్థ మితి. ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం. అత్ర కథ మిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ

†పఅవోవపదంకిఅం తస్స రణ్ణో ణామ కహం జాఅంతి పుచ్ఛీఅది.

సూత్ర:—ప్రియే! శ్రూయతాం.—

తం సుజాతం సముద్వీక్ష్య క్షోణ్యాం రవి మి వోదితం,
ప్రతాపరుద్ర ఇ త్యాఖ్యా మకరో త్కాకతీశ్వరః. ౧౧

అన్యచ్చ.—

విష్ణో ర్వీరైకవీరస్య కాకతీయకులే స్థితం,
అవతార మముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే. ౧౨

నటీ:—‡లోఆణం కణ్ణజుఅళస్స భాఅహేఏణ ఏద ణామజుఅళం సుణీఅది. చిరస్స ణట్టవిజ్జాణువటణ ఫళిఅం జేణ లోఅమంగళం కాకఇణరిదచరిఅం అహిణీజఇ.

*[ఏతన్నాట్యప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనా దవలగితం ద్వితీయం.]

సూత్ర:—అహో! ప్రజ్ఞాసంవాదో౽య మాయుష్మత్యాః!, య దియం కవీనాం ప్రశ్నో త్తరమాలికా.

---

†ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాత మితి పృచ్ఛ్యతే.
‡లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేన ఏతన్నామయుగళం శ్రూయతే. చిరస్య నాట్యవిద్యానువృత్తేః ఫలితం యేన లోకమంగళం కాకతినరేంద్రచరిత మభినీయతే.

కథం జాత మితి పృ తే, చ్ఛ్వ అత్ర కథంశబ్దః కారణవాచీ; 'కారణే౽పి కథం తర్కే విస్మయే సంపదుద్భవ' ఇతి భావప్రకాశవచనాత్.

సూర్యసదృశత్వా త్ప్రతాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాతే త్యుత్తర మాహ— త మితి. ౧౧

వీరావతారత్వా ద్వీరరుద్రసంజ్ఞా౽పి సమభూ దిత్యాహ— విష్ణో రితి. ౧౨

లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయే నైత న్నామయుగళం శ్రూయతే.

అథావలగితస్య ద్వితీయం భేద ముదాహరతి— చిరస్యేతి. ప్రకృతకార్యం నాటక ప్రయోగరూపం.

అహో ఇతి. ప్రతాపో౽ంక శ్చిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథో క్తస్య.

యథా కిల,—

కిం లోకశ్రవసో ర్భాగ్యం మంగళశ్రవణం ముహుః?,
కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతం?.
* [ఏత త్ప్రశ్నోత్తరమాలారూప ముద్ఘాత్యకం.]

నటీ:—

‡ అయ్య $ పరివట్టణేణ సవ్వం సఘటిఅది.

సూత్ర:—ఆర్యే!

త్వయా దారై రుదారశ్రీ ర్నాట్యసంప దియం మమ,
ప్రబంధలక్ష్మీ రీత్యేవ విదర్భఫణితిస్పృశా. ౧౩
*[ఏష మిథస్స్తోత్రరూపః ప్రపంచః]

నటీ.— † ఏఆరిసగుణమహగ్ఘపఆవరుద్దచరిఅం అహికరిఅతో తస్స కఇణో సంపుణ్ణో సరస్సఈపసాదో.

సూత్ర:—ఆర్యే! ఏవమేవ న న్వేషా కవిభారత్యో ర్వాక్కేళిః.

యథాకిల —

మాత! ర్భారతి!, వత్స!. కిం?, తవ కృపాం యాచే, ఽద్య కిం ప్రస్తుతం?

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాదృశగుణమహార్ఘప్రతాపరుద్రచరిత మధికుర్వత స్తస్య కవేః సంపూర్ణ స్సరస్వతీప్రసాదః. ౨౧

ద్వితీయ ఉద్ఘాత్యకభేదోఽయ మిత్యాహ—ఏ తదితి.

మిథస్స్తోత్రమాత్ర మపి ప్రపంచలక్షణం. మత్వాఽఽహ— అర్యేత్యాదినా.

త్వయేతి. దారైః కళత్రేణ. 'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః. విదర్భకవిప్రియా ఫణితి ర్వైదర్భఫణితిః, తత్స్పృశా రీత్యా వైదర్భ్యా. ౧౩

కవిభారత్యో రుక్తిప్రత్యుక్త్యో స్త్రిరావృత్తిరూపాం వాక్కేళి మాహ—మాతరితి. అత్ర మాతృశబ్దేన కవే ర్భారత్యాం భక్తివిశేషో

$ 'పరిణత్తణేణ' (పరినర్తనేన.) ఇతి పాఠాన్తరమ్.

జిహ్వే! కాకతివీరరుద్రనృపతే స్తోత్రాయ సన్నహ్యతి,
జ్ఞాతం తే విహరంతు వా గ్లహరయ స్సంధ్యానటద్ధూర్జటి
త్వంగన్మౌళితరంగిణీకలకలారంభప్రియంభావుకాః. ౧౮
*[ఏషా ఉన్యోన్యసంలాపరూపా వాక్కేళిః.]

నటీ —†అమ్హాణం ఈరిసణరిందచరిదాణుఉలో ణట్టాడంబరో హోఇ ణవేత్తిసజ్ఝసేణ వేవఇ మే హిఅఅం.

సూత్ర. —(కించిత్ సాసూయం) ఆః కిముచ్యతే?. నిరవద్యా నను మన్నాట్యవిద్యాసామగ్రీ?. కీదృశీ పున స్తవ గీతయోగ్యతయా భవిష్యతి?,

† అస్మాక మీదృశనరేంద్రచరితానుకూలో నాట్యాడంబరో భవతి నవేతి సాధ్వసేన వేపతే మే హృదయమ్.

వత్సశబ్దేన తస్యా స్తస్మి న్వాత్సల్యాతిశయ శ్చ సూచ్యతే. కవిరాహ— తవేతి. భారతీ ప్రయోజనం పృచ్ఛతి— అద్యేతి. కవి స్తదాహ— జిహ్వేతి. భారతీస్మరణ మభినీయైవాహ— జ్ఞాతం త ఇతి. ప్రార్థనానిమిత్త మితి శేషః. సంధ్యానటద్ధూర్జటీత్వంగన్మౌళితరంగిణీకలకలారంభస్య సంధ్యాతాండవప్రవృత్తఖండపరశుదోర్ధూయమానజటాజూటవిజృంభమాణజాహ్నవీకల్లోలకోలాహలస్య ప్రియా భవం తీతి ప్రియంభావుకాః, తత్కల్పా ఇత్యర్థః. 'కర్తరిభువః' ఇతి ఖుకఞ్ప్రత్యయే ముమాగమః. వాగ్గ్లహారయో వాగ్వైఖర్యః, విహరంతు ప్రవర్తంతాం. యది జ్ఞాత మిత్యేకం వాక్యం, తదా 'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి నియమా ద్వాక్యాంతరవర్తిపదస్య నిమిత్తత్వాయోగా త్పదా త్పరస్య యుష్మదో విధీయమానః 'తేమయా వేకవచనస్యే'తి తయా దేశో న స్యాత్. ౧౮

అమ్హాణమితి. సూత్రధారః స్వసామర్థ్య మావిష్కుర్వన్నాహ— కించిదిత్యాది. ఆః కోపే, ననురవధారణే, యోగ్యతయా సామర్థ్యేన కర్త్రా?.

నటీ:—సంగీదసారస్సమహణ్ణవో ఉవ్వేళ్ళఇ. అవహాణజాణపత్తం ఆరో
హదు అజ్జో.

*[ఏతదన్యోన్యవాక్యాధిక్యాదధిబలమ్.]

సూత్ర:—చిరమవహితఏవాస్మి నన్వియముపక్రమ్యతే ధ్రువా?.
*[నటీకర్తృకధ్రువాగానప్రతిజ్ఞావచనం సంభ్రమోదిత మితి గణ్డమ్.]

నటీ:—(సస్మితమ్) ‡ కహం అజ్జో ధువం గాఅఇ?

సూత్ర:—అయి! కథ మర్ధోక్త ఏవ త్వరా నాట్యవిద్యేతి శేషం
న జిఘ్రతి.

* [ఏతదుక్తస్యాన్యథాయోజనరూప మవస్యందితమ్.]

ఆర్యే! నూనం ధ్రువాగానోత్సుకం తవ చేతః. తదారభ్యతాం
గీతిః.

నటీ:— (తథాకరోతి)

---

† సంగీతసారస్య మహార్ణవ ఉద్వేల్యతే. అవధానయానపాత్ర మారోహ త్వార్యః.
‡ కథ మార్యో ధ్రువాం గాయతి?.

నటీ స్వసామర్థ్యాధిక్య మావిష్కరోతి—సంగీదేతి. సంగీతసారస్య మహార్ణవ ఉద్వేల్యతే ప్రవర్ధ్యతే, అవధానయానపాత్ర మారోహ త్వార్యః, అవహితో భవేత్యర్థః.

అతఏవ వాధిబల మిద మిత్యాహ—ఏతదితి. చిరమిత్యాది గండాంతం స్పష్టమ్.

సూత్రధారవాక్యం విడంబయతి—సస్మిత మితి.

కథ మార్యో ధ్రువాంగాయతి. ధ్రువా నాట్యవిద్యేతి మే వివక్షితం. తదర్ధోక్తఏవ త్వ మన్యథానున్యస ఇత్యాహ—అయీతి. త్వరా కర్త్రీ.

ధ్రువాగానోత్సుక మితి. అన్యథా త న్మయి నారోపయే దితి భావః.

‡లచ్ఛీసరస్సఈ అ ఇమా ధవలిఅభువణంతరా విరాఅంతీ,

విలసంతకువలఅసిరీ రాఅస్స పసాహణం కుణఇ. ౧౫

సూత్ర:—(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్.)

గాఢాలింగనసమ్మర్దప్రత్యక్షరగళత్సుధాం,

ధ్రువాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రైకామృతవర్షిణీమ్. ౧౬

*[ఏవ రసవశాదసంగతార్థవ్యాహారరూపో ఉసత్ప్రలాపః.]

‡ లక్ష్మీ స్సరస్వతీ చే యం ధవళితభువనాంతరా విరాజంతీ,

విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్ఞః ప్రసాధనం కురుతే. ౧౫

నటీ రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రవృత్తాం ధ్రువాం గాయతి—లచ్ఛీతి.ఇమా ఇయం లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, శౌక్ల్య నిమిత్తత్వనిబంధనేన యశసా ధవళితాని భువనాంతరాణి లోకాంతరాణి యస్యాస్సా తథోక్తా విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసదుర్వీమండలశోభా చ, రాజ్ఞో నృపస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇయం సరసీ, ధవళితం కాలుష్యాపగమేన నిర్మలీకృతం భువనాంతర ముదకమధ్యం యస్యాస్సా తథోక్తా, విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసన్నీలోత్పలసంపత్తిశ్చ, రాజ్ఞశ్చంద్రస్య, ప్రసాధనం కరోతి. రూపకేషు తావన్మార్గాభినయేన ప్రావేశికీప్రభృతయః పంచధ్రువాః ప్రయోక్తవ్యాః. తదుక్తం. 'ధ్రువాః పంచ ప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి. తత్రేయ మంతరా నామ ధ్రువా. తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే.—'సర్వాసా మంతరా వస్తురసాదివశకల్పితా. అంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజనీ'తి. విశేషాంతరాణి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభయా దిహ న లిఖ్యంతే. ౧౫

రసప్రయుక్తం ప్రలాప ముదాహరతి—గాఢేతి.పూర్వం శ్రోత్రయో రేకం ముఖ్య మమృతం వర్షతి తాచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం, సంప్రతి గాఢాలింగనసమ్మర్దేన ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షాసదృశా దశేషా దపి వర్ణా ద్గళత్సుధాం సతీం ధ్రువాం సర్వాంగే కరోమి.* ౧౬

నటీ:—(సోపహాసం.)— † సుఉమారా క్ఖు ఏసా అయ్యస్స ణిద్దఆలిం
గణవేల్లణం ణ సహఇ.
* [ఏష హాస్యలోభకరో వ్యాహారః.]

సూత్రం—(సవ్రీడం.)—

రసాస్వాదేన తరళా యే మాద్యంతి విపశ్చితః,
త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాళవః. ౧౭

* [ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా న్మృదవమ్.]

నటీ:—‡ అయ్యో అణంతరకరణిజ్జం ణిరూవేదు.

సూత్ర:—న న్వియ మిదానీం సభాపతి ర్దేవ స్స్వయంభూ రుపశ్లోక్యతే.

సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతేః,
రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగ్రహకారిణః. ౧౮

---

† సుకుమారా ఖ ల్వేషా ఆర్యస్య నిర్దయాలింగనక్షేపణం న సహతే.
‡ ఆర్యోఽనంతరకరణీయం నిరూపయతు.

సూత్రిణోఽసత్ప్రలాప ముద్ఘాటయితు మాహ— సోపహాస మితి. సుకుమారా ఖల్వేషా ఆర్యస్య కర్తు ర్నిర్దయాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితి యావత్, నసహతే. 'క్షిప ప్రేరణ' ఇత్యస్య ధాతోః 'క్షిపే ర్వేల్ల' ఇత్యాదినా వేల్లాదేశః. ౧౭

దోషం గుణీకరోతి—రసేతి. తరళా రసలోలా, యే విపశ్చితో విదగ్ధాః, రసాస్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తఏవ లోకే భావుకా శ్చర్వణనిపుణా స్సంతో హృదయాళవ స్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాళుజన్యతరస్యా' మిత్యాళుచ్ప్రత్యయః. 'యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశా ద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్మయీభవనయోగ్యతా, త ఏవ హృదయసంవాదభాజ స్సహృదయా, ఇత్యభినవగుప్తాచార్యాః.

సూత్రధారోఽనంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వక మాచరతి—నన్విత్యాదినా. సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతే రర్ధాంగజానే రిత్యర్థః. ౧౮

(నేపథ్యే). భోః! సత్యం సత్యం!!. సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతి రేవాయం రుద్ర ఇతి.

సూత్ర:—(సహర్షమ్) కథ ముపక్రాన్త మేవాస్మద్వాక్యానుగుణ్యేన ప్రస్తుత స్యానుగుణం కుశలైః కుశీలవైః. యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణనా యోద్యతయో ర్వైతాళికయో ర్వచన మిహోపక్షిప్యతే.

* [అయం కథోద్ఘాతః. ఇద మేవ గుణవర్ణనా ప్రవర్తకం చ.]

(పురోఽవలోక్య) కథ మేతౌ వైతాళికా విత ఏ వాభివర్తేతే.

*[ఏషోఽయ మిత్యుపక్షేపా త్ప్రయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్.]

తదేహి!. ఆవా మప్యనంతరకరణీయాయ సజ్జీభవావః.

(ఇతి నిష్క్రాంతౌ.)

* [ఇతి సమగ్రాంగా ప్రస్తావనా].

విష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకలూతకౌ వైతాళికౌ.)

అత్ర సర్వాంగవ్యాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరరుద్రవిషయార్థాంతర స్యానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవలంబ్య వచన ముపక్షిప్యతే— నేపథ్యఇతి.

ఉక్త మర్థ ముద్ఘాటయతి— కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. 'భూమికాభి రనేకాభిః కర్ణవాగంగచేష్టితైః, యథాప్రకృతిసంధాన కుశలాస్తే కుశీలవాః' ఇతి లక్షణాత్.

అతఏ వాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయ మితి.

ఏతచ్ఛబ్దోపక్షేపేణ ప్రయోగాతిశయ ముదాహరతి—కథ మేతావితి. వైతాళికలక్షణం తు భావప్రకాశే—'తత్తత్ప్రహారకయోగ్యై రాగైస్తత్కాలవాచిభి శ్శ్లోకైః, సరభస మేవ వితాళం గాయ న్వైతాళికో భవతీతి. ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదౌ విష్కంభం కుర్యా దితి మత మవలంబ్య ప్రస్తావనావృత్తస్య వర్తిష్యమాణస్య చ వీరరుద్రచరితస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్ర

ప్రథమః—(సహర్షమ్)

యోఽయం జాతస్త్రిలోకీప్రథితసుచరితే కాకతీయాన్వవాయే
యస్మై శ్రేయాంస్యజస్రం వితరతి భగవాన్ దేవదేవస్స్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వపృథ్వీపతిముకుటమణిశ్రేణికేళీవయస్యా
సోఽయం భూపాలమౌళిర్జయతి గుణమహాన్ రుద్రదేవో నరేంద్రః.

* [స్వయంభూదేవశ్రీర్యోవితరణరూపబీజన్యాసాదుపక్షేపోఽంగమ్.]

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే!

యో రుద్రో రజతాచలే స్థితిమగాదర్ధాంగనారిః పురా
సోఽయం సంప్రతి కాకతీశ్వరకులే సర్వాంగనారి స్థితః,

ద్వయప్రయోజితం శుద్ధవిష్కంభముదాహరతి— తతః ప్రవిశత ఇత్యాదినా.

ఇతః పరం స్వప్నోపదేశపర్యంతో వృత్తకథాభాగః. తత్రోపక్షేపముదాహరతి—యోఽయమితి. మణిమకుటశ్రేణ్యాః కేళీవయస్యా క్రీడాసఖీ, సర్వైరపి భూపాలైరస్యాజ్ఞా శిరసా ధార్యత ఇతి భావః. యోఽయమిత్యత్ర తేదంశబ్దః ప్రసిద్ధిమాత్రపరో న తు యచ్ఛబ్దాపేక్షితార్థబోధకః. అన్యథోత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగానుపపత్తేః. యతోఽనువాదవాక్యగతయచ్ఛబ్దసన్నిహితానాం తదేతదిదమదసాం ప్రసిద్ధిపరత్వం, ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్ఛబ్దసన్నిహితానామేతదిదమదసామపి తథైవ లోకవేదయోః ప్రయోగదర్శనాదిత్యాది బహుధా ప్రపంచితమస్మన్మహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరిణైకావళీతరళే. అత స్సోఽయమిత్యత్రాప్యేవమేవ ద్రష్టవ్యమ్. ౧౫

పురా కిల కాకతికులసంభూతే గణపతినామ్ని మహారాజే దుహితృమాత్రసంతానే కదాచిద్దైవయోగేన కాలపరిపాకముపేయుషి తన్మహిషీ రుద్రదేవీ నామ రాజ్ఞీ బహూని వర్షాణి తద్రాజ్యమకంటకం పరిపాల్య పరిణతా సతీ దౌహిత్రే ప్రతాపరుద్రే రాజ్యధురాం నిదధే. తామిమాం కథాం మనసి నిధాయాహ—యో రుద్ర ఇతి. అర్ధాంగం నారీ యస్యాసావర్ధాంగనారిః, సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వజ్ఞాపనాన్నద్యృత'

స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా
న్యాసన్ వైరిపురాణి చిత్ర మధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౦

ప్రథమః:—సఖే! సాధు సమర్థితమ్!. అన్యథా కథ మస్తై మహారాజాయ స్వప్నే కులగురుసదృశీ స్స్వయంభూదేవ స్తాదృశీం శ్రేయస్సంగ్రహకారికా ముపదిష్టవాన్ ?.

*[స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహూకరణా త్పరికరః.]

ద్వితీయః—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్) కథ ముపగతం రాజరహస్యం వయస్యేన?.

ప్రథమః—సఖే! కస్య వా న విదిత మిదం? యత్సర్వస్మి న్నపినిజనగరే మహోత్సవ మాదిశతా రుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయా స్స్వప్నోపదిష్టాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంత ఏవ.

*[కులదేవతాప్రసాదరూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన పరినిష్పత్తేః పరిన్యాసః.]

శ్చేతి కబభావపక్షే 'గోస్త్రియో రుపసర్జన' స్యేతి హ్రస్వః. సర్వాంగేన నారీ సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః. తత్పురుషత్వాత్పరవల్లింగతా. అథవా అత్రాపి బహువ్రీహిః. ప్రక్రియాఽపి పూర్వవ దేవ. అవతారభేదా దాకారభేదేఽపి తస్మిన్ రుద్రే పౌరుషభేదాభావో నాశ్చర్యావహ ఇత్యాహ—స్థాన ఇతి. య ద్యతః విషమావలోకనం తృతీయదృష్టిః,అన్యత్ర క్రోధదృష్టిః,తస్య కళామాత్రేణాంశమాత్రేణ, వైరిపురాణ్యసురనగరాణి 'స త్రిపుః పురో భిత్త్వేభ్యో లోకేభ్యోఽసురాన్ప్రాణుద' తేతి శ్రుతే రితి భావః. అన్యత్ర శత్రునగరాణి,స్థానే, యుక్తమిత్యర్థేఽవ్యయం. కైలాసవాసినో రుద్రస్య కంఠే విషం కాకతికులపాలిన స్త్రీరూపస్య ఖడ్గే విషమితి మహ దేత దద్భుతమిత్యాహ— చిత్రమితి. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః' ఇతి భావః. ౨౦

అథ వక్ష్యమాణకథాభాగే పరికర ముదాహరతి—సఖ ఇత్యాదినా. సంగ్రహకారికాం సంగ్రహశ్లోకమ్. రుద్రనరేశ్వరేణ రుద్రదేవ్యా, స్త్రీత్వేఽప్యపి పుంస్త్వేన నిర్దేశస్స్వయమేవోపపత్తిం వక్ష్యతి.

ద్వితీయః:—అహో నిరంతరప్రసాదోన్ముఖతా దేవస్య!. యథా కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాం స్యుత్తరోత్తర మనుబధ్యంతే.

* [ఏత ద్బీజస్య శ్రేయోనుబంధరూపగుణఖ్యాపనా ద్విలోభనమ్.]

తదస్మి న్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖండలం చల మర్తిగండ ముపశ్లోకయితు మావయో రయ మేవావసరః. త దేహి రాజకులం ప్రవిశావః.

ప్రథమః.—వయస్య! సాంప్రతం పురోధఃప్రముఖా నమాత్య వృద్ధా నపి పురస్కృత్య కల్యాణస్వప్నక్రమం మీమాంసమానో నృపతి రభ్యంతరాస్థానీ మధితిష్ఠతి. త దావా మపి తావ దితో గత్వా యథావసరం ప్రతీక్షావహే.

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథమో౽ఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).

రాజా:—(సహర్షాతిశయమ్). అహో ప్రసాదాతిశయః పరమేశ్వరస్య!.

సోమార్కాభిజనం త మద్య జయతి శ్రీకాకతీయాన్వయః
పాతివ్రత్య ముపైతి సాంప్రత మమీ ష్వస్మాసు విశ్వంభరా,

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు, అనుబధ్యంతే అవిచ్ఛేదేనసంబధ్యంతే. మహీయసి మహే మహోత్సవే, ఉద్దండపురుషఖండనో వీరప్రకాండక శ్చలమర్తిగండ ఇతి బిరుదశబ్దేనోచ్యతే.

వయస్యేతి. మీమాంసమానో విచారయన్. ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంక మారభతే.—తత ఇతి.

హర్షానుభావం ప్రియభాషణ మాహ—సోమేతి. అభిజనో వంశః, తం ప్రసిద్ధం, అమీ ష్వేవ మనుగ్రహపాత్రే ష్వితి భావః. అజో బ్రహ్మా, నిజదోఃప్రసూతిం, క్షత్రజాతిం 'రాజన్యోమనుష్యాణా' మితి

అస్మాభి ర్నిజదోః ప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మన్యతే
యత్తత్రత్య మపాదిశ త్కులపతి ర్దేవ స్స్వయంభూ స్స్వయం. ౨౧
పురోధసః.—మహారాజ! భవాదృశా ఏవ పర మర్హన్తి తాదృశ
మహిమ్నో దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కి మత్రాభినవం? పుత్రా
ణాం హితోపదేశాధికారః పితు రేవ. యదిత్థం కథయంతి తద్విదః—

సైవో మాచేతినిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథా మగాత్,
తవ మాతా శివా సాక్షా ద్దేవో గణపతిః పితా. ౨౨

మంత్రిణః —ఏవ మేవైతత్. అన్యథా కథ మీశ్వరప్రసాదా
దృతే నిరంకుశం స్త్రీవ్య క్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుష శం
భునా గణపతిమహారాజే నాభ్యంతర స్యానుభవమహిమ్నః సదృశ

తన్యా బాహ్యజత్వ శ్రవణాత్. కుత ఇత్యత ఆహ యదితి. ౨౧
రుద్రాంబాయాః పితరౌ సోమాంబాగణపతిదేవౌ. తయో
రుమామహేశ్వరాత్మకత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారా
జయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి. అతో హితోపదేశో యుజ్యత ఏవే
త్యాహ—అథ వేత్యాదినా.

సైవేతి. సైవ తవ మాతా ఉమాచేతినిర్దిష్టా సతీ, లోకై రితి
శేషః. సోమా చేతి ప్రథాం ప్రసిద్ధి మగాత్. పరస్పరసముచ్చయా
ర్థౌ చకారౌ. పితా గణపతిస్తు, సాక్షా త్ప్రమథాధిపః శివో దేవ ఇతి
తత్ప్రసిద్ధి శ్శివయో శ్చ తాదాత్మ్య మితి భావః. ౨౨

అథాముష్యా భవిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభావ్య మహారా
జో దుహితరం పుత్ర ఇతి వ్యవహృతవా నిత్యాహ—ఏవ మితి. అభ్యం
తర స్యానుభవమహిమ్నః, దుహితృభావిమాహాత్మ్యగోచరాయా
అంతఃకరణవృత్తే రిత్యర్థః. అత ఏవాహ తత్రభవాన్ కవికులశిరోమ
ణిః కాళిదాసః— 'సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మం
తఃకరణప్రవృత్తయః' ఇతి. అత్ర దుహితరి, తదనుగుణా వ్యవహారాను
గుణా, రుద్ర ఇతి పుంస్త్వేన సమాఖ్యే త్యర్థః. ప్రాచా మియం శైలీ
య దయం లింగవ్యత్యాసేన నిర్దేశ ఇతి. యథా స్త్రీవ్యక్తౌ శిఖండీతి
పుంస్త్వేన వ్యవహారః, యథా చేంద్రం పుమాంస మపి శ్రుతి రేవ సుబ్ర
హ్మణ్యేతి స్త్రీత్వేన నిర్దిశతి, తథా చ షడ్వింశబ్రాహ్మణమ్—'సుబ్రహ్మ

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ రుద్ర ఇత్యాఖ్యా.

పురో—(సకౌతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వాప్నవదేశపరిపాటీ ?.

రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.—

> కదాచిత్కల్యాణే రజనిసమయే స్మేరవదనం
> పురః ప్రాదుర్భూతం స యువతివపు స్సాక్షనిటలం,
> స్రవంతీచంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్య కిమపి

ణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యో మితి స్త్రియ మివ త్రిరాహ్వేతి. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

స్వాప్నవదేశక్రమ మాదరవశాత్ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయతి—రాజేతి.

కదాచిదితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళే రజనిసమయే స్మేరవదనం ప్రసాదోన్ముఖత్వాత్. సయువతివపు రర్ధాంగజాని రిత్యర్థః. సాక్షనిటలం, ఫాలలోచనసహిత మిత్యర్థః. ఉభయత్ర బహువ్రీహిగర్భబహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో' రితి షజంత స్సాక్షశబ్దః. స్రవంతీ మందాకినీ. కిమపి వక్తుమశక్యం వస్తు, ప్రేక్ష్య. హారశబ్దేన చిరంతనతటాకోదకాచ్ఛాదితహారిత్ద్రవ్య ముచ్యతే. తదుత్సార్యమాణమపి స్వచ్ఛందతో ముహు రుదక మాచ్ఛాదయతీతి స్వచ్ఛందవ్యవహారో లక్ష్యత ఇత్యుక్తమాచార్యై రుద్భిదధికరణే. ఏవ మత్ర సంభ్రమేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రమో లక్ష్యత ఇతి వదామః. తేన హఠోత్థానం సంభ్రమోత్థాన మితి వేదితవ్యం. స్వప్నే దేవతాదిదర్శనే ఫలం దైవజ్ఞవల్లభే.—'సుగంధపుష్పాక్షతపూర్ణకుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రమహీపతీనాం, ఉద్యద్దినేశేందుసుహృత్సురాణాం సితద్విజాదర్శసువాసినీనాం. సువర్ణధాన్యాబ్జఫలేగ్రహీణాం భక్ష్యాన్నరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శనశ్రేష్ఠ ముశంతి సంత స్స్వప్నే మృతానాం చ సుచేష్టితానామ్.' ఇతి. అభజ మిత్యనద్యతనే లఙ్. తేన చతుర్థయామా దర్వాచీన స్స్వప్న ఇతి సూచ్యతే. తత్ఫలస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిరూపస్య, విజయయాత్రయా ద్విత్రమాసవిలంబసంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతిమతే స్వప్నాధ్యాయే—'స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ విపచ్యతే,

స్వయంభూదేవోఽపావయ మితి హర్షోత్థాన మభజమ్. ౨౩

అనంతరం స్వప్నశేషః.—

వపుషా తం నమస్కృత్య స్తువన్ సూనృతయా గిరా,
స్వామినే కాకతీయానాం రత్నాపణ ముపాహరమ్. ౨౪

చామరగ్రాహిణీ.—† అహో దేవస్స అణుసంధాణం జం సివిణే వి కుళసామిణో సమారాహణం.

పురోధసః—కి ముచ్యతే?. ఆవిష్టభక్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాకతీయనరదేవాః. తతః.

రాజా.—

శయ్యాశిరస్స్థానకృతస్య పూర్ణకుంభస్య తోయైః పరికల్ప్య పాద్యం

---

† అహో దేవస్య అనుసంధానం. యత్స్వప్నేఽపి కులస్వామినః సమారాధనమ్.

ద్వితీయే చాష్టభి ర్మాసై స్త్రిభి ర్మాసై స్తృతీయకే. అరుణోదయవేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్, గోవిసర్జనవేళాయాం సద్యస్స్వప్నఫలం భవే' దితి. ౨౩

వపుషా నమస్కృత్య సాష్టాంగం ప్రణమ్యేత్యర్థః. 'సత్యం ప్రియం చ వచనం య త్తత్సూనృత ముచ్యతే.' నృతే ర్మూలవిభుజాదిత్వాత్కః ప్రత్యయః 'అన్యేషామపి....' ఇతి సో ర్దీర్ఘః. ౨౪

ఆవిష్టం భక్తి ర్యేషా మితి లింగసామాన్యే నపుంసకపూర్వపదో బహువ్రీహిః. స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాత్ 'అప్రియాదిషు' ఇతి నిషేధేన 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావప్రతిషేధప్రసంగాత్. అతఏవాహ వృత్తికారః—'దృఢభక్తి రిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వా త్సమాధేయ' మితి. భోజరాజస్తు—'కర్మసాధనస్యైవ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠో న భావసాధనస్య. దృఢభక్తి రిత్యాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కశ్చిద్విరోధ' ఇత్యాహ. ప్రపంచితం చైతత్ప్రాచ్యైస్సంజీవన్యాదౌ తత్ర తత్రేత్యస్మాభి రుపరమ్యతే. తస్మా దత్రాపి స్త్రీపూర్వపదో వా బహువ్రీహి రనుసంధేయః.

శయ్యాశిరస్స్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం, తదుక్తం స్మృతి రత్నావళ్యాం—'మాంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్స్థానే

అతీందుసారై ర్మణిభిః కిలాహ మపూజయం దైవత మస్మదీయం.

అథ చ.—

విభు స్స్వయంభూ రవద చ్ఛుచిస్మితాం
గిరం స్వవామార్ధవధూపలాలితాం,
స్పృశన్కరేణా భయదానశాలినా
కృతాంజలిం మాంవినయానతాననమ్. ౨౬

యతిమల.—

ఉన్మస్తకై ర్మధ్యమలోకభాగ్యై
స్తపోవిశేషై రనఘైః పృథివ్యాః,
సమ్యక్ఫలై స్స చ్చరితైః ప్రజానాం
ప్రతాపరుద్రో యమిహావతీర్ణః. ౨౭

విధాయ చ, వైదికై ర్గాయకై ర్మంత్రై రత్యూం కృత్వా స్వపే న్నిశి'ఇతి. అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః, స్వప్నే దేవతార్చనే 'సుర పూజోత్సవ సేవా నైవేద్యం నృత్తగీతవాద్యం' చేత్యాదినా దైవజ్ఞవల్లభోక్తం మహాఫలం ద్రష్టవ్యం, మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధౌ— 'సువర్ణకుసుమై ర్దివ్యై ర్మణివిద్రుమవిస్మృతైః, రాజతై రత్నసంభూతై రథవా చిత్రవస్త్రకైః. యే௨ర్చయంతి హరం భక్త్యా నరా స్తే స్యు గ్గృహేశ్వరా'ఇతి. ౨౫

పూజానంతరవృత్త మాహ.—విభు రితి. స్వవామార్ధవధూప లాలితాం పార్వత్యా௨నుమోదితాం, అభయదానశాలినా, ప్రసాద సూచకే నేత్యర్థః. ౨౬

•ఉన్మస్తకై రుల్లంఘితశిరస్కైః, రతిప్రభూతై రిత్యర్థః.' మధ్యమలోకస్య భాగ్యై రదృష్టపరిపాకై, స్తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః, స చ్చరితైః స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితవ్యాపారైః. అత్ర భాగ్యాది నిమిత్తభేదా ద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుంమధ్యమలోకఏవ సమష్టివ్యష్టిభ్యా మాశ్రితః ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్తమధ్యలోకాసంభవా దితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం చాస్మిన్ రాజ్యం శాసతి సస్యాకరాదిసంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధి శ్చ ప్రభవ తీతి ఫలితమ్. ౨౭

వత్స ! కాకతీయకులప్రదీప !

స్వీకృతే పుత్రభావేన దౌహిత్రే ప్రాజ్యమాజ్ఞయా,
అస్మిన్నిధేహి ధౌరేయే గుర్వీ ముర్వీధురా మితి. ౨౮

పురోధసః— (సప్రమోదం) మహారాజ ! కాకతీయకులయోగక్షేమవిధానదక్షిణేన దాక్షాయణీపతినా సాక్షా దేవ మాదిష్టం. తవా ప్యయ మేవ మనోరథః. ప్రియంకర శ్చాయం మహోత్సవః ప్రజానాం. త దారోహతు ప్రాగతిస్పృష్టయౌవరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య భుజశిఖరం సాగరమేఖలా. తత స్తతః.

* [ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః.]

రాజా.— తద్వచన మాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్షవికస్వరలోచనా మేదిన్యపి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా.

చామర.— † మహారాఅస్స హిఅఅం అణువట్టమాణాఏ వసుధరాఏ ఉఇదో ఖు హరిసావిబ్భావో.

* [ఏషా స్వయంభూదేవస్య వచనాకర్ణనేన మేదిన్యా స్సుఖాగమేన ప్రాప్తిః.]

రాజా.— కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవ ఏవ ప్రమాణ మితి తస్యాజ్ఞా మయా శిరసి ధృతా. దేవోఽపి సప్రసాదాతిశయ మవలోక్యాం త్రిష్టితోఽభూత్.

---

† మహారాజస్య హృదయ మనువర్తమానాయా వసుంధరాయా ఉచితః ఖలు హర్షావిర్భావః.

వత్సేతి. రుద్రాంబాయాః పుంస్త్వేన సంబోధనం. ప్రాగ్జన్మకాలే. ధురం వహతీతి ధౌరేయో ధురంధరః, 'ధురో యడ్ఢకౌ' వితి ఢక్. 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః. తత ష్టాప్. ౨౮

సప్రమోద మితి— అస్మిన్నర్థే విప్రతిపత్తేరభావా దితి భావః. తదుక్తం బృహస్పతిమతే.— 'దేవతాశ్చ ద్విజా గావః పితరో లింగినస్తథా, య ద్వదంతి నరం స్వప్నే తత్తథైవ వినిర్దిశే' దితి. ప్రియంకరో తీతి ప్రియంకరః. 'క్షేమప్రియ మద్రేఽ'ణ్చేతి ఖశ్ప్రత్యయః. అతిస్పృష్టం దత్తం.

* [ఇదం మేదినీప్రాప్తిహేతో ర్బీజస్య స్వయంభూదేవస్యోపదే శాంగీకరణా త్సమాధానం.]

మంత్రిణః.—విశ్వప్రియంకరః స్వప్నప్రత్యయః. కింతు కాకతీయనరేం ద్రవృద్ధోచిత మాచార మనువర్తమానస్య దేవస్య నగరనివాస వైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరరుద్రస్య విశ్వరక్షాక్షమే బాహుపరిఘే రాజ్యధురా విశ్రాంతి రితిచ విషాదహర్ష యో స్సీమానం స్పృశ త్యస్మాకం మనః.

* [ఏత త్సుఖదుఃఖహేతుభూతం విధానమ్.]

చామర.—† అచ్చరిఅ అచ్చరిఅం. కుళామచ్చముహేణేవ్వ పవ్వ ఈవల్లహేణ ఏవ్వ ఉవదిట్ఠం.

* [ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభావనా.]

రాజా.—(సహర్షాతిశయం) (అమాత్యా౯ ప్రతి) అయం కాకతీయకుల శ్రీయఃకల్పలతాప్రరోహః స్వయంభూదేవానుగ్రహః సర్వేషా మపి శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

* [ఏష బీజప్రకాశనా దుద్భేదః.]

మంత్రిణః.—య దాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః.

రాజా.—కి మిదానీం కర్తవ్యమ్?.

పురో.—మహారాజ కి మన్యత్ ?. సజ్జీక్రియతాం ప్రతాపరుద్రదేవస్య రాజ్యాభిషేకసంభారః.

* [ఏష బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపో భేదః.]

మంత్రిణః.—దిగ్విజయయాత్రావశీకృతానాం సర్వపార్థివానాం వర్గేణానీతైః సకలతీర్థసలిలైః ప్రకాశితం స్వయంభూదేవప్రసాదం మహాభిషేక మనుభవతు రాజపుత్రః.

---

† ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం! !. కులామాత్యముఖే నైవ పార్వతీవల్లభేన ఏవ ముపదిష్టం.

స్వప్న శేష మాహ— తద్వచన మితి.

స్వప్ననివేదనం నిగమయతి— కాకతీయేతి.

విశ్వేతి—ప్రియంకరాదిశబ్దా అనుపద మేవోక్తాః. ధురంధర శబ్దస్తు నాయకప్రకరణే.

పురో.—ఉచిత మనుమంత్రితం మంత్రిభిః.
రాజా.—తర్హి జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జీక్రియంతాం షడ్విధాని బలాని. అహ మపి సజ్జో భవామి.

* [ఏష ఆరంభః. ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏవ మారంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః.]

(నేపథ్యే) వైతాళికౌ.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవస్య యదిదానీమ్.

లోకాలోకగిరీంద్రకందరతమస్సందోహదర్పాపహం
త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనా న్యాక్రమ్య సంక్రీడతే,
ఇత్యాలోకనకౌతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో
భాస్వా నేష సమగ్రదీప్తి రధునా వ్యోమాగ్ర మారోహతి. ౩౦

అపి చ,—

ఉద్గాయంతి శర న్నిశాకరకరస్తోమత్విష స్త్వద్గుణాన్
క్రీడంత్యో మలయాద్రిచందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,

అయం కాకతీయేత్యాది. స్పష్టం.

షడ్విధాని, మౌలాదిరూపాణి, బలాని. 'మౌలం భృతం సుహృచ్ఛ్రేణీ ద్విష దాటవికం బల' మిత్యమరకోశాభిధానాత్.

అత్ర విష్కంభాదౌ వైతాళికవాక్యోపక్షిప్తస్యాంగవశా దనువర్తమానస్య బీజస్య నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపా త్కించి దుచ్ఛూనత్వలక్షణారంభసంబంధా న్ముఖసంధి రిత్యాహ. ఏవ మితి.

మధ్యాహ్నవర్ణన మారభతే—సుఖాయేతి.

లోకే యత్కించన విప్రకృష్టం వస్తు దిదృక్షవో వృక్షాగ్రమద్రిశృంగం వా రోహంతి. తత్సమాధి మావర్తనవికర్తనస్యాహ—లోకాలోకేతి. సంక్రీడతే, 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధికార స్తమోపహత్వలక్షణ స్తన్నిమిత్తశ్శ్రమ శ్శిథిలో యస్య స తథోక్తః. ఏతచ్చ రాజతేజస ఏవ తద్వ్యాపారోద్వహనా దితి వేదితవ్యం. అతఏవ ఆలోకనకౌతుకీ వేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. తత్ర నిమిత్త ముపాదత్తే. అధునేతి. ౩౦

ఉద్గాయంతీతి—మలయాద్రిచందనలతాకుంజే, దివావిహారదేశ ఇత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'సరితః పులినం వేలా కాంతారారామ

పీత్వా తత్తదుదీర్ణవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రధారాం సుధామ్
వాతాహారతయా ప్రభూత మయశః ప్రక్షాళయంత్యో నిజమ్.

ఇదానీం ఖలుః—

ఆఘ్రాయ కిరణా న్భానో ర్యజురామోద మేదురాన్,
యతంతే కృతిన స్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నికీం క్రియాం. 32

రాజా.—(ఆకర్ణ్య సర్వాన్ ప్రతి) సాధయత యూయ మభిమతాచరణాయ. అహ మపి తావ దభ్యంతరం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచిత ముత్థాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే కల్యాణస్వప్నోనామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(నేపథ్యే)—— †ఇదో ఇదో అజ్జో.

† ఇత ఇత ఆర్యః.

భూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాకిసలయాంచితా. దివావిహార దేశాన్స్యుః' ఇతి. క్రీడంత్యః, నిజరమణ్యైః ఇతి శేషః. తత్తదితి వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఉదీర్ణవర్ణా దుచ్చారితాక్షరా ద్గళితాం, గళంతీ త్యర్థః; 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య' శ్చేత్యత్ర చశబ్దస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్. అతఏవాహ వృత్తికారః—'సుప్తశయిత త్యేవమాదయో వర్తమానే ద్రష్టవ్యాః' ఇతి. ఇద మేవ కవే ర్వివక్షితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్సుధా మిత్యవోచత్. అత ఏవ ప్రత్యగ్రధారా మతిరసా మిత్యర్థః. 31

ఆఘ్రాయేతి—యజురేవామోదః పరిమళవిశేషః తేన మేదురాం, సాన్ద్రా నిత్యర్థః. 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేఽహ్నః' ఇతి శ్రుతేః. 'భంజభాసమిదో ఘురచ్'. ఏతేన భానుకిరణానాం పుష్పసమాధిసిద్ధేః జ్ఞాత్వేత్యస్మిన్నర్థే ఆఘ్రాయేతిపదం బోద్ధవ్యం. మధ్యాహ్నే కర్తవ్యా మాధ్యాహ్నికీ. 'కాలాట్ఠ' గిత్యశైషికః ఠక్ప్రత్యయః. 32

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

చూళికా ముదాహరతి— నేపథ్యఇత్యాదినా.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ— (సహర్షం).చిరాయ యౌవనమతిశయానయా చరితార్థయా జరయాఽనయా సంచరే. యయా దీర్ఘాయుషా ప్రతాపరుద్ర మహాభిషేకమహోత్సవ మనుభవితాస్మి.

* [ఏష మధ్యాహ్నవర్ణనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృతార్థస్య పున రవమర్శా ద్బిందుః.]

అపిచ.—

పదే పదే స్ఖలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,
అవలోక్య హస న్నాస్తే స్వామీ రుద్రనరేశ్వరః. ౧

(సవిమర్శాశ్చర్యమ్.)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీ ర్నూలవేశ్మనః,
యువరాజగృహే సద్య గవాక్షై స్సైర మీక్షతే. ౨

* [ఏష రాజ్యలక్ష్మ్యాః ప్రతాపరుద్రగతాభిలాషా ద్విలాసః.]

(పురోఽవలోక్య) కథ మయం రాజపుత్రపరిచారకో దారక స్ససంభ్రమం మా మభివర్తతే?.

(ప్రవిశ్య) దారకః—† అయ్య! పణమామి.

కంచుకీ:—భద్ర! కల్యాణాస్పదం భూయాః.కి మనుమతం రాజపుత్రస్య దిగ్విజయప్రస్థానం రుద్రనరేశ్వరేణ ?.

దారకః:— ‡ కహం కహం వి అణుమదం.

---

† ఆర్య ప్రణమామి.

‡ కథం కథ మ ప్యనుమతమ్.

తతః ప్రవిశతీతి. నేపథ్య మేవ న రంగం; అన్యథా చూళికాలక్షణ భంగప్రసంగాత్. యౌవన మతిశయానయేతి. అత్రైవ పురుషార్థలాభాదితి భావః. జరయా సంచర ఇతి. 'సమ స్తృతీయాయుక్తా' దిత్యాత్మనేపదం. పురుషార్థమాహ—యయేతి. అనుభవితాస్మి. అనద్యతి నేలుట్.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇతోఽపి జరాయాః శ్లాఘ్యత్వ మేవే త్యాహ—పదే పదఇతి.౧

కంచుకీ:—స్వనామానుగుణ మిదం రాజపుత్రస్య య త్స్వీకృతసాధనం మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయ మేవ జైత్రయాత్రాయా ముత్తిష్ఠతే

దారకః:—†అయ్య! అణణుహూదజుజ్ఝపరిస్సమో జువరాఓ. దుక్కరో ఖు దిఅంతజఓ కహం భవిస్సఇ?.

కంచుకీ:—భద్ర! నిరంకుశాః స్వయంభూదేవప్రవృత్తయః. విష్ణో రవతారః ఖ ల్వయం వీరరుద్రోఽప్యచింత్యమహిమా.

* [ఏవ దృష్టనష్టబీజానుసరణరూపః పరిసర్పః.]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనా ల్లక్ష్యస్య దిగ్విజయయాత్రోద్యమే నాలక్ష్యస్య బీజ స్యోత్పాదనా దుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధిరయం.]

దారకః.— ‡ఏవ్వ ఏదం.

$ అమాణుసో ఖు సో పహావో.

కంచుకీ.—కు త్రేదానీం రాజపుత్రః?.

---

† ఆర్య! అననుభూతయుద్ధపరిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరః ఖలు దిగంతజయః కథం భవిష్యతి?.

‡ ఏవమేతత్.

$ అమానుషః ఖలు స ప్రభావః.

సపాదోపగ్రహమితి. సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదోపస్పర్శరూపో గురునమస్కారః పాదోపగ్రహః. తదుక్తం మనునా.— 'వ్యత్యస్తపాణినా కార్య ముపసంగ్రహణం గురోః,సవ్యేన సవ్య స్స్పష్టవ్యో దక్షిణేన తు దక్షిణః'ఇతి. ఉత్తిష్ఠతే. ఉద్యుఙ్క్తే 'ఉదోనూర్ధ్వకర్మణి' త్యాత్మనేపదమ్.

భద్రేతి. అత్ర పూర్వాంకే స్వప్నదృష్టస్య మధ్యాహ్నవర్ణనయా నష్టస్య చ బీజస్య స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య 'భద్ర! నిరంకుశా'ఇత్యనే నానుసర్పణా త్పరిసర్ప ఇత్యర్థః.

అతఏవాయం ప్రతిముఖసంధి రిత్యాహ—అత్రేతి. ఉద్భేదః ప్రకాశనం, భద్రేత్యాదివాక్యే నేతి భావః.

ఏవ్వమేదమిత్యాది. స్పష్టం. ఇయంచూలికా.

దారకః — † కాఅఈఅకుళదుగ్గాదేవీసమారాహణేణ విఅఅపత్థాణం మంగలం కాఊణ తత్థ హణుమదఅలపేరంతబహిరుజ్జాణే ణివేసిఅఖంధావారో అమచ్చపరివుదో జువరాఓ చిట్ఠఈ. తా అణుజాణీహి మమ తత్థం పత్థాణం.

కంచుకీ:— భద్ర! సాధయ. అహమపి రాజకులం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ)

ఇయం చూళికా.

ప్రవేశకః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణః పరిజనశ్చ.)

ప్రతా.—

కిం రాజ్యేన శమోన్ముఖిం రచయతా తాతం కులాలంబనం
కించాస్మిన్ సముపాహరంతి మహతో దోషాన్బహూన్స్వారయః,

† కాకతీయకులదుర్గాదేవీసమారాధనేన విజయప్రస్థానమంగళం కృత్వా తత్ర హనుమదచలపర్యంతబహిరుద్యానే నివేశితస్కంధావారః అమాత్యపరివృతో యువరాజస్తిష్ఠతి. తదనుజానీహి మమ తత్ర ప్రస్థానమ్.

కిమితి. తాతం శమోన్ముఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్యర్పితేన సతేతి శేషః. కిం న మే కించిత్సాధ్యమస్తీతి భావః. న కేవలమస్మిన్రాజ్యే పితృవియోగాదిష్టహానిరనేకమహాదోషసంభవాదనర్థప్రాప్తిశ్చేత్యాహ—కించేతి. అత ఏవోక్తం మహాభారతే శాంతిపర్వణి భీమం ప్రతి యుధిష్ఠిరేణ.—'అసంతోషోఽప్రమోదశ్చ మదో రాగోఽప్రశాంతతా, బలమోహోఽభిమానశ్చ సముద్వేగశ్చ సర్వతః. ఏభిః పాప్మభిరావిష్టం రాజ్యం త్వమభికాంక్షసీ'తి. నన్వేవం సతి 'యదహ్నా కురుతే కర్మ ప్రజా ధర్మేణ పాలయన్, దశవర్షసహస్రాణి తస్య భుంక్తే మహత్ఫల'మిత్యాదినా రాజ్యమహాఫలప్రతిపాదకమన్వాదివచనవిరోధస్స్యాదిత్యాశంక్య తస్య యుగాంతరవిషయత్వాన్న విరోధ ఇత్యాశయేనాహ.—

ధర్మాద్యేతి. అయం యజ్ఞదానతపోజ్ఞానలక్షణః ఖిలీకృతః సంప్రతి పాదమాత్రావశిష్టత్వాదితి భావః. అత ఏవోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే.— 'కృతాదీనాం వ్యవస్థేయం ధర్మపాదవ్యవస్థయే'తి ఆదిపురాణేప్యుక్తం

ధర్మాధ్వా చ ఖిలీకృతోఽయ మధునా కస్సంచరే దస్ఖలం
స్తన్నేష్టం కిల యావరాజ్య మపి మే బాల్యోత్సవే క్రీడతః. 3

తద్వయం మహారాజభుజపరిఘమసృణితేషు దిగంతేషు విజయయాత్రావినోదేన విహరామహే.

* [ఏత ద్రాజ్యేఽనిచ్ఛాభిధానా ద్విధూతం.]

మంత్రిణః:—రాజపుత్ర! సర్వపథీనయా కాకతీయాన్వయభాగ్యసంపదా త్వాం ధురంధరం లబ్ధ్వా నరేంద్ర శ్చిర మాసక్తాం ధురం శిథిలయితు మధ్యవస్యతి. ఆచార శ్చాయం కాకతీశ్వరాణాం యద్ధౌరేయే పుత్రే శమోన్ముఖత్వం. కులస్వామినా స్వయంభువా ప్యేవ మేవానుశిష్టం. అనతిక్రమణీయా రాజపుత్రేణ గుర్వో ర్గరీయసీ ఖల్వాజ్ఞా. కలికాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠాం నిరోద్ధుం వోఢుం చ మహతీం మహీధుర మవతీర్ణస్య కాకతీయవిష్ణో స్తవ న సాంప్రతం ప్రత్యాఖ్యాతుం.

ప్రతాపః:—(సానురోధం.)

స్వయంభూ స్తాత ఇత్యేతా వీశ్వరా దివ్యమానుషా,

'న విద్వత్తా న శుద్ధోఽర్థో న శుద్ధి ర్మనసః కలా' వితి. అధునా కలికాలే, అస్ఖలన్నప్రమత్తః, కస్సంచరేత్?, న కోఽపి సంచరితుం శక్నుయా దిత్యర్థః. 'శకి లి'ఙ్చేతి లిఙ్. తృతీయాభావాన్నాత్మనేపదం. త ద్యావద్రాజ్యమపి, నేష్టం కిల. కిముత దుష్టం రాజ్య మితి భావః. మసృణితేషు నిష్కంటకీకృతేషు, అతఏవ స్వస్య న ప్రయాణ ఇతి వినయోక్తిః. 3

రాజపుత్రేతి. సర్వా న్పథో వ్యాప్నువంత్యా సర్వపథీనయా. 'తత్సర్వాదే' రితి ఖప్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. 'ధర్మ్యే వర్త్మని సంస్థాప్య ప్రజా వర్తేత ధర్మవిత్, పుత్రసంక్రామితశ్రీశ్చ వనే వన్యేన వర్తయే' దితి వ్యాసస్మరణాత్. గుర్వో ర్దివ్యమానుషయోః, గరీయసీ గురుతరా, పూజ్యతమేతి యావత్. 'ప్రియస్థి' రేత్యాదినా గురో ర్గరాదేశః. కించ ధర్మసంస్థాపనార్థ మేవావతీర్ణస్య విష్ణుమూర్తే స్తవేదం దుష్పరిహార మిత్యాహ—కలికాలేతి. ప్రత్యాఖ్యాతుం పరిహర్తుం.

తర్హి తావ త్స్వయంభూదేవ ఏవ మహారాజోస్తు, పూర్వవ దే

తయో రన్యతరో రాజా యువరాజోఽస్మి సర్వథా. ౪

మంత్రిణః.—.రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతీశ్వరాణాం స్వయంభువి మహారాజే.

* [ఏష ప్రకృతవిషయారత్యుపశమా చ్ఛమః.]

పరిజనః.—

† కాఅఈఅకుళట్ఠవిరో తత్తభవం సఅంభూదేవో ధురం ధారేదు. రాఅఉత్తో ఉణ రజ్జసిరిం అంకే ఆరోవేదు.

ప్రతాప—(సమందస్మితం పరిజన మవలోకయతి)

* [ఏతత్పరిహాసవచోరూపం నర్మ.]

పరి:— ‡ చిరేణ చరిఅత్థా. మేఇణీ సవుత్తా

గోత్తగిరిసిహరణిట్ఠురవిఅడసిలావసఇబబ్బరంగీఏ,

ఖోణీఏ హోదు వాసో బాహుమ్మి పఆవరుద్దస్స. ౫

జహ హరిచందస్స భుఏ జహ రహుణాహస్స బాహుఫలఅమ్మి

కాఅఇలచ్ఛీపఇణో బాహుమ్మి తహా మహీ రమదు. ౬

ప్రతాపః—(సబాహుస్ఫురణమధోముఖ స్తిష్ఠతి.)

---

† కాకతీయకులస్థవిర స్తత్రభవాన్ స్వయంభూదేవో ధురం ధారయతు. రాజపుత్రః పునా రాజ్యశ్రియ మంకే ఆరోపయతు.

‡ చిరేణ చరితార్థా మేదినీ సంవృత్తా.
గోత్రగిరిశిఖరనిష్ఠురవికటశిలా వసతి బర్బరాంగ్యాః,
క్షోణ్యా భవతు వాసో బాహౌ ప్రతాపరుద్రస్య. ౫
యథా హరిశ్చంద్రస్య భుజే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,
కాకతిలక్ష్మీపతే ర్బాహౌ తథా మహీ రమతు. ౬

హాహం యువరాజ ఏవేతి వచనభంగ్యా రాజ్య మంగీకరోతి—స్వయంభూరితి. అరత్యుపశమా ద్విషయద్వేషనివృత్తేః. ఏష శమః. ౪

సబాహుస్ఫురణమితి. పుంసో దక్షిణబాహుస్ఫురణం శుభ

* [ఏషాపరిజనవచనోత్థా ప్రీతి ర్నర్మద్యుతిః.]

మంత్రిణః:—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోత్తమస్య తవ పాణిగ్రహణాయ స్పృహయంతీ రాజ్యలక్ష్మీ ర్విలంబనం న సహతే.

పరి:—†విజ్జావహూణం అహిఅం దఠూణం పఇమ్మి పణఅవిస్సంభం

ఖోణీ లచ్ఛీ అ కహం విలంబిఅం సహఉ జువరాఏ. ౭

మంత్రిణః:—ఇత్థ మేవ.

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగార ముత్సుకా,
ప్రతీక్షతేఽద్య రాజ్యశ్రీ ర్యువరాజసమాగమం. ౮

* [ఏష మంత్రిణాం పరిజనస్య చ వాక్యై ర్బీజానురాగప్రకాశనా త్పరిగమః.]

పరి:—‡ కహం అందరిఓ ఖు ఏసో మహూసఓ దిసావిజఅజత్తాఏ.

* [ఏతద్దిగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనా న్నిరోధః]

మంత్రిణః:—(సావజ్ఞం) కథం చిరయంత్యంధ్రచమూపతయః?, అథవా కిం తైః? వయ మపి న కేవలం మంత్రశస్త్రిః, కిం తు బహుశః సమరావదానారాధితస్వామిన ఏవ.

---

† విద్యావధూనా మధికం దృష్ట్వా పత్యౌ ప్రణయవిస్రంభం,
క్షోణీలక్ష్మీశ్చ కథం విలంబితం సహతాం యువరాజే. ౭

‡ కథ మంతరితః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

నిమిత్తమితి వక్ష్యతే. నర్మవచన మనురాగబీజోద్ఘాటనం.

విజ్జేతి. వధూనాం భర్తృవాల్లభ్య మవలోక్య సపత్న్య స్సముత్సుకా భవంతీతి భావః. ౭

రాజ్యశ్రియో వాసకసజ్జికాసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి. గతార్థమేతత్. ౮

కహ మితి. నిరోధనలక్షణే ఛద్మనేత్యుక్తం తత్కారణమాత్రోపలక్షణ మితి ద్రష్టవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమర మేవాపదాన మద్భుతకర్మ తేనారాధితస్వామినః ప్రసాదితేశ్వరాః.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యా ఖ్యప

* [ఏతన్నిష్ఠురవచనరూపం వజ్రం.]

(ప్రవిశ్య) దౌవారికః:— † జేదు జేదు జుఅరాఓ. ఏదే ఖు చమూవహాఇణో పడిహారభూమి భాఅమ్మి సజ్జీకిఅచఉరంగబలా వట్టంతి.

మంత్రీ:—అచిరం భోః ప్రవేశయ.

దౌవా:—తథా. (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాధిపతిభిస్సహ పునః ప్రవిష్టః.)

సేనాప:—(యథోచితం ప్రణమ్య) స్వామిన్! కాకతీయకులతిలక! సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంతం భవంత మను ప్రాప్తా ఏవ తదనుగ్రహయాలునా కటాక్షేణ నిరీక్ష్యంతాం.

* [ఏతదనునయవచనరూపం పర్యుపాసనం.]

మంత్రిణః:—రాజపుత్ర! త్వర్ణి సమారుహ్యాతాం ప్రతిపక్షని వారణో వారణః. ఆలోక్యంతాం నిరంతరపరిపన్థిప్రమాథిన్యో వరూథిన్యః. ప్రస్తూయతాం సేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసామంతనిజస్థానం ప్రస్థానం.

---

† జయతు జయతు యువరాజః. ఏతే ఖలు చమూపతయః ప్రతీహారభూమిభాగే సజ్జీకృతచతురంగబలా వర్తంతే.

లక్షణ మిత్యాశయే నాహ—ఏతన్నిష్ఠు రేతి.

ద్వారే నియుక్తో దౌవారికో వేత్రధరః. 'తత్ర నియుక్త' ఇతి ఠక్. 'ద్వారాదీనాంచే' త్యైజాగమః.

స్వామి న్నితి. సర్వతోముఖాటోపా సర్వతోదిక్సంభ్రమా వాహిన్య స్సేనాః. శౌర్యోదన్వంత మితి రూపకబలా దుదకసంభ్రమవత్త్వ వద్య శ్చేతి లభ్యతే. అనుగ్రహయాలునా అనుగ్రహీత్రా, కటాక్షేణ,అనుగ్రహణదృష్ట్యేత్యర్థః. 'గృహూ గ్రహణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో రదంతా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగృహి' త్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః. అతో లోపస్య స్థానివత్త్వా న్న లఘూపధగుణః.

రాజపుత్రేతి. పరిపంథిప్రమాథిన్యశ్శత్రుఘాతిన్యః, వరూథిన్య స్సేనాః. ప్రస్తూయతామితి. ప్రస్థానారంభ ఏవ నాసీరై స్సామంతనగరాణ్యాక్రమ్యంత ఇతి సేనాబాహుళ్యం సూచ్యతే.

ప్రతాప.—యథాభిరుచిత మమాత్యేభ్యః.

(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి.)

మంత్రిణః:—

కరోదగ్రేణ మహసా విష్వగాక్రమితుం దిశః,
ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వానివోదయం.

* [ఏత త్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పం.]

(సర్వే యువరాజహస్తినం పురస్కృత్య ససంబాధం కించిత్పరిక్రామంతి.)

సేనాపః:— (సోత్సాహ ప్రణామం)స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పాదాతపాదాహతిదళితమహీరంధ్రనీరంధ్రనిర్య

యథేతి. గంధోపలక్షితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజశాస్త్రే త్రివర్ణికజాతిగజేషు గంధ ఉక్తః.తథా ప్యౌచిత్యా దత్ర క్షత్రియజాతి రుచ్యతే.తదుక్తం—'భద్రశ్రీహరితాళగుగ్గులుశిలాగంధోఽతిశూరోఽరణేనానాశస్త్రనిపాతవేగసహన స్సంబేరమః క్షత్రియః' ఇతి.అత్రిశుభాశుభగంధవిభాగ స్తదభివ్యక్తిస్థానం చ తత్రైవోక్తం—'స్వేదే ద్వారమతే శుభాశుభకరం గంధం సుధీ ర్లక్షయే త్సేవ్యో భూరుహలాజపాటలఘృతప్రఖ్యః ప్రశస్తాహ్వయః, ఏతస్మా దపరో శుభోఽయ ముదిత స్సత్త్వేన రూపేణ యో యుక్త స్సోఽపి మతంగజ స్సముచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే' ఇతి

కరేతి. కరేణో దగ్రేణోద్ధతేన మహసా తేజసా భుజబలే, నేత్యర్థః. అన్యత్ర కరైః కిరణైః ఉదయం పూర్వపర్వతం.

అత్ర మంత్రిణాం వీరరుద్రం ప్రతి రాగప్రకాశవిశిష్టవచనాత్పుష్పం నామాంగ మిత్యాహ—ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన,బీజానుకూల్యే నేత్యర్థః. విశేషబంధో, రాగవిశేషబంధ ఇత్యర్థః.

ధావదితి. పదాతీనాం సమూహః పాదాతం, భిక్షాదిత్వాదణ్. ప్రత్యయః. నిస్సాణరాణో నిస్సాణధ్వనిః. రాణఇతి.యద్యపి 'వశిరణ్యో రుపసంఖ్యాన'మితి కబభావే ఘఞ్ బాధితః. అత ఏవోక్త మమరకోశే—'రణ క్వణ'ఇతి.తథాపి స్రావాదివత్ బాహుళకో ఘఞ్ ద్రష్టవ్యః.

ధూళీజాలాంబుదాంతర్జ్వలదసిలతావిద్యుదుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్నిస్సాణరాణ స్తనితపటపటద్దిక్తటాః ప్రారభంతే
ప్రావృల్లక్ష్మీం ధ్వజిన్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః. ౧౦

(అన్యతో నిరూప్య.)—

బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః
పురందరహరిజ్జయవ్యవసితా స్సహోయోద్ధతాః,
చలంతి చిరమత్సరా శ్శిఖరిణో యథా దంతినో
భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఫక్కణత్ఫణాః. ౧౧

పరిజనః—(విలోక్య సాశ్చర్యం) † మహంతో ఖు ఏసో తిలింగసుభడాణ ముస్సాహో.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

† మహాన్ ఖల్వేష త్రిలింగసుభటానా ముత్సాహః.

ఘటశబ్దాద వ్యక్తానుకరణా 'న్నిత్యవీప్సయో' రితి ద్విర్భావే 'సర్వప్రాతిపదికేభ్య' ఇత్యాచారే క్విప్ కథంచి త్కల్పనీయః. తతో లట శ్శత్రాదేశః. పట దిత్యస్యై వానుకరణత్వే పూర్వావయవస్య తకారాభావ శ్చింత్యః. కరటతటం గండస్థలం. ౧౦

సేనాంగేషు మతంగసన్నాహ మాహ—బలఇతి. చిరమత్సరాః పక్షచ్ఛేదా త్ప్రభృతి ప్రరూఢవైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజ్జయవ్యవసితాః, ప్రాచీవిజయో ద్యుక్తా ఇత్యర్థః. ఇయంతం కాలం తూష్ణీం స్థిత్వే దానీం వైరనిర్యాతనే హేతు మాహ—సహాయోద్ధతా ఇతి. యథా కస్యచి ద్వస్తునో భారాక్రాంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాంతరం తూన్నమతి తద్వ ద్దంతిభారాక్రాంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య కేషాంచి త్ఫణానా మవనమన మితరేషా మున్నమనం ద్రష్టవ్యం. ఫక్కనమత్ర సంకోచః. 'ఫక్క నీచై ర్గతా' విత్యస్మాద్ధాతో ర్లట శ్శత్రాదేశః. అత్ర యథాశబ్దమాహాత్మ్యా దస్య ద్యుపమా ప్రతీయతే. తథా హ్యుపమానభూతానాం పశిష్టశిఖరిణా ముపమేయదంతియూపతయా ఽభ్యూహనా దుత్ప్రేక్షాయాం పర్యవస్యతీత్యుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేయం.

ఉద్యత్తోమరడామరాః ప్రతిపదప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకా
స్స్వైరోద్గీర్ణముసుంఢయః పటుతరాకృష్టధ్వనత్కార్ముకాః,
భ్రామ్యద్భీమగదా స్సముగ్రవిహరత్ప్రాసా స్స్ఫురత్పట్టసాః
ఖేలన్త్యన్ధ్రచమూభటాః సవపుషో రౌద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రిణః.—అహో తురంగతరంగా స్త్రిలింగాధిపతేః!

ఉత్క్షిప్యోత్క్షిప్య పాదా రవితురగశిరస్తాడనా యేవ పూర్వౌ
పాశ్చాత్యాభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవష్టభ్య సంరబ్ధమన్నాం,

పత్తిసంపత్తిమాహ—ఉద్యదితి. తోమరా దండవిశేషాః తైర్డామరా భయంకరాః కౌక్షేయకాః ఖడ్గాః 'కులకుక్షి' త్యాదినా ఢకఞ్ ప్రత్యయః. స్వైరోద్గీర్ణముసుంఢయః స్వేచ్ఛోద్యతదారుమయాయుధవిశేషాః, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుస్తద్విశేషో వా, గదాః ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః, తదుక్తం వృత్తికారేణ — 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర 'ప్రాస్యత ఇతి ప్రాస' ఇతి రౌద్రప్రకారాః రౌద్రభేదాః. తోమరాదీనామభిధానం వైజయంత్యాం — 'తోమరో' స్త్రీ లోహవాళదండః కానూశ్చ సర్వలా. 'వాళంద్విఫలపత్రాగ్రం' 'ముసుంఢీ స్యాద్దారుమయీ వృత్తాయః కీలసంచితా' 'కార్ముకం తు చతుర్హస్తం' 'పట్టసో లోహదండో యస్తీక్ష్ణధారః క్షురోపమః' ఇతి. ౧౨

తురంగసామగ్రీమాహ.—ఉత్క్షిప్యేతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్వా ముహు రగ్రపాదోత్క్షేపణ మశ్వానాం పురుషాఖ్యస్థానభేదః. తదుక్తం.—'ముహుః పశ్చిమపాదాభ్యాం భువిస్థిత్వాగ్రపాదయోః, ఊర్ధ్వం ప్రేరణయా స్థాన మశ్వానాం పురుషః స్మృత ఇతి. అత్ర పూర్వపాదోత్క్షేపణస్య సూర్యాశ్వశిరస్తాడనఫలకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.—ఉత్క్షిప్యేతి. 'నిత్యవీప్సయో' రితి ద్విర్భావః. పశ్చాద్భవౌ పాశ్చాత్యౌ. 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస స్త్యక్'. సంరబ్ధా సంరంభవిషయీభూతా సతీ, మన్నేత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. తాం ధరణి మవష్టభ్యాలంబ్య, తత్ర స్థిత్వేత్యర్థః. సహేలక్రమణేన వినోదగత్యా, పరిణమంతః, ప్రయత్నం వినా ప్రవర్తమానా ఇత్యర్థః. ధారా నామాస్కందితాదయో గతి

వాలై ర్వ్యాకృష్యమాణైః ప్రతినృపతిహయోత్సాహమున్మార్జయంతః
క్రామంత్యశ్వాస్స హేలక్రమణపరిణమత్పంచధారాప్రపంచాః. ౧౩

(విలోక్య.) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!
తథా హి.—

> రథా స్సరభసం భ్రమన్నిబిడహేమనేమిక్షత
> క్షమాతలసముచ్ఛలద్బహుళధూళిజాలాంబుదైః,
> తిరోహితే వసూయయా సపది భానవీయం రథం
> విధాయ ముఖరీభవ న్త్యనిభృతాక్షధూర్నిస్వనాః. ౧౪

ప్రతాపః —(సర్వతోఽవలోక్య సప్రమోదం) కథం సమగ్రసాధనాని సైన్యాని?.

భేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం.— 'అశ్వానాం తు గతిర్ధారా విభిన్నా సా చ పంచధే' తి. 'ఆస్కందితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతం, గతయోఽమూః పంచ ధారా' ఇత్యమరశ్చ. ఏతాసామేవాశ్వశాస్త్రే సంజ్ఞాంతరేణోక్తానాం ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యే పంచదశవిధత్వం. తదుక్తం.— 'గతిః పులా చతుష్కా చ తద్వ న్మధ్యజవాఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పంచ ధారాః ప్రకీర్తితాః. ఏకైకా త్రివిధా ధారా హయశిక్షావిధౌ మతా, లఘ్వీ మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్వైతా యోజయే త్క్రమా' దితి. తదేత న్మనసి నిధా యాహ— పంచధారా ప్రపంచా ఇతి ౧౩

లోకే కశ్చిద్వీరభటః ప్రతిభట మభిభూయ గర్జతి. తత్సమాధిమత్ర భానురథాభిభావినాం వీరరుద్రరథానా మాహ.— రథా ఇతి. అసూయయా, స్పర్ధ యే త్యర్థః. అక్షాణాం చక్రాధారకాష్ఠానాం ధురోఽగ్రాణి అక్షధురః. 'అక్షం రథాంగ ఆధారః' ఇతి వైజయంతీ. 'అనక్ష' ఇతి నిషేధా 'దృక్పూ' రిత్యాదినా న సమాసాంతః. నిభృతో నిశ్చలో నభవతీ త్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తథాభూతోఽక్షధూర్నిస్వనో యేషాం తే తథోక్తాః. ౧౪

బృంహమాణగజాకీర్ణాః హ్రేషమాణహయాకులాః,
సంక్రీడత్స్యందనాః క్ష్వేడా త్సుభటా స్సైన్యసంపదః. ౧౫

మంత్రీ.—యువరాజాలోకనా దుద్వేల స్సైన్యసాగరో వర్తతే.

అభ్యాపతంతీ రభితో మహీభృద్వాహినీ ర్బహూః,
కాకతీయకులాంభోధి రేష స్వైరం గ్రసిష్యతే. ౧౬

సేనాపతయః.—యదాదిశంత్యమాత్యాః. (ఇతి సప్రణామం) విజయయాత్రాకుతూహలిన్యో ధ్వజిన్యః సాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం ప్రతిపాలయంతి.

ప్రతాప.—(సప్రసాద మమాత్యా నాలోకయతి.)

మంత్రిణః.—(సోత్సాహం) ప్రతిష్ఠంతాం ప్రాచీం ప్రతి సైన్యాని.

సేనాప.—యదాదిశంత్యమాత్యాః (ఇతి ప్రస్థాననాటితకేన సమంతాదవలోక్య సహర్షాతిశయం)

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహణశీలాః. తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ప్రత్యయః. నతు శానచ్; 'బృహి శబ్దే' ఇత్యస్య ధాతోః పరస్మైపదిత్వాత్. అత ఏవ భట్టమల్లః—'హేషతే హ్రేషతేఽశ్వానాం హస్తినాం బృంహతీతి' చేతి. సంక్రీడత్స్యందనాః కూజద్రథాః. 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్య' శ్చేత్యత్ర 'సమోఽకూజన' ఇతి నియమాత్పరస్మైపదం. అత ఏవోక్తం తేనైవ—'ఉత్సృజతి సంక్రీడ త్యేతౌ శకటకూజన' ఇతి. క్ష్వేడంతే సింహనాదం కుర్వంతీతి క్ష్వేడాః. 'ఞిక్ష్విదా స్నేహనమోచనయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వా ద్దకారస్య డకారః. కవికల్పద్రుమకార స్తు డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్యాహ. ధాతూనామనేకార్థత్వా దుక్తార్థలాభః. అత ఏవ 'క్ష్వేడాతు సింహనాదస్స్యా' దిత్యమరః. క్ష్వేడదితి క్వాచిత్క శ్శత్రంతపాఠో ఽస్య ధాతో రనుడాత్తేత్త్వా దుపేక్షణీయః. ౧౫

అభ్యాపతంతీరితి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూపాలసేనాః, అన్యత్ర పర్వతప్రభవా నదీః. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'ప్రజేదద్భిరివాక్షోభ్యో నిగర న్సరిద్వాహినీః, శూరాణాం సింహనాదైశ్చ హేషారావైశ్చ వాజినామ్. మహారథమహాధ్వానై ర్మాతంగఘనగర్జితై' రితి. ౧౬

పవనే నానుకూలేన ప్రసారితపటాంచలాః
ఉద్యుంజంతి-ఇ వాక్రష్టుం ధ్వజా స్సౌత్రామణీం దిశం. ౧౭
(సర్వే సుశకున మభినందంతి)
*[ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనా దుపన్యాసః.]

ప్రతాప—(పురోఽవలోక్య) కథం కరాభ్యా ముత్క్షిప్తసాక్షత కనకపాత్ర స్సమాగత ఏవ విప్రవరః?

(ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయ మగ్రత స్థిత్వా పాద్ధ్వం దక్షిణ భుజ ముద్యమ్య) విజయతాం విజయతాం వీరరుద్రః, రాజపుత్ర! స్వయం

పవనేనేతి. సుత్రామ్ణ ఇంద్ర స్యేమాం సౌత్రామణీం దిశం ప్రాచీం, సుశకునం శుభనిమిత్తం, 'శకునంతు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే.' ఇతి విశ్వః. అనుకూలవాయో శ్శుభనిమిత్తత్వం చ తత్రైవ—'దక్షిణాక్షి పరిస్పందా ద్దక్షిణస్య భుజస్యచ, మనసశ్చ ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన చ. ఏవంనిమిత్తై ర్నిశ్చిత్య విజయం భూపతి ర్వ్రజే' దితి. ౧౭

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్ష్యే యోజయతి—ఏషఇతి. ఉపన్యాస లక్షణేఽపి ప్రకృతానుగుణ్యే నే త్యేత దనుషజ్యత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రస్థానానుగుణేతి. బీజోపయోగిత్వా త్ప్రస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదను గుణస్య శకునస్యానురాగహేతుభూతస్య కథనా దుపన్యాస ఇత్యర్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం సూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రాధ్వ మాశీర్వాదానుకూల్యే నోద్యమ్య, 'అను కూల్యార్థకం ప్రాధ్వ'మి త్యమరః. మకారాంత మవ్యయం-చైతత్. నను యాత్రాయాం కనకపాత్రాదిమంగళద్రవ్యదర్శనం కార్యసిద్ధికర మస్తు. కిం త్వేకస్మి న్ బ్రాహ్మణే దృష్టే కార్యహాని రితి కింవదంత్యాః కా గతి రితి చేన్నైష దోషః. తస్యాః కృపణబ్రాహ్మణవిషయత్వాత్. విశిష్టబ్రాహ్మణ దర్శనే మహాఫలస్మరణాత్. ఇదమపితత్రైవోక్తం.—'పూర్ణకుంభే తథా దర్శే దధ్ని మద్యే తథామిషే, మీనే శంఖే ధ్వజే ఛత్రే చామరే చారు యోషితి. చాషే మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్షతేషు చ, వృషభే సమ దే నాగే సితవాహే ద్విజోత్తమే, సువర్ణే దివ్యరత్నే చ వీణాయాం పటహేఽపి చ బద్ధే చైకపశౌ దృష్టే యాత్రా భవతి సిద్ధి' దేతి, వసంత

భూదేవమహోత్సవాద్యనంతరం మహీసురవరాశీర్వాదవాసితాః కాక
తీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరం గృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంగే గజమూర్ధని చ నిధాయ.)

ఆమూలాత్ఫలితా ప్రసత్తిలతికా పత్యుస్స్వయంభూప్రభో
రాజ్ఞా క్షత్రియమౌళిమండనమణే స్తాతస్య సానుగ్రహా,
విప్రాశీర్వచనాని మంత్రసురభీ ణ్యాకాంక్షితా న్యన్వహం
పౌరాణాం చ జయోత్తరాణి తదమూ రీషజ్జయా స్స్యుర్దిశః.

*[ఏవ బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణకీర్తనా ద్వర్ణసంహారః.]

మంత్రిణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిరర్గళస్య తవ భుజార్గళయో
రోజాయితస్య కియతీ భూతలవిజయవిడంబనా?

రాజీయేప్యుక్తం—'ధృతాతపత్రశ్శుభశుక్లవాసాః పుష్పార్చితశ్చందన
చర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖావాన్ కృతభోజనశ్చ దదాతి దృష్టః పథి
సర్వసిద్ధి'మితి. మహోత్సవాదీ త్యత్రాదిశబ్దేన ధేన్వాదిదానం గృహ్య
తే.తదుక్తం మానసోల్లాసే—'తతః కృత్వా మహాపూజా ముద్దిశ్య కుల
దేవతాం, ధేనుం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రేభ్యో విధినాఽర్పయేత్.
తదాశిష స్సమాదాయ నీరాజితహయద్విపః' ఇతి.

ఆమూలాదితి—సంపూర్ణస్స్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణా
మాకాంక్షితాని మనోరథాః. నపుంసకే భావే క్తః. జయోత్తరాణి
జయప్రధానాని. తత్తస్మా దమూ శ్శుతత్ర ఏవ దిశః ఈషజ్జయాః, సులభ
జయా ఇత్యర్థః. 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః.దిగ్విజయే దేవతా
ప్రసాదాధికం బృహతీఫలభంజనే మహోపలప్రయోగ మనుకరోతీతి
భావః. ౧౮

అంగం రోజయతి—ఏవ ఇతి.

రాజపుత్రస్యేతి—'ఓజశ్శబ్దో వృత్తివిషయే తద్వతి వర్తత' ఇతి పద
మంజరీకారః.అత స్తద్వత స్సింహశార్దూలాదే రివాచరితం ఓజాయితం,
బలమిత్యర్థః. 'కర్తుః క్యఙ్సలోప' శ్చేతి క్యఙంతాద్భావే క్తః.'ఓజసోఽప్స
రసో నిత్య'మితి నిత్యే స్సలోపః.

† వరి. విఅఅలచ్ఛిపాణిగ్గహణసముఅద్దిణ్ణా విఅ మంగళంక్ఖదాజు. వరాఅన్నం సీసే దీసది.

విప్రః—రాజపుత్ర! తత్తద్దిగ్విజయవార్తాహారిణః పురుషా నాతి చిరా దేవ ప్రేషణీయా ఇతి మహారాజ స్యాజ్ఞా.

ప్రతాప—శిరసి కృత స్తాతస్య నియోగః. (అమాత్యాన్ప్రతి) కతిచన యూయం కాకతీశ్వరసేవార్థం నివర్తధ్వం. కతిపయే విజయ యాత్రాపరాః ప్రవర్తధ్వం.

అమాత్యాః—(సప్రణామం) య దాజ్ఞాపయతి యువరాజః.

విప్ర:—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంథాన స్సంతు రాజ పుత్రాయ.

ప్రతాప—(సప్రశ్రయం) భగవ! న్ననుజానీహి. వయ మితః ప్రతిష్ఠామహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృతీయోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తౌ జాంఘికౌ)

*[ఏత త్పూర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయో

† విజయలక్ష్మీపాణిగ్రహణసముచితా ఇవ మంగళాక్షతా యువరాజస్య శీర్షే దృశ్యంతే.

స్వస్తీతి. విజయాయేతి. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. రాజపుత్రాయే తి స్వస్తియోగే. ౫ ౨

సప్రశ్రయమితి. ప్రతిష్ఠామహఇతి. 'సమవప్రవిభ్య స్థః' ఇత్యా త్మనేపదమ్. ఇతి నాటకప్రకరణే ద్వితీయోఽఙ్కః.

తతఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికౌ వార్తాహారౌ. అంకాస్యం యోజయతి—ఏతదితి.

రుత్తరాంకే ప్రవేశాదంకాస్యం.]

ప్రథమః—(సానుసంధానాశ్చర్యం) అహో ప్రతాపరుద్రస్య మహిమానుభావః! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమే ణైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానా మపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—వయస్య! కి ముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోஉయ మంశ శ్చాతుర్భుజ స్స్వయం,
యద్వ్రజకవచాయంతే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభువః. ౧

* [ఏవ స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజ స్యాన్వేషణా ద్గర్భసంధిః]

ప్రథమః—(అధ్వక్లమ మభినీయ పురోஉవలోక్య) ప్రాప్తేయ మంధ్రనగరీ. (కించిత్ప్రవేశనాటితకేన సమంతతో నిరూప్య) అహో నిరతిశయ మౌదార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! య దేతే వైతాళికా స్సర్వతో భోగావళీప్రముఖాం శ్చాటుప్రబంధా నుచ్చైః పఠంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పారయంతీవ కకుభః.

ద్వితీయః—(సమ్య జ్నిర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్య మపవార్య) సఖే! పశ్యపశ్య.

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః. ద్వయానాం పర్వతానాం రాజ్ఞాం చ. కటకాని పర్వతనితంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయోః' ఇతి విశ్వః. ౧

కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయంతే వజ్రకవచవ దాచరంతి. 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' ఇతి క్యఙ్ ప్రత్యయః. జిత్త్వాదాత్మనేపదం.

గర్భసంధిం యోజయతి—ఏవ ఇతి. బీజస్యేతి. ప్రతిముఖసంధౌ లక్ష్యాలక్ష్యతయా దృష్టస్యేతి శేషః. ఏతచ్చాన్వేషణా దిత్యనేన లభ్యతే.

వైతాళికభోగావళీప్రముఖా ఉక్తలక్షణాః. పారయంతీతి, ప్రతిదిశం ప్రతిధ్వని రుత్పద్యత ఇత్యర్థః.

అపవార్యేతి—రహస్యకథనార్థ మితి భావః.

సమ్యఙ్మాగధవేషధారణతిరోభూతా అపి క్ష్మాభుజః
సూచ్యంతే ప్రభుతారహస్యపిశునైరావిష్కృతైర్లక్షణైః,
హస్తాగ్రైర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలైర్వక్షఃస్థలైర్విస్తృతై
రాకారైరమనుష్యమాత్రసులభైర్వృత్తైరనీచైరపి. ౨

ప్రథమః — నూనమేతే ప్రతాపరుద్రసమరపరాఙ్ముఖా వక్షఃస్థల విరచితవరాహలక్ష్మాణః ప్రాణత్రాణార్థమనయా రీత్యా కాకతీయమహారాజం ప్రసాదయితుమధ్యవస్యంతీతి తర్కయామి.

*[ప్రత త్వప్రస్తుతోపయోగిప్రతిరాజచ్ఛద్మాచరణాదభూతాహరణం,
జాంఘికేన పునస్తైస్తైర్లక్షణైర్నరేశ్వరాభ్యూహనాదను

సమ్యగితి — మాగధలక్షణముక్తం. 'రాజ్ఞః పురజనస్యాపి మంగళాచారశంసినః. మాన్యైర్మాగధికాగీతైర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి. ప్రభుతైవ రహస్యం గూఢం వస్తు. మాగధవేషతిరోహితత్వాత్తేషామితి భావః. ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యసూచకరేఖోపలక్షణార్థం. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం. — 'చక్రాబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభసన్నిభా రేఖాః. కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహీపాలం' ఇతి. వక్షోవిస్తారఫలమపి తత్రైవ — 'ఉరో లలాటం వదనం చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం ప్రశస్తం' ఇతి. వృత్తైః, జంఘాదావితి శేషః. 'వృత్తజంఘో భవేద్వ్యాపోవృత్తలింగో భవేద్ధనీ'తి వచనాత్. అనీచైరున్నతైః, వక్షఃప్రభృతిషు దీర్ఘైర్వా హామ ప్రభృతిషు.
తదపి తత్రైవోక్తం — 'వక్షోఽథ కక్షా నఖనాసికాస్యం కృకాటికా చేతి షడున్నతాని'. 'హనులోచనబాహునాసికం స్తనయోరంతరమత్ర పంచమం, అతిదీర్ఘమిదం తు పంచకం న భవత్యేవ నృణామభూభృతా'మితి. అతఏవామనుష్యమాత్రసులభైః, భూపతివ్యతిరిక్తదుర్లభైరిత్యర్థః. ౨

సూచితమర్థం దృఢయతి — నూనమితి — అస్యా అపి రీతేర్ధాన్యావాంతరభేదత్వాదితి భావః. యదాహుః — 'పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్తమక్షరం, తన్నామకరణం చేతి ధాన్యమేతచ్చతుష్టయ'మితి. శిష్టం స్పష్టం.

మానంచ.]

ద్వితీయః—అహో విజయయాత్రాశ్రవణకుతూహలితా పౌరాణాం!. య దావా మనుసరంతి పునః పునః ప్రశ్నమాలయా త త్సఖే! పరికాళ్యతాం ప్రతాపరుద్రస్య భుజయో ర్విజయోదాహరణం.

ప్రథమః—(కించి దుచ్చైః) భో భోః! శ్రూయతాం కాకతీయకులశ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః.

జేత్రా కాకతివీరరుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
క్ష్మాపాలాః కరదీకృతాః కృత మిదం నిర్వీర ముర్వీతలం,
యస్యోద్యద్భుజవైభవం సరభసారోహద్విపత్కామినీ-
మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖై ర్వ్యాకుర్వతే పర్వతాః. 3

* [ఏష తత్త్వానుకీర్తనరూపో మార్గః.]

ద్వితీయః—సఖే! నూన మేషు దివసేషు కాకతీయమహారాజో నిరంతరం పురస్కృతపురోధఃప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయమాశంసమానో గమయతి వాసరాణి.

ప్రథమః—ఉచిత మాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽవలోక్య సహర్షం) కథ మస్మదీయం వచన మాకర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితు మమాత్యపుత్రిస్సహర్షసంభ్రమం రాజకులాభ్యంతరం ప్రవిశతి!. తదావా మపి ప్రతిహారభూమి మధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరం ప్రతిపాలయిష్యావః.

(ఇతిపరిక్రామతః.)

* [ఏత ద్వితర్క-ప్రతిపాదనా ద్రూపం.]

(తతః ప్రవిశ త్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో మమ ధన్యతా యదీదృశా

ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయేన ఇయంతం కాల మజయ్యా అపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరం ప్రతివీరరహితం. యే కరం న ప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాణై రేవ వియోజితా ఇత్యర్థః. తతః కింజాతమత ఆహ—యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే.3

అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభి రితి ప్రియంకరాణి. 'ఆఢ్య

నాం మహోత్సవానాం నివేదయితాఽస్మి సంవృత్తః!. యన్మయావిజ్ఞా
పితైః శ్రవణప్రియంకరై ర్వార్తామృతై స్స్వప్నసాక్షాత్కృతా
దపి స్వయంభూదేవప్రసాదా త్ప్రమోదయిష్యతే కాకతీయనృపః.

* [ఏ షోత్కర్ష వచనరూపోదాహృతిః.]

(పురోఽవలోక్య) కథ మయం మహారాజః పురోహితై రమా
త్యై రన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండప మధితి
ష్ఠతి. తదహ ముపసర్పామి. (ఇతి పరిక్రామతి.)

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణశ్చ పురోధసశ్చ.)

రాజా:—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్) (అమాత్యాన్ప్రతి) అహో శైశవేఽప్యు
చితకారిత్వం వత్సస్య వీరరుద్రస్య!. యదస్మదనురోధార్థ మిమా
నమాత్యా న్నివర్త్య స్వయ మేవ జిగీషుః ప్రస్థితః.

మంత్రిణః:—(సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పితృమాన్
కుమారః.

పురోధసః:—విజయప్రస్థానా త్ప్రభృతి నక్తం దివ మున్మిషంతి కల్యా
ణాని. తద్విజితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజా:—భవతా మాశిష ఏవ కాకతీయకుల శ్రేయాంసి స్వయంప్ర
దుహతే.

పరి:— † కాఅఈఅకులస్స కిం ణు ణ సంపుణ్ణం పుణ్ణేణ జస్సిం అవఇణ్ణో భువ
ణేక్కభద్దో పఆవరుద్దో.

---

† కాకతీయకులస్య కిన్ను న సంపూర్ణం పుణ్యేన యస్మి న్నవతీర్ణో భువనైకభద్రః ప్రతాపరుద్రః.

సుభగే' త్యాదినా ఖ్యున్ ప్రత్యయే ముమాగమః. కాకతీయనృపః కాకతీంద్రః.

భవతా ఖలు పితృమానితి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రామంతి రుచితైవేతి భావః.

నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. 'అచతు' రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థ వృత్త్యో రవ్యయయో ర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే. కల్యాణాని శుభ నిమిత్తాని ఉన్మిషం త్యుద్భవంతి.

అమాత్యపుత్రః.—(సవినయసంభ్రమ ముపసృత్య సప్రణామం) దేవ! మధ్యమలోకపాల! యువరాజప్రేషితౌ విజయవార్తాహారిణౌ ప్రఘాణప్రాంగణ మధివసతః.

* [ఏష సంచిన్త్యమానార్థప్రాప్తిరూపః క్రమః]

(సర్వే సహర్షాతిశయం నిరూపయంతి)

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః:—య దాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య సహతాభ్యాం పునః ప్రవిష్టః.)

పురుషౌ:—(ప్రణమంతా వుపసృత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా పుత్రేణ వర్ధసే. బాఢ మప్రమేయమహిమా ప్రతాపరుద్రభుజస్థేమా, యచ్చైవ వేఽప్యతిశయితతరుణకాకతీయపరాక్రమ స్తస్య విక్రమః.

రాజా:—(సహర్షాతిశయ మమాత్యా నవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ చింతితోపగతాభ్యాం మహార్ఘ్యం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం. ద్విగుణీకృతహర్షయో రనయో ర్ముఖా ద్వత్సస్య విజయలక్ష్మీపరిగ్రహావృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత్రవృత్తిం.

మంత్రిణః:—య దాజ్ఞాపయతి దేవః.(ఇతి భౌరికముఖా త్తథా కుర్వంతి)

* [ఏష సామదానాచరణరూపః సంగ్రహః]

పురుషౌ—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ధ్ని విధాయ మహారాజప్రసాద మభినందతః.)   ౨ర

మంత్రిణః.—భద్రా విత ఏత్య యువరాజవిజయవిహ్వృతయః పరాక్రమపల్లవితా మహారాజసదనః కర్ణపూరీక్రియంతాం.

పురుషౌ.—సావధాన మవధారయతు మహారాజః.

ప్రఘాణో బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకః. అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ నిపాతితః. తత్ప్రాంగణ మధివసతః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి సకర్మకత్వం.

భూరి సువర్ణం, తత్ర నియుక్తో భౌరికః కనకాధ్యక్షః.

ప్రథమః.— దేవ! దేవస్య ప్రసాదేన వాజినీరాజనాసమిధ్యమానస్య
వీతిహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప
రుద్రే ప్రతిష్ఠమానే.

యాత్రారంభమహే ష్వహంప్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
క్షుణ్ణక్షోణితలోత్థితేఽతిబహుళే పాంసౌ వియద్వ్యాపిని,
జేతవ్యా స్సకలా దిశ స్స్వవిభుతా మంతః పిధాయాధిక
త్రాసాత్క్వాపి పలాయితా ఇవ దృశాం నైవాభవన్ గోచరాః.

అనంతరంచ.—

ఉద్వేలచ్చతురర్ణవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దున్దుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతఘట్కారవః,

నీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్శాంతి
కర్మవిశేషః. సచ గజప్రాధాన్యే, నాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తదుక్తం
శౌనకేన—'నవమ్యా మాశ్వయుజ్మాసే కార్తికాయా మథాపి వా,
హస్తినీరాజనం కుర్యాద్రాజా జనసమృద్ధయే, అశ్వనీరాజనం కుర్యా
దశ్వానాం హితకామ్యయా, తద్వచ్చైవాశ్వయుజ్మాసే పూర్వపక్షే
నృపోత్తమః' ఇతి. తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజినీరాజనేతి. వీతి
హోత్రస్య హుతభుజః.

యాత్రేతి. మహేషూత్సవేషు, అహంప్రథమోఽహం ప్రథమ
ఇతి యస్యాం క్రియాయా మసా వహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకా
దిత్వాత్సమాసః. స్వార్థే కప్రత్యయః. స్వవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం;
అత్రానుపహితదిగ్గతం విభుత్వంచ ఉపహితాస్వపి ప్రాచ్యాదిషూప
చర్యతే. అత్ర సేనారజోవ్యాప్తినిమిత్తస్య దిశా మదర్శనస్య భయని
మిత్తపలాయనహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః. ౪

ఉద్వేల్లదితి. పరితో ధాటీషు 'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యః స్సుభట
ఘోటకైః, విజిగీషోః ప్రవృత్తి ర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే' ఇత్యుక్తలక్ష
ణాసు; ఆటోపపటీయసీషు సంరంభపటుతరాసు, సర్వతోముఖసంభ్రమా
స్విత్యర్థః. ఇతి విస్మిత మిత్యన్వయః. ఉద్వేలార్ణవకోలాహలకల్పాంతపటహా
ప్రణాదకల్పయో శ్చమూసంరంభదుందుభిగర్జితయో రభూతపూర్వ
యో రనుభవా దద్భుత మభూ దిత్యర్థః. అథ సైనికాభినివేశదర్శనా

ఇత్యాటోపపటీయసీషు పరితో ధాటీషు భారానమ-
చ్ఛేషాశేషఫణాసు విస్మిత మథ త్రస్తం దిగీశైరపి. ౫

పురోధసః — అహో నిరంకుశ మోజాయిత మంధ్రచమూపతీనాం.

ద్వితీయః — అథ యువరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మాఘవసీం దిశం ప్రచ-
లితాని సైన్యాని.

రథేనాభిముఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
మృష్యతే నాయ మిత్యర్కః సైన్యరేణౌ తిరోహితః. ౬

మంత్రిణః — తతస్తతః.

ద్వితీయః — అనంతరం సేనాగ్రగైరేవ పౌరస్త్యైః క్షుద్రక్షత్రియాన్నిర్జి-
త్య సర్వపథీనే నాటోపేన పటీయసి తస్మిన్మహతి బలే ప్రచలతి.

యుద్ధాయ సమనహ్యంత కళింగాస్స్ఫుటపౌరుషాః,
మాద్యద్ద్విపఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః. ౭

తైస్సార్ధ మంధ్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యా-
యోధనే.

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగలగలద్రక్తమైరేయధారాం,
మత్తో మస్తిష్కలగ్నైర్దళితనృపవపుః కీకసైస్సృష్టదంష్ట్రః,

నంతరం దిగీశైరింద్రాదిభిరపి త్రస్తం, కిము తాన్యై రంతరాళవర్తిభి-
రితి భావః. ఉభయత్ర భావే క్తః. ౫

మఘోన ఇంద్రస్యేమాం మాఘవసీం దిశం ప్రాచీం.

సైన్యరజసా సూర్యే తిరోహితే స త్యుత్ప్రేక్ష్యతే — రథే-
నేతి. — మా మగ్రమయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే. పరి-
పంథిబుద్ధ్యేతి భావః. ౬

పౌరస్త్యైః ప్రాచ్యైః, సర్వాన్ పథో వ్యాప్నువతా సర్వపథీనేన.

యుద్ధాయేతి. మాద్యద్ద్విపానాం ఘటాః సంగ్రామాదౌ సజ్జ-
నాసి 'కరిణాం ఘటనా ఘటే' త్యమరః. తాసా ముద్దామసంభ్రమేణాధి-
కాటోపేన, ఆడంబరేణ సంగ్రామపటప్రణాదేన, ఉద్ధతాః. ౭

యుద్ధే వీరరుద్రఖడ్గస్య కాలభైరవసమాధి మాహ — పీత్వేతి.
మాంసే నోపదశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్వే త్యర్థః.

బిభ్రద్దాద్రిద్రంత్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోర
స్సంగ్రామోద్భ్యాః కళింగైర్బలివిధిమకరో ద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.

పురోధసః:—మానుషవేషతిరోహితే నాపి కాకతీయవిష్ణునా కించి
దావిష్కృతో నిజప్రభావః.

మంత్రిణః.—(సహర్షాతిశయాద్భుతం) అహో పరాక్రమాతిభూమిః
ప్రతాపరుద్రస్య !.

పరి:—†సరిసం ఖు ఏదం జం మహారాఅరుద్దణరేసరణందణేణ కిదవ్వం జం
కాఅఇకులప్పసవాణం ఖమం జం కులదేవదాఏ సఅంభూదేవస్స ప్ప
సత్తివిసేసాణం జుత్తం తం ఖు కిఅం జువరాఏణ.

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తత స్తతః.

ప్రథమః—అనంతరమ్—

ఛిన్నోద్యద్వైరివీరప్రతిభయముకుటాటోపసంజాతరాహు
భ్రాంతిభ్రశ్యత్పతంగా భయకరపృతనారేణుబద్ధాంధకారా,

† సదృశం ఖల్వేతత్ యన్మహారాజరుద్రనరేశ్వరనందనేన కర్తవ్యం యత్కాకతికులప్రసవానాం క్షమం యత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివిశేషాణాం యుక్తం తత్ఖలు కృతం యువరాజేన.

'ఉపదంశ స్తృతీయాయా'మితి ణముల్ప్రత్యయః. మాంసస్య దంశనక్రియాకర్మత్వేఽపి పానక్రియాకరణత్వాత్తృతీయోపపదత్వం. 'తృతీయాప్రభృతీ న్యన్యతరస్యా'మితి వికల్పా దుపపదసమాసః. మస్తిష్కం నామ మస్తకస్థితో గోధ్రాకారపదార్థయో మేదోవిశేషః. తల్లగ్నైః కీకసైరస్థిభిః స్పష్టదంష్ట్రైః.

ఛిన్నేతి.—ప్రతిభయేన భయంకరేణ ముకుటాటోపేన సంజాతయా రాహుభ్రాంత్యా భ్రశ్యతః క్లిశ్యమానస్య పతంగస్య సూర్యస్యాభయకరణే నాభయసాధనేన, ముకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతినివర్తకత్వే నేతి భావః. చమూరేణునాం బద్ధాంధకారా. అత ఏవ సంగ్రామవేళాయా రాత్రిత్వం ప్రతీయతే. తత్రేభకుంభనిర్గతా

ఆసీత్సంగ్రామవేళా విహరదసిలతోద్భిన్నమత్తేభకుంభ
ప్రోద్యన్ముక్తాఘతారానికరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రా. ౯

అనంతరం యువరాజాజ్ఞయా—

వృత్రారాతిదిగంతరాళవిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః
పారేపూర్వపయోధికల్పితజయస్తంభాః స్ఫురత్తేజసః,
వేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం
శృణ్వంతో ముహురంధ్రసైన్యపతయః ప్రాప్తా దిశం దక్షిణాం.

తత్రచ—

మునౌ లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా
భవంత్యేతా నద్యః కలుషపయసస్సైన్యరజసా,
ఇతీవ వ్యోమాగ్రే మలయపవనాందోళితశిఖాః
పతాకాః సోత్ప్రాసాః ప్రతిపదమనృత్యన్నతితరాం. ౧౧

అనంతరం పాండ్యప్రముఖాన్ దాక్షిణాత్యాన్ క్షితీశ్వరాన్ శరణముపగతాన్ కాకతీయవీరరుద్రస్స్వచమూపతిసవిశేషం సంభావ్య తైస్సహ ప్రతీచీం దిశం ప్రచలితః.

ముక్తా ఏవ తారాః, అప్సరోముఖమేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ.— విహరదితి. ౯

వృత్రేతి.—వృత్రారాతిరింద్రః, తస్య దిక్ ప్రాచీ, పారం పూర్వపయోధేః పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః. ౧౦

మునావితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునావగస్త్యే, నికటస్థే సమీపస్థేఽపి. అగస్త్యోదయే నద్యో నిర్మలా భవంతి. తదుక్తం— వరాహసంహితాయాం.—'ఉదయే చ మునేరగస్త్యనామ్నః కుసుమాయోగమలప్రదూషితాని, హృదయాని సతామివ స్వభావాత్పునరంబూని భవంతి నిర్మలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్యమితి విరోధద్యోతకోఽపిశబ్దః. సోత్ప్రాసాః సోపహాసాః. లోకే కశ్చిత్ప్రబలం కంచన విజిత్య సోపహాసమున్నతస్థలే చలచ్ఛిఖో నరీనర్తి, తద్వదితి భావః. ౧౧

మంత్రిణః.—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండ్యై ర్యత్పూర్వ మేవ దేవస్య చరణమూలం ప్రాప్తాః. తత స్తతః.

ద్వితీయః.—తత్ర చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరభ్రస్తదండేషు గృధ్ర
వ్రాతై ర్య చ్చండతుండాహతివిహతపటే ష్వాతతక్షిప్తపక్షైః,
అస్త్రం గారుత్మతం త త్సమజని విజయప్రార్థినా మంధ్రసైన్య
ప్రష్ఠానాం జన్య మన్య న్నిజనిబిడభుజాదండకండూవిడంబః. ౧౨

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీ మథ వీరరుద్రః ప్రత్యర్థినారీనయనాంబుపూర్ణాం,
రేవాం సము త్తీర్య గజానుబద్ధసేతుం విజేతుం గతవా నుదీచీం.
తత్రాంగవంగకళింగమాళవప్రభృతయ స్సర్వే భూపాలా మిళిత్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదు రభవన్.

మంత్రిణః.—అహో! పర మనాత్మవేది తోదీచ్యానాం యత్ప్రతాపరుద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి.

సాధ్వితి.—ఆత్మనే హిత మాత్మనీనం. 'ఆత్మ న్విశ్వజనే' త్యాదినా ఖప్రత్యయః.

పాశ్చాత్యానా మితి.—పశ్చా ద్భవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణా పశ్చాత్పురస స్త్యక్'. తేషాం ధ్వజేషు గృధ్రవ్రాతైః స్థిత మితి యత్తదేవ గారుత్మత మస్త్రం సమజని. యుద్ధా త్పూర్వం గృధ్రై రేవ తత్ఫలం కృత మితి భావః. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం.—'క్రవ్యాద కౌశిక కపోతక కాకకంకైః, కేతుస్థితై ర్మహ దుశంతి భయం నృప' స్యేతి. అత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతోత్పలపరిమళకారః. తర్హి పున ర్యుద్ధస్య కిం ఫల మత ఆహ—విజయేతి—ప్రష్ఠానా మగ్రగామినాం, 'ప్రష్ఠోఽగ్రగామి' నీతి నిపాత్యతే. జన్యం యుద్ధం, కండూవిడంబః కండూయాపనయనం. ౧౨

జిత్వేతి.—క్త్వాప్రత్యయే నైవానంతర్యే సిద్ధే అథశబ్దో విలంబాభావసూచనార్థః. నయనాంబుపూర్ణాం, దుస్తరా మిత్యర్థః. తరణోపాయ మాహ—గజానుబద్ధసేతు మితి. రేవాం నర్మదాం. ౧౩

రాజా:—తత స్తతః. ४८

ప్రథమః—అనంతరం సమ మసీకిపీభి శ్శాపత్రంతీభిః రాజకాని విలోక్య సగర్వ మేవ ముక్తం సేనాపతిభిః.

'రే రే ఘూర్జర! జర్జరోఽసి సమరే లంపాక! కిం కంపసే?
వంగ! త్వంగసి కిం ముధా? బలరజః కాణోఽసి కిం కొంకణ?,
ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రాపరాష్ట్రో ఽస్యమీ
యోద్ధారో‡ వయ మిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః.'
* [ఏషరోషనంబంధవచనరూపం తోటకం.] ·౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవఈణం వఅణం ఏవ్వ ఫణిఅ ఉణ కీరిన ఉవ క్కద తేహిం.

ప్రథమః—కిం కథ్యతే. సైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః?.

య స్తత్రాభవ దాహవ స్త మఖిలం జానాతి భాగీరథీ
సూఽత్యాక్షీ త్సురభూయకారణనిజాహంకార ముచ్ఛృంఖలం
ఆరా ద్యక్ష్య సమగ్ర మంధ్రసుభటప్రోద్ధూర్ణఖడ్గావలీ
ధారాతీర్థ ముపేత్య దివ్యనగరీ మారోహతో భూపతీన్. ౧౫

† సాధు సాధు చమూపతీనాం వచనం. ఏవం ఫణిత్వా పునః కీదృశ ముపక్రాంతం తైః.

సమ, మసీకిసీభి స్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాన్. 'గోత్రోక్షే' త్యాదినావుఞ్ ప్రత్యయః.

· రే రే ఇతి. వ్యాఖ్యాతం నాయకప్రకరణే. ౧౪

రోషసంబంధం వచనరూప మితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచనరూప మిత్యర్థః.

స్వాత్మని తనుత్యజా మఽతే స్వయ మేవ దివ్యత్వం సంపాదయా మీతి స్వర్గంగాయా యోఽయం మహా నహంకార స్తన్నివారకోఽయం మహాహావః. తదతిశాయి సంహి మే త్యనుపమస్సైనికపరాక్రమ ఇత్యాహ—య స్తత్రేతి. సురాణాం భావ స్సురభూయం. 'భువో భావ' ఇతి క్యప్. అత్యాక్షీత్ త్యక్తవతీ, ఆరా త్సమీపే. ౧౫

‡ 'ఏష మంధ్రనాథసుభటాః ప్రత్యర్థిదావానలాః' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

అనంతరం తత్ర ప్రలీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలా నన్వేష్టు కామా స్త్రీలింగసైనికా స్తత్తద్దేశవేషభాషాదిక మావిష్కుర్వాణా స్సర్వతః పర్యటంతి స్మ. జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్మ యువరాజాంతికం.

మంత్రిణః.—సాధీయా న్ఖలు సైనికానా ముద్యమః.

* [ఏత త్ప్రకృతోపయోగిత్వేన వంచనా దధిబలం.]

రాజా:— తతః స్తతః.

ద్వితీయః.—అనంతరం నరపతయో నిజపరిజనే ష్వ ప్యకృతవిశ్వాసాః ప్రతాపరుద్రస్య పాదమూల మేవ శరణ ముపగతాః.

పరిజనః—†అహో ణరవఈణం ‡ సజ్ఝసకాఅరత్తణం.

* [ఏష భయప్రతిపాదనా దుద్వేగః.]

రాజా:—(సౌత్సుక్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ మహోత్సవః?.

---

† అహో నరపతీనాం సాధ్వసకాతరత్వం ! *

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తీ న్పార్థివా న్ప్రచ్ఛన్నమార్గే ణైవా సాధయ న్నిత్యాహ—అనంతర మితి. జీవగ్రాహం గృహీత్వేతి. జీవతీతి జీవః; ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. జీవంతం గృహీత్వేత్యర్థః. 'న చ హాన్యాత్ స్థలారూఢం న క్లీబం న కృతాంజలిం, న భీతం న పరావృత్తం సతాం ధర్మ మనుస్మర న్ని'తి భీతవధే మనునా నిషేధస్మరణాదితి భావః. 'సమూలే' త్యాదినా ణముల్ప్రత్యయః. కషాదిత్వా దనుప్రయోగః.

ఇష్టజనాతిసంధాన మధిబలలక్షణం; తత్రేష్టం ప్రకృతోపయోగి, జనాతిసంధానం వంచన మిత్యేవ మర్థం మత్వా యోజయతి.—ఏతదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్ఛద్మాచరణమాత్ర ముభూతాహరణం; తేన పరవంచన మధిబల మిత్యనయో ర్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యం.

ఏష ఇతి. భయప్రతిపాదనా దితి. అపకారికృతభయప్రతిపాదనా దిత్యర్థః.

---

‡ 'జుజ్ఝకాఅరత్తణం' (యుద్ధకాతరత్వం) ఇతి పాఠాన్తరమ్.

ప్రథమః—కి ముచ్యతే కాతర్య మితి?.

అంగా స్సంగరభీరవ స్సముథవం శ్చ్యోతాః ‡పలాయాకులాః
కాశ్మీరా స్స్మరణీయవిక్రమకథా స్థూణా నిరీణశ్రియః,
లంపాకా భయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనిన స్సింహాశ్చ నీరంహసః. ౧౬

అపి చ.—

కాంభోజాః క్షతకుంభినీపరిచయాః ప్రాప్తప్రణా స్సైనణా
గౌడాః పీడితవిగ్రహాః శ్రితకులగ్రామాంకణాః కొంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళద్బీవిహ్వలా స్సింహలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణవేపథుభృత స్తంద్రాళవో మాళవాః. ౧౭

కించ.—భోజా వ్యర్థభుజాయుధాః క్షతనిజస్త్రీకేళయః కేరళాః
పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితహ్రీజర్జరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభియ శ్చాటూత్కటాః కీకటాః
కాంపిల్ల్యా శ్శ్రితపల్లయః కృతయశోభంగాః కళింగా అపి. ౧౮

(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

పరి.—(సాశ్చర్యం) † అహో వీరరుద్దస్స అఇసఇదతిహువణాఇ జుజ్ఝవదాణాఇ.

రాజా:—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిష్ఠా మారోపితం ఖలు కాకతీయకులం విశ్వైకవిజయినా వత్సేన.

† అహో వీరరుద్రస్య అతిశయితత్రిభువనాని యుద్ధాపదానాని.

కాతర్య మేవ రాజ్ఞాం శ్లోకత్రయే ణాహ—అంగాఇత్యాదినా. పలాయః పలాయనం, తత్రా కులాః 'ఉపసర్గ స్యాయతౌ' వితి లత్వం. నిరీణశ్రియో గతసంపదః,రీణా తేర్ల్వాది త్వా న్నిష్ఠా నత్వం.నిరంగీకృతాః నిరవయవీకృతాః. నీరంహసో నిర్వేగాః. ౧౬

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః,తంద్రాళవోఽలసాః, నిరుద్యోగా ఇత్యర్థః. 'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః. ౧౭

భోజా ఇతి. చాటూని ప్రియవచ్చాత్యాదీని ప్రియవాక్యాని, తైరుత్కటాః, శ్రితపల్లయః ప్రాప్తాల్పగ్రామాః. ౧౮

‡ 'ప్రలాపాకులాః' పా.

పురోధసః.—ఆమూలచూడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ దేవతానాం. .

రాజా—తత స్తతః.

ప్రథమః.—అనంతరం సకలదిగ్విజయసముత్తేజితతేజోవిలాసః సర్వనరేశ్వరాణాం తాని తా న్యుపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రసైన్యై స్స్వపక్షై ర్మహీభృద్గణై రాశ్రితేన మహతా బలార్ణవేన స్వయ ర్రత విశ్వైకవీరో వీరరుద్రః

మంత్రిణః.—(సహర్షం) క్వ తేదానీం రాజపుత్రః ?.

ద్వితీయః.—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోక స్సర్వా నపి సేనాపతీ న్నగరం ప్రస్థాప్య కతిపయమౌలపరివృతః కాకతీయవీరః స్వైరం గోదావరీపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే.

మంత్రిణః.—(సవిమర్శం) మహారాజ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసుమతీం యౌవరాజ్య మేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

*[ఏషా ప్రాప్త్యైశా. దిగ్విజయాకృష్టనరేశ్వరవృత్తాంతస్య వ్యాపిత్వా త్పతాకా నిరూపితా]

రాజా.—తదచిర మేవ యుష్మాభి రానేతవ్యో వత్సః, అనునేతవ్య శ్చ రాజ్యాభిషేకాయ.

మంత్రిణః —య దాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రాంతాః).

నేపథ్యే —(ససంభ్రమం) భో భో నాగరికాః! సత్వర మపసరత దూరం. యదిదానీం.—

ఆలానం తరసా నిపాట్య నిగళా న్యుచ్ఛిద్య ధూతాంకుశో

ఆమూలచూడం ఆమూలాగ్రం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీభవద్రాజవర్గః, మౌలం మూలబలం.

ఏషా ప్రాప్త్యాశేతి—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాలక్షణప్రతిబంధకోపసిపాతేన శంక్యమా నత్వా దితిభావః. పతాకాం యోజయతి—దిగ్విజయేతి.

ఆలానమితి—ఆలానం బంధన స్తంభః, నిగళాని శృఙ్ఖలాని,

వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటీనిర్యన్మదాంబుస్రుతిః,
భ్రశ్యత్పణ్యపథం చలద్గజహయం బిభ్యజ్జనౌఘం పురం
విష్వగ్వ్యాకులయత్యమందరభసస్స్వైరం కరిగ్రామణీః ౧౯
*[ఏష శంకాత్రాసరూపస్సంభ్రమః]

రాజా:—(ఆకర్ణ్య సస్మితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరీంద్రః?

పురుషః—మహారాజ! నూనమిదానీం నగరం ప్రవిశతాం నరేశ్వరోపాయనానాం ద్విపానాం గన్ధానిలాయ సంక్రుధ్య స్నిర్గళో జాతః ప్రధానహస్తీ.

పురోధసః—

పిత్రా స్వయం భూపతినోపదిష్టం ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకం,
నిర్విఘ్నమాపాదయితుం గజాస్యః కరేణురాజాకృతిరభ్యుపైతి.
*[ఏష గర్భబీజోద్భేదనాదాక్షేపః]

రాజా.—(సహర్షం) తర్హి వయమపి ప్రమదవనద్వారప్రాసాదమారుహ్య గజేంద్రమవలోకయిష్యామః. (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతాస్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే వీరరుద్రవిజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

పాతితధూర్గతః పాతితాధోరణః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గణపతిర్నాగజశ్రేష్ఠః. భ్రశ్యత్పణ్యపథమిత్యాదౌ శంకాత్రాసయోర్నిరూపమత్సంభ్రమ ఇత్యాహ—ఏష ఇతి.

కటకం నగరం.

పిత్రేతి—గజాస్యో గణేశః, అత్రేష్టార్థస్య మహాభిషేకస్య నిర్విఘ్నమిత్యనేన గణేశప్రసాదరూపోపాయానుసరణాదాక్షేపః 'ఇష్టార్థోపాయానుసరణమాక్షేప' ఇతి లక్షణాత్. అత ఏవాత్ర గర్భబీజోద్భేదనాదిత్యాహ. 'తస్య ప్రాప్త్యాశాసంబంధిత్వే నైవంవిధత్వా' దితి. ౨౦

అంతఃపురోచితం రాజ్ఞోపవనం ప్రమదవనం 'జ్యాపా' ఇతి హారిస్వః.

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

చతుర్థోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి ధాత్రీ చేటీచ) —

ధాత్రీ. — (సరోషం) †హంజే! ఏఆరిససహస్సకజ్జపజ్జాఉలరాఅఉళమహూసవేవి సఅలావి రఅణీ కేణ సమం తుఏ ణీదా. ఈరిసమహగ్ఘాఈ భూసణాఈ కుదో చోరిఆఈ?. కహం ణ విణ్ణాద తుఏ దాసీఏ ఉత్తోఏ?. సఅలా దిసో జేదూణ చఉరంతసామంతపరివారో పఆవరుద్దో ణఅరం పవిట్టో. కులదేవదాఏ పసత్తీఏ మహారాఅస్స అణ్ణాఏ పురోహిదాణ అణురోహేణ అమచ్చాణ అణువట్టణేణ పఆణ భాఅహేఏణ ఖోణీఏ తవోవిసేసేణ అహారిసస్స పరిఅణస్స సుకిఅపరిపాఏణ అబ్భువగఅ మహారజ్జాహిసేఓ జువరాఓ సంజాఓ. ఏవ్వవి ఏఆఇణీ మమహూసవాఉళిఅ మొత్తూణ కహిం తిదా?.

---

† హంజే ఏతాదృశసహస్రకార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽపి సకలాఽపి రజనీ కేన సమం త్వయానీతా ?. ఈదృశమహార్ఘాణి భూషణాని కుత శ్చోరితాని ? కథం న విజ్ఞాతంత్వయా దాస్యాఃపుత్ర్యై ?. సకలా దిశో జిత్వా చతురంతసామంతపరివారః ప్రతాపరుద్రోనగరం ప్రవిష్టః. కులదేవతాయాః ప్రసత్త్యై మహారాజస్యాజ్ఞయా పురోహితానా మనురోధేన అమాత్యానా మనువర్తనేన ప్రజానాం భాగధేయేన క్షోణ్యా స్తపోవిశేషేణ అస్మాదృశస్య పరిజనస్య సుకృతపరిపాకే నాభ్యుపగతమహారాజ్యాభిషేకో యువరాజ స్సంజాతః ఏవమపి ఏకాకినీం మాం మహోత్సవాకులితాం ముక్త్వా క్వ త్వ్రం స్థితా.

నీచపాత్రద్వయయుక్తం ప్రవేశకం ప్రారభతే — తతఇతి తత్ర ప్రతిహారప్రవేశా త్పూర్వః కథాభాగః పూర్వాంకశేషతయా వృత్తః. ఉత్తర స్తూత్తరాంకశేషతయా వర్తిష్యమాణ ఇతి ద్రష్టవ్యం. హంజే చేటి! 'హండే హంజే హాళా హ్వానే నీచాం చేటీం సఖీం ప్రతీ' త్యమరః. ఈరిసేతి. మహార్ఘాణి మహామూల్యాని, దాస్యాః పుత్ర్యై 'పుత్త్రే ఽన్యతరస్యా' మితి పక్షల్పాదలుక్.

* [అనేన రోషవశాన్నియతాప్తిప్రదర్శనముఖేన బీజస్యావమర్శాద్విమర్శసంధిః. చేటీగతదోషప్రఖ్యాపనాదపవాదోఽఙ్గమ్]

చేటీ.—† సామిణి! అవరాహం సహస్స. (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ—(సభ్రూభఙ్గమ్) ‡ దాసీఏ పుత్తి! పడంచలేణ సప్పదంసం పడిమజ్జేసి జం పణామేణ ఈరిసావరాహం సిఢిలేసి.

* [ఏష రోషసంభాషణరూపః సంఫేటః.]

చేటీ.—§ ఈరిససహావా ఏవ్వ తుమం. తా ణిక్కారణకోవిణీం హోదీం అణువట్టిదుం అహం ణ పజ్జత్తా.

ధాత్రీ.—(సరోషశిరఃకంపం) ¶ పక్కసీలదుల్లలిదే! లూణకణ్ణణాసిఅం తుమం బంధిఊణ కారాఘరభాఅణం కరోమి. (ఇతి బాహుబన్ధనం నాటయతి.)

* [ఏష బంధనరూపో విద్రవః.]

---

† స్వామిని! అపరాధం సహస్వ.

‡ దాస్యాః పుత్రి! పటాంచలేన సర్పదంశం పరిమార్జయసి. యత్ప్రణామేన ఈదృశాపరాధం శిథిలయసి.

§ ఈదృశస్వభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపినీం భవతీమనువర్తితుమహం న పర్యాప్తా.

¶ పక్వశీలే! దుర్లలితే! లూనకర్ణనాసికాం త్వాం బద్ధ్వా కారాగృహభాజనం కరోమి.

విమర్శసంధిం యోజయతి.—అనేనేతి. అనేన, గ్రన్థసందర్భేణేత్యర్థః. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిః; తస్యాః ప్రదర్శనముఖేన బీజస్య గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్యావమర్శనాత్ పర్యాలోచనాత్. తవ అత్తికాయాః జ్యేష్ఠభగిన్యాః 'అత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠా' ఇత్యమరః.

చేటీ.—(సభయకంపం,) ● సామిణి! రక్ఖేహి రక్ఖేహి అసరణం ణిరవరాహం ఇమం జణం. తుహ అత్తిఆఏ హిడింబస్సమం గచ్ఛన్తీఏ అహం బలక్కారేణ ణీదా. తత్థ పడికూలం దేవ్వం పసాదఅన్తీఏ విలంబిదం కిం కరేమి,

ధాత్రీ.—(సరోషహుంకారం) † ఏఆరిసం రాఅఉలమహూసవం ఉజ్ఝిఅ హిడింబాలఅగండసేలేసు కిత్తిం మత్తఅం తాడిజ్జఇ మందభాఇణీఏ.

* [ఏష గురుతిరస్కృతిరూపో ద్రవః.]

చేటీ.—‡ సామిణి! సహేహి విలంబిదం. తుఏ కాదవ్వం మంగలోవఆరం సిఘ్ఘం ణివ్వట్టేమి. (ఇతి వపుషా ప్రణమతి.)

ధాత్రీ—(సప్రసాదం) ¶ హంజే! ఉట్ఠేహి ఉట్ఠేహి.

* [ఏషా విరోధశమనరూపా శక్తిః.]

చేటీ.—(సహర్షముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా,) § ఇదో ఇదో తత్తహోదీ.

ధాత్రీ.—(కించిత్పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ) ♦ కహం ఏసో పడిహారప్పవరో ససంభమం ణిగ్గదో. తా పచ్చాసణ్ణో విఅ మహాహిసేఅ

● స్వామిని! రక్ష రక్ష అశరణం నిరపరాధమిమం జనం. తవ ఆత్తికయా హిడింబాశ్రమం గచ్ఛన్త్యా అహం బలాత్కారేణ నీతా. తత్ర ప్రతికూలం దైవం ప్రసాదయన్త్యా విలంబితం కిం కరోమి.

† ఏతాదృశం రాజకులమహోత్సవముజ్ఝిత్వా హిడింబాలయగండశైలేషు కిమితి మస్తకం తాడయిష్యతి మందభాగినీ.

‡ స్వామిని! సహస్వ విలంబితం. తత్త్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం శీఘ్రం నివర్తయామి.

¶ సఖి! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ.

§ ఇత ఇతస్తత్రభవతీ.

♦ కథమేష ప్రతీహారప్రవరః ససంభ్రమం నిర్గతః?. తత్ప్రత్యాసన్న ఇవ మహా

సమఓ. తేణ రాఅవుత్తస్స మంగళణీరాఅణదీవరిఞ్ఛోళిం ణివ్వ
ట్టేంపు అబ్భంతరం పవిసావో.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

ప్రవేశకః —(తతః ప్రవిశతి ప్రతీహారః.)

ప్రతీ—(స టోపం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకల మసహమానః సావమానం కనకవేత్రలతా ముద్యమ్య.)

రే రే నరేశ్వరాః! సంశృణుధ్వమ్.

దంతివ్యూహా ముపాయనీకృత మముం కుర్వంతు పుర్యా బహి
ర్వ్యస్యోద్యద్ఘనబృంహితై ర్ఘనఘటికాఘంటాధ్వని ర్హ్రస్వతాం,
దూరే చాస్తు రథాశ్వ మేత దఖిలం యస్యాతిసమ్మర్దతో
నిష్క్రమ త్ప్రవిశచ్చ నాగరకులం న స్వైర మాచేష్టతే. ౧

*[ఏషా తర్జనో ద్వేజనరూపా ద్యుతిః].

(కించి దుచ్చైః) భో భోః కులామాత్యవృద్ధాః ప్రధానాధికారిణః పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశృణుధ్వమ్. ఏషా రుద్రదేవ స్యాజ్ఞా. యథాకిల—

పూర్వైః కాకతివంశజై ర్నృపతిభి స్సమ్య గ్ధృతాయా చిరం
యస్యా మాసుమ శంభునా గణపతిక్షోణీభుజా ఽభ్యర్థ్యథా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్రివసతిం విస్తారితా మేదినీం
సేయం సంప్రతి వీరరుద్రభుజయో ర్యాతు ప్రతిష్ఠాం స్థిరాం. ౨

భిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళనీరాజనదీపపంక్తిం నిర్వర్తయితు మభ్యంతరం ప్రవిశావః.

ప్రతీహారప్రవరః వృద్ధప్రతీహారః, దీపరింఛోళిం దీపపద్ధతిం.

•ప్రవేశకః —తత ఇతి —దంతీతి. రథాశ్వ మితి. సేనాంగత్వా దేకవద్భావః. నాగరకులం పౌరసమూహః, స్వైరం అసంబాధేన. ౧

సంశృణుధ్వ మితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్మకాత్ 'సమోగమ్యృచ్ఛీ' త్యాదినా ఆత్మనేపదం.

కాకతిభూపతీనాం భూపరిపాలన ముదితోదితం భవతీత్యాహ—పూర్వై రితి. విస్మారితే త్యత్ర 'గతి బుద్ధీ' త్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. తస్మి న్నభిధేయే కర్మణి క్తః; 'ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ' ఇతి వచనాత్. ౨

* [ఏషా స్వవంశజానాం కీర్తనా ద్గుణకీర్తనరూపః ప్రసంగః].

(పున స్సాటోపం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కి మిదానీ మారభధ్వే? కి ముపక్రాంత స్స్వయంభూ దేవసమారాధనవిధిః? కచ్చి ద్దత్తాః పురవతాభ్యో బలయః. కి మభ్యర్చితా స్సర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్ప్రసాధితా మహాభిషేక వేదిః? కిం సజ్జీకృతాని కనకకలశేషు పుణ్యతీర్థసలిలాని? కచ్చి దభ్యర్ణ ముపనీతా న్యుత్తమోపకరణాని? కిం మంగళముహూర్తే కృతావధానా జ్యోతిర్విదః? కచ్చి దలంకృతా స్త్రిలింగనగరీప్పృగీవృశశ్చ ? యదిదానీం వసుమతీపాణిగ్రహణోచితమంగళాచారవేషః ప్రతాపరుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహాంతఃపురే వర్తతే. తత్త్వరధ్వం. (అన్యతో గత్వా సభ్రూక్షేప మవలోక్య) కథం రాజానో న విరమంతి? (కించి దుపసృత్య) భో భో భూపాలాః! యథావకాశ మాస్వ్వం. నజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం. న వృథా సమ్మర్దం సహతే మమ వేత్రయష్టిః.

*[ఏత దవమానరూపం ఛలనం.]

(సమంతా దవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో! తృణీకృతజగతాం క్షితిభృతా ముద్వేలం సమ్మర్దం నివారయతో మమ ప్రభావః. అథవా కాకతీయదౌవారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్.

* [ఏష స్వశక్త్యావిష్కరణరూపో వ్యవసాయః.]

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ దౌవారికః.)

దౌవా.—(సాక్షేపమ్) అరే! కేన ఖల్వసమయవిదా భూపతయో నివారితాః? మహోత్సవ దిదృక్షవ స్సర్వే ప్రవిశంతు.

ప్రథమః:—(సరోషమ్) అరే! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మా మసమయవేదిన ముదాహరసి?

ద్వితీయః:—భవతు యో వా కో వా భవాన్. పరివేష్టవ్యా నరపతయ

ఉత్తమోపకరణాని ఛత్రచామరాదీని; అభ్యర్ణ మంతిక ముపనీతాని సమర్పితాని.

లిఖితపఠిత మాబాల్యా దభ్యస్తం, న నూతనం భవతీత్యర్థః, స్నాతానులిప్తాదివ 'తూర్వపూర్వకా' లేతి సమాసః.

పటాక్షేపేణ నేపథ్యాపసరణేన ప్రవిశ్యేత్యర్థః.

ఇతి మహారాజ స్యాజ్ఞా.

* [ఏతత్ప్రతీహారయో రన్యోన్యరోషసంసబ్ధవచనరూపం విరోధనం.]

ప్రథమః:—కి మనేన సమం శుష్కకలహేన?. ఆవ త్ప్రధానాగార ద్వారవేదికామధ్య మధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువరాజ మే వోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి.)

ద్వితీయః:—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుతిష్ఠామి. (ఇతి పరిక్రామతి).
(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రః పురోధసో నుంత్రిణ శ్చ)

పురోధసః.—కాకతీయకులతిలక! యువరాజేన భవతా లీల యైవ దిశో దశ విజితా ఇ త్యమీ సమ్య గద్య సత్యాశిషో వయం.

కించ:—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాంప్రాప్తస్త్రిలోకీప్రథితాంప్రతిష్ఠాం,
రాజన్వతీభూరియమున్మజాతా వీతోపసర్గా స్సకలాః ప్రజా శ్చ.3

* [ఏషా సిద్ధవద్భావి శ్రేయఃకథనా త్ప్రరోచనా].

మంత్రిణః:—

సూర్యసోమాన్వయామాత్యమహత్త్వాఽద్యాధరీకృతా,
అస్మాభి రధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్. 4

* [ఏత త్ప్రకృతానుగుణప్రశంసనా ద్విచలనం.]

పురోధసః:—రాజపుత్ర! సజ్జీకృతే యం మహాభిషేకసామగ్రీ. కాకతీయ నరేశ్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాసనం భవదధిరోహణం ప్రతీక్షతే.

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్కృత్యాహ—అద్యేతి. రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ. 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్య'ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. వీతోపసర్గాః నిరుపద్రవాః.

విచలనం నామ స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశింషన్ యోజయతి—ఏతదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసన మభిషేకోపయోగీ పీఠవిశేషః. తదుక్తం వాస్తుశాస్త్రజ్ఞైః.—'శ్లక్ష్ణం షడంగుళో త్సేధం షోడశాంగుళవిస్తృ

తత్పరిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజ స్వాజ్ఞామ్.

* [ఏతత్కార్యసంగ్రహరూప మాదానం]

ప్రతాప — తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం నమస్కృత్య గుర్వాజ్ఞాం వోఢు మిచ్ఛామి.

పురోధసః — సకృశోఽయ మాచారః కాకతీయకులప్రదీపస్య భవతః. కిం తు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకసమయః. తదచిరేణైవ విహిత కర్తవ్యేన రాజపుత్రేణ ఆగంతవ్యం. వయ మితః కరణీయశేషం పరిపాలయామః.

ప్రతాప — యథా ఽఽదిశంతి కాకతీయాన్వయప్రత్యాయయితారః.

(ఇత్యుత్థాయ యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే త్వరితమహోత్సవో నామ చతుర్థోఽంకః.

పఞ్చమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశంతి జ్యోతిర్విదః)

జ్యోతిర్విదః — (ససంభ్రమం పరిక్రమ్య) భో భో!! త్వరధ్వం. కుత్ర పురోధసః? కుత్ర వా మంత్రిణః?. సమానీయతాం స్వయంభూ

తం, ద్వాదశాంగుళాయామం ('ద్వావింశదంగుళాయామ'మితి పాఠాంతరం) క్షీరదారుసముద్భవం, పద్మాంకితం భవే ద్భద్రపీఠం స్నపన కర్మణీ'తి. ఏత త్సింహాసన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరంతి.

ప్రత్యాయయితారో విశ్వాసయితారః, స్వాధీనత్వసంపాదకా వా, పక్షద్వయేఽపి గ్రాహ్యా వాచ ఇత్యర్థః. ప్రతిపూర్వా దిణో ణ్యంతాత్తృచ్ ప్రత్యయః. 'ప్రత్యయో ఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః. సర్వ మన్య త్సుగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే చతుర్థోఽఙ్కః.

తత ఇతి. జ్యోతిర్విదో మౌహూర్తికాః.

అత్ర పూర్వాంకవర్తిభి ర్మౌహూర్తికై రనూచితైరే వాత్రా

దేవ సమారాధనాసక్తచిత్తతయా విళంబమానో రాజపుత్రః యేన ప్రత్యాసన్నతరో వర్తతే మహాభిషేక ముహూర్తః.

*[ఏత దుత్తరాంకస్య పూర్వాంకానుసంగతత్వా దంకావతరణం.]

(సవిమర్శాశ్చర్యం) అహో. విశ్వాతిశాయినీ కాకతీయకుల ప్రతిష్ఠా. యతః :—

ఆదేష్టా కులదేవతా స భగవాన్ యస్య స్వయంభూ శ్శివో
యం సజ్జీకురుతే పరాక్రమజితః క్షోణీపతీనాం గణః,
యస్మై చ స్పృహయా త్యశేషజగతీ తం వీరరుద్రాభిధ
ర్విష్ణో ర్వీక్ష్య మహాభిషేచనవిధిం నందంతి సర్వే జనాః. ౧

* [ఏష స్వయంభూ దేవోపదేశన రేశ్వరవిజయప్రముఖ సంధ్యాదిబీజనానార్థానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజనా న్నిర్వహణసంధిః.]

(సోల్లాసం) నూన మిదానీం.—

స్వప్నేఽప్యానూత్రితా మాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
న మాం త్యంతర్ముద శ్శంభో ర్విభో రప్యభినందతః. ౨

*[ఏష ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వప్నోపదేశరూపస్య బీజస్యోపగమా త్సంధిః]

నుప్రవిష్టై రభిహిత స్యాంకార్థస్య పూర్వాంకార్థానుగతత్వా దంకావతరణ మిత్యాహ—ఏతదుత్తరేతి.

ఆదేష్టేతి. ౧

•అత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యర్థానాం పరమప్రయోజన సంబంధలాభా న్నిర్వహణసంధి రిత్యాహ—ఏషఇతి.

స్వప్నఇతి. ఆనూత్రితాం సూచితా మస్యాజ్ఞాం పాలయంత మభినందతోఽనుమోదమానస్య శంభో ర్విభో ర్వ్యాపకస్యా ప్యంత ర్ముదో న మాంతి, అప్రమేయో విచిత్రో హ ర్షోఽభూ దిత్యర్థః. ౨

సంధ్యాఖ్య మంగం యోజయతి.—ఏష ఇతి. ఉపగమా త్ప్రాప్తే రుపగమనా దిత్యర్థః.

(కించి దుచ్చైః)

కల్యాణీ సకలాఽపి భూతసరణిః క్షేమప్రదా దేవతాః
శ్రేయఃప్రస్రవనిర్భరా ద్విజనుషా మాశీర్గిరో జాగ్రతి,
ఆరూఢాః పద మున్నతం గ్రహగణా శ్శ్రీయా న్ముహూర్త శ్శుభై
ర్నక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదా శ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. ౩

తదద్య మేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే.

కల్యాణీతి. భూతసరణిః వృథివ్యాదిభూతసమూహః, కల్యాణీ, అప్రాప్తవికారతయా శుభశంసినీత్యర్థః. శ్రేయఃప్రస్రవేణ శ్రేయస్సంపాదనేన నిర్భరాః, ద్విజనుషాం ద్విజానా మాశీర్గిరో జాగ్రతి, నిత్యం ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. గ్రహగణాః సూర్యాదయః, ఉన్నతం పద ముచ్చసంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం వరాహమిహిరాచార్యైః— 'అజవృషభమృగాంగనాకులీరాఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః' ఇతి. ఆరూఢాః ప్రాప్తాః, ఏతత్ఫల ముక్తం వృద్ధవసిష్ఠసంహితాయాం— 'ఉత్పాతదోషాదివివర్జితేఽహ్ని, నరాధిపానా మభిషేక ఇష్టః, మూలత్రికోణస్వగృహోచ్చమిత్రగృహస్థితై ర్వాఽథ తదంశసంస్థైః. శుభే విలగ్నే సతతం గ్రహేంద్రా దిశంతి లక్ష్మీం విపులాం చ కీర్తి'మితి. ముహూర్తశబ్దేనాత్ర షడ్వర్గరూపః కాలవిశేషో వివక్షితః; స చ క్రూరసౌమ్యగ్రహసంబంధవశా ద్ద్వివిధః. తదుక్తం— 'లగ్న మర్ధం తృతీయాంశో నవాంశో ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశ శ్చేతి షడ్వర్గః క్రూరసౌమ్యవశా ద్ద్విధా' ఇతి. తత్రాయం సౌమ్య ఇత్యాహ— శ్రీయా నితి. శుభై స్సౌమ్యగ్రహైః శ్రీయా నతిప్రశస్త ఇత్యర్థః. తదపి తత్రైవోక్తం— 'షడ్వర్గో భవతి సదా శుభఖచరసముద్భవ శ్శుభదః, పాపసముత్థ స్త్వశుభ స్తస్మా ద్గ్రాహ్య స్తు సౌమ్యషడ్వర్గః' ఇతి. నక్షత్రాణి రోహిణ్యాదీని, రోహిణ్యా ద్యన్యతమనక్షత్ర మిత్యర్థః. ఏకదా బహూనా మసంభవాత్; శివంకరాణి క్షేమంకరాణి. యద్యపి 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇత్యత్ర శివంకరశబ్దశ్ఛందస్యేవ న భాషాయా మిత్యాహ పదమంజరీకారః. తథాపి 'క్షేమంకరోఽరిష్టతాతి శ్శివతాతి శ్శివంకరః' ఇత్యమరకోశమూలోఽయం ప్రయోగ ఇత్యనుసంధేయం. నిమిత్తోదయాః దిక్ప్రసాదాదయః. ౩

*[ఏష ప్రకృతకార్యమార్గణా ద్విరోధః.]

(సత్వరం పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ సహర్షసంభ్రమం)
నన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః ?

విప్రై ర్మంగళసూక్తిపాఠముఖరై రాలోకశబ్దోద్యతై
ర్భూపాలైః కరసంభృతోపకరణై రాప్తై రమాత్యాత్మజైః,
శ్లాఘ్యై ర్వందిజనై ర్దిగంతవిజయశ్లాఘాసముద్ఘోషణై
స్త్రీనివర్గైశ్చ యథోచితం పరివృతో నీరాజనోద్యోగిభిః. ౪

తద్వయం చాస్థానీ మేవ గత్వా సముచిత మాచరిష్యామః
(ఇతి పరిక్రామంతి)

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణశ్చ.)

మంత్రిణః:—(సవినయ మగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతిలక! ఇత ఇతః. ఇదం రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామీ.
న విలంబంతాః కులదేవతాయా మనోరథాః.

* [ఏత త్పట్టబంధరూపకార్య స్యోపక్షేపణా ద్గ్రథనం]

జ్యోతిర్విదః:—(కించి దుచ్చైః) భో భో కులామాత్యాః !.

సన్నహ్యధ్వ ముపాహరధ్వ ముచితద్రవ్యా ణ్యుపాధ్వం సురాన్
స్సంప్రాప్త స్సముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంపత్ఖనిః,

విప్రైరితి. మంగళసూక్తాని 'కనిక్రదజ్జనుషం మమాగ్నే వర్చో విహవేష్వ' స్త్విత్యేవమాదీని, ఆలోకశబ్దా జయజయేత్యేవమాదయః, 'ఆలోకో వందిభాషణే' ఇతి విశ్వః. భూపా అపి వందిభ్రమభూమయో బభూవు రితిభావః. ఉపకరణాని ఛత్రచామరాదీని, వందిజనాః 'వంద్యభూభృద్గుణోత్కర్షశ్రావకా వందినస్స్మృతాః, ఇత్యుక్తలక్షణాః. ౪

శుద్ధాంతప్రధానాగార మంతఃపురప్రధానగృహం.

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే అభిషేక మనుభూయ సమస్తాం భువ మేకాతపత్రాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం ముహూర్త స్సంప్రాప్తః. అతోఽవధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్య మిత్యాహ—సన్నహ్యధ్వమితి. సన్నహ్యధ్వం ముహూర్తే, సావధానా

యస్మిన్ ప్రాప్య మహాభిషేకవిభవం క్షోణీం ప్రలీనాఖిల
క్ష్మాపాలాం చిర మన్వశా ద్గణపతి ర్భూభృత్కులగ్రామణీః.
* [ఏష జ్యోతిర్విద్భి రనుభూతార్థఖ్యాపనా న్నిర్ణయః].

పరి:—(శ్రుత్వా) †కహం పచ్చాసణ్ణే వి ముహుత్తే కిం విలంబిఅది మహామచ్చేహిం?.

మంత్రిణః—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్మృతా గుర్వాజ్ఞా? నాయ మవసరో నరేశ్వరవిజ్ఞాపనాకర్ణనస్య. మహాస్థానాన్య మేవానుగృహ్యంతా మమీ.

ప్రతాపః—శిరసి ధృతైవ ఖలు తాత స్యాజ్ఞా. కింతు నోపదిశ్యతే పున రనంతరకరణీయమ్.

*[ఏత త్ప్రకృతానుగుణ్యే నాన్యోన్యపరిభాషణా త్పరిభాషణమ్.]

పురోధసః.—(సవినయసంభ్రమ ముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచితవేషః కనకవేదికా మారోహతు ప్రతాపరుద్రః. దేవ! మహారాజ! పర్యాయేణ భవద్భుజశిఖర మారోహతు మేదినీ.

ప్రతాప.—తథా భవతు. (ఇతి వేదికా మారోహతి).

నృపాః.—(సప్రణామం మంగళవేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయతాం కాకతీయకులస్వామీ.

[ఏష నరేశ్వరపర్యుపాసనా త్ప్రసాదః.]

---

† కథం ప్రత్యాసన్నేఽపి ముహూర్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యైః?.

భవతీత్యర్థః. ఉచితద్రవ్యాణి తీర్థకలశాదీని, సురా నుపాధ్వ మర్చయధ్వం. అత్రేదం పిత్రాదీనా మప్యుపలక్షణం. యథాఽహ వృద్ధవసిష్ఠః. 'ఆశిషో వాచనం కృత్వా పూజయే చ్ఛ సురా న్పితౄన్, ఆయుధాని చ పట్టం చ విప్రా న్గంధాదినార్చయే' దితి. అన్వశాత్, శాస్తేర్లఙ్.

అనుభూతార్థఖ్యాపనా దితి. అనుభూతస్య బీజానుగుణ స్యార్థస్య ఖ్యాపనా దిత్యర్థః.

పరిః — (విలోక్య సామోదకౌతుకం.) †పువ్వపవ్వఅకణఅసాణుం సహస్సరస్సీ విఅ సుమేరుకణఅతడం మహేందో విఅ పక్ఖిచక్కవట్టిణం చక్కధరో విఅ కణఅవేదిం ఆరూఢో పఆవరుద్దో.

మంత్రిణః — కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతా మిదం భద్రాసనం. అమీ పురోధసో మహాభిషేకాయ తీర్థసలిలపూర్ణాన్ కనకకలశాన్ ధారయంతి.

ప్రతాప. — తథా భవతు. (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులవృద్ధాంశ్చ ప్రణమ్య సింహాసనే సముపవిశతి)

పురోధసః — (త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్ కనకకలశాన్ అమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం.)

ప్రతాపరుద్రనృపతే! కాకతీయకులోచితైః,
ప్రజానురంజనైః క్షోణీం పాలయాచంద్రతారకమ్. ౬

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకౌతుకత్వరమాణరాజ్యలక్ష్మీమంజీరశింజితానుమోదితం స్వయంభూదేవప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయఃప్రస్తావనాడిండిమం చిరావలంబితధరణీభారఖిన్నానాం ఫణిపతిప్రభృతీనాం ప్రహర్షక్ష్వేడావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహళీకోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనకజయఘంటికానినాదమనుసందధానాః సత్వరం ప్రతాపరుద్రమభిషించంతి.)

*[ఏష వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః.]

---

† పూర్వపర్వతకనకసానుం సహస్రరశ్మి రివ సుమేరుకనకతటం మహేంద్ర ఇవ పక్షిచక్రవర్తినం చక్రధర ఇవ కనకవేది మారూఢః ప్రతాపరుద్రః.

త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్, వేదత్రయాభిమంత్రితోదకా నిత్యర్థః.

అభిషేకముహూర్తసూచకం జయఘంటికాధ్వని మాశీర్వాదసాధువాదాదిరూపతయా సంభావయతి — ప్రతాపేత్యాది. ౬

ఏకతో వైతాళికాః—(సహర్షాతిశయ ముచ్చైః.)

హే లోకాః! పిబతః శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం
జాతః కాకతివీరరుద్రనృపతే రాజ్యాభిషేకోత్సవః,
అద్యారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్వతీ మేదినీ
దేవాః పూర్ణహవిర్భుజ స్తదధునా యూయం కృతార్థీకృతాః. ౭

అన్యతో వైతాళికాః—

ఆరూఢే వరవీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనం శాసితుం
తస్యాజ్ఞా క్షితిపాలమౌళివలభీ స్స్వచ్ఛంద మారోహతి,
లోకాం స్త్రీ న్నధిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపౌ హఠా
దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటా న్ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. ౮

దక్షిణతో వైతాళికాః—

అథ విశ్వాతిశాయిమహిమ్నో వీరరుద్రస్య రాజ్యాభిషేకమహోత్సవో విశ్వప్రియంకర ఇత్యాహ—ఏకత ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః. శ్రవఃప్రసృతిభిః శ్రవణచులుకైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణధర్మత్వా దితిభావః. కుతః రాజన్వతీ సురాజ్ఞి 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, మేదినీతి 'రాజా కాలస్య కారణ'మితి భావః. పూర్ణహవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభి ర్వివిధై రాప్తదక్షిణై 'రితి విహితానుష్ఠానా దితి భావః. ౭

అన్యత ఇతి—పశ్చా దిత్యర్థః.

ఆరూఢ ఇతి. స్వచ్ఛంద మనర్గళం, ఆరోహతి, న కశ్చిద ప్యవిధేయో భూపతి ర స్తీతి భావః. అనే నాస్య రాజ్ఞః ప్రభుశక్తి రుక్తా. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'ఆజ్ఞారూపేణ యా శక్తి స్సర్వేషాం మూర్ధని స్థితా, ప్రభుశక్తి ర్హి నా జ్ఞేయా ప్రభావమహితోదయే'తి. నిరవధీ ఇతి. సూర్యాచంద్రమసో స్సీమాచల ఇవ కీర్తి ప్రతాపయో రవధిభూతః కోఽపి నా స్తీ త్యర్థః. హఠశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. వీరరుద్రే సింహాసన మేకమారూఢే సతి తదాజ్ఞాయా స్తత్కీర్తి ప్రతాపయో స్తత్పరిపంథినాం చ తతోఽప్యున్నతాని బహూ న్యారోహణస్థానాని బభూవు రితి మహదేత దద్భుత మితి భావః. ౮

గాయంతీ రనుమోదతే నిజవధూ శ్శ్రేష శ్శిరఃకంపనై
ర్లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్ఛపపతి ర్వక్షఃస్థలీదర్శనాత్,
దిఙ్నాగా శ్చ కరేణుకాశ్చ మపాకుర్వం త్యనుప్రజ్యయా
దోష్ణా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి.　　౯

ఉత్తరతో వైతాళికాః.—

ప్రస్థేభ్యః కులభూభృతా మపి హరిద్దంతావళానాం మహా
కుంభేభ్యోఽపి ఫణాభృతా మధిపతే రూర్ధ్నాం సహస్రాదపి,
కూర్మేంద్రస్య చ కర్పరా దపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతా
జాహా సంప్రతి వీరరుద్రనృపతేః ప్రాప్తప్రతిష్ఠా మహీ.　　౧౦

* [ఏష సర్వదుఃఖశమనా త్సమయః.]

మంత్రిణః.—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య!. య దిదానీం—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణా యే నిపతంతి రాజ్ఞాం,
ప్రణామనమ్రేషు శిరస్సు తేషాం తైః కల్పితస్స్వస్వపదాభిషేకః.

పురోధసః.—కాకతీయకులో త్తంస రాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్రగ్వేయ ము
త్తంసీక్రియతాం. (ఇతి పట్టబంధ మాచరంతి).

సర్వే.—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం నః ప్రియం నః.

* (ఏషా ప్రకృతకార్యస్థిరీకరణాత్కృతిః).

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.　　౯

ప్రస్థేభ్యఇతి. ప్రస్థేభ్యస్సానుభ్యః, కర్పరాత్ పృష్ఠాస్థికపాలాత్,

ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీపతయః, మహాభిషేకసమయే
స్వస్వపదేషు స్థాపితా ఇతి భావః.　　౧౦

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోభూషణంక్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాం
బరభృతః ప్రాఙ్ముఖస్య మహీపతేః,పట్టం శిరసి బధ్నీయా త్సింహాసనగత
స్య' చేతి వసిష్ఠస్మరణాత్. పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం నవాంగుళాయామో మధ్యే
ఽష్టాంగుళవిస్తృతః, చతురంగుళవిస్తారపార్శ్వ స్స్వర్ణమయ శ్శుభః.
పట్టః పంచశిఖో, రాజ్యప్రజాసౌఖ్యసమృద్ధయే' ఇత్యాద్యుక్తలక్షణో
ద్రష్టవ్యః.

మంత్రిణః.—(సర్వతో౽వలోక్య) కస్కోఽత్ర భోః? ఆనీయతాం ఛత్రం చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రధానప్రతీహారః).

ప్రతీ.—యదాజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తాన్యుపాసయతి. ప్రాంతవర్తినో నరపతయో౽భ్యుపేత్య తాని సాదరం గృహీత్వా యథోచిత మాచరంతి).

పురోధసః.—(సహర్షాతిశయమ్).

శూరాయంతే బహవో మహాన్నృపతయః కిం తై రనీదృక్క్రియై
రీదృగ్విశ్వజనీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః క్ష్మాతలే?
బాల్యక్రీడితదిగ్జయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః
కింకుర్వాణసమస్తభూపతిగణః శ్రీవీరరుద్రో యథా. ౧౨

* [ఏత దఖిలాతిశాయిత్వకథనముఖేన ప్రకృతకార్యానుమోదనా దాభాషణం].

త దిదానీం ఖలు—

కస్క ఇతి స్వాంతస్య కిమో వీప్సాయాం ద్విర్వచనం, కస్కాదిత్వా త్సత్వం.

శూరాయంత ఇతి. మహాన్నృపతయో నలనహుషాదయః, ఈదృక్క్రియో వీరరుద్రసదృశపరిపాటీ తద్రహితై రనీదృక్క్రియైః; తత్ కథ మి త్యాశంక్య వీరరుద్రే విశేష మాహ—ఈదృగితి. విశ్వస్మై జనాయ హితో విశ్వజనీనః శౌర్యగరిమా యస్య స తథోక్తః, నీతిపురస్కృత పరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమాణ మాహ—బాల్యేతి. త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః సమ్యక్పరిపాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథాహ మనుః—'సంగ్రామే ష్వనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా బ్రాహ్మణానాం చ రాజ్ఞాం శ్రేయస్కరం పర'మితి. న కేవలం పరాక్రమేణ, కింతు సామాదిభి రపి త్రిభి రుపాయై స్సర్వో౽పి రాజలోకో వశీకృతః ఇత్యాహ—కింకుర్వాణేతి. తదుక్తం—'ఏవం విజయమానస్య యస్య స్యుః పరిపంథినః, తా నానయే ద్వశం సర్వా న్సామాదిభి రుపక్రమై'రితి.

యత్కాకతీయనృపరాజ్యవిలాసచిహ్నం
యచ్ఛాయయా వసుమతీ విజహాతి తాపం,
ఛత్త్రేణ తేన కృతలక్ష్మణి వీరరుద్రే
ముక్తాతపత్త్రవిభవా స్సుహృదో ద్విషశ్చ. ౧౩

* [ఏష రాజ్యప్రాప్తిహేతుభూతఛత్త్రారోపణరూపకార్యదర్శనాత్పూర్వభావః].

మంత్రిణః—(సవినయ ముపసృత్య), నాథ! కాకతీయలక్ష్మీపతే! సనాథా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్సురాజానం త్వాం దిదృక్షంతే. తత్సాంప్రతం మహాస్థానీం ప్రసాధయతు దేవః.

పురోధసః—ఆచారోఽయం కాకతీశ్వరాణాం యన్మహాభిషేకానంతరం ప్రజానాం యోగక్షేమపరీక్షణం.

రాజా.—య దాజ్ఞాపయంతి ధర్మవిదః (ఇత్యుత్తిష్ఠతి).

కాకతీయకులవృద్ధాః.—(ససంభ్రమ ముచ్చైః.)

ప్రక్రాంతముర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః కుర్వంతు నీరాజనమంబుజాక్ష్యః
ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రతాపప్రదీపనీరాజితదిఙ్ముఖస్య. ౧౪

ఛత్రధారణం విశినష్టి—యదితి. యత్ కాకతీయకులక్రమాగతమిత్యర్థః. యచ్ఛాయయేతి. దుష్టనిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయో రుపలక్షణం. తేనసుహృదో ముక్తాతపత్రవిభవాః మౌక్తికమయచ్ఛత్రవైభవాః, ద్విషస్తు త్యక్తాతపత్రా శ్చేత్యుభయోపపాదనం. ౧౩

నాథేతి. సురాజాన మితి. 'నపూజనా' దితి న సమాసాంతః.

ఆచారఇతి. అలబ్ధలాభో యోగః, లబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః పరీక్షణం విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం నీరాజన మాహ—కాకతీయకుల వృద్ధా ఇతి. అంబుజాక్షీవిశేషణ మేతత్. ఉచ్చై రున్నతం 'అధఃప్రవర్తయే ద్ధూపం దీప మూర్ధ్వం ప్రవర్తయే' దితి వచనా దితి భావః. ఉర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః ప్రక్రాంత మితి. రాజ్ఞాం ప్రణామానంతరమిత్యర్థః. ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః తేన నీరాజితాని దిఙ్ముఖాని యేన తథోక్తస్య, అత ఏవ తత్ఫలం నీరాజన మిహైవానుభూయత ఇతి భావః.

నృపతయః.—(శిర స్స్వంజలిం బధ్వా) అహో చరితార్థా సాంప్రత
మాస్మాకీ చక్షుష్మత్తా యయా ఖ ల్విద్ద్మ గనుభూయతే.

యతః.—

నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననాగోత్రపతిం రజన్య స్తారాగణై ర్మేరు మివ స్ఫురద్భిః.
(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి.)

మంత్రిణః.—మహారాజ! కాకతీశ్వర! సజ్జీకృతం సింహాసనం సర్వతః
పరిష్కృత మిదం మహాస్థానమండపం సనాథీక్రియతాం.

ప్రతీ.—(ససంభ్రమం పురో భూత్వా) దేవ! ఇత ఇతః.

రాజా.—(సగౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థాన్యాం సింహాసన మారోహతి.
సర్వే ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి).

ప్రతీ.—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానా న్మూర్ధాభిషిక్తా
సాభిమానం కనక వేత్రలతయా నిర్దిశన్.)

కాళింగ! గాత్ర నిషీద కొంకణపతే! దూరే భ వాంగేశ్వర!
ప్రాంతం సంశ్రయ మాళవేంద్ర! శనకై స్సౌవీరాయనం ప్రాపయ,
పాండ్యాగ్రే భవ సేవనక్షితిప తే! పశ్చా ద్భవా ద్వైవ వః
స్వామీ కాకతివీరరుద్రనృపతి స్సర్వాన్ క్రమా దీక్షతే.

నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి.)

పురోధసః.—స్వస్తి కాకతీయకులావతీర్ణాయ సౌవర్ణకేతనాయ మహా

అస్మాక మియ మాస్మాకీ, 'యుష్మదస్మదో' రిత్యణ్ప్రత్యయే 'తస్మి
న్నణ్మణిచే' త్యస్మాకాదేశః.

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, అన్యత్రచంద్రఏవ వాననం
యాసాం తా స్తథోక్తాః,గోత్రస్య కులస్య పతిం, అన్యత్ర గోత్రాణాం
పర్వతానాం పతిం.

౧౫

పరిష్కృతం విచిత్రవితానసువర్ణకలశాదినా భూషితం, సింహా
సనలక్షణం మానసోల్లాసే—'రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం,
అష్టభి స్స్ఫాటికై స్సింహై ర్మూర్ధ్ని తత్సువిరాజితం. అధః కాంచన
పర్య స్తరత్న వేదిత్రయాన్వితం, ఆస్థానమండపే రాజ్ఞాం సింహాసన మిదం
పర' మితి.

మహిమ్నః. అద్య సుప్రజసా కాకతీయాన్వయేన సనాథాని త్రీణ్యపి జగంతి.

శాసిత ర్యవినీతానాం నరేంద్ర త్వయి శాసతి,
మధ్యస్థితాఽస్య లోకస్య చిరే ణాన్వర్థతాం గతా. ౧౭

రాజా.—(సవినయమ్)స్వయంభూ దేవవరానుకూలానాం భవదాశీర్వాదానాం ఫల మిదం యత్కాకతీయతన్త్రం వర్ధతే.

మంత్రిణః.—రాజన్! ప్రతాపరుద్ర!.

సర్వేషాం కాకతీయానాం భాగధేయవిభూతయః,
ఏవంరూపా వివర్తంతే యత్కులప్రభవో భవాన్. ౧౮

పురోధసః.—న కేవలం కాకతీయానా మేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు సర్వాసా మపి ప్రజానామ్.

(ప్రవిశ్య ప్రతీహారః.)

ప్రతీ.—దేవ! సర్వాః ప్రకృతయో వర్ణవృద్ధా న్పురస్కృత్య ప్రతీహారమధ్యాసతే.

మంత్రిణః.—శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతీ.—య దాజ్ఞాపయంత్యమాత్యాః (ఇతి నిష్క్రమ్య తాభి స్సహ పునః ప్రవిశతి.)

(తతః ప్రవిశంతి వర్ణవృద్ధాః.)

వర్ణ.—(సహర్షం రాజాన మవలోక్య).

సౌపర్ణకేతనాయ మహామహిమ్నే, గరుడధ్వజావతారా యేత్యర్థః సుప్రజసా శోభనసంతానేన, 'నిత్య మసిచ్ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్ప్రత్యయః. శాసితరీతి.

అవినీతానాం దుష్టానాం మిత్రాణా మమిత్రాణాం చేతి భావః. అత ఏ వేయంతం కాలం స్వర్గపాతాళమధ్యవర్తిత్వేన మధ్యస్థస్య మధ్యమలోకస్య సంప్రతి పక్షపాతరాహిత్యేన మాధ్యస్థ్య మిత్యన్వర్థతా మిత్యర్థః. ౧౭

సర్వేషా మితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః, ఏవం రూపాః వీరరుద్రరూపాః, వివర్తంతే పరిణమంతి. 'యత్కులాలంబనం భవా'నితి పాఠాంతరం. ౧౮

వరః ప్రతాపరుద్రో ఽయం వధూ రేషా వసుంధరా,
తయో ర్ఘటయితా దేవః స్వయంభూ స్సదృశక్రమః. ౧౯

*[ఏతత్ స్వయంభూదేవస్య స్వయం సంధాతృత్వా దద్భుత ప్రాప్తే రుపగూహనం].

(సవినయ ముపసృత్య) స్వామిన్! విశ్వంభరావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర!
సర్వాశీఃఫలవిశ్రమైకవసతేః కిం వా తవాశాస్మహే
యద్వా విశ్వభువి స్వయంభువి శివేన స్తన్వాతా మాశిషః,
కిం చిత్రం స విభు ర్భవా నపి సమో గౌరీశ్రియో ర్వల్లభా
వాచన్ద్రార్క మిమాం క్షమాం కృతయశో రక్షౌ యువాం రక్షతాం.

మంత్రిణః—స్వామి! న్నేతే స్వాయంభువాః.

(రాజా సాదరం ప్రణమతి)

అన్యే—(సహర్షాతిశయ మగ్రతః స్థిత్వా) మహారాజ! కాకతీశ్వర.!
య స్త్వద్గోత్రమహత్తరస్య జగతాం త్రాతు స్స్వయంభూవిభో
స్తత్తాదృక్చరితాద్భుతై ర్మహిమభి స్స్వైయై ర్ద్వితీయో ఽభవత్,

వర ఇతి. అత్ర వసుంధరావీరరుద్రయో ర్వధూవరయోః స్వయంభూదేవ స్స్వయ మేవ సంధాతేతి అనురూపఘటనా దద్భుత మితిభావః.

అథ స్వయంభూదేవవిదుషా మాశీర్వాద మాహ—స్వామిన్నితి. సర్వాశీః ఫలానా మైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంకోచే నైకవసతే ర్ముఖ్యాధారస్య సర్వాణి శ్రేయాంసి ప్రాప్తవత స్తవ వా శాస్యం నాస్తీత్యర్థః. తథా ప్యవాప్తసమస్తకామే స్వయంభువి శివేఽపి దేవ స్యానంత భోగోఽస్త్విత్యేవ మాశిషః ప్రయుంజానానా మస్మాకం తాదృశే త్వయ్యపి నైత దాశ్చర్య మిత్యాహ—యద్వేతి. ఆశీర్వాదప్రకార మాహ—సవిభు రితి. ౨౦

పురా ఖలు కాకతీయానాం పూర్వో గణపతిమహారాజ స్స్వనామాంకితం గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకులదేవతయా స్వయంభూదేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర విద్వాంసో బహవః స్థాపితాః. తేషా మాశీర్వాద మ్మాహ—మహారాజేతి. యో గణపేశ్వర స్తత్తాదృక్చరితై రభిలషితప్రదానాదిభి రద్భుతై

దేవోఽసౌ గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్ఫారప్రసాదోన్ముఖో
నప్తుస్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్ణాతు రాజ్యశ్రియమ్. ౨౧

పురోధసః—రాజ! న్నేతే గణపతీశ్వరసూరయః,

(రాజా! సాదరం నమస్కరోతి).

అపరే—(సప్రశ్రయప్రమోదం) స్వామిన్! త్రిలింగదేశపరమేశ్వర!

యై ర్దేశ స్త్రిభి రేష యాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసశైలాః కృతాః,
తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురాః శ్రీశైలకాళేశ్వర
ద్రాక్షారామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్ఛ్రేయసే జాగ్రతు. ౨౨

పురోధసః.—(సోల్లాసం), రాజ! న్నేకశిలానగరవాసినో మహాద్విజా స్త్వేతే.

(రాజా యథోచితం వందతే.)

మంత్రిణః.—సాధీయా నాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వా నుపవేశయంతి).

పురోధసః—(సోల్లాసం) రాజ! న్నేకశిలానగరీవల్లభ!.

స్వీయై ర్నిహితమభి స్సామర్థ్యై స్త్వద్గోత్రమహత్తరస్య త్వత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ద్వితీయో ఽభవత్. ద్వావపి దేవౌ కాకతికులయోగక్షేమధురీణా విత్యర్థః. అసౌ దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్ఫారస్య ప్రభూతస్య ప్రసాద స్యోన్ముఖస్సన్ రాజ్ఞో దేవస్య చాభేదోపచారా ద్వీరరుద్రస్య నప్తృత్వవ్యవహారః. తస్య తే రాజ్యశ్రియం పుష్ణాత్వితి సంబంధః. ౨౧

అథ నగరవాసినాం విదుషా మాశీర్వాదమాహ— యైరితి. త్రయో లింగరూపా శ్రీశైలనాథాదయో దేవా యస్మిన్ దేశే స త్రిలింగోఽంధ్రదేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్షారామేతి. తత్రత్యానా మారామాణాం తద్భూయిష్ఠత్వా దితి ప్రౌఢోక్తిః. వస్తుతస్తు దక్షసంబంధిత్వా ద్ద్రాక్షారామ ఇతి తన్నామ; తదుక్తం స్కాందపురాణే భీమేశ్వరఖండే—'దక్షస్యారామభూమిత్వా ద్ద్రాక్షారామోఽభిధీయతే' ఇతి. ౨౨

సాహస్రాంశవ మైందవం చ మహతీ యే ద్వేకులే నిర్మితే
తే జాతే లఘునీ గుణై ర్విజయిని శ్రీకాకతీయాన్వయే,
భూపాలేషు భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్క-చంద్రశ్రియోః
ప్రాప్యాఽనుగ్రహ మూర్జితేషు పున రప్యేఽతే లభేతే స్థితిం.

(రాజా సర్వా న్పశ్యతి) (పురోధసో యథార్హం సర్వా నుపవేశయంతి)

ప్రకృతయః.—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః.

భూపా స్సంతు చిరాయ సంశృణుమహే భాస్వత్కులాలంకృతీ
రామోఽయం స జగామ లోచనపథం తే నైవ ఖిన్నా వయం,
అద్య త్వాం వరవీరరుద్రనృపతే తస్యావతారాంతరం
వీక్ష్యైవం చరితార్థతాం సుమహతీ మహ్నాయ గాహామహే.

మంత్రిణః.—స్వామిన్! సాంప్రతం యథార్హ మర్హణయా మాననీయాః పౌరాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందౌదార్యం)

జాగర్తు రాజశబ్దోఽయం మ య్యేవాజ్ఞాఫలైకభూః,

సాహస్రేతి. నిర్మితే బ్రహ్మణేతి శేషః. లఘునీ జాతే నిస్సారే అభూతాం, అధునా భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్క-చంద్రశ్రియో స్తయోః భూపాలే ష్వనుగ్రహం ప్రాప్య ప్రబలవిరోధే జీవనస్య దుర్లభత్వం మత్వేతి భావః. ఊర్జితేషు సమృద్ధేషు సత్సు తత్సమభివ్యాహారాదేతే సోమసూర్యకులే పున రపి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే, మహదనుగ్రహస్య కి మసాధ్య మితి భావః. ౨౩

భూపా ఇతి. సంతు నామ భూపాః, కిం తై రసర్వగుణాఢ్యై రితి వాక్యశేషః? న చాత్ర విప్రతిపత్తి రిత్యాహ—చిరాయ సంశృణుమహ ఇతి. 'సమోగమ్యృచ్ఛిభ్యా'దినా ఆత్మనేపదం. సర్వగుణాఢ్యోఽపి రామో న లోచనగోచరం గత ఇతి ఖేదో రామావతారస్య తవ దర్శనా న్నివృత్త ఇతి ధన్యతా మనుభవామ ఇత్యాహ— భాస్వదితి. ౨౪

అర్హణయా పూజయా.

జాగర్త్వితి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానుగ్రహాదిసామర్థ్య మిత్యర్థః. తత్ఫల స్యానుగ్రహాదే రేకభూ ర్ముఖ్యనివాసః, రాజ్ఞ ఏవా జ్ఞాప్ర

రాజ్యోపభోగవిభవ స్సర్వసాధారణో హి నః. ౨౫

(సర్వే సప్రమోదం) సదృశో౽యం ప్రసాదః కాకతీయకులతిల కస్య భవతః.

రాజా.—ప్రసీదతు భగవా న్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావర్జిత కనకకలశసలిలధారాపురస్సరం సకలభోగపురస్సరాన్ గ్రామా న్సప్రశ్రయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషా మపి నగర వాసినాం యథా ప్రభావం సంభావనా మాచరతి.)

నృపతయః.—(సామాన్యానురోధ ముత్థాయ మహార్ఘాణి గజతురగ రథాభరణవిశేషరూపా ణ్యుపాయనాని యథావకాశ ముప నీయ విరచితాంజలయః) స్వామిన్! కాకతీయమహారాజ!.

యత్వాదితి భావః. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్మణి, ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ గ్రహణే మోక్షణే తథా, స్వయం సమర్థో య స్సో౽యం రాజా స ఽఽజ్ఞా నిరర్గళేఽతి. ఏవ శబ్దో భిన్నక్రమః. మ మాయం రాజశబ్ద ఏవ జాగర్తీతి సంబంధః. రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం; పురోహితాదిత్వా ద్యత్ప్రత్యయః. ఆజ్ఞామాత్ర మేవ మే భూయా దనుభవః పున రస్మాకం సర్వేషా మితి వాక్యార్థః.

అథ పృథివ్యాదిదాన మాహ—రాజేతి. ప్రసీదతు భగవా నితి, పరమేశ్వరప్రీణనార్థత్వా ద్విమలం నామ చతుర్థ మిదం దాన మితి ద్రష్ట వ్యం. యథా౽౽హ వ్యాసః—'ఈశ్వరప్రీణనార్థం యద్బ్రహ్మవిత్సు ప్రదీయతే, చేతసా భక్తియుక్తేన దానం త ద్విమలం శివ'మితి. సలిలధారాపురస్సర మిత్య త్రాపస్తంబః—'సర్వా ణ్యుదకపూర్వాణి దానానీ'తి. సకలభోగేతి. భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః. ప్రశ్రయో వినయః, ఆదర స్సత్కారః, తత్సహితం సాత్త్వికమిత్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన—'దాతవ్య మితి యద్దానం దీయతే౽నుపకారిణే, దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్త్వికం స్మృత'మితి. గ్రామాన్ విప్రసాత్ బ్రాహ్మణాధీనాన్, కరోతి దేయే త్రా చేతి సాతిప్రత్యయః.

త్రాయస్వే త్యనువాద ఏవ భువనత్రాణైకబద్ధవ్రతే
త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధన మిదం విశ్వైకనాథే త్వయి,
త్వద్గర్భే వసతిం గతా స్స్మ ఇతి చ స్పష్టార్థ మంశే హరేః
కుక్షిస్థాఖిలవిష్టపస్య సదృశం కిం వాఽత్ర విజ్ఞాప్యతే?. ౨౬

(రాజా సప్రసాద మమాత్యా నవలోకయతి.)

మంత్రిణః—స్వామి! న్నేతే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహతీ మర్హణా మర్హంతి. తేన స్వేషు స్వేషు ప దేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః ప్రస్థాపనీయా శ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీన్ యథోచితం సంభావ్య ప్రస్థాన మాదిశతి).

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకన నిర్వర్తితప్రయాణమంగళా దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా నిష్క్రాంతాః).

ప్రకృతయః—చిర మనువర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరిపాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్క్రాంతాః.)

పురోధసః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం).

చిహ్నా న్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయం త్యుర్వీశ్వరోపాస్యతాం
పాణీ సూచయత స్సచాపకులిశా వుద్వాహలీలాం భువః,

త్రాయస్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతఃపాతి నా మస్మాకం పరిత్రాణప్రార్థనం పున రుక్త మే వేత్యర్థః. త్వద్భృత్యా ఇతి. విశ్వైకనాథే త్వయి విశ్వాంతర్వర్తినా మస్మాకం భృత్యా ఇతి వచనం చర్విత చర్వణ మే వేత్యర్థః. త్వద్గర్భఇతి. స్పష్టార్థం. వ్యుత్పన్నం ప్రతి స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తినః కలశస్య కలశోఽయ మితి కథనవ దితి భావః. సదృశ ముచితం. ౨౬

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్నానీతి. పదాబ్జయో శ్చిహ్నాని మాంసలత్వాదీని, ఉర్వీశ్వరోపాస్యతాం పిశునయంతి సూచయంతి. తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—

నేత్రే శారదపుండరీకరుచినీ లీలావతారం హరే
రాఖ్యాతస్తదితీహ సిద్ధవచనం ప్రత్యక్షమీక్షామహే. ౨౭

రాజా—(సవినయవ్రీడం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూదేవమూర్త్యన్తరాణాం భూదేవతానాం భవతా మనుగ్రహస్య?.

పురోధసః—(సాదరం) మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయా భవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివాన్ పరస్సహస్రప్రసాదోన్ముఖః స్వయమ్భూనాథః కిం తే భూయః ప్రియ ముపకరోతు?.

* [ఏషా వాక్యార్థసమాప్తిరూపా సంహృతిః.]

రాజా—(సప్రణామాదరం) కాకతీయరాజ్యధురాయా మవహితమేవ స్వయంభూదేవేన. తథాఽపీద మస్తు—

భూరస్తు సంపన్నసమస్తసస్యా భూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,
భూపాశ్చ ధర్మప్రవణైకచిత్తాః సర్వే జనాస్సంతు నిరామయాశ్చ

'మాంసలౌ గూఢగుల్ఫౌ చ కూర్మపృష్ఠసమావపి. భవేతాం చరణౌ యస్య స భవేత్పృథివీపతిః' ఇతి. పాణీ సచాపకులిశౌ, ధనుర్వజ్రరేఖాసహితావిత్యర్థః. తదప్యుక్తం—'చక్రాసిచాపవజ్రాభా రేఖాః కుర్వంతి భూపతి' మితి. శారదపుండరీకరుచినీ నేత్రే పుండరీకాక్షావతార మాఖ్యాతః కథయత ఇతి యత్పూర్వోక్తం సిద్ధస్య కస్యచిదనాగతవిదః పురుషస్య వచన మధునా ప్రత్యక్షమీక్షామహే. ౨౭

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మత్వేన ప్రాప్తయేత్యర్థః. భవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివా నతిప్రసన్నః. అత ఏవ పరే సహస్రాత్పరస్సహస్రాః; 'పంచమీ' ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః. రాజదంతాదిత్వాత్సహస్రశబ్దస్య పరనిపాతే పారస్కరాదిత్వాత్సుడాగమః. తస్యావిభక్తిత్వాద్విసర్జనీయాభావాత్సత్వ మేవేతి దశటీకాసర్వస్వకారః. 'పరశ్శతాద్యాస్తే యేషాం పరాసంఖ్యాశతాదికా'దిత్యమరః. తావతాం ప్రసాదానా మున్ముఖ స్స్వయంభూనాథః.

ప్రశస్తిసంజ్ఞకం మంగళమాహ—భూరస్త్వితి. సర్వ మన్యత్సుగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే పఞ్చమోఽఙ్కః.

*[ఏషా శుభశంసనరూపా ప్రశస్తిః.]

(ఇతి నిష్క్రాంతాః సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకో నామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటక ముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే నాటకప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే నాటకనిరూపణం నామ తృతీయం ప్రకరణమ్.

రసప్రకరణమ్.

రసస్వరూప నిరూపణమ్

అథ సర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే —

* విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లాసితస్థాయిభావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే —

*'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,

దృశ్యశ్రావ్యభేదేన ద్వివిధా అపి ప్రబంధా నిరూపితాః. తేషామాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే. అథేతి.

రససామాన్యలక్షణమాహ—విభావేతి. వక్ష్యమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీ; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణనటప్రదర్శితయా వా సామాజికభావ్యమానయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో నిర్భరానందః, సంవిద్రూపతాం నీయమాన స్స్థాయీత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే— 'ప్రకాశానందచిద్రూపాం రసతాం ప్రతిపద్యతే, ప్రకృష్యమాణో యో భావ స్స్థాయీతి నిగద్యతే' ఇతి. ఏవంవిధ స్సామాజికనిష్ఠో రత్యాదిస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రస ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—'రసతే స్వాదనార్థత్వాద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి.

ఉక్తార్థే వృద్ధసమ్మతి మాహ—విభావైరితి. వ్యంజనాదిసంబంధాదన్నస్యేవ విభావాదిసమాశ్రయణేన స్థాయిభావస్యాపి స్వాదుత్వమిత్యర్థః. తదుక్తం—'వ్యంజనౌషధసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతామితరే స్థాయినం శ్రితాః' ఇతి. అయం చ రసోఽనుకార్యే రామాదా వుత్పన్నో రామాద్యభేదభావనయా నటే ప్రతీయత ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలోల్లటాదయః. తాదృశే నటే విభావాదిభి రనుమిత స్సామాజికైశ్చర్వ్యత ఇత్యను

ఆనీయమాన స్స్వాదుత్వం స్థాయీ భావో రస స్స్మృతః' ఇతి.
భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా

మితివాదీ శ్రీశంకుకః. నటాదిగతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాఽను సంధీయమానః ప్రకాశానందసంవిద్రూపేణ భోగాపరనామ్నా భావక వ్యాపారేణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. వక్ష్యమాణప్రకారేణ సామాజికాశ్రయోఽభివ్యజ్యత ఇత్యభినవగుప్తాదయః. అయమేవ పక్షో. యథాయోగం పక్షాంతరనిరాకరణపూర్వక ముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరిష్యతే. ౧

అథ స్థాయిభావస్య లక్షణ మాహ—భావస్యేతి. ఇద మత్రాను సంధేయం కావ్యేనాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖా ద్యనుభవజనితవాసనారూప స్సంస్కారాపరపర్యాయ స్సామాజికమనో వికారో భావః; తదుక్తం—'సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై ర్భావ స్తద్భావ భావన' మితి. తస్య భావుకస్య భావ శ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భావభావనం. స తావ ద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహిత శ్చేతి. తత్రాద్యః—పటం ప్రతి తంతువ ద్రసం ప్రత్యాకారమాత్రవ్యవహితః స్థాయిభావ ఇత్యుచ్యతే;తస్య సాక్షా ద్రసభావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం— 'ప్రకృష్యమాణో యో భావో రసతాం ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావ స్స్థాయీతి భరతాదిభి రుచ్యతే' ఇతి. ద్వితీయస్తు—కువిందాదివ ద్భావాంతరవ్యవహితో విభావాదిః. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వసమర్థనాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషోపాధికో బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్య సన్నిహితపూర్వావస్థావిశేష స్స్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. అతఏవోక్త మభియుక్తైః—'శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదాత్మసత్త్వం స భావ' ఇతి. స చ వస్తుతో భేదమాత్రశంకాకళంకరహితస్య నిరుపాధికస్య సన్మాత్ర స్యావస్థాసంబంధః కథ మితి శంకనీయం. గగనమధ్యమధ్యాసీనస్య సుధానిధే రుదకాద్యుపాధిసంబంధనిబంధన చాంచల్యాదివ దుపపత్తేః. ఏవంవిధస్య భావ స్యేత్యర్థః. కస్యాంచి న్నాయికాయా మనురాగస్య నాయికాంతరవిషయానురాగ స్సజాతీయః తత్ర బీభత్సాది ర్విజాతీయః తై రనభిభూతతయా అతిరస్కృతత్వేన,

యావదనుభవ మవస్థానం.

తథా చోక్తం దశరూపకే.—

'సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాన్,
యావద్రసం వర్తమాన స్స్థాయీ భావ ఉదాహృతః.'

అథ రసవిశేషాః —

—రసవిశేషనిరూపణమ్.—

* శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః,
బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః. ౧

అవిరుద్ధత్వే నేతి యావత్. ఏతచ్చ బృహత్కథామాలతీమాధవాదౌ ద్రష్టవ్యం. యథా లవణోదః స్వానుప్రవిష్టం మధుర మపి నాదేయ ముదకం లవణయతి, ఏవ మన్యాన హ్యాత్మైక్యం నయతః స్థాయిభావస్య కుత స్తైస్సహ విరోధవార్తేతి భావః. తదుక్తం—'విరుద్ధై రవిరుద్ధైర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయ త్యన్యాన్ స్థాయీవ లవణాకరః' ఇతి. యావదనుభవ మితి. సంస్కారాత్మనో ఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన ప్రబోధా దుత్పద్యమానో విజాతీయప్రత్యయాసంవలితః ప్రియతమాదిస్మృతిసంతానో విభావాదిమహిమ్నా యావత్తన్మయ మివ కరోతి తావదవస్థాన మిత్యర్థః. తదుక్తం—'అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబంధా చ్చానుబంధిభిః, వర్ధితా యే రసాత్మాన స్తే స్మృతా స్థాయినో బుధై' రితి.] ౨

'శృఙ్గార ఏక ఏవ రస' ఇతి శృంగారప్రకాశకారః. 'శాంతవర్జ మష్టౌ రసా' ఇతి ధనికాదయః. 'శాంతవత్సలసహితా దశే'త్యన్యే. ఏవ మాదివిప్రతిపత్తిలబ్ధన్యూనాధికసంఖ్యానివారణాయ రసవిభాగ మాహ—శృంగారేతి. పూర్వై రభినవగుప్తాచార్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్గ మధ్యే సర్వప్రాణిసులభస్య కామస్య సర్వహృదయంగమత్వా త్ప్రథమం శృంగారః; తత స్తజ్జన్యత్వేన హాస్యః, తత స్తద్విరోధిత్వా త్కరుణః; తత స్తన్నిమిత్తభూతో ఽర్థప్రధానో రౌద్రః; తతో ఽర్థకామయో ర్ధర్మమూలత్వా ద్ధర్మప్రధానో వీరః; తస్య భీతాభయప్రదానసారత్వా త్తదనంతరం భయానకః; తత స్తత్కారణభూతో బీభత్సః;

ఏషాం స్థాయిభావాః.—

రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా,
జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావా నవ క్రమాత్. ౨

—: విభావః. :—

అథ విభావః —

విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలంబనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్త్యతే. ౩

రసస్య సమవాయికారణ మాలంబనవిభావః; ఇతరత్కారణజాత ముద్దీపనవిభావః; స చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

'ఆలంబనగుణశ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః,
తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయ శ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.
ఆలంబనగుణో రూపయౌవనాది రుదాహృతః,
తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా మతాః.
నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం,
మలయానిలచంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః.'

వీరాత్కీర్తిస్తథ యానకాద్యనంతరం వీరరసఫలభూతో ఽద్భుతః; త్రివర్గఫలక రసానంతరం మోక్షఫలక శ్శాంతరస ఇత్యేవ ముద్దేశక్రమోపపత్తిః.

అథ రససామగ్ర్యాం విభావస్య విభాగం దర్శయన్ లక్షణ మాహ—విభావ ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యర్థః. తత్ర రసశబ్దే నాత్ర లౌకికో రత్యాదిభావః ఓదనం పచతీ త్యాదివ ద్భావినీం వృత్తి మాశ్రిత్య వ్యవహ్రియతే; ముఖ్యరస స్యోత్పత్త్యభావాత్. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. లోకే నాయకాద్యాలంబనకారణం విశిష్టదేశకాలాద్యుద్దీపనకారణం చ కావ్యనాటకాదిముఖేన సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబితతయా సామాజికనిష్ఠం సత్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపనవిభావ శ్చేతి కథ్యత ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ విశేషేణ కావ్యనాటకవ్యాపారజనితేన భావ్యతే జ్ఞాయత ఇతి విభావ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా లభ్యతే. తదుక్తం—'జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో భావపోషకృ'దితి. శిష్ట ముదాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి. ౩

అనుభావః.

అథానుభావః.—

* కార్యభూతోఽనుభావ స్స్యా త్కటాక్షాది శ్శరీరజః. ౮

సాత్త్వికభావాః.

అథ సాత్త్వికభావాః.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం; తతో భవా స్సాత్త్వికాః.

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి. నను కార్యత్వం నామ నియతోత్తరకాలభావిత్వం; తచ్చానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా?, ఉత స్థాయ్యపేక్షయా?. నాద్యః; 'విభావై రనుభావై' శ్చేతి కరణతృతీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతేః. నియతపూర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వా త్కరణస్య. న చాత్ర తృతీయాయాః కర్త్రాద్యర్థాంతరం సంభావ్యతే. ఏవంచానుభావే సతి రసో రసే సత్యనుభావ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయప్రసంగ స్స్యాదితి. అతఏవ న ద్వితీయః; న హి భావుకమనోవస్థాయిన స్స్థాయినః పూర్వభావినాం † కామినీకటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనాం తత్కార్యత్వ మితి. అతః స్థాయిత్వయోగ్యస్య లౌకికస్య రత్యాదేః కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాది రభినయాదిద్వారా భావుకమనః ప్రతిబింబిత స్సహృదయహృదయస్థితం రత్యాదిభావ మనుభావయతి సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'భ్రూవిక్షేపకటాక్షాది వికారో హృదయస్థితం, భావం వ్యనక్తి య స్సోఽయ మనుభావ ఇతీరితః' ఇతి. ౮

అథ సాత్త్వికానా మపి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివ ద్భావసూచనాత్మకత్వే నానుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే అసాధారణకారణ మాహ—పరగతేతి. అభినయాదిముఖే నాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభావనాయా మంతఃకరణ స్యాత్యంతానుకూలత్వం సత్త్వ మిత్యర్థః. ప్రత్యయార్థమాహ—తత ఇతి. సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావా స్సాత్త్వికా ఇత్యర్థః. అనే నైవంవిధే నైవాంతఃకరణేన

---

† కామినీకటాక్షభుజాక్షేపాదీనాం.

స్తంభః ప్రళయరోమాంచౌ స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ,

కటాక్షాదయో భావ్యంత ఇతి తేషా మనుభావత్వైవ న సాత్త్వికత్వ మితి భావః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభావేన చేతసః, అత్యంతే నానుకూల్యేన యేన తద్భావభావనం. తత్సత్త్వం తేన నిర్వృత్తా స్సాత్త్వికా ఇత్యుదీరితాః. అనుభావత్వసామాన్యే సత్య ప్యేషాం పృథక్తయా, లక్షణం సత్త్వజత్వా ద్ధి తే చ స్తంభాదయః స్మృతాః' ఇతి. అత్ర తద్భావభావనం నామ తన్మయత్వే నావస్థానం. తదుక్తం—'రామాద్యాశ్రితదుఃఖాదే రనుభూతే స్తదాత్మనా, సామాజికస్య మనసో భావ స్తద్భావభావన' మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శనజన్యా అనురాగనిర్వేదాదిమనోవృత్తయో విభావాదితన్మయీభవనరూపేణ సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజికమనసో౽త్యంతానుకూల్యజన్యే నానాధారణకారణే నావస్థాంతర మాపన్నా స్స్తంభాదయో భావా స్సాత్త్వికభావా భవంతి. తే చ స్వకార్యభూతై రత ఏవ సాత్త్వికపదప్రతిపాద్యై ర్బాహ్యై ర్జడై ర్భౌతికై శ్శారీరై స్తంభాదిభి రనుభావై స్సూచ్యంతే. తథా చ రతినిర్వేదాదిభావా ఏవ సూచితా భవంతీతి ఫలితం. తదుక్త మాచార్యహేమచంద్రేణ—'బాహ్యాస్తు స్తంభాదయ శ్శరీరధర్మా అనుభావా స్తే చాంతరాలికాన్ భావాన్ గమయంతః పరమార్థతో రతినిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత' మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘ ఏవ జీవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణరూపేణ ద్వివిధం బాహ్య మాభ్యంతరం చ సాత్త్వికగుణం సంపాదయతీతి రహస్యం. కేచి దయం మనోమయవర్తీ రత్యాదిగణః పంచభూతాత్మకాన్నమయక్షోభకతయా మనోమయతాదాత్మ్యాపన్నం సీద త్యస్మి న్మనోమయ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా సత్త్వగుణోత్కర్షా త్సాధుత్వాచ్చ సత్త్వశబ్దాభిధేయం ప్రాణమయం ప్రవిష్ట స్సాత్త్వికత్వ మనుభవతి. తచ్చ ప్రాణస్య భూభాగానుగ్రహే స్తంభః; జలభాగానుగ్రహే బాష్పః; తీవ్రతేజోనుగ్రహే స్వేదః; వైపరీత్యే వైవర్ణ్యం; ఆకాశానుగ్రహే ప్రళయః; అనిలానుగ్రహస్య మందమధ్యమోత్కృష్టతయా త్రైవిధ్యే క్రమేణ రోమాంచవేపథువైస్వర్యాణీతి వదంతి. కేచి ద్భావాంతరై ర్నిరపేక్ష్యేణ రసాపరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేష స్సత్త్వం, తజ్జన్యా స్సాత్త్వికా ఇత్యా

అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః. ౫

—— వ్యభిచారిభావాః. ——

అథ వ్యభిచారిభావాః.—

నిర్వేదగ్లానిశంకాఖ్యా స్తథాఽసూయామదశ్రమాః,
ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహః స్మృతి ర్ధృతిః ౬
వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా,
గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాఽపస్మార ఏవ చ. ౭
సుప్తి ర్విబోధోఽమర్ష శ్చాప్యవహిత్థ మథోగ్రతా,
మతి ర్వ్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణ మేవ చ. ౮
త్రాస శ్చైవ వితర్క శ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః,

వాహుః. అన్యే పున రన్నమయప్రాధాన్యే నాభివ్యక్తత్వలక్షణసత్త్వజన్యత్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివ ద్యోగరూఢత్వేన స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యాహుః కేచిత్తు కణాదశాస్త్రప్రసిద్ధద్రవ్యాదిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్వేవ సాత్త్వికవ్యవహార ఇతి వర్ణయంతి. ఏవం ప్రాచా మాలంకారికాణా మనేకధా పారిప్లవం వర్తతే. తద్యథా తథా వాఽస్తు న తతోఽస్మాక మాగ్రహః. కింతు స్తంభాదీనా మనుభావాంతర్భావేఽపి కేన చిద్విశేషేణ పార్థక్య మిత్యేత దేవాస్మాభి రపేక్ష్యేత ఇతి విశేషాంతరాణి నరహరిసూరివిరచితే రసనిరూపణే ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభీరుభి రస్మాభి రుప రమ్యతే. ౫

'విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః' ఇత్యుక్తదిశా వ్యభిచారిశబ్దవ్యుత్పత్త్యైవ నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణం సిద్ధ మితి మత్వా తేషాం కేవలం సామాన్యతో విశేషత శ్చోద్దేశ మాహ— అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కల్లోలా స్సాగరస్యైవ రత్యాదేః స్థాయినస్య పరిపోషకతయా సహకారిణ స్సంతో నాట్యాదౌ వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యంత ఇత్యర్థః తదుక్తం.—'మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలా స్తే. యథాఽర్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతా మపి. యథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్మగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్ణంతి స్థాయినాం

శ్రేయ స్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః. ౯

తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

‘కారణా న్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ,
రత్యాదేః స్థాయినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః,
విభావా శ్చానుభావా శ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః’ ఇతి.

లోకే కార్యకారణసహకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్షభ్రూవిక్షేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయో స్తు విభావానుభావవ్యభిచారిశబ్దవ్యపదేశ్యా భవంతి.

స్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్మతా’మితి. ౬-౯

ఉక్తార్థేఽభియుక్తసంవాదమాహ—కారణానీతి. స్థాయినః, స్థాయిశ్చాయోగ్య స్యే త్యర్థః. అనుభావా ఉభయేఽపి గృహ్యంతే. నను చేష్టాలక్షణోద్దీపనవిభావానాం భావహావాదీనాం శృంగారకార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతీయతే. కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనా మనుభావానా మనురాగజనకత్వేన సంభవ త్యేవ విభావత్వం. ఉక్తానా ముభయేషాం కల్లోలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్సంచారితాఽపి, సమస్తసంచారిణా మపి చింతాదీనా మనురాగకార్యతయాఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యా మనురాగాతిశయజననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘విభావోఽప్యనుభావ స్స్యా దనుభావోఽపి భావవత్, తౌ పున శ్చారిణౌ స్యాతాం తే చ తౌ స్యుః పరస్పర’మితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణా మేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది ద్రష్టవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థేతి చే త్సత్యం ; కస్యా శ్చి దనురాగవ్యక్తే ర్యాని కార్యకారణసహకారీణి తాని తాం ప్రతి తథైవ న కించి దపి సాంకర్య మస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏ వాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథాభావే కో విరోధః? యథైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పిత్రపేక్షయా పుత్రత్వం చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనా మపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితాకారాంతరాణాం సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావాదిరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం. ఏవం చ విభావాదిసామగ్రీసంకోచే సతి రసాభాసత్వ మిత్యనుసంధేయం.

శృంగారవీరరౌద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరి

న స్యాన్మర్యాదం ప్రవృత్తే నాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభాసః. తదుక్తం రసార్ణవే.—'అంగే నాంగీ రస స్స్వేచ్ఛావృత్తివర్ధితసంపదా, అమాత్యే నావినీతేన స్వామీవా భాసతాం వ్రజే'దితి. అంగరసస్య తృతీయాంశానుప్రవేశో మర్యాదోల్లంఘనం. తదుక్తం భావప్రకాశే.—'భాగద్వయం ప్రవిష్టస్య ప్రధానస్యైకభాగతః, రసానాం దృశ్యతే యత్ర తత్స్యాదాభాసలక్షణ'మితి. తత్ర హాస్యాదిభూయిష్ఠాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతే సంగ్రహశ్లోకాః. 'హాస్యో జుగుప్సా శృంగారహాస్యౌ శోకభయానకౌ, భయానకో రౌద్రవీరౌ తథా శృంగారవిస్మయౌ. బీభత్సకరుణౌ రౌద్రశృంగారౌ చ యథాక్రమం, శృంగారాదీన్ సంప్రవిశ్య రసాభాసా స్వ్యశన్వతే' ఇతి.

యద్యప్యేవం నవానామపి రసానామాభాసత్వం సంభవతి. తథాపి క్వచిద్విశేష మభివ్యక్తు మారభతే—శృంగారేతి. శాంతస్యా ప్యుపలక్షణ మేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేనేతి. ధీరోదాత్తాదినాయకోత్తమవిషయత్వేనేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'ధర్మయుద్ధవీరప్రధానో ధీరోదాత్తః; వీరరౌద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దానధర్మవీరశాంతప్రధానో ధీరశాంత ఇతి చత్వారో నాయకా' ఇతి. అత్ర వీరరససమానయోగక్షేమత్వాదద్భుతోపాదనం. యదాహ మునిః—'వీరస్య చైవ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తిత' ఇతి. విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపోషవిశేష ఇతి భావః.

విపక్షే విరోధమాహ—అతఏవేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం యత్ర విభావాదిపరిపూర్తిస్తత్ర ముఖ్యో రసః. తదుక్తం లోచనే—'రసస్తు స ఏవ యో యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య ప్రతిపత్తుస్స్థాయ్యంశే చర్వణప్రయుక్త ఏవాస్వాదప్రకర్ష' ఇతి. ఉదాహృతం చ తత్రైవ—'కృచ్ఛ్రాదూరుయుగం వ్యతీత్య సుచిరం భ్రాంత్వా నితంబస్థలే, మధ్యేఽస్యాస్త్రివలీతరంగవిషమే నిష్పందతామాగతా, మద్దృష్టిస్తృషితేవ సంప్రతి శనై

దోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య మ్లేచ్ఛాదివిషయత్వే త్వాభాసత్వం.
తథా చోక్తమ్.— .

'ఏకత్రై వానురాగశ్చే త్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా,

రాజ్ఞస్యా తుంగౌ స్తనౌ, సాంకాంక్షం ముహు రీక్షతే జలలవప్రస్యందినీ లోచనే' ఇతి. అత్ర హి నాయికాకారానువర్ణ్యమాన స్యాత్మప్రతికృతి పవిత్రితచిత్రఫలకావలోకనా ద్వత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధరూపో రతిస్థాయిభావో విభావానుభావసంచారిసంయోజనావశేన చర్వణారూఢ ఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదిపరిపూర్త్యభావ స్తత్రారోపితో రసః మ్లేచ్ఛాదౌ తథాభూతత్వా ద్రసాభాసత్వ మితి భావః. ఉక్తార్థే సమ్మతి మాహ—ఏకత్రేతి. అత్ర ఏవే త్యవధారణే నాన్యత్రానురాగాత్యంతాభావ స్సూచ్యతే. యథా రావణే సీతాయాః. తేన స్త్రీపుంసయో రేకత్రానురాగే జాతే అన్యత్రానురాగప్రాగభావే చ విభావాదిసంపూర్తిసంభావనయా నైవ రసాభాసత్వ మితి భావః. అన్యథా ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వానురాగ స్యాభాసత్వప్రసంగాత్. మ్లేచ్ఛా స్తిరశ్చా మనాఘ్రాతవైదగ్ధ్యగంధానా మననుభూతవిభావాదిభావానా మభివదనవ్యాపారమాత్రవిలక్షణా స్సహోదరాః. అత స్తేషాం ద్వయానా మపి సమానయోగక్షేమత్వా త్సహోపాదానం. అత ఏవ శృంగారాభాసస్య త్రైవిధ్యోక్తి రపి. బహుష్వ క్తి రనేకత్రానురాగః. అత్రాపి ముఖాంతరేణ సమానురాగఫలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్తి రితి భావః. పుంసోఽప్యనేకనాయికానురాగే రసాభాసత్వ మితి కేచిత్. తర్హి తన్మతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్నరసభావస్య ఆభాసత్వ ప్రసంగ ఇతి చే న్నైవం; తస్యా ప్యేకస్యా మేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచి న్మృత్యత్వం క్వచిన్మందత్వ మితి నిశ్చిత. 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇతి లక్షణం పున రనేకాసు నాయికా స్వనువృత్తిమాత్రపరత్వేన తుల్యత్వపర మితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పక్షిద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగాభావా దవివేకా దనేకానురాగా చ్చ రతే రారోపితత్వేన హాస్యాస్పదత్వా త్తన్నిబంధన స్త్రివిధోఽయ మాభాస ఇతి వివేకః. నన్వా

యోషితో ర్బహులస్త్రీశ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయో ర్భావయో స్స్పర్ధయా, సంబంధే నాన్యోన్యోపమర్దకతయా, బహూనాం సమావేశేన చ చాతుర్విధ్యం.

తథా చోక్తం దశరూపకే.—

'భావస్య శాంతి రుదయ స్సంధి శ్శబలతా తథా' ఇతి.

రత్యాదిస్థాయిభావలక్షణోదాహరణాని.

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

* తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషో రతిః.

రోపితరసాభావా త్తిర్యగాదిషు కథం చమత్కార? ఇతి చే చ్ఛుక్తికా రజతం గృహీత్వా ప్రమోదమానం పృచ్ఛ. పశ్చాత్తాత్కాలీనబాధస్తు ప్రపంచసత్యత్వాభిమానసమయసాంసారికవ్యవహార స్యేవ తాదాత్త్వికచమత్కారస్య న విరోధీతి రసాభాసో ఽప్యుపాదేయ ఏవే త్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానా ముదయా ద్యవస్థాచతుష్టయజన్యచమత్కారవిశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్య మాహ—వ్యభిచారీతి. అన్యోన్యోపమర్దకతయేతి. స్వస్వబాధ్యానాం బాధకత్వే నేత్యర్థో వక్ష్యమాణోదాహరణానుసారేణ కల్పనీయః. రసాభాసాదీనా ముదాహరణ ముత్తరత్ర భవిష్యతి.

అథ స్థాయిభావేషూద్దేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి—తత్రేతి. యూనో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ సంభోగః; తదుక్తం భావప్రకాశే—'కామోపచార స్సంభోగః కామః స్త్రీపుంసయో స్సుఖం, సుఖ మానందసంభేదః పరస్పరవిమర్దతః, ఉపచారస్తదానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేష స్స్నేహాద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మా మనోవృత్తివిశేషో రతి రిత్యర్థః. తదుక్తం—'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో శ్చాప్యుత్ప్రకృత్యో శ్శ్రేష్ఠరూపయోః. నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా, స్స్పృహావ్యాయా చిత్తవృత్తీ రతి రిత్యభిధీయతే' ఇతి.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్మరోఽస్తు జగదానందైకనిష్యందభూ
రిందుస్తిష్ఠతు విభ్రమైకవసతిర్జాగర్తు పుష్పాకరః,
సంత్వన్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తైరశేషోన్నతో
జాతః కాకతివల్లభో మమ పతిః కామస్య కామోత్సవః. ౧౦

* వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హాసః.

స్పృహాలక్షణమపి తత్రైవోక్తం—'ఆత్మోపభోగకరణం స్పృశంతీ ప్రియవర్త్మనా, యా జహాతి తత్రాగం భోగాగం సా స్పృహేత్యభిధీయతే' ఇతి.

ఉదాహరతి—శృంగారేతి. జగతామానందస్యానందహేతో రేకస్యాద్వితీయస్య నిష్యందస్య మృష్టాంశస్య భూః స్థానం, గుణైరాభిరూప్యాదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీకృతాః దృశో లోకదృష్టయో యైస్తే తథోక్తాః, 'గుణప్రసాధిత'దిశ ఇతి పాఠే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిశ్రాంతగుణా ఇత్యర్థః. అన్యే గంధర్వగీర్వాణాదయః, తైరేకైకగుణాశ్రయైః కిం? న, కిమపి సాధ్య మిత్యర్థః. అశేషోన్నత సర్వాధికః, అత్ర కామస్యాపి కామోత్సవః కాకతివల్లభో మమ పతిర్భూయా దితి వాగారంభేణ స్వానురక్తప్రియలాభజనితహర్షానుభావేన కస్యాశ్చిన్నాయికాయా ఆలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్మా రతి రభివ్యజ్యతే. ఇయం చ నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్పంచవిధా. తత్ర మదనేందువసంతాదివైరాగ్యేణ ప్రియవిషయపేక్షాచేయ మభిమానమూలేతి వేదితవ్యం. ఇద మేవ మమ ప్రియం నాన్య దితి ప్రత్యయ ఏ వాభిమాన ఇత్యాహుః. భేదాంతరోదాహరణప్రపంచ స్త్వన్యత్రైవ ద్రష్టవ్యః. ౧౦

హాసం లక్షయతి—వికృతీతి. ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషాకారవికారవిరుద్ధాలంకారాస్పష్టభాషణకుబ్జత్వాదయ స్తద్దర్శనశ్రవణజన్యో మనోవికారో హాసః. 'స్వనహసో' ర్వేతి వికల్పాత్ ఘఞ్ ప్రత్యయః. అయ మేవ బాష్పాద్యనుభావో నిద్రాలస్యాదిసహకృత శ్చర్వ్యమాణో హాసే సాధు రితి వ్యుత్పత్త్యా హాస్యో భవతి. స చోత్తమాదిషు త్రిష్వేకైకయుగళక్రమేణ షడ్విధః. తదుక్తం—'వికృతాకృతివాగ్వేషై రాత్మనో వా పరస్య వా, హాస స్స్యాత్పరిపోషేఽస్య హాస్య

యథా.—

బిభ్రాణాః కబరీ ర్ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమౌ
స్త్రీవేషా న్నిశి కాకతీంద్రనగరే ప్రచ్ఛన్నరూపా న్నృపాన్
దృష్ట్వా క్షౌమ మపాస్య వక్షసి కుచా వాకృష్య నీవీస్పృశో
హీ హీ కష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః. ౧౧

* ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమి శ్శోకః.

యథా.—

ధాత ర్నిష్కరుణోఽసి శిక్షయసి కిం వన్యాం శరీరస్థితిం?
తత్తాదృగ్విభవా గృహాః క్వ ను గతాః స్థానం మరుః కల్పితం,

స్త్రీప్రకృతి స్స్మృతః, ఇతి. 'స్మిత మిహ వికసన్నయనం కించి ల్లక్ష్యద్విజం హసితం, మధురస్వనం విహసితం సాఙ్గశిరఃకంప ముద్ధసితం, అపహసితం సాస్రాక్షం విక్షిప్తాఙ్గం భవ త్యతిహసితం, ద్వే ద్వే హసితే చైషాం జ్యేష్ఠే మధ్యేఽధమే క్రమశః' ఇతి. ఉత్తమస్య స్వకీయపరకీయవికారదర్శనా త్కృత్రిమేణ స్మితహసితే, మధ్యమస్య విహసితోద్ధసితే, అధమ స్యాపహసితాతిహసితే ఇతి.

తత్రాధమాశ్రయ మన్యదీయవేషవికారజన్యం హాసముదాహరతి—బిభ్రాణానితి. కబరీః స్త్రీజనోచితాన్ కేశపాశాన్, 'జానప' దేత్యాదినా జీష్. అత్ర బందీగ్రాహం గృహీతా సతఏవ పలాయనపరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూపతీన్ నీవీప్రదేశాదిస్పర్శనేన పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానా మాలంబనవిభావానాం పరుషస్వనస్య హాసస్య హీ హీ త్యనుకరణం. ౧౧

శోకం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ఆదిగ్రహణా దనిష్టప్రాప్తి ర్గృహ్యతే. దుఃఖాతిభూమి ర్దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం శోక ముదాహరతి—ధాతరితి. నిష్కరుణో నృశంసః, వన్యాం ఫలమూలాదిరూపాం, తత్తాదృగ్విభవా, నానావిధభోగోపకరణపరిపూర్ణా ఇత్యర్థః. స్థానం మరు రితి. పిపాసాయాం యత్రోదకమపి దుర్లభ మితి భావః. మహారణ్యే వా భర్తృభి స్సహ మృగమిథునాదివ ద్యథాకథంచి ద్వర్తామహే ఇతి విచారితేఽపి కథం వా

హా నాథాః పతితాః ప్రతాపనృపతేః క్రోధార్చిషీతి ద్విష
ద్యోషాణాం, తదనూప మశ్రుభి రహో జాతం స్థలం మారవం.

* శత్రుకృతాపచారేణ మనసః ప్రజ్వలనం క్రోధః.

యథా.—

రే రే సేవణక స్తవాయ మనిదంపూర్వో ఽద్య గర్వో మహా
నుత్తీర్ణా కిల యేన గౌతమనదీ ప్రాప్తో ఽసి మృత్యో ర్ముఖం,

కియా న్వా నో దైవమర్వాపాకః? తే భర్తారోఽపి తత్క్రోధవహ్ని శలభతా మలభంతేతి పరిదేవితం హేతిశబ్దేన సూచయ న్నాహ— హా నాథా ఇతి. అనూపం జలప్రాయం; అత్ర శత్రుస్త్రీణా మాలంబనవిభావానాం భర్తృవియోగరాజ్యభ్రంశాదిజనితా దుఃఖాతిభూమి ర్దైవోపాలంభసహి తేన రోదనేన సూచ్యతే. అత్రోర్వీవిలుంఠనోరస్తాడనాదయో ఽనుభావాః, దైన్యమోహచింతావిషాదాదయో వ్యభిచారిణశ్చ విశేషేణోపాత్తాః కరుణతా మాపాదయంతి. ౧౨

క్రోధం లక్షయతి—శత్రుకృతేతి. శత్రుగ్రహణం భృత్యాదే రుపలక్షణార్థం. తత్కృతే నాపచారేణ వధావజ్ఞాదినా ప్రజ్వలితా మనోవృత్తిః క్రోధ ఇత్యర్థః. స చ త్రివిధః క్రోధః కోపో రోష శ్చేతి. తదుక్తం భావప్రకాశే—'క్రోధః కోప శ్చ రోష శ్చేత్యేష భేద స్త్రిధా మతః' ఇతి. తత్ర వధాదిపర్యంతః క్రూరజనాశ్రయః క్రోధః; అభ్యర్థనావధి ర్వీరజనాశ్రయః కోపః; స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యవిషయః ప్రత్యాయనపర్యంతో రోషః.

తత్రావజ్ఞామూలం క్రూరాలంబనం క్రోధ ముదాహరతి—రే రే ఇతి. 'వాక్యాదే' రిత్యాదినా కోపే ద్విరుక్తిః. అయం పూర్వో యస్యాసా విదంపూర్వః, స న భవతీ త్యనిదంపూర్వః, నూతన ఇత్యర్థః. అన్యథి క్కారే ణాత్మోత్కర్షో గర్వః; కుతోఽయం తే మహా నిదానీ మభూతపూర్వో గర్వః ప్రాదు రభూ దిత్యర్థః. యేన గర్వేణ గౌతమనద్యుత్తీర్ణే త్యవజ్ఞాకథనం. కిలేత్యలీకే. తేన వార్తామాత్ర మేత దితి భావః. తథాపి త స్యేదం కర్మణః ఫల మిత్యాహ—ప్రాప్త ఇతి. అవజ్ఞానిమిత్త మాశంకతే—ఏషేతి. అన్యథా భూతగ్రహాదికల్పానాం వైరి

ఏషా కాకతివీరరుద్ర ఇతి కిం నామాక్షరీ సప్తాక్షరీ
ప్రక్షుభ్యత్ప్రతిపక్షపార్థివమహాభూతగ్రహోచ్చాటనీ? ౧౩

* లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్న ఉత్సాహః.

యథా.—

క్షుబ్ధేష్వబ్ధిషు సంభ్రమాత్త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వతః
స్సన్నద్ధేష్వపి పర్వతేషు పరితో గండోపలాన్ వర్షితుం,

భూపతీనాం కల్పాంతకాలరుద్ర స్యాస్మత్స్వామినః కాకతివీరరుద్రస్య నామమాత్రమహామంత్రం నిశమ్యైవ కాందిశీకచరః కథ మద్యైవ ముద్యుక్తా భవా నితి భావః. క్రోధోఽయం విపక్షదర్శనా దితి భావః. కంఠగర్జనదంతఘట్టనాద్యనుభావో గర్వామర్షాదివ్యభిచారీ చర్వ్యమాణస్సన్ రౌద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి—లోకేతి. స్థేయా నతిస్థిరః,వివక్షితకార్యవిషయ మౌత్సుక్య మే వాతిస్థైర్య మితి భావః. 'అహ మేవం విధఇత్యేవం ప్రాణత్వే నాభిమానాత్మక ఉత్సాహః' ఇతి లోచనకారః. శారదాతనయస్తు కార్యమాత్ర మంగీచకార. తదుక్తం.—'ఉత్సాహస్సర్వకృత్యేషు త్వరా మానసీ క్రియా, సహజాహార్యభేదేన స ద్విధాపరికీర్తితః' ఇతి.

ఉదాహరతి—క్షుబ్ధేష్వితి. త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయా కల్పాంతవదితి భావః. క్షుబ్ధేషు క్షుభితే ష్విత్యర్థః. అత్ర యద్యపి 'క్షుబ్ధస్వాం' తేత్యాదినా నిపాతనా న్మంథమాత్రవాచీ క్షుబ్ధశబ్దః. తథాపి క్షుభితార్థత్వం కథంచి.త్సాదృశ్యా త్కల్పనీయం; సముద్రాణాం మంథయోగవత్కాలవైషమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. అత ఏవాహ వృత్తికారః—'కథం క్షుబ్ధస్సముద్రః క్షుబ్ధా నదీ త్యేవమాదా వుపమానా చ్ఛవిష్యతీ' తి. గండోపలాన్ గండశైలాన్,స్థూలోపలా ని త్యర్థః. అత్ర వైరిభూపాలవిజయవిషయ స్సహజోత్సాహ స్సముద్రసంక్షోభపర్వతసన్నాహనివారణే వయ మేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. అత్రాత్మశ్లాఘాన్యధిక్కారాదిసంభవా ద్ధీరోద్ధతోఽయం నాయకః; తస్య వీరత్వేఽపి ప్రాధాన్యేనానుప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తంలోచనే—'వీరరౌద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః' ఇతి.అయ మేవప్రతాపవినయాదిభి ర్విభావితః కరుణాయుద్ధాదిభి రను-

శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ క్షుద్రక్షమాభృజ్జయే
శ్లాఘా నః కియతీతి కాకతివిభో ర్గర్జంతి సైన్యేభటాః. ౧౮

* రౌద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయం.

యథా—

దూరా దాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర
ప్రస్థానారంభభేరీనినద మరినృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరార్తాః,
ఆరు హ్యాద్రీ న్విశంతో గహన మతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా
స్త్రాయధ్వం ముంచ తేతి ప్రతినృపతిధియా పాదపా న్ప్రార్థయంతే.

భావితో. గర్వహర్షాదిభి ర్భావితో వీరరసో భవతి. స చ త్రివిధః. యథాహ మునిః—'దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ, రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మా త్రివిధ సమ్మిత' మితి. ధర్మవీరస్థానే దయావీర ముక్త్వా త్రైవిధ్యమాహ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిజామదగ్న్యాదిః, యుద్ధవీరో రామాదిః, ధర్మవీరో యుధిష్ఠిరాదిః, దయావీరో జీమూతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్వేదరక్తాక్షత్వాద్యనుభావరాహిత్యే యుద్ధవీర స్తత్సాహిత్యే రౌద్ర ఇతి వివేకః.

భయం లక్షయతి—రౌద్రేతి. ఆదిగ్రహణా ద్రౌద్రశబ్దశ్రవణాదయో గృహ్యంతే. తజ్జన్య మనర్థాశంకనమనశ్చాంచల్యరూపం భయ మిత్యర్థః. ఏత చ్చ స్త్రీనీచప్రభృతీనాం స్వాభావిక ముత్తమానాం కృతక మిత్యాహు ర్హేమచంద్రశారదాతనయాదయః. సింహభూపాల స్తు సర్వత్ర కృతకమేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకవిధ మిత్యన్యే.

తత్ర రౌద్రశ్రవణజన్యం భయ ముదాహరతి—దూరా దితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపిప్రతాపస్య, సరతే 'సృఘస్యద' ఇత్యాదినా క్మరచ్ప్రత్యయః. కర్ణజ్వరార్తాః కర్ణవ్యాధిపీడితాః, బధిరీకృతకర్ణా ఇత్యర్థః. తత్రా ప్యతిమహ ద్దుష్ప్రవేశం, గహన మరణ్యం, విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాస్సంతః వ్యాకులాంతఃకరణాః ప్రతిపక్షబుద్ధ్యా పాదపా త్రాయధ్వమిత్యాదిభి ర్దీనోక్తిభిః ప్రార్థయంతే. అత్ర వైరిభూపాలసమవేతో భయస్థాయిభావో వ్యజ్యతే. అయం చ స్వోచితసామగ్రీకో భయానకో భవతి. తదుక్తం—'వికృతస్వరసత్త్వాదే ర్భయభావో భయానకః, సర్వాంగవేపథుస్వేదశోషవైవర్ణ్యలక్షణః. దైన్యసంభ్రమసమ్మోహత్రాసాది స్తత్సహోదరః' ఇతి. ౧౯

* అర్థానాం దోషసందర్శనాదిభి స్తద్గర్హణా జుగుప్సా.

యథా.—

> విష్వఙ్మస్తిష్కపంకే మహతి నిపతితోచ్ఛూనమాతంగదేహ
> శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రవహదురువసామజ్జరక్తప్రవాహాః,
> రాశీభూతాస్థికూటస్ఫుటితకనికటా నిస్సరద్విస్రగంధాః
> కుర్వంత్యాయోధనోర్వ్యో భయమవనిభృతాం వీరరుద్రేణ సృష్టాః.

* అపూర్వార్థసందర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్మయః.

జుగుప్సాం లక్షయతి—అర్థానామితి. రుధిరోద్వాంతాద్యహృద్యపదార్థశ్రవణదర్శనాదిజన్యో మనస్సంకోచో జుగుప్సేత్యర్థః. అయమేవ నాసాపిధాననిష్ఠీవనాద్యనుభావో భయాపస్మారాదిసహకారీ బీభత్సో భవతి. స చ విభావాదిభేదాత్ క్షోభ ఉద్వేగ శ్చేతి ద్విధా. తదుక్తం భావప్రకాశే.— 'క్షోభాత్మా రుధిరాంత్రాదిదర్శనస్పర్శనాదిజః, ఉద్వేగాత్మా క్రిమిచ్ఛిన్నపూతివిష్ఠాదిజో భవే'దితి. వైరాగ్యద్యువతిగర్హాసిద్ధ స్తృతీయో బీభత్స ఇత్యాహ ధనికః.

తత్ర క్షోభణం బీభత్సముదాహరతి.—విష్వగితి. మహతి విష్వఙ్మస్తిష్కపంకే సార్వత్రికమేదఃకర్దమే, పతితాః గంతుమశక్తాః ప్రహారై శ్చేతి భావః. తథా మృతత్వా దుచ్ఛూనా వివృద్ధాశ్చ తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీషు లబ్ధః ప్రచారో గోమాయుప్రభృతీనాం యాసు తా స్తథోక్తాః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ స్రవంతః. ఉరవో ఽధికాః వస్తాదీనాం వపాదీనాం ప్రవాహాః స్రోతాంసి యాసు తా స్తథోక్తాః, రాశీభూతై రస్థికూటైః కీకససమూహైః స్ఫుటితాః వికటీకృతాః నికటాః ప్రాంతదేశాః యాసు తా స్తథోక్తాః, నిస్సరద్విస్రగంధాః ఉద్భవదామగంధాః వీరరుద్రేణ సృష్టాః ఆయోధనోర్వ్యః యుద్ధభూమయః సర్వేషాం భయం కుర్వంతి. ౧౯

విస్మయం లక్షయతి.—అపూర్వేతి. లోకసీమాతివృత్తః పదార్థోఽపూర్వార్థః, తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్మయ ఇత్యర్థః. అయమేవాకర్మకమనోరథలాభాలౌకికవస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవిస్తారసాధువాదాద్యనుభావో హర్షావేగాదిసహకృతోఽద్భుతః.

యథా.—

ఔన్నత్యం మహ దస్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కాప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతన మేవ రుద్రనృపతే ర్జానే న త న్నిర్మితౌ
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్రమా కల్పితా. ౧౭

* శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం.

యథా —

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయుఃప్రథాం గచ్ఛతాం
లబ్ధ్వా సంపద మ ప్యనన్యసుగమా మింద్రేణ కిం వా కృతం?

ఉదాహరతి—ఔన్నత్య మితి. వ్యాఖ్యాతచర మేతత్, [కావ్యప్రకరణే సంఖ్యా ౨౧] అతిరికిమన్యశబ్దాభ్యా మలౌకికత్వేన ప్రతీయమానౌన్నత్యాదివిలోకనవిభావో విస్మయః ప్రతీయతే. ౧౭

శమం లక్షయతి.—శమ ఇతి. అత్రాదిశబ్దేన ఈశ్వరానుగ్రహసత్సంగమాదికం గృహ్యతే. వికారా విషయాభిలాషాదయః తద్రహితచిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్య స్తృష్ణాక్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వేదాఖ్యో మనోవికార శ్శమ ఇత్యర్థః. అయ మేవ యమనియమాద్యనుభావో ధృతినిర్వేదాదివ్యభిచారీ చర్వ్యమాణ శ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరతి.—కి మితి. మహతీ మాయుఃప్రథాం చతుర్యుగసహస్ర మేకం దిన మిత్యాదిక్రమేణ సంవత్సరశతరూపాం, అనన్యానుగమా మసాధారణా మిత్యర్థః. అస్తాంతరుపప్లవా నిరస్తకామక్రోధాదయః, బాహ్యం, వాతాతపాదిజన్య మపీత్యర్థః. ఉపప్లవః పీడా, అతిదీర్ఘ మాయు రత్యుచ్ఛ్రిత మైశ్వర్యం చేత్యుభయ మాశాస్యం సర్వేషాం. తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధౌ పితామహపురుహూతావపి తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాతిభూమిలక్షణ శ్శమః ప్రతీయతే. నను 'అష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతా' ఇతి నియమాన్నవమ శ్శాంతరసో న సంభవతీతి చే, త్తర్హి త ఏవం ప్రష్టవ్యాః. కిం మునినా శాంతిస్థాయిన ఏ వానిరూపణా త్తదభావః? ఉత తత్సామగ్రీవైధుర్యాత్? అహో స్విదశాఘ్యత్వాత్? అథవాంతర్భావాత్? యద్వా పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; నిర్వేద ఏవ శాంతస్య స్థాయి

ఇత్యస్తాంతరుపప్లవా స్సుకృతినో నో జానతే బాహ్యా మ

భావ ఇతి ముని నాంగీకృతత్వాత్. త చ్చానేకరససాధారణస్య
వ్యభిచారిణ స్సతోఽప్యమంగళప్రాయత్వేఽపి సజాతీయాగ్రగణ్యత్వం
ప్రాధాన్యేన కించి ద్రసవిశేషం ప్ర త్యసాధారణం స్థాయిత్వం
బోధయితు మితి ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'నిర్వేద
స్యామంగళప్రాయస్య ప్రథమ మనుపాదేయత్వేఽప్యుపాదానం వ్యభి
చారిత్వేఽపి స్థాయిత్వాభిధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయిభావ శ్శాంతో
ఽపినవమోఽస్తి రసః' ఇతి. ఉక్తంచ ధ్వన్యాచార్యైః—'తృష్ణాక్ష
యసుఖస్య యః పరిపోష స్తల్లక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవే'తి. ఏత ద్వ్యా
ఖ్యానవ్యాజేన లోచనేఽప్యుక్తం—'తృష్ణానాం విషయాభిలాషాణాం
సిద్ధో యఃక్షయ స్సర్వతో నివృత్తిరూపో నిర్వేదః స ఏవ సుఖం; తస్య
స్థాయిభూతస్య యః పరిపోష స్తస్య చర్వ్యమాణతా కృతః స ఏవ ల
క్షణంయస్య స శాంతో రసః ప్రతీయత ఏవే' తి. న చ నిర్వేద స్తృ
ష్ణాక్షయాత్మా శమపర్యాయో న సుఖరూప ఇతి శంకనీయం; వైయా
సికానా మవిద్యానివృత్తివ దస్యాపి సుఖరూపత్వసంభవాత్. తదు
క్తం—'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృష్ణా
క్షయసుఖ స్యైతే నార్హత షోడశీం కలా' మితి. న ద్వితీయః; వైరా
గ్యాదిసామగ్ర్యా స్సులభత్వాత్. తథాహి:—వైరాగ్యపరమేశ్వరాను
గ్రహప్రాచీనకుశలపరిపాకసత్పురుషసేవావేదాంతవిచారాదయో విభా
వాః. యమనియమాదయోఽనుభావాః. రాజ్యధురోద్వహనాదయో
ఽపిశాంతస్య జనకాదే రనుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతి స్మృతి
చింతా ధృతి వితర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి. న తృతీయః; రాగ
ద్వేషకలుషితాంతఃకరణానా మచర్వణీయత్వే నాశ్లాఘ్యత్వేఽపి వీత
రాగాణాం తదభావాత్. యది కతిపయాశ్లాఘ్యత్వమాత్రేణ రసత్వా
త్ప్రచ్యవేత, తర్హి వీతరాగాణా మశ్లాఘ్య ఇతి శృంగారోఽపి ప్రచ్య
వతాం. న చతుర్థః; న తావ చ్ఛృంగారాదా వంతర్భావ స్సంభవతి,
అప్రసక్తత్వాత్. నను దానాద్యుపాధినా త్రివిధో వీరః. తదుక్తం ము
నినా—'దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ, రసం వీర మపి ప్రాహ
బ్రహ్మా త్రివిధసమ్మత' మితి. అయం చ ధర్మప్రధానో వీర ఏవేతి తత్రై

ప్యద్యోపప్లవ మంథ్రినాథతిలకే విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౧౮

అథ శృంగారస్యాలంబనవిభావో యథా —

లావణ్యైకఖని ర్విధాతృరచనాశిల్పప్రతిజ్ఞావధిః
శృంగారప్రతిభూ ర్విలాసవిపణిః కందర్పఘంటాపథః,

వాంతర్భావ శ్శాంతస్య సంభావిత ఇతి చే న్న; ఉత్సాహ స్యాప్యేవంవిధ ఇత్యేవం ప్రాణత్వే నాభిమానమయో వీరః. సర్వాహంకారప్రశమైకరూప శ్శాంతః. ఏవ మనయో రత్యంతవైజాత్యాత్. తర్హి దయావీరేఽంతర్భావ ఇతి చే న్న. త స్యాప్యేవంవిధత్వే శాంతస్యైవ నామాంతరకరణం అన్యైవంవిధత్వే వీరప్రభేద ఏవేతి. ఏవ మ ప్యంతర్భావాంగీకారే సర్వత్రైకరసస్య ప్రసంగః. నాపి సంచమః; చతుర్థపురుషార్థస్య ముక్తే రేతదేకసాధ్యత్వాత్. తదుక్తం భావప్రకాశే—'సర్వప్రకారై స్సంపూర్ణకామ స్సంతుష్టమానసః, ప్రాప్నోతి ముక్తిం చరమే శాంతేనైవ రసేన సః' ఇతి. లోచనే చోక్తం—'మోక్షఫలత్వేన చాయం పరమపురుషార్థనిష్ఠత్వా త్సర్వరసేభ్యః ప్రధానతమ స్స చాయం శాంత రసః' ఇతి. తస్మాన్నవైవ రసా ఇతి సిద్ధం. వత్సలాదిరసాంతరాణా మంతర్భావాదిక మన్యతో ద్రష్టవ్యం. ౧౯

విభావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారస ముదాహర్తు ముచితత్వా దాదౌ శృంగార ముదాహరిష్యమాణ స్తదాలంబన ముదాహరతి—లావణ్యేతి. 'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి య దంగేషు త ల్లావణ్య మి హోచ్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; త స్యైకఖనిః, కదా చిదపి త న్న క్షీయత ఇతి భావః. రచనా శిల్పం అంగోపాంగసౌష్ఠవనిర్మాణం తద్విషయప్రతిజ్ఞాయా అవధిః, ఇతఃపరం విధాతా ప్రతిజ్ఞాతు మపి న శక్నోతి, కిముత విధాతు మితి భావః. శృంగారస్య ప్రతిభూః. 'స్వామిభృత్యాధమర్ణానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, అన్యో యః క్రియతే శిష్టః ప్రతిభూ స్స నిగద్యతే' ఇతి సోమేశ్వరోక్తలక్షణః. యథా ప్రతిభూ రధమర్ణా ద్ధనము ద్ధరతి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగార మితి భావః. విలాసానాం విపణిః పణ్యవీథికా, విలాసా ఏతస్యా మత్రైవ సంపాద్యా ఇతి భావః. కందర్పస్య ఘంటాపథో విస్రంభవిహారభూమి రిత్యర్థః. నేయం ప్రసిద్ధా తరుణీ

నారీణా మధిదేవతా చ తరుణీ నేయం కి మన్యైర్గుణై
రస్యా మన్మథమన్మథః ప్రియతమ శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావో యథా.—

ఉరోమాత్రోత్సేధం భవ దపి విలాసై రభినవై
ర్మృగాక్ష్యా స్తారుణ్యం త్రిభువన మిదం వ్యాకులయతి,
స్తనాభోగస్ఫీతం యది కిల భవే త్కా ఖలు కథా
భవిత్రీ కిం వాన్యద్విజిత మఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావో యథా.—

స్మరస్మేరా స్మందస్మితమధురసౌరభ్యసుభగా
స్మనా గ్వ్రీడాజాడ్యా న్ప్రణయరసకల్లోలభరితాః,
కృతానేకస్కంధా న్మనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షా న్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్. ౨౧

సాత్త్వికానాం స్వరూపోదాహరణాని.

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

యువతీః నారీణా మధిదేవతా చ సర్వగుణాశ్రయత్వే నోపాస్యత్వాదితి భావః. యదాహుః—'గుణాః పూజాస్థాన' మితి. గుణసామగ్రీఫలస్య ప్రేయసో లాభాత్కిం గుణాంతరకథనే నేత్యాహ—కి మన్యై రితి. అత్ర లావణ్యాదీనా మాలంబనగుణానా ముద్దీపనవిభావత్వే ఉప్యాలంబనోపస్కారార్థ మేవోపాదానా న్న తత్ ప్రాధాన్యం. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావ ముదాహరతి— ఉరఇతి. ఉరోమాత్రే ఉత్సేధ ఉచ్ఛ్వాసతా యస్మిన్ వయసి స్తనాలవాలస్థలే కించి దున్నత మురఇతి ప్రతీతి ర్జాయతే త దిత్యర్థః. స్తనయో రాభోగో విస్తారః, స్ఫీతం సమృద్ధం, 'స్ఫాయఃస్ఫీ నిష్ఠాయా' మితి స్ఫీభావః. ఉదయ ఏవ యౌవనం జగన్మోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిము వక్తవ్య మితి భావః.

అనుభావ ముదాహరతి—స్మరేతి. వ్యాఖ్యాత మేత త్ప్రసంగేన కావ్యప్రకరణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభావానుభావా యథాయోగం స్వస్వరసప్రకరణే ద్రష్టవ్యాః. ౨౧

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యాభ్యంతరభేదేన

* స్తంభ స్స్యా న్నిష్క్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదిసంభవం.

యథా.—

† కాఅఇపురత్థిఆఓ పెక్ఖంతీఓ ణరేందకందప్పం,

మఅణసరుక్కిణ్ణాఓ విఅ ట్ఠిఆ ణిచ్చళంగీఓ. ౨౨

* ప్రళయ స్సుఖదుఃఖాద్యై ర్గాఢ మింద్రియమూర్ఛనం.

యథా.—

‡ జిఅమఅణరూవసారో సహి ఏసో వీరరుద్దణివచందో,

జం దట్ఠూణ ణిమజ్జఇ ముచ్ఛాఇం ఇందిఅగ్గామో. ౨౩

---

† కాకతిపురస్త్రియః పశ్యంత్యో నరేంద్రకందర్పం,

మదనశరోత్కీర్ణా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్యః. ౨౨

‡ జితమదనరూపసార స్సఖి ఏష వీరరుద్రనృపచంద్రః,

యం దృష్ట్వా నిమజ్జతిమూర్ఛాయా మింద్రియగ్రామః. ౨౩

ద్వైవిధ్య ముక్తం. తత్ర బాహ్యానాం స్తంభాదీనాం స్వరూపోదాహరణే వక్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

వక్తి— స్తంభ ఇతి. విషాదవిస్మయాదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వాద్యనుభావో విష్టబ్ధచేతనతయా చేష్టావిఘాతః స్తంభ ఇత్యర్థః.

రాగసంభవం స్తంభ ముదాహరతి—కాఅఈతి. మదనశరోత్కీర్ణాః కామబాణకీలితా ఇవ. అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాంగ్య ఇత్యనేన సత్యపి చైతన్యే విశ్చేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః. ౨౨

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి. సుఖమదనిద్రాప్రహారాదిజన్యం దుఃఖాభిషంగాద్యనుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'వాక్కాయమనసాం ప్రాయః ప్రళయో నష్టచేష్టతే'తి.

సుఖమూలం ప్రళయ ముదాహరతి—జిఏతి. సర్వాణీంద్రియాణి స్వస్వవ్యాపారేభ్య ఉపరతానీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వ మితి భావః. ౨౩

* సుఖా ద్యతిశయా జ్జాతా రోమాంచో రోమవిక్రియా,
రాగరోషభయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్రకంపనం. ౨౪

ద్వయో రుదాహరణం యథా.—

† దఇఆలింగణణిబ్భరకంపా అ బహూ విఓఅజిణ్ణంగీ,
ఉగ్గిరఇ అంతరట్ఠిదమఅణసరే పుళఅచ్ఛమ్మేణ. ౨౫

* వపు ర్జలోద్గమ స్స్వేదో రతిఘర్మశ్రమాదిభిః,

యథా.—

శృణ్వంతీ ప్రియసందేశం ప్రేయసః కాకతీశితుః,
స్మరరాజ్యాభిషిక్తేవ స్విన్నాంగీ వామలోచనా. ౨౬

* విషాదమదరోషాదే ర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా.

---

† దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వధూ ర్వియోగజీర్ణాంగీ,
ఉద్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాన్ పులకచ్ఛద్మనా. ౨౫

రోమాంచకంపయో రుదాహరణ లాఘవార్థం యుగప ల్లక్షణ మాహ—సుఖేత్యాది. సుఖోత్సాహభయవిస్మయాదిజన్యో గాత్రసంస్పర్శనోల్లసనాద్యనుభావో రోమోద్గమో రోమాంచ ఇత్యర్థః. భయజ్వర జరాదిజన్యః స్ఫురణా ద్యనుభావో గాత్రకంపో వేపథు రిత్యర్థః.

సుఖజన్యయో రోమాంచకంపయో రుదాహరణ మాహ—దఇఏతి. దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వధూ ర్వియోగజీర్ణాంగీ. అత ఏవ ఉద్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాన్ పులకచ్ఛద్మనా. శరే ఇత్యత్ర 'శస్యే' దిత్యేత్వం. ౨౫

స్వేదం లక్షయతి.— వపురితి. నిదాఘశ్రమహర్ష వ్యాయామ లజ్జాభయక్రోధాదిజన్యో వాతేచ్ఛావ్యజనగ్రహణాద్యనుభావో వపు ర్జలోద్గమ స్స్వేద ఇత్యర్థః.

హర్ష జన్యం స్వేద ముదాహరతి—శృణ్వంతీతి. ప్రియసందేశం స్వకులప్రేషణం. ౨౬

వైవర్ణ్యం లక్షయతి—విషాదేతి. కోపాతపశీతభయాదిజన్యం

యథా.—

† ణరణాహ చందధవలే తుజ్ఝ గుణే సాహు సమ్మరంతీఏ,
అంగాఇ పాండురాఇ ఏహ్ణిం జాఆఇ సామాఏ. ౨౭

* అశ్రునేత్రోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్షజం.

యథా.—

వీరరుద్రనృపా ద్భీతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిధౌ,
అన్వేష్టు మివ తద్యోషిదశ్రుధారాపగాయతే. ౨౮

* మతం గద్గదభాషిత్వం వైస్వర్యం ప్రమదాదిజం.

యథా.—

‡ విఅణమ్మి పిఏణ సమం ఖామక్ఖామక్ఖరం భణంతీఏ,
ఏకో జ్జేఅ ఉణాఇ అణంగో అత్థ వహాఇఆఏ భణిఆణ. ౨౯

---

†నరనాథ చంద్రధవళాం స్తవ గుణా న్సాధు సంస్మరంత్యాః,
అంగాని పాండురాణి ఇదానీం జాతాని శ్యామాయాః. ౨౭
‡ విజనే ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః,
ఏకో జానా త్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం. ౨౯

కార్శ్యసౌందర్యవిప్లవాద్యనుభావం భిన్నవర్ణత్వం వైవర్ణ్య మిత్యర్థః.

విరహజన్యవిషాదమూలం వైవర్ణ్య ముదాహరతి—ణరణాహేతి. ఏహ్ణిం ఇదానీం, శ్యామాయాః యువతేః శ్యామవర్ణాయా శ్చ. ౨౭

అశ్రూదాహరతి—అశ్ర్వితి. క్రోధహర్షభయజృంభాదిజన్యం నేత్రమార్జనాద్యనుభావం నేత్రజల మశ్ర్విత్యర్థః.

దుఃఖమూల మశ్రూదాహరతి—వీరేతి. ౨౮

వైస్వర్యం లక్షయతి—మత మితి. హర్షశోకభయజ్వరాదిజన్యం స్వరవర్ణస్ఖాలిత్యాద్యనుభావం గద్గదభాషిత్వం వైస్వర్య మిత్యర్థః.

హర్షమూలం వైస్వర్య ముదాహరతి—విఅణమ్మీతి. విజనే, సురతసమయ ఇత్యర్థః. ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః, సుఖపారవశ్యా దితి భావః. ఏకో జానా త్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణి

వ్యాఖ్యా" భా

వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే.

అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూప ముదాహరణం చ.
యథా.—

దుఃఖేర్ష్యాతత్త్వబోధాదే ర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః,
తత్ర చింతాశ్రునిశ్వాసదీనతా స్సంభవంతి చ.   ౨౦

యథా.—

† సహి! కప్పూరేణ కిఅం కిం కత్థూరిఏ మలఅజో ఠాఉ,
గుణసిసిరం జససురహిం ఆణేహి ఫ పఆవరుద్దం అ.   ౨౧

గ్లానిః.

అథ గ్లానిః.—

---

†సఖి! కర్పూరేణ కృతం కిం కస్తూర్యా? మలయజ స్తిష్ఠతు,
గుణశిశిరం యశస్సురభిం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ.   ౨౧

తానాం. తాప్రియస్య త్వం మే ప్రాణా అల మలం మా మేత్యాదీనాం దైన్యప్రేమాలమర్థాదిసమర్థానాం వచనానా మిత్యర్థః. (మణఇ ఇత్యత్ర జానాతే ర్మణాదేశః) అత్ర గద్గదవాక్యానాం కామోద్దీపకత్వ మతి మాత్ర మభూ దితి పరమో భావః.   ౭౯

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అథేత్యాదినా. నిర్వేదం లక్షయతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్నిర్వేద ఇత్యర్థః. అయం చ విభావానుభావరసాంగత్వేన స్వాతంత్ర్యేణ బహుధా సంభవతి. అత స్తత్సంగ్రహార్థ మాదిశబ్దః. అస్యానుభావా నాహ—తత్రేతి. చశబ్దా ద్వైవర్ణ్యాదయో గృహ్యంతే.   ౨౦

సంచారిణా మపి క్వచిదనుభావత్వం సంభవతీ త్యుక్తం. తత్ర ప్రియవియోగజన్యదుఃఖమూలం నిర్వేదముదాహరతి—సహీతి. ప్రతాపరుద్రం చేతి చశబ్దోఽవధారణే. కర్పూరాద్యతిరిచ్యమానశైత్యసౌరభ్యయో స్తత్రైవ సులభత్వాదితి భావః.   ౨౧

ఉదాహరణాంతరా ణ్యన్యతో ద్రష్టవ్యా నీ త్యుపేక్ష్య గ్లానిం

---

‡ పా. పఆవరుద్దణివచ ద (ప్రతాపరుద్రనృపచంద్రం).

* గ్లాని ర్బల స్యాపచయో వైవర్ణ్యారతికారణం.

యథా.—

† తేల్లోక్కం వహఇ మహీ తం ధరఇ భుఓ పఆవరుద్దస్స,
తం హిఅఏణ ధరంతీ సాహసిఈ దుబ్బళంగిమ్మి. 3౨

—ః శంకా. ః—

అథ శంకా.—

అనిష్టాభ్యాగమో త్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణం.

యథా.—

† త్రైలోక్యం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,
తం హృదయేన ధరంతీ సాహసికీ దుర్బలాం గ్యస్మి. 3౨

లక్షయతి—గ్లానిరితి. క్షుత్పిపాసానిధువనాదిప్రయాసజనితో బలాపచయో గ్లాని రిత్యర్థః. వైవర్ణ్యారతిగ్రహణం క్షామాంగవచనక్రియాద్యుపలక్షణం.

సురతశ్రాంతాయాః ప్రియగౌరవోద్వహన ప్రయాసాపాదన ముత్కర్షంత్యాః కస్యాశ్చి ద్దౌర్బల్య ముదాహరతి—త్రైలోక్యమితి. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, విశ్వ మిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః. హృదయేన వక్షస్స్థలేన, సాహసికీ స్వయం తన్వంగీతి విదిత్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః. సహసా బలేన అవిమృశ్య వర్తత ఇత్యస్మిన్నర్థే 'ఓజస్సహోఽంభసా వర్తతే' ఇతి ఠగంతాత్సాహసికశబ్దాత్కలోపే స్త్రియాం నిత్య ఈకారప్రత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి రూపం గౌరాదౌ తథావిధానాత్. 'పుంసో జాతేర్వే'తి వికల్పస్తు అప్రాప్తపస్యాది శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికే త్యాకారాంతపాఠ ఉపేక్షణీయః. 3౨

శంకాం లక్షయతి—అనిష్టేతి. పరకార్యా దాత్మదుర్నయా ద్వాఽనర్థప్రాప్తే రభ్యూహనం శంకే త్యర్థః. ఆదిగ్రహణా ద్వైవర్ణ్య వైస్వర్యాదిగవలోకనాదయో గృహ్యంతే.

† ణ ముణదు అణ్ణో త్తి మవి హిఅవ పరిచఓ పిఅస్స కిదో,
కి పఅడమ్మి జణాణ సవ్వంగీణేహిం పుళఏహిం. 33

→ అసూయా. ←

అథాసూయా.—

* పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మసూయా పరికీర్తితా,

యథా.—

‡ అహిఆఈఏ గుణేహిం రూవేణ అ మజ్ఝ కిం మహీం అహిఆ,
జం తం పఆవరుద్దో బహుమణ్ణఇ భాఅహేఅం తం. 34

→ మదః. ←

అథ మదః.—

* మదిరాదికృతో మోహహర్షవ్యతికరో మదః.

---

† న జానా త్వన్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,
కిం ప్రకటాస్మి జనానాం సర్వాంగీణైః పులకైః. 33
‡ అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్తః కిం మహీ అధికా,
య త్తాం ప్రతాపరుద్రో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్. 34

ఉదాహరతి—ణముణద్విత్తి. ముగ్ధానాం గూఢానురాగస్య ప్రాకట్య మే వానర్థ ఇతి భావః. 33

అసూయాం లక్షయతి—పరేతి. గర్వదౌర్జన్యమన్యుజన్యం పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మసూయేత్యర్థః. నిందావజ్ఞాభ్రుకుట్యాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—అహీతి. అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్యాదయః, 'యత్ర చతుర్విధాభరణరాహిత్యేఽపి తత్సాహిత్యే నేవాభాసనం తద్రూపం. 'ఆవేధ్యారోప్య విక్షేప్యబంధనీయై రభూషితం, యద్భూషిత మి వాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే ఇతి లక్షణాత్. అధికా కిం? న భవతీత్యర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయ మేవ నిమిత్త మిత్యాహ.—యదితి. 34

మదం లక్షయతి—మదిరేతి. మోహో వైచిత్త్యం, హర్షః ప్రసాదః, మదిరాదిజన్యో హర్షమోహసంకరో మద ఇత్యర్థః. అత్ర వాగంగ

యథా.—

†భణఇ అ అసంగత్థం హసఇ అమందం అ రాఅభరిఅచ్ఛీ,
పిఅచింతామఇరాఏ పరవసా ఉవహ సామంగీ. 35

—॥ శ్రమః. ॥—

అథ శ్రమః.—

* శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాత స్స్వేదాదిభూమికృత్.

యథా.—

‡ఆఅచ్ఛఇ ఏవ్వ పిఏ కీస కరేతి గఅగఆఅసం,
తంమసి సేదజలేహిం సుందరి! ఖలిఅంగరాఆసి. 36

—॥ ఆలస్యమ్. ॥—

అథాలస్యమ్.—

* మందోద్యమత్వ మాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

---

† భణతి చాసంగతార్థం హసత్యమందం చ రాగభరితాక్షీ,
ప్రియచింతామదిరయా పరవశా పశ్యత శ్యామాంగీ. 35
‡ ఆగచ్ఛత్యేవ ప్రియే కస్మాత్కుర్వతీ గతాగతాయాసం,
తామ్యసి స్వేదజలై స్సుందరి! లులితాంగరాగాఽసి. 36

స్ఖాలిత్యహసితరుదితాదయో యథాయోగ ముత్తమాదిష్వనుభావాః. ['సమ్మోహానందసంభేదో మదో మద్యోపయోగజః, అమునా చోత్తమ శ్శేతే మధ్యో హసతి గాయతి. అధమప్రకృతి శ్చాపి పరుషం వక్తి రోదితీ'తి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరతి—భణ ఇతి. 35

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి. అధ్వసురతాదిజన్యః ఖేదః శ్రమ ఇత్యర్థః. స్వేద ఉపమర్దనాదే రుపలక్షకః.

ఉదాహరతి—ఆఅచ్ఛ ఇతి. 36

ఆలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాదినా ప్రయత్నమాంద్యమాలస్య మిత్యర్థః. అత్ర జృంభోపవేశనాదయోఽనుభావాః.

యథా.—

ఆస్తాం మృగాక్ష్యా గృహకృత్యవార్తా
స్వాంగోపచారే ష్వపి యత్నమాంద్యం,
కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య యత్స్యా
న్మానం బలాత్కారయతి స్మర స్తత్. 32

—⁂ దైన్యమ్. ⁂—

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్యాగా దనౌద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

ఉదాహరతి.—ఆస్తామితి. గృహకృత్యవార్తాధూపవాసనావితానసంవిధానాదిప్రసంగః స్వాంగోపచారేషు మృగమదానులేపనమాల్యధారణమకరికారచనాదిషు యత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైథిల్యం, ఉపచారకరణం పున రతిదూర మితి భావః, అగ్రే ప్రియాగమనసమయే యత్కర్తవ్యం ప్రత్యుద్గమనరభసాశ్లేషప్రియభాషణాదికం, తత్ స్మరో బలాత్ బల మాశ్రిత్య కారయతి. ల్యబ్లోపే పంచమీ. అత్ర 'మందయ'త్నేతిపాఠే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వా దవిమృష్టవిధేయాంశం నామ దోష స్స్యాత్. న స్వేకం సంధిత్సతో ఽపరం ప్రచ్యవత ఇతిన్యాయే నావిమృష్టవిధేయాంశం పరిహరతో ఽనుశాసనవిరోధ స్స్యాత్. 'పూరణగు' ణేత్యాదినా గుణేన షష్ఠీసమాసప్రతిషేధా దితి చే న్నైవం మంస్థాః; సంజ్ఞాప్రమాణత్వా త్తద్యత్నగౌరవం ప్రసజ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదిసూత్రభాష్యకారాదిమహాపురుషప్రయోగదర్శనా త్తత్స్థగుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు' ణేతి ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్ల ఇత్యాద్యతత్స్థగుణవిషయత్వా దితి ప్రపంచితం చైత దస్మదుపాధ్యాయై ర్ఘంటాపథే 'నచ నస్వీకృత మర్థగౌరవ' మిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే. 32

దైన్యం లక్షయతి.—సత్త్వేతి. సత్త్వత్యాగో దార్గత్యాదేరుపలక్షకః. తేన సత్త్వత్యాగదార్గత్యాదిజన్యం మనసో ఽనౌద్ధత్యం దైన్యమిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం దేహావచనమాలిన్యా ద్యనుభావానా ముపలక్షణం.

యథా.—

† అణేదు ణరణాహం గదో క్ఖు సహీజణో విళంబేఇ,

మమ్మహ! ణమామి చంద సిక్ఖఅ చిరేహి ఈసి త్తి. ౩౮

→ చిన్తా. ←

అథ చిన్తా.—

* ఇష్టానధిగమాద్ధ్యానం చిన్తా శూన్యత్వతాపకృత్.

యథా.—

‡ సణ్ణిహిఅం వి గురుఅణం ణ అ పేక్ఖఇ పుచ్ఛిఆ వి ణాలవఇ,

ఏసా వి మగ్గఇ గఇం హిఅఅస్స పిఆణుబన్ధస్స. ౩౯

→ మోహః. ←

అథ మోహః.—

* మోహస్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచిన్తనైః.

యథా.—

---

† ఆనేతుం నరనాథం గతః ఖలు సఖీజనో విలంబతే,
మన్మథ! నమామి చన్ద్రం శిక్షయ చిరయ ఈషదితి. ౩౮

‡ సన్నిహితమపి గురుజనం న చ ప్రేక్షతే పృష్టాఽపి నాలపతి,
ఏషాఽపి మార్గతి గతిం హృదయస్య ప్రియానుబన్ధస్య. ౩౯

ఉదాహరతి.—ఆణేదు మితి. ౩౮

చిన్తాం లక్షయతి.—ఇష్టేతి. అపేక్షితానవాప్తిమూలం ధ్యానం చిన్తేత్యర్థః. శూన్యతానిశ్వాసతాపాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—సణ్ణిహిఅమితి. అత్ర ప్రథమార్ధేన శూన్యత్వం ద్వితీయార్ధేన ప్రియానవాప్తిమూలం ధ్యానం చోచ్యతే. ౩౯

మోహం లక్షయతి.—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభిర్వైచిత్త్యం మోహ ఇత్యర్థః. తత్రాజ్ఞానభ్రమోత్పాతఘూర్ణనాదర్శనాదయోఽనుభావాః.§

---

§ 'మోహో విచిత్తతాభీతిదుఃఖావేగానుచిన్తనైః,
ఘూర్ణనాగాత్రపతనభ్రమణాదర్శనాదికృ' దితి సాహిత్యదర్పణే.

కథ మపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘదీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వా ఽథ దూతీః,
చిరయతి హృదయేశే ప్రాంశుభి శ్చంద్రపాదై
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ. ౭౦

— స్మృతిః —

అథ స్మృతిః.—

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్మృతి రుదాహృతా..

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజే వసంత్యా
ఙ్క్షోణ్యా తపః కీదృశ మార్జితం స్యాత్,
స్పృష్టం స కృ ద్యేన మదీయ మంగం

ఉదాహరతి.—కథ మితి. దీర్ఘందీర్ఘం ప్రియాగమ నార్థం కదా వా గభ స్తిమా న స్తమీయా దితి ప్రతీక్షణే నాతిదీర్ఘ మిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచన స్యే' తి ద్విర్భావః. వాసరం కథ మపి, క్షణగణ నయా కథంచిత్ ప్రయత్నగౌరవే ణేత్యర్థః. 'జ్ఞాతహేతువివక్షాయా మప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధ యో' రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యాపయిత్వా, విరచితనవవేషా విహితప్రియాగమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విళంబా భావసూచనార్థః. దూతీః పుంఖానుపుంఖతయా ప్రేషయిత్వా, హృద యేశే ప్రాణనాథే, చిరయతి విలంబమానే సతి, కోమలాంగీ అత ఏవ ప్రాంశుభి రాయతై శ్చంద్రపాదై రిందుకిరణైః కశాకల్పై రభిహతసక లాంగీ మూర్ఛితా. అనాథాః పాదై రభిహన్యమానా మూర్ఛంతీతి ధ్వన్యతే. ౭౦

స్మృతిం లక్షయతి.—పూర్వేతి. సదృశాదృష్టచింతాద్యైస్సం స్కారోద్బోధే సతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్మృతి రిత్యర్థః. అత్ర భ్రూవిన్నమనశిరఃకంపాదయోఽనుభావాః.

స్పర్శసుఖస్మరణ ముదాహరతి.—ప్రతాపేతి. నిబిడ స్సుధా లేపో వజ్రలేపః. అత్ర కస్యచి న్మదంగస్య కాదాచిత్కః ప్రియకర

ప్రాప్నోతి విష్వక్ సుఖవజ్రలేపం. ౪౧

→ ధృతిః. ←

అథ ధృతిః.—

* ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః.

యథా.—

వీరరుద్రనృపతౌ హృదయ! త్వ
ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
సాధు సాధు కృతకృత్య మసి త్వం
మన్యసే జగ దశేష మసారం. ౪౨

→ వ్రీడా. ←

అథ వ్రీడా.—

* చేతస్సంకోచనం వ్రీడావంగరాగ స్తవాదిభిః.

యథా.—

ష్పూర్ణ స్సర్వాంగీణ మవిచ్ఛిన్నం చ సుఖం జనయతి. వీరరుద్రభుజే నిత్యనివాసాయా భూమేః కిము వక్తవ్యమితి భావః. ౪౧

ధృతిం లక్షయతి.—ధృతి రితి. ఆదిగ్రహణా చ్ఛక్త్యాదయో గృహ్యంతే. జ్ఞానాదిభి ర్నిస్పృహత్వం ధృతి రిత్యర్థః. † ఏతై రేవ సంతోషో ధృతి రిత్యన్యే. అవ్యగ్రభావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—వీరేతి. హే హృదయ! త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం; పాత్రాదిత్వా న్న స్త్రీత్వం. ధురం వహతీతి ధురీణః; 'ఖ స్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖప్రత్యయః. సాధు సాధ్వి త్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః. అత్రాభీష్టాగమా ద్ధృతిః. ౪౨

వ్రీడాం లక్షయతి—చేత ఇతి. అనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగరాగః, స్తవః స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణా దాచారభ్రంశాదయః, చేతస్సంకోచనం ధార్ష్ట్యాభావః. మదనాభిలాషాదిభి ర్మనస్సంకోచో వ్రీడే త్యర్థః. అత్రాంతర్ధానవైవర్ణ్యాధోముఖత్వాదయోఽనుభావాః.

---

† 'జ్ఞానాభీష్టాగమాద్యై స్తు సంపూర్ణస్పృహతా ధృతిః,' సాహిత్యవచనోల్లాససహాసప్రతిభాదికృత్.'

తథా సమాలోకనకౌతుకానాం
మనోరథై రంధ్రిపురాంగనానాం,
విలోకితే రుద్రనృపే భవంతి
పర్యస్తపక్ష్మాణి విలోచనాని. ౪౩

— చపలతా. —

అథ చపలతా.—

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీ విలాసమృదుహాసా,
కలయతి మౌక్తికహారం స్పృశతి చ కర్ణోత్పలం బాలా. ౪౪

— హర్షః. —

అథ హర్షః.—

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్ష స్స్వేదాశ్రుకంపకృత్.

ఉదాహరతి.—తథేతి. అవ్యాసంగే నానిమిషేణ చ తృష్ణానుగుణం దృష్ట్వా జన్మనో జీవితస్య నయనానాం చ సాఫల్యం సంపాదయామ ఇత్యాదయోఽభిలాషా మనోరథాః తై ర్హేతుభిః, తథాభూతం గాఢమాలోకనకౌతుకం దర్శనోత్కంఠా యాసాం తాసా మాంధ్రిపురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రనృపే విలోకితే సతి పర్యస్తపక్ష్మాణి సనిమేషాణి, భవంతి, దృష్టి ముపసారయంతీత్యర్థః. అత్ర కృపావలోకనానంతర మే వానురాగోదయా ల్లజ్జా భూ దితి భావః. ౪౩

చాపలం లక్షయతి—చాపల మితి. రాగద్వేషమాత్సర్యాదిమూల మవస్థానం చాపల మిత్యర్థః. † అత్ర రాగమూలం చాపల ముదాహరతి.— దృష్ట్వేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళతరాక్షీ, అతిలోల దృష్టిరిత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమందస్మితా చ, భవతీతి శేషః. అత్రతరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే క్షణమ ప్యేకత్రి మనసోఽనవస్థానా చ్చాపలం. ౪౪

హర్షం లక్షయతి.—ప్రసత్తి రితి. ప్రియాగమనపుత్రజననా ద్యుత్సవాదిజనితో మనఃప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్వేదాదయోఽనుభావాః.

---

† అత్రానుభావాః భర్త్సనపారుష్యస్వచ్ఛందాచరణాదయః.

యథా.—

> యత్పూర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజాత్తప స్సంచితం
> వక్షోజా! యువయో స్తదద్య ఫలితం జాతౌ కృతార్థా యువాం,
> దత్తా కాకతివల్లభేన భవతో రేషా స్వవక్షస్థలీ
> కస్తూరీద్విగుణీభవత్పరిమళా కల్హారమాలా యతః. ౭౫

→ ఆవేగః. ←

అథావేగః.—

* ఇష్టానిష్టాగమా జ్జాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా.—

> నిస్సాణధ్వని మాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్యతం
> ద్రష్టుం కాకతివీరరుద్రనృపతిం ప్రత్యగ్రకౌతూహలాః,
> అర్ధాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా
> దారోహంతి సువర్ణసౌధవలభీశృంగాణి పౌరస్త్రియః. ౭౬

→ జడతా. ←

అథ జడతా.—

* జాడ్య మప్రతిపత్తి స్స్యా దిష్టానిష్టాగమోద్భవా.

ఉదాహరతి—యదితి. అత్ర కాచి త్కామినీ కుచౌ సంబోధ్య తయోః ప్రియదత్తస్వయంధృతకల్హారమాలాలాభజన్యధన్యత్వకథన వ్యాజేన స్వకీయం హర్ష మావిష్కరోతి. ౭౫

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ప్రియాదే రిష్టస్య రాజవిద్రవాత వర్షాదే రనిష్టస్య చాగమా జ్జాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః. అత్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—నిస్సాణేతి. అర్ధాలంబితమండనాః ఏకస్మి న్నేవలోచనేఽంజన మేకస్మి న్నేవచరణే లాక్షావిలేపన మిత్యాదిక్రమే ణేతిభావః. ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం, వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యే నాముక్తాభరణాః, కంఠాదౌ కాంచ్యాదికం కటితటాదౌ హారాదికం చ ధారయంత్య ఇత్యర్థః.

జాడ్యం లక్షయతి—జాడ్య మితి. ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి కర్తవ్యతామూఢత్వం జాడ్య మిత్యర్థః. అత్రానిమేషనయననిరీక్షణ తూష్ణీంభావాదయోఽనుభావాః.

యథా.—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహాన్ రుద్రనృపతౌ
వపుస్సౌందర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
వధూ రంతస్తోషవ్యతికరవశా న్నోపచరితుం
పురస్తా దాళీనాం న చలతి తథా నో విరమతి. ౯౭

—⟩ గర్వః. ⟨—

అథ గర్వః.—

* అన్యధికారణా దాత్మోత్కర్షో గర్వో బలాదిజః.

యథా.—

కోవా శస్త్రగ్రహణసమయో మాదృశా మీదృశానాం
కీదృ గ్వైరం ప్రతిధరణిభృ ద్ఖేటకీటే ష్వమీషు,
ఇ త్యావేశప్రతిభటయశభుజాటోపమూర్వారగర్వా

ఉదాహరతి— సమాయాత ఇతి. సఖీసమక్షనిమిత్తలజ్జాభరే ణాచ్ఛాదితానుభావో హర్షో ఽంతస్తోషః తస్య వ్యతికర స్సంబంధః. అత్ర నోపచరిత మిత్యత్ర నఞో న చలతి నో విరమతీ త్యుభయత్రా ప్యనుషంగః. తే నోభయత్ర నఞ్ద్వయేన లజ్జాసంభావితస్య చలననిషేధ స్యోత్కంఠాసంభావితస్య విరమణనిషేధస్య చ నివృత్తి స్సూచ్యతే. యథాఽఽహ వామనః—'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధా' వితి. అత్రోత్కంఠాపత్రపాభ్యాం ప్రియోపచారం ప్రతి ప్రవృత్తినివృత్త్యో రుభయత ఆకర్షణా న్నాయికాయా స్సర్వవ్యాపారప్రతిబంధినీ సేయ ముభయతఃపాశా రజ్జు రభూ దితి భావః. ౯౭

గర్వం లక్షయతి—అన్యేతి. బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽన్యధికారావజ్ఞానసవిలాసాంగవీక్షణాద్యనుభావ ఆత్మోత్కర్షాభిమానో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వ ముదాహరతి.—క ఇతి. మాదృశా మతి సూర్యప్రతాపానా మితి భావః. శస్త్రగ్రహణసమయః కోవా?, లక్ష్యాభావా దాయుధగ్రహణావసరో నా స్తీతి భావః. యే పునః పురో వర్తంతే ప్రతిభటమానిన స్తేషు ఖద్యోతకల్పేషు వైరవర్ణన మపి లజ్జా

స్సంక్రీడంతే రణభువి భటాః కాకతీంద్రస్య జేతుః. ౨౮

→ విషాదః. ←

అథ విషాదః.—

విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.

యథా.—

† పేసేమి మణో త్తి ముహా తం మం మోత్తూణ వల్లహే లగ్గం,
మం ఉజ్ఝిఅ ణో గచ్ఛఇ మఅణో సహి! కిం ణు కాదవ్వం. ౨౯

→ ఔత్సుక్యం. ←

అథౌత్సుక్యం.—

*కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్.

యథా.—

---

† ప్రేషయామి మన ఇతి ముధా, తన్మాం ముక్త్వా వల్లభే లగ్నం,
మా ముజ్ఝిత్వా నో గచ్ఛతి మదనః సఖి! కిన్ను కర్తవ్యం. ౨౯

వహమేవేత్యాహ—కీదృగితి. ఆవేశః ఆగ్రహః, సంక్రీడంతే నైవ ప్రయాస మనుభవంతీతి భావః. 'క్రీడోనుసంపరిభ్యః' శ్చేతి తఙ్. ౨౮

విషాదం లక్షయతి.—విషాద ఇతి. ప్రారబ్ధకార్యభంగాపరాధపరిజ్ఞానవిఘ్నవిపదాదిభవస్సత్త్వసంక్షయో విషాద ఇత్యర్థః. అయం చోపాయాన్వేషణవైమనస్యముఖశోషాద్యనుభావతారతమ్యాదుత్తమాద్యాశ్రయత్వేన త్రివిధ ఇత్యాహుః.

తత్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరతి—పేసేమీతి. మన ఇతి నపుంసకత్వే నేదమన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్వేతి భావః. అత ఏవోక్తం పూర్వైః—'నపుంసకమితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం మనః, తత్తు తత్రైవ రమతే హతాః పాణినినావయ' మితి. అత్ర కింకర్తవ్యమిత్యుపాయగవేషణగోచరవాగారంభసూచితయా చింతయా విషాదో వ్యజ్యతే. ౨౯

ఔత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి. ఇష్టవిరహరమ్యవస్తుదిదృక్షాదిజన్యం మనస్తాపత్వరానిశ్వాసానిద్రాద్యనుభావం కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యమిత్యర్థః.

† అధపురభామిణిజణో అగాఇ పసాహిఊణ తురమాణో,
రుద్దణరేందాగమణే విళంబిఅ సహాఇ కిచ్ఛేణ. ౫౦

-:- నిద్రా. -:-

అథనిద్రా.—

* నిద్రా చిత్తనిమీలనమ్.

యథా—

‡ సివిణే దిట్ఠం దఇఅం వహూఇఅ ఆళిగిదుం కిదోజ్జోఅ,
ఉవహ దరమీలిఅచ్ఛీ గఅణమ్మి కరే పసారేఇ. ౫౧

---

† అంధ్రపురభామినీజనోఽంగాని ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
రుద్రనరేంద్రాగమనే విలంబితం సహతే కృచ్ఛ్రేణ. ౫౦

‡ స్వప్నే దృష్టం దయితం వధూ రాలింగితుం కృతోద్యోగా,
పశ్యత దరమీలితాక్షీ గగనే కరౌ ప్రసారయతి. ౫౧

ఉదాహరతి—అంధ్రేతి. భామయా క్రోధేన యుక్తా భామినీ, 'భామ క్రోధే' ఇత్యస్మాద్ధాతో శ్చౌరాదికా దావశ్యకో ణినిః, యద్వా—'స్త్రీణాం లలితకోపో భామ' ఇతి భోజరాజః.తద్వతీ భామినీ. అత్ర కృచ్ఛ్రశబ్దసూచితై శ్చింతానవస్థానగాత్రగౌరవశయ్యాభిలాషాద్యను భావైః ప్రియదిదృక్షావిషయ మౌత్సుక్యం వ్యజ్యతే. ౫౦

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమీలనం బాహ్యేంద్రియసంబంధవిరహః; చింతానైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగభంగనేత్రనిమీలనాద్యనుభావం చిత్తనిమీలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సివిణఇతి. అత్రాలీకప్రియాలింగనోద్యోగా దనవరతచింతాప్రతీతే స్తన్మూలేయం నిద్రేతి భావః. అత ఏవ వాహుః ప్రశస్తపథవాదాః—'యమర్థ మాదృత శ్చింతయన్ స్వపితి సైవ చింతానంతతిః ప్రత్యక్షాకారా సంజాయతే' ఇతి, ౫౧

అపస్మారః.

అథాపస్మారః—

* ఆవేశో మోహదుఃఖాద్యై రపస్మారోఽంగతాపకృత్.

యథా—

దృష్ట్వా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షితీంద్రం
హా హా రక్షే త్యసకలగిర స్సంభ్రమోత్థానభాజః,
ధావం త్యంతర్వణభువి లుఠం త్యాహ్వయం త్యాత్మబంధూ
నారా ద్భూతా నపి రిపుగణా వ్యస్తనామగ్రహేణ. ॥ ౨

సుప్తిః.

అథ సుప్తిః—

* సుప్తి ర్నిద్రాసముద్రేకః.

యథా.—

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురారేః,
తత్కీర్తిచంద్రాతపవర్ధితోఽపి దుగ్ధాంబుధి ర్నైవభినత్తి నిద్రామ్. ॥౩

అపస్మారం లక్షయతి—ఆవేశ ఇతి. అశుచిత్వధాతువైషమ్యభూతావేశాదిజన్యో భూపాతభ్రమణభుజాస్ఫోటవికటోక్తిలాలాఫేనాద్యనుభావ ఆవేశోఽపస్మార ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దృష్ట్వేతి. కుపితవదనం, భ్రుకుట్యాదినా భయంకరముఖ మిత్యర్థః. అంతర్వణభువి వనమధ్యఇత్యర్థః. 'ప్రనిరంతరి' త్యాదినా ణత్వం. ఆరాద్భూతా౯ సమీపస్థా నపి. అత్ర శత్రూణాం భయకార్యమోహమూలోఽపస్మారో దైన్యధావనప్రభృతిభి రనుభావై ర్వ్యజ్యతే. ॥౨

సుప్తిం లక్షయతి.—సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనిశ్చలత్వనేత్రనిమీలనాద్యనుభావో నిద్రాసముద్రేక స్సుప్తి రిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరక్షాజుషి త్రిభువనైకత్రాణపరాయణే సతి, జుషేః క్విప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవతీర్ణభారత్వా దితి భావః. అత ఏవ మురారేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రాభంగాభావా త్సుషుప్తి రిత్యాహ—తదితి. ॥౩

—॥ విబోధః. ॥—

అథ విబోధః.

*విబోధ శ్చేతనావాప్తి ర్జృంభాక్షిపరిమార్గకృత్.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రే నృపమౌళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిక్షితారౌ,
విజృంభమాణాః పరితః ప్రజానాం భాగ్యశ్రియ స్తత్క్షణ మున్మిషంతి.

—॥ అమర్షః. ॥—

అథామర్షః.

* అమర్ష స్స్వాపరాధేషు చేతఃప్రజ్వలనం మతం.

యథా.—

అరే భూపా! శ్చాపా న్నమయత శిరాం స్యున్నమయత
ప్రవృత్తా స్వస్త్రీణా మహమహమికా వీరవరణే,
త్వరంతే నః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేళ్యా మితి భటా
రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితరుషో రుద్రనృపతేః. ౫౫

విబోధం లక్షయతి.—విబోధ ఇతి. శబ్దస్పర్శాహారపరిణామాది జన్యా భుజోత్క్షేపాంగుళిస్ఫోటజృంభణాక్షివిమర్దనాద్యనుభావా చేతనావాప్తి, ర్వినిద్రత్వం విబోధ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. విజృంభమాణాః వివర్ధమానాః జృంభాం కుర్వాణాశ్చ, ఉన్మిషం త్యుద్భవంతి నేత్రా ణ్యున్మీలయంతి చ. అత్రేత్థ మర్థద్వయ స్యాభేదాధ్యవసాయా దారోపితచేతనధర్మాణాం భాగ్యసంపదా మున్నిద్రత్వప్రతీతే ర్విబోధ ఇతి భావః. ౫౪

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావమానాదినా స్వాపరాధేషు మనఃప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచికీర్షేతి యావత్. ఏవం విధేఽమర్షే స్వేదశిరఃకంపచింతోపాయాన్వేషణోత్సాహతర్జనాదయోఽనుభావా ద్రష్టవ్యాః.

ఉదాహరతి—అరే ఇతి. స్వస్త్రీణా మప్సరసాం, అన్యోన్యం శ్రేష్ఠాఽహ మిత్యభిమానోఽహమహమికా. 'అహమహమికా తు సా స్యా త్పరస్పరం యో భవ త్యహంకారః' ఇత్యమరః. అహ మితి, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః.

⊰ అవహిత్థా. ⊱

అథావహిత్థా.—

* హర్షాద్యాకారసంగుప్తి రవహిత్థేతి కథ్యతే.

యథా,—

† గోట్ఠీఏ మహిళాణం సోఊణ పఆవరుద్దచరిఆఇ,
ఆలిహఇ ఓణఅముహీ ముద్ధా చలణేణ మహిపట్ఠం. ౫౬

⊰ ఉగ్రతా. ⊱

అథోగ్రతా.—

* దృష్టేఽపరాధే చండత్వ ముగ్రతా తర్జనాదికృత్.

యథా,—

ప్రియ మానీయ మానిన్యా విరహార్తి ర్నివార్యతాం,

---

† గోష్ఠ్యాం మహిళానాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్రచరితాని,
ఆలిఖ త్యవనతముఖీ ముగ్ధా చరణేన మహీపృష్ఠం. ౫౬

సంజ్ఞాయాం కన్ ప్రత్యయః. ప్రతిదళన కేళ్యాం ఖండనక్రీడాయాం. ౫౫

అవహిత్థాం లక్షయతి—హర్షేతి. భయవ్రీడాకౌటిల్యాదిభి ర్హర్షాదికార్యాకారగోపన మవహిత్థేత్యర్థః. అత్ర శూన్యస్మితాన్యథాకథనమిథ్యాధైర్యకథాభంగాదయో ఽనుభావా ఊహ్యాః.

ఉదాహరతి—గోట్ఠీఏ ఇతి. అత్ర కాచన సుందరీ ప్రసంగాదాత్మానురాగప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృష్యంతీ లజ్జయా ముఖవికాసాదిసంగోపనార్థ మధోముఖీ మహీమాలిఖతీ త్యవహిత్థేతి భావః. మహిపట్ఠ మితి. 'పృష్ఠేఽనుత్తరపదే' ఇతి నియమే నేత్వాభావాత్. 'ఋతోఽత్' ఇత్యత్వం, 'దీర్ఘహ్రస్వౌ మిథస్స' ఇతి మహీకారస్య హ్రస్వః. ౫౬

ఉగ్రతాం లక్షయతి—దృష్ట ఇతి. అపరాధే పుత్రమిత్రకళత్రాదిద్రోహరూపే దృష్టే సతి తర్జనోద్వేజనతాడనబంధనాద్యనుభావం చండత్వం క్రౌర్య ముగ్రతేత్యర్థః. కస్యాశ్చి ద్విరహిణ్యాస్సఖీ ప్రియం ప్రతి దూతికాం ప్రేషయతి ప్రియ మితి.

అత్ర సంతాపజననేన సాపరాధ స్యేందోః కటాక్షజ్వాలాభి ర్మషీ

యదేతస్యాః కటాక్షోల్కాపాతై రిందు ర్మషీకృతః. ౫౭

మతిః.

అథ మతిః.—

* తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్థనిర్ధారణం మతిః.

యథా.—

†కో సంసఓ మహిఅలే చందో ఎక్క వీరరుద్దణరణాహో,
జస్స కరప్పంసాదో అంగాఇ మిఅంకరణ్ణంతి. ౫౮

వ్యాధిః.

అథ వ్యాధిః.—

* మనస్తాపా ద్యభిభవా జ్జ్వరాది ర్వ్యాధి రిష్యతే.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిశాం జిగీషోః ప్రత్యర్థినారీజన దేహజన్మా,
స్మరజ్వరోష్మా హిమవత్ప్రదేశా న్స్మర్తవ్యసీమాంకథా న్కరోతి.

---

†క స్సంశయో మహీతలే చంద్ర ఏవ వీరరుద్రనరనాథః,
యస్య కరస్పర్శా దంగాని మృగాంకరత్నంతి. ౫౮

కరణోద్యోగా దుగ్రతేతి భావః. ౫౭

మతిం లక్షయతి—తత్త్వేతి. నానావిధశాస్త్రచింతోహాపోహా దిభ్యో ఽర్థనిశ్చయో మతి రిత్యర్థః. అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేద విదగ్ధ వ్యవహారమనస్సంతోషాదయో ఽనుభావా ద్రష్టవ్యాః.

ఉదాహరతి—కోసంసఅఇతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పర్శేఽంగానా మిందుకిరణసంస్పర్శే చంద్రకాంతానా మివ ద్రవీభావా దయం చంద్ర ఏవే త్యధ్యవసాయా న్మతిః. ౫౮

వ్యాధిం లక్షయతి.—మనఇతి. మనస్తాపదోషవైషమ్యా ద్యభిభవజన్మా శీతోష్ణజ్వరాది శ్శైతాళుతాద్యనుభావో వ్యాధి రిత్యర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వర ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. దిశా మితి. శేషే షష్ఠీ; 'నలోకే'త్యాదినా కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధాత్. అత్ర ఉష్ణాళుతయా హిమవత్ప్రదేశవాసినోఽపి శత్రుస్త్రీజనస్య హిమాపేక్షేతి మహీయా నయం తాపజ్వర ఇతి భావః. ౫౯

ఉన్మాదః.

అథోన్మాదః.—

*ఉన్మాద స్తుల్యవ_ర్తిత్వం చేతనాచేతనే ష్వపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ
భేరీధ్వనౌ మూర్ఛతి దిఙ్ముఖేషు,
త్రాసాకులా భ్రాంతి ముపేత్య వృక్షౌ
న్పృచ్ఛంతి మార్గం రిపుభూమిపాలాః. ౯౦

మరణమ్.

అథ మరణం:—

*మరణం మరణార్థ స్తు ప్రయత్నః పరికీ_ర్తితః.

యథా.—

† పిఅవిరహం అసహంతీ వహూఅ ణిఅజీవిఅం ఉవేక్ఖంతీ,
సేవ్వఇ జోణ్హం దక్ఖిణపవణస్స తణుం సమప్పేఇ. ౯౧

† ప్రియవిరహ మసహంతీ వధూ ర్నిజజీవిత ముపేక్షంతీ,
సేవతే జ్యోత్స్నాం దక్షిణపవనస్య తనుం సమర్పయతి. ౯౧

ఉన్మాదం లక్షయతి—ఉన్మాద ఇతి. భయసన్నిపాతేష్టవియోగ ధననాశాదిభి శ్చి_త్తవిభ్రాంతి రున్మాద ఇత్యర్థః. అత్రానిమి_త్తస్మితాసంబంధప్రలాపనిర్హేతుకధావనోపవేశనోత్థానరోదనాదయో ఽనుభావా భవంతి.

భయమూల ముష్మాద ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. స్పష్ట మేతత్. ౯౦

మరణం లక్షయతి—మరణ మితి. వ్యాధ్యభిఘాతాభ్యాం దేహాన్మనసో పాయో హిక్కా_శ్వాసాద్యనుభావో మరణ మిత్యర్థః. ధనికహేమచంద్రాద్యనుసారేణ సాక్షా_త్తదుదాహరణ స్యామంగళత్వా_త్తదుద్యోగో ఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థ ఇతి. శారదాతనయస్తు—'మరణే ఽభినయో నా_స్తీ త్యేతత్కా_వ్యే న పఠ్యతే' ఇత్యాహ.

ఉదాహరతి—పిఏతి. భస్మీకరణబు ద్ధ్యేతి భావః. ౯౧

సాక్షా న్మరణ స్యామంగళత్వా న్నోదాహరణత్వ ముచితం.

✣ త్రాసః. ✣

అథ త్రాసః.—

* ఆకస్మికభయా చ్చిత్తక్షోభ స్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

† పణఅకువిఅ చిరేణ వి పహుఅ సోఊణ ఘణఘణత్థణిం,
దఇం సరహసవలిఆ ఆలింగఇ వేవమాణంగీ. ౬౨

✣ వితర్కః. ✣

అథ వితర్కః.—

* సందేహా త్కల్పనానంత్యం వితర్కః పరికీర్తితః.

యథా.—

గుణై స్తత్రానక్తం మమ హృదయ మన్య న్న గణితం
సఖీభి ర్నాలోచి క్షితిపతి రసౌ దుర్లభ ఇతి,

---

† ప్రణయకుపితా చిరేణాపి పథూః శ్రుత్వా ఘనఘన స్తనితం,
దయితం సరభసవలితా ఆలింగతి వేపమానాంగీ. ౬౨

త్రాసం లక్షయతి—ఆకస్మికేతి. అకస్మా దే వాకస్మికం వినయా దిత్వా త్స్వార్థే ఠక్ ప్రత్యయః. తకారాంతత్వాత్ 'ఇసుసుక్తాంతా త్కః' ఇతి కాదేశః. అవ్యయత్వా ట్టిలోపః. తస్మా ద్భయాత్, భయ హేతో రిత్యర్థః. విద్యుద్గర్జితభూకంపాదిజన్యః కంపగాత్రసంకోచరోమాంచమోహాద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కార స్త్రాస ఇత్యర్థః.

గర్జితమూలం త్రాస ముదాహరతి—పణ ఏతి. ౬౨

వితర్కం లక్షయతి—సందేహా దితి. ఉపలక్షణం చైతత్. తేన సందేహావిమర్శాదిజన్యోఽనేకధా సంభావనాత్మా భ్రూక్షేపశిరఃకంపాద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—గుణై రితి. గుణైః మహాకులీనతాదిభిః, తత్ర క్షితిపతౌ, అన్య ద్దార్లభ్యాదికం న గణితం, మదీయహృదయస్య కామాంధత్వా దితి భావః. సఖీభి రతివివేకవతీభి రపీతి భావః. నను కిం గతోదక

ఉపాయః కో వా స్యా త్తదభిగమనే? ముహ్యతి మనః
కియా? న్కాలో౽యం? కీదృ? క్కియ దవధి? రంత ర్వ్యతికరః.

[అత్ర సాత్త్వికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా న్న విశేష మపేక్ష్యోదాహరణం కృతం. తథాహి — శృంగారేస ర్వేషా మనుప్రవేశ స్సంభవతి; హాస్యే గ్లానిశ్రమచపలత్వహర్షావహిత్థానాం సంభవః; కరుణే మదధృతిప్రీడాహర్షగర్వౌత్సుక్యోగ్రతాభి ర్వినా౽న్యే సంభవంతి; రౌద్రే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతావ్రీడా వేగజడతావిషాద సుప్తినిద్రాపస్మారావహిత్థావ్యాధ్యున్మాదశమత్రాసా న సంభవంతి; వీరే రౌద్రాదాని ర్వేదో౽ధికః; భయానకే అసూయామదధృతిప్రీడాహర్ష గర్వనిద్రాసు ప్త్యమర్షావహిత్థోగ్రతామతిభి ర్వినా౽న్యే సంభవంతి; బీభ త్సే౽ద్భుతే చ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవ మూహ్యాః. శాంతే నిర్వేదధృతీ సంభవతః. ౫౩

శృఙ్గారచేష్టా నిరూపణమ్.

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే. —

భావో హావ శ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్య మిత్యపి,

సేతుబంధేన?ఇతఃపరం వా ప్రియప్రాప్తావుపాయం చింతయామ ఇత్యుక్తే సో౽పి న ప్రతీయత ఇత్యాహ — ఉపాయఇతి. తత్ర హేతు మాహ — ముహ్యతి మనఇతి. మోహాపగమానంతర ముపాయ శ్చింత్యతామిత్యా శంక్య ఇయత్తయేదృక్తయేదంతయా వా దురవగమత్వేన దుశ్చికిత్సస్య మోహమహావ్యాధే రానంతర్యమపి దుర్లభ మేవేత్యాశయే నాహ — కియా నితి. గచ్ఛతా కాలేన స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తయా చింతయేత్యాశంక్య కాలావధి రపి దురవబోధ ఏవే త్యాహ — కియ ద వధి రితి.వ్యతికరో వ్యసనం విప త్తి ర్మోహ ఇతి యావత్. ఏవ మత్ర సం దేహేన కల్పనానంత్యా ద్వితర్కః ఇతిభావః. ౬౩

నను విభావాదివ త్సాత్త్వికసంచారిణా మపి త త్తద్రసప్రస్తావ ఏవ కి మితి నోదాహరణం కృత మత ఆహ — అత్రేతి. వ్యభిచారిణా మనేకరససాధారణత్వ ముపపాదయతి — తథాహీ త్యాదినా.

భావాదయ శ్చిత్తారంభాః లీలాదయో గాత్రారంభాః ఉభయే

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తి ర్విభ్రమః కిలికించితం. ౬౪
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,
కుతూహలం చ చకితం విహృతం హాస ఇత్యపి.
ఏవం శృంగారచేష్టా స్స్యు రష్టాదశవిధా మతాః. ౬౫
తత్రాసాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

→ భావః. ←

అథ భావః.—

*రసాభిజ్ఞాన యోగ్యత్వం భావ ఇ త్యభిధీయతే.

యథా.—

†రుద్దంణరేందస్స గుణే గాఅఇ బాలత్తణమ్మి విస్సద్ధం,

లజ్జఇ దరవులఇఓ జువఇజణో జోవ్వణే గాఉం. ౬౬

†రుద్రనరేంద్రస్య గుణాన్ గాయతి బాలత్వే విస్రబ్ధం,
లజ్జతే దరపులకితో యువతిజనో యౌవనే గాతుం. ౬౬

వ్యనుభావాః. తదుక్తం—'అనుభావ శ్చేతుర్థా స్యా న్మనోవాక్కాయ బుద్ధిభి'రితి. ౬౪.౬౫

ఏతేషాం యోషిదాలంబనచేష్టారూపాణాం యౌవనజన్యానా ముద్దీపనవిభావత్వ మపి ప్రాచా మాచార్యాణాం సమ్మతం. అత స్సంకీర్ణ స్వరూపాణా మేతేషాం ప్రకరణనియమాభావే న్యాయ మేవ స్వరూప నిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయే ణాహ—అథేతి. పరిగణనా దేవాఽష్టాదశ విధత్వే జాతేఽపి కంఠో క్తిర్మతాంతరే ష్వేతేషా ముచ్చావచత్వ మస్తీతి సూచయితుం. తత్ప్రపంచ స్తు భోజరాజీయాదిగ్రంథేషు ద్రష్టవ్యః.

తత్ర భావం లక్షయతి—రసేతి. బాల్యయౌవనసంధా వుత్పన్న శృంగారవిషయః ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'చిత్తస్య వికృతి స్సత్త్వం వికృతే కారణే సతి, తత్రాఽల్పా వికృతి ర్భావో బీజ స్యాదివికారవ' దితి.

ఉదాహరతి—రుద్దేతి. అత్ర యద్యపి ఈషదర్థే దరశబ్దో ఽవ్యయమితి త్రివిక్రమః. తథా పీష త్తమత్వ మత్ర వివక్షితం. తేన దరపులకిత ఉద్గతపులక ఇత్యర్థః. ౬౬

హావః.

అథ హావః.—

*ఈషద్దృష్టవికారస్స్యాద్భావో హావః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

అ త్రైవేషత్పులకిత ఇతి.. ౬౭

హేలా.

అథ హేలా.—

*సువ్యక్తవిక్రియో భావో హేలేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా.—

†మా హోదు కస్సవి ప్పుడ ఇఇ ముద్ధే! కుణసి వల్లహం హిఅవ,
ఘోంసిజ్జఇ తుహ భావో సవ్వంగీణేహిం పుళఏహిం. ౬౮

మాధుర్యమ్.

అథ మాధుర్యం —

*అభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్యమితి కథ్యతే.

యథా.—

జితత్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,
కింతు భూషయితుం ధత్తే భూషణానీతి మే మతిః. ౬౯

---

†మా భవతు కస్యాపి స్ఫుటమితి ముగ్ధే! కరోషి వల్లభం హృదయే,
ఘోష్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః. ౬౮

హావం లక్షయతి—ఈషదితి. దరశబ్దస్య ముఖ్యార్థవివక్షాయా మిద మేవాత్రోదాహరణ మిత్యాహ—అత్రైవేషదితి. ౬౭

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరతి— మేతి. ౬౮

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—'సర్వావస్థాస్వనుల్బణత్వం మాధుర్య' మితి.

ఉదాహరతి—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, నతు ప్రయత్నేనేతి భావః. జితం త్రైలోక్యం యేన తత్తథాభూతం లావణ్యం పూర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్యాస్సా తథోక్తా. అత్ర స్వాభావికసౌందర్యస్య ప్రసాధనవిధినిస్పృహత్వా న్మాధుర్య మితి భావః. ౬౯

-: ధైర్యమ్. :-

అథ ధైర్యం.—

*శీలాద్యలంఘనం నామ ధైర్య మిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†కులవహూఅణం ణ జుజ్జఇ మజ్జాఆలంఘణం ఖు విసమేఽవి,
రుద్దణరిందగుణా ఉణ హిఅఅహారాః కిం ను కాదవ్వం.?   ౭౦

-: లీలా. :-

అథ లీలా.—

*ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్భి ర్గత్యాఽథ చేష్టితైః.

యథా.—

‡పేచ్ఛహ సహిఓ ఏసా లచ్ఛీ రణ్ణో పఆవరుదస్స,
చరిఆఇం అణుకుణంతీ రణ్ణీసు పఇవ్వఆ జాఆ.   ౭౧

†కులవధూనాం న యుజ్యతే మర్యాదాలంఘనం ఖలు విషమేఽపి,
రుద్రనరేంద్రగుణాః పున ర్హృదయహరాః కిం ను కర్తవ్యం?.   ౭౦
‡ప్రేక్షధ్వం సఖ్య! ఏషా లక్ష్మీ రాజ్ఞః ప్రతాపరుద్రస్య,
చరితా న్యనుకుర్వంతి రాజ్ఞీషు పతివ్రతా జాతా.   ౭౧

ధైర్యం లక్షయతి—శీలేతి.

ఉదాహరతి—కులేతి. విషమే విపద్యపి.   ౭౦

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరతి— పేచ్ఛహేతి. అత్ర లక్ష్మీ ర్నామ కాచి న్నాయికా ప్రియచరితానుకరణా లీలావతీ జాతేత్యర్థః. తస్యాః పాతివ్రత్యే హేతుత్వ ముక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భుక్తే తు భుఙ్క్తే యా పత్యౌ దుఃఖితే దుఃఖితా యదీ, ముదితే ముదితాఽత్యర్థం ప్రోషితే మలినాంబరా. సుప్తే పశ్చాత్తు యా శేతే పూర్వ మేవ ప్రబుధ్యతే, నాన్యం కామయతే చిత్తే సా విజ్ఞేయా పతివ్రతేతి. రాజ్యలక్ష్మీరపి దానభోగాదావత్యంత మనుకూలా రాజ్ఞి నిశ్చలాఽభూదితి వ్యజ్యతే.   ౭౧

-::- విలాసః. -::-

అథ విలాసః.—

*తాత్కాలికో వికార స్స్యా ద్విలాసో దయితేక్షణే.

యథా.—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపతిం
తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయత్సాత్త్వికమహో!
మృగాక్ష్యా స్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే. 22

-::- విచ్ఛిత్తిః. -::-

అథ విచ్ఛిత్తిః.—

*విచ్ఛిత్తి రతిరమ్యత్వం స్వల్పై రపి విభూషణైః.

యథా.—

†కస్స కిఏ కేణ కిఅం కాఅఇపురఇత్థిఆణ సోందజ్జం,
సాహారణభూసాఏ జ సహి తేల్లోక్క రమణిజ్జం? 23

-::- విభ్రమః. -::-

అథ విభ్రమః.—

*విభ్రమ స్త్వరయా కాలే భూషాస్థానవిపర్యయః.

---

† కస్య కృతే కేన కృతం కాకతిపురస్త్రీణాం సౌందర్యం,
సాధారణభూషయా య త్సఖి! త్రైలోక్యరమణీయం?. 23

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో నేత్రభ్రూవక్త్రకర్మణాం విశేష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాత మేత న్నాయకప్రకరణే (??) ప్రౌఢోదాహరణప్రస్తావే. 22

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తి రితి.

ఉదాహరతి—కస్సేతి. సాధారణభూషయా స్రక్చందనతాంబూలాదినాఽపి, కేన కృత మిత్యనేన సౌందర్యస్య విధాతృశిల్పాసాధ్యత్వం లక్ష్యం ప్రతీయతే. కస్య కృత ఇత్యనేన భోక్తా తదనురూపో నోపలభ్యత ఇతి. 23

విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే ప్రియతమసమాగ

యథా.—

సోఊణ సహీముహాదో దివసో విరఓ త్తి సంభమేణ వహూ,
హత్థేసు ణూవురాఇ చరణేసు కుణఇ వళఆఇ. ౭౪

—⁂ కిలికించితమ్. ⁂—

అథ కిలికించితం.—

*రోషాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిలికించితమ్.

యథా.—

గేణ్హఇ కాఅఇణాహే విఅణమి పడఅళ మిఅచ్ఛీఏ,
వేవఇ తణూ వి ణచ్చఇ భుఉడీ అవి గగ్గఆ వాఆ. ౭౫

—⁂ మోట్టాయితమ్. ⁂—

అథ మోట్టాయితం.—

*మోట్టాయితం స్యాదిష్టస్య కథాదౌ భావసూచనమ్.

యథా.—

శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్దివసో విరత ఇతి సంభ్రమేణ వధూః,
హస్తయో ర్నూపురే చరణయోః కరోతి వలయే. ౭౪
గృహ్ణాతి కాకతినాథే విజనే పటాంచలం మృగాక్ష్యాః,
వేపతే తను రపి నృత్యతి భృకుట్యపి గద్గదా వాచా. ౭౫

మాదిసమయే,త్వరయా, మదనావేశాదసంభ్రమేణేత్యర్థః. భూషాణాం హారాంగదాదీనాం స్థానవిపర్యయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సోఊణేతి. శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్దివసో విరత ఇతి ప్రియాసక్తచిత్తతయా స్వయం దివసావసానమపి న జానాతీతి భావః. తత స్సంభ్రమేణ వధూ ర్హస్తయో ర్నూపురే చరణయో ర్వలయే చ కరోతి. ౭౪

కిలికించితం లక్షయతి—రోషేతి.

ఉదాహరతి—గేణ్హఈతి. అత్రభయాదవికారాణాం కంపాదీనాం మేళనాత్కిలికించితమ్. ౭౫

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయిత మితి. ప్రియగుణకథనాదౌ స్వాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయిత మిత్యర్థః.

† మహురాఇ రుద్దరణవఇచరిఆఇ వహూఎ ణి సుణంతీఏ,
తణుగోవణేణ పఅడో జహ భావో ణ తహ పుళఏహి. ౭౬

-:- కుట్టమితమ్. -:-

అథ కుట్టమితమ్.—

*సమ్మర్దేఽపి సుఖాధిక్యం రతౌ కుట్టమితం మతమ్.

యథా.—

నిర్మర్యాదమనోభవోత్సవకథావిస్రంభకర్ణేజపై
రంగైర్వ్యస్మితమానసాం ప్రియసఖీ మాలోక్య జాతత్రపా,

మధురాణి రుద్రనరపతిచరితాని వధ్వా నను శృణ్వంత్యాః,
తనుగోపనేన ప్రకటో యథా భావో న తథా పులకైః. ౭౬

ఉదాహరతి—మహురాఇతి. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనిత మాన్మథభావసూచకత్వం భావప్రకాశే—'గుణాన్ గణయతి స్వైరం వీక్షతే భావమంథరం, రోమాంచో గద్గదపదా వాక్స్వేదశ్చ కపోలయోః. విస్రంభకథనం దూత్యా తత్సమాగమచింతనం, ఏవం గుణస్తుతిభవా భావా మన్మథసూచకాః' ఇతి. ౭౬

కుట్టమితం లక్షయతి—సమ్మర్ద ఇతి. కేశాధరాదిగ్రహే సత్యపి బహిఃకోపజనకేఽంతస్సాంద్రానందత్వం కుట్టమితమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—నిర్మర్యాదేతి. నిర్మర్యాదో నిర్దయప్రవృత్తో మనోభవోత్సవః కేశాధరగ్రహాదికామక్రీడైవ కథావాదః తస్య విస్రంభకర్ణేజపై రుచ్ఛృంఖలత్వసూచకై ర్నఖదంతపదాదిద్వారేతి భావః. 'స్తంబకర్ణయో రమిజపో' రిత్యచ్ప్రత్యయే, 'తత్పురుషే కృతి బహుళ'మితి సప్తమ్యా అలుక్. వైయాత్యం ధార్ష్ట్యం, ఆత్మవల్లభకృతాం, తత్సంబంధినీ మిత్యర్థః. కరోత్యర్థస్య ధాత్వర్థసామాన్యత్వా ద్విశేషపర్యవసానం రాగాంధతాం విశృంఖలవిహారహేతుభూతామితి భావః. అత్ర లిఖంతీతి వర్తమానాపదేశేన తత్కారణభూతాయా లజ్జాయా అవిరామ స్సూచ్యతే. అతోఽభూతపూర్వసంభోగచిహ్నసాక్షాత్కారేణ విస్మయమానాం ప్రియసఖీం ప్రేక్ష్యాధునా మందాక్షి

వైయాత్యం నిజ మాత్మవల్లభకృతాం రాగాంధతాం జానతీ
సద్యోనమ్రముఖేందు రిందువదనా క్షోణీం లిఖంతీ స్థితా. ౭౭

బిబ్బోకః.

అథ బిబ్బోకః.—

*మనాక్ ప్రియకథాలాపే బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా.

యథా.—

లక్ష్మీ స్సద్మని నిర్భరం విహరతాం క్షోణీభుజాలంబన
క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ ముఖే తిష్ఠతు,
జ్ఞాతం రుద్రనరేశ్వరస్య బహుభి ర్విజ్ఞాతపూర్వైః ప్రియ
వ్యాహారైః కృత మేవ దూతి! మదన శ్చాపాయ సన్నహ్యతు. ౭౮

లలితమ్.

అథ లలితమ్.—

*సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

పదన్యాసక్రీడారణితమణిమంజీరరశనం
సహేలం వ్యావల్గత్కరవలయనిక్వాణసుభగం,

మంథరత్వే నాజ్ఞాతచరకేశాధరాదిగ్రహదుఃఖితయా తాదాత్మికసుఖాతి
భూమిసూచనా త్కుట్టమిత మితి భావః. ౭౭

బిబ్బోకం లక్షయతి—మనాగితి. ఉపలక్షణ మేతత్. తేన గర్వా
భిమానాదినా దయితే ఽప్యనాదరకరణం బిబ్బోక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—లక్ష్మీరితి. అయి సఖి! త్వయ్యవిరతకోపాయాం
లక్ష్మ్యాదినాయికాసు నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభమానాసు
తవ పున ర్నావకాశో లభ్యతే. ప్రియో హి ప్రియాణి కథయతీ త్యేవం
ప్రియప్రేషితయా, దూత్యా కథితే మానగ్రంథిగ్రథితహృదయతయా
మరణేఽపి కృతసంకల్పయా అనాదృతప్రియకథయా నాయికాయా
వచన మేతత్. అత్ర [illegible] బిబ్బోక ఇతి భావః. ౭౮

లలితం లక్షయతి—సుకుమారేతి.

ఉదాహరతి—పదేతి. అనుగతం రహోఽనురహస మితి ప్రాది
సమాసః. అనుగతం రహోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహి ర్వేతి పదమంజరీకారః.

స్మితజ్యోత్స్నావీచీతరళవచనం రుద్రనృపతేః
పురంధ్రీణా మాసీ దనురహసి సేవావిలసితమ్. ౭౯

కుతూహలమ్:

అథ కుతూహలమ్.—

* కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

వీరరుద్ర మధిరూఢసింధురం ద్రష్టు మంధ్రనగరీపురంధ్రయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్వరా స్తుంగసద్మశిఖరాధిరోహణమ్. ౮౦

చకితమ్.

అథ చకితమ్.—

* చకితం భయసంభ్రమః.

యథా.—

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వ మకథిత మాళ్యాఽపి హసితుం
హఠా దుత్పశ్యంత్యా శ్చకితచకితోదంచితదృశః,

'అన్వవతప్తా ద్రహస' ఇతి సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. అత్రాంధ్రనాయకపురంధ్రీణా మేకాంతసేవాయాం మణిమంజీరాదిశింజితమంజుళస్య కరచరణవిన్యాసస్య క్రీడాసహేలపదాభ్యా మాలాపానాం మందహాసమధురత్వకథనేన చ సౌకుమార్యప్రతిపాదనా ల్లలిత మితి భావః.

కుతూహలం లక్షయతి—కుతూహల మితి.

ఉదాహరతి—వీరేతి. అధిరూఢసింధుర మారూఢగజం. రచితసంక్రమత్వరాః కృతగతివేగాః, ఉత్సృష్టలీలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగసద్మశిఖరాధిరోహణం హర్మ్యాగ్రారోహణం కుతూహలా త్కుర్వతే. ౮౦

చకితం లక్షయతి—చకిత మితి.

ఉదాహరతి—అవిజ్ఞాతేతి. పశ్చా ద్భాగే పాదన్యాసమాంద్యేన అవిజ్ఞాతం ప్రియాణవగత మాయాతం స్వ స్యాగమనం యస్య తం తథోక్తం, హసితుం పరిహసితుం, పరిహాసార్థ మిత్యర్థః. ఆళ్యా సఖ్యా వ్యకథితం స్వ మాత్మానం హఠాద్విపృచ్ఛయా ఉత్పశ్యంత్యాః, ఆసీనా స్తిష్ఠంత్య ఊర్ధ్వ మవలోకయంత్య ఇతి భావః. అత ఏవ చకితచకితా శ్చకితప్రకారాః, లజ్జోత్కంఠాభ్యా మసకృదావృత్తనిమీలనోన్మీలనా

విలాసాను ద్వేలానుదితమదనా స్సీత్య సుతనో
స్తథైవ ప్రత్యేతుం పున రవనిపాలః స్పృహయతి. ౮౧

-:- వి హృ త మ్. -:-

అథ విహృతమ్.—

*విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్య స్యాకథనం హి యత్.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజాంతరస్థాం, కల్హారమాలా మమునా స్పృశేతి,
స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం,సఖీం వధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

-:- హ సి త మ్. -:-

అథ హసితమ్.—

*ఆకస్మికం తు హసితం యౌవనాదివికారజమ్.

యథా.—

ఇత్యర్థః. తథా ఉదంచితా ఊర్ధ్వప్రసారితాపాంగ శ్చ దృశో యస్యా స్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం భావప్రకాశే—'మీలనోన్మీలనావృత్తి ర్యత్ర తచ్చకితం విదుః, అపాంగయో రూర్ధ్వభాగావలోకన ముదంచిత'మితి. విలాసాన్ 'తాత్కాలికో వికారస్స్యా ద్విలాసో దయితేక్షణే' ఇత్యుక్తలక్షణాన్, వీక్ష్య, తథైవ ఆలింగనాదిసత్కార మననుభూయైవ వేత్యర్థః. పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతు మిత్యర్థః. సర్వోఽపి మదన మహోత్సవ శ్చకితసుఖస్య షోడశీ మపి కళాం నార్హతీతి భావః. ౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృత మితి. ప్రాప్తకాల స్యావసరోచితస్యేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం వక్షస్స్థితాం,అమునా స్తనద్వయేన, స్పృశ,ఆలింగే త్యర్థః. ఇతీత్థ మాశిష ముక్త్వేతి శేషః. సాభిమానం సఖీవచన స్యేష్టత్వా త్సకృత్రిమకోప మిత్యర్థః. పశ్యతి న పునః కి మపి బ్రూతే. లజ్జయేతి భావః. ౮౨

హసితం లక్షయతి—ఆకస్మిక మితి. యౌవనాదివికారజం న తు హాస్యవత్ వేషభాషాదివికారజ మిత్యర్థః.అత ఏవాకస్మిక మహేతుకం, వ్యాఖ్యాత మేతత్.

† జహ జహ హాసఇ మిఅచ్ఛీ జోవ్వణలచ్ఛీఎ సిక్ఖిఆ మహురం,
తహ తహ కుసుమేసుసరా విఅసతి పిఅస్స ఆసా అ. ౮౩

⊰ ద్వాదశమన్మథావస్థానిరూపణమ్. ⊱

అథ శృంగారస్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వహేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

*చక్షుః ప్రీతి ర్మనస్సంగ స్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,
జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ౮౪
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః. ౮౫

కేచి త్తు దశావస్థా ఇతి కథయంతి.
ఆసాం స్వరూప ముదాహరణంచ.

⊰ చక్షుః ప్రీతిః. ⊱

*ఆదరా ద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతి రిత్యభిధీయతే.

---

† యథా యథా హసతి మృగాక్షీ యౌవనలక్ష్మ్యా శిక్షితా మధురం,
తథా తథా కుసుమేషు శరా వికసంతి ప్రియ స్యాశా చ. ౮౩

ఉదాహరతి—జహేతి. అత్ర యౌవనజన్యేన మదనోద్దీపకేన మృగాక్షీహసితేన ప్రియమనోరథః పృథులీభవతీతి భావః. ౮౩

ఇత్థం రససామగ్రీం నిరూప్య శృంగారాస్పదక్రమనిమిత్తభూతా ద్వాదశావస్థా నిరూపయతి—అథేత్యాదినా. శృంగారస్యేతి. సామర్థ్యా దయోగాఖ్యవిప్రలంభశృంగారస్యేత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యాసంజ్ఞాదా విశేషోఽస్తీతి సూచ్యతే. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధాఽపివా' ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాషా శ్చ చింతా స్మృతిగుణస్తుతీ. ఉద్వేగోఽథ ప్రలాపస్స్యా దున్మాదో వ్యాధి రేవచ, 'జాడ్యం మరణ మి త్యాద్యే ద్వే క్వై శ్చి ద్వర్జితే బుధై 'రితి. అన్యేతు—'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇ త్యనంగదశా దశే' త్యాహుః.

త దేత దాహ—కేచి దితి.

ఆసాం క్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదినా. తత్ర ప్రత్యక్షచిత్రస్వప్నాదౌ సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుఃప్రీతి రిత్యర్థః.

యథా.—

† సహి ! ఏసో రుద్దణిఓ ణఅణాణ అతక్కిఓస్సవో జాఓ,

మఅణో వ ముత్తిమంతో చందో విఅ ముక్కలంఛణో పుణ్ణో. ౧౬

→ మ న స్సం గః. ←

అథ మనస్సంగః.—

* మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః.

యథా.—

‡ సఇ మహ మణో విళగ్గఇ రుద్దణరేన్దమ్మి కీస కువిఆఓ?,

తే ణాహం వి విముక్కా సహీఓ తుమ్హేసు కా వత్తా?. ౧౭

→ సం క ల్పః. ←

అథ సంకల్పః.—

* సంకల్పో నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

యథా.—

---

† సఖి! ఏష రుద్రనృపో నయనయో రతర్కితోత్సవో జాతః,
మదన ఇవ మూర్తిమాన్ చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఛనః పూర్ణః. ౧౬
‡ సదా మమ మనో విలగతి రుద్రనరేంద్రే కస్మా త్కుపితాః?,
తే నాహ మపి విముక్తా సఖ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?. ౧౭

ఉదాహరతి—సహీతి. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాదిప్రతిపాదనేన తద్దర్శనేఒత్యాదరః ప్రతీయతే. ౧౬

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిశ్రాంతచిత్తత్వం మనస్సంగ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సఇతి. సఇ సదా, 'ఇత్సదాదిష్వి' తి సూత్రేణాత్ర ఆకారస్య ఇకారా దేశః. కస్మాత్కుపితాః? యూయ మితి శేషః. తే నాహ మపి విముక్తా, సన్నిహితాపీతి భావః. సఖ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?, వ్యవహితాస్వితి భావః. తస్మా న్న మే యుష్మదుపాలంభభాజనత్వ మితి భావః. ౧౭

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

†దరహసిఅగబ్భిణాఇ సిణేహసిణిద్ధాఇ రాఅభరిఆఇ,
రుద్దణివవిలోఇఆఇ కాహే ణు మమ్మి ణివదంతి. ౮౮

ప్రలాపః.

అథ ప్రలాపః,—

*ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా,—

‡తహ ణిఉణో తహ మహురో తహ సుహఓ తహ అ సోమ్మసబ్భాఓ,
ఎక్కో రుద్దణివో విఅ ఇది గోట్ఠీ పోఢమహిళాణ. ౮౯

---

† దరహసితగర్భితాని స్నేహస్నిగ్ధాని రాగభరితాని,
రుద్రనృపవిలోకితాని కదా ను మయి నిపతంతి?. ౮౮

‡ తథా నిపుణ స్తథా మధుర స్తథా సుభగ స్తథా చ సౌమ్యస్వభావః,
ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రౌఢమహిళానామ్. ౮౯

ఉదాహరతి—దరేతి. దరహసితం మందస్మితం తద్గర్భితాని, సంభోగౌత్సుక్యసూచకానీత్యర్థః. 'కటాక్షే హ్రాసగర్భే స్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనే' తి వచనాత్ స్నేహస్నిగ్ధాని రాగభరితాని, స్నేహో నామాఽర్ద్రాంతఃకరణత్వం;తదుక్తం,—'మనసో యద్ద్రవీభావో విషయేషు మమత్వతః,భయశంకావసానాత్మా స ఏవ స్నేహ ఉచ్యతే' ఇతి. తత్ప్రకర్షో. రాగః; తదుక్తం—'దుఃఖమప్యధికంచిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే,యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే' ఇతి.రుద్రనృపవిలోకితాని కదా మయి నిపతంతి?. ౮౮

ప్రలాపం లక్షయతి—ప్రలాపఇతి. ప్రియగుణస్తుతిః ప్రలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—తహేతి. తథా నిపుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః. తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో వా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయకవిశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యామః. తథా సౌమ్యస్వభావస్సుశీలః, ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రౌఢమహిళానాం,సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవపరః.అత్ర నిపుణత్వాదిగుణయోగా త్ప్రతాపరుద్ర ఏవాస్మాకమభిగమ్య ఇతి ప్రౌఢాంగనాః ప్రసంగం

-≫ జాగరః. ≪-

అథ జాగరః,—

* జాగర స్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా,—

† గమిఅ కహ కహ వి దిఅ చదాదవదూసహా ణిసా దీహా,

మ అణో వి పుఖిఅసరో ణిద్దా వి ణివో వి ణోవేఇ. ౯౦

-≫ కార్శ్యమ్. ≪-

అథ కార్శ్యమ్,—

* కార్శ్య మంగస్య తానవమ్.

యథా,—

చంద్రాస్యే! కథ మంగులీయక మిదం కేయూరితం తే? సఖి!

† గమితం కథం కథ మపి దినం చంద్రాతపదుస్సహా నిశా దీర్ఘా,

మదనోఽపి పుంఖితశరో నిద్రాఽపి నృపోఽపి నోపైతి. ౯౦

కుర్వ న్తీతి భావః. అత ఏవో క్తం భావప్రకాశే—'మహోదయో మహా భాగ్యః కృతజ్ఞో రూపవాన్ యువా, మానీ సుశీల స్సుభగో విదగ్ధో వంశసంభవః. అహర్నిద్రో మధురవా గభిగమ్యో భవేత్ స్త్రియా' ఇతి. రుద్దణివో విఅ రుద్రనృప ఏవ,'విఅ వేఅ అవధారణే' ఇత్యవధార ణార్థే విఅ వేఅ ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాతితౌ. ౮౯

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరతి— గమిఅ మితి. గమితం కథం కథమపి దినం, ప్రియాగమనప్రతీక్షణాదిభి రితి భావః. చంద్రాతపదుస్సహా నిశా అత ఏవ దీర్ఘా. నిద్రాఽపి నోపైతి. స్వప్నసమాగమస్యాపి పరిపంథీ జాగర మాతన్తో జాగ ర్తీతి భావః. ౯౦

కార్శ్య మాహ—కార్శ్య మితి.

ఉదాహరతి—చంద్రాస్య ఇతి. అంగులీయక మితి. 'జిహ్వా మూలాంగులే శ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయే స్వార్థికః కన్ ప్రత్యయః. కేయూరిత మంగదీకృతమిత్యర్థః. నాయికాహ—సఖీతి. ప్రేమ్ణాం ప్రేమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావిశేషాణా మిత్యర్థః. తదుక్తం,—'ప్రేమా మానః

ప్రేమ్ణాం ప్రేయసి! వైభవైస్స ఖలు కోఽభూమే స్స్వపత్నీ యతః,
జ్ఞాతం మానిని! కాకతీయనృపతౌ సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం స ఖలు స్థిరాం రమయతే త్వాం తాం చ శైలస్తనీం.

→ అరతిః. ←

అథారతిః—

* అన్యత్రాప్రీతి రరతిః.

యథా.—

†దూసేఇ చందసిట్ఠిం ణిందఇ మలఆణిలస్స మాహప్పం,
ఊసవపరంముహీ సా సుహఅత్తణం కిణ్ణు మంతేసి ?. ౯౩

---

† దూషయతి చంద్రసృష్టిం నిందతి మలయానిలస్య మాహాత్మ్యం,
ఉత్సవపరాఙ్ముఖీ సా సుభగత్వం కిం ను మంత్రయసే ?. ౯౩

ప్రణయస్స్నేహో రాగో ఽనురాగశ్చ, అంకురపల్లవకలికాకోరక ఫలభోగభాగయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శౌండైః' రితివ బాద్యర్థలాభః. సఖీ ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—స ఖలు క ఇతి. నాయికోత్తర మాహ—భూమేరితి. యత ఇతి. సార్వవిభక్తికస్తసిః, యేనాహం భూమేస్స్వపత్నీ భవేయం స ఇత్యర్థః. సఖీ నాయికాభిప్రాయ ముద్ఘాటయతి—జ్ఞాత మితి. నాయికాఽంగీకరోతి—ఆలీతి. భూకల్పాయాస్త్వ వాపి సర్వథా తద్వదేవోపభోగో భవిష్యతి కిమేతేన కార్శ్యేనేతి సఖీనాయికా ముపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యౌవనయుక్తాంగీ మన్యత్ర కృశాంగీం, శైలస్తనీం శైలసదృశస్తనీం అన్యత్ర స్తనాయమానశైలా మిత్యర్థః. ౯౧

అరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి. ప్రియవ్యతిరిక్తవిషయవైరాగ్య మరతి రిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దూసే ఇతి. సుభగత్వ మితి. సుభగో నామ నాయకవిశేషః; తదుక్తం—'సపత్నీనఖదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే, విస్మార్యమాణమానేర్ష్యస్సుభగస్సోఽభిధీయతే' ఇతి. అతఏవాత్ర విషయాంతరావైరాగ్యలింగాభావేన ప్రేమాస్పదత్వం ద్రష్టవ్యమ్.

→ లజ్జా త్యాగః. ←

అథ లజ్జాత్యాగః.—

* వ్రీడాత్యాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా.—

† లఘి అమహిళాసమఅ తహా భణిఅ మఅణదుహ్వేణీదావ,

జహా సోఊణ గురుఅణో ఓసరఇ విళజ్జఓ దూరం. ౯౩

→ జ్వరః. ←

అథ జ్వరః.—

* తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.

యథా—

‡ మోహసిసిరోవఆరా వహూఅ విరహజ్జరేణ గురుఏణ,

దాణిం రుద్దణరేసర! కాఙ్ఖఇ తుహ దసణామఅం. ౯౪

* ఉన్మాదమరణయోః పాగే వోదాహరణం దర్శితమ్.

---

† లంఘితమహిళాసమయం తథా భణితం మదనదుర్వినీతయా,

యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽప సరతి విలజ్జితో దూరం. ౯౩

‡ మోఘశిశిరోపచారా వధూ ర్విరహజ్వరేణ గురుణా,

ఇదానీం రుద్రనరేశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనామృతకం. ౯౪

లజ్జాత్యాగ ముదాహరతి—లంఘిఏతి.. లంఘితమహిళాసమయం సురతవ్యతిరిక్తకాలే లజ్జా స్త్రీసమయః;కిం విలంబ్యతే? చుంబనాదిక మిహేదానీ మేవ కర్తవ్య మిత్యాదికం తథాశబ్దార్థః. ౯౩

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి.

ఉదాహరతి—మోహేతి. ౯౪

అవస్థాద్వయం వ్యభిచారిప్రస్తావ ఏవోదాహృత మిత్యాహ—ఉన్మాదేతి. స్థాయిభావసహకారిత్వే నోపాధినా సంచారిత్వం. రసాస్వాదనిమిత్తత్వే నోపాధినా అవస్థాత్వం చేతి వివేకః.

—— మూర్ఛా. ——

అథ మూర్ఛా.—

*మూర్ఛా త్వాభ్యంతరీ వృత్తి ర్బాహ్యేంద్రియనిమీలనాత్.

యథా.—

† చింతంతీఏ ణరేంద దట్ఠుం హిఅఅట్ఠిఅం మిఅచ్ఛీఏ,
కరణాఇ బాహిరాఇ విసంతి అబ్భంతర వి సుణ్ణాఏ. ౯౫

—— శృఙ్గారరసస్వరూపనిరూపణమ్. ——

అథ శృంగారః.—స ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభ శ్చేతి. 'సంయుక్తయో స్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి శృంగారతిలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్వే నానంత్యా దేకవిధత్వేన గణనా కృతా.

యథా.—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే రుద్రనృపతౌ

† చింతయంత్యా నరేంద్రం ద్రష్టుం హృదయస్థితం మృగాక్ష్యాః,
కరణాని బాహ్యాని విశంతి అభ్యంతర మపి శూన్యాయాః. ౯౫

మూర్ఛాం లక్షయతి—మూర్ఛేతి. బాహ్యేంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమీలనం స్వస్వవిషయగ్రహణాభావః. అత ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—చింతంతీ ఇతి. శూన్యాయాః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయా ఇత్యర్థః. అత్ర మూర్ఛారూప మోహాఖ్యసంచారిసమానయోగక్షేమత్వే సోన్మాదాదివదుదాహరణాతిదేశార్హత్వేఽపి పృథగుదాహరణం చమత్కారవిశేషద్యోతనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౯౫

అథ రసవిశేషా నుదితోద్దేశక్రమానుసారేణ విభావపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా. తత్ర సంభోగస్యావాంతరవిభాగాభావే హేతు మాహ—సంభోగస్యేతి.

ఉదాహరతి—రహఇతి. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః కోపవిశేషః; 'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. తస్యాజ్ఞా,

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళ మపి లజ్జావిలసితం,
కి మన్య త్తే గోప్యం? బహి రబహి రానందమసృణః
స్మరావేశః కోఽపి ప్రియసఖి! నృపే ణైకయతి మామ్. ౯౭

* విప్రలంభః పున రభిలాషేర్ష్యావిరహప్రవాసహేతుకత్వేన చతుర్విధః.

* అభిలాషో నామ సంభోగా త్ప్రాగనురాగః.

యథా.—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ

తత్పరవశత్వ మిత్యర్థః. లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్త మిత్యర్థః. సురతసమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యభూషణత్వా దితి భావః. అత్ర విస్రంభవిహారవిరోధినో ర్లజ్జామానయో ర్నివృత్తికథనా దున్మర్యాదో విమర్ద స్సంవృత్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫల మాహ—కి మితి. అవక్తవ్యం తే నాస్తీత్యర్థః. బహిరబహిరానందమసృణః విగళితవేద్యాంతరత్వే నావిచ్ఛిన్నానందమయ ఇత్యర్థః. అతఏవాలౌకికోఽయం స్మరావేశో దుర్నిశ్చయస్వరూప ఇత్యాహ—కోపీతి. కిం బహునా?. తదానీ మావయో స్సామరస్యం సమజనీ త్యాహ—నృపేణేతి. ఏకాం కరోతి ఏకయతి. ఏకశబ్దాత్ 'తత్కరోతీతి ణ్యంతా 'ద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే'తి వర్తమానప్రత్యయః. అత్ర హృదయదయితపదోదితే నాలంబనవిభావేన రహశ్శబ్దసూచితై రుద్దీపనవిభావై ర్మాననివృత్తివ్యంగ్యైర్హర్షాదివ్యభిచారిభి రనురక్తసిద్ధై స్స్తంభాదిభి రనుభావై శ్చ పరిపోషం ప్రాప్తో రత్యాఖ్య స్స్థాయిభావ శ్శృంగారతా మంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్. ౯౭

విప్రలంభం విభజతే. విప్రలంభ ఇతి.

త త్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాష ఇతి. అయోగపూర్వానురాగాద్యపరపర్యాయో విప్రలంభవిశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టాలాపరూపం, తతోఽనంగవిలాసగోష్ఠీ, నర్మకథాప్రసంగ ఇత్యర్థః. సార్ధం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. 'సంజ్ఞాయాం సమజ' నీత్యాదినా

శయ్యాచ సార్ధ మపదాని మనోరథానాం,
ప్రేమానుబద్ధ ముదయద్బహుళానురాగం
లభ్యేత రుద్రనృపతే రవలోకితం వా. ౯౭

* ఈర్ష్యా నామ నాయకస్యాన్యాసక్తభావా చ్చిత్తవిక్రియా. తయా విప్రలంభో యథా.—

లక్ష్మీ రస్య విలోచనాబ్జవసతి స్సేర్ష్యా త్వదాలోకనే

క్యప్ ప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి శేరతే ఽత్రేత్యధికరణవ్యుత్పత్త్యా శయ్యాశబ్దః ఖట్వాపరో న శయనపరః; తథాపిభృత్యాదిశబ్దవ దత్రాపి భావానువృత్త్యా భావార్థత్వ మభిమేనే కవి రిత్యను సంధేయం. మనోరథానా మపదా న్యస్థానాని, అవిషయా ఇత్యర్థః. మనోరథవిషయ మాహ—ప్రేమేతి. 'స ప్రేమా య న్మిథో యూనో ర్నిరూఢం భావబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేమ్ణా ఽనువిద్ధం యుక్తం, తథా ఉదయ న్నుద్దీప్యమానో బహుళానురాగో యత్ర త త్తథోక్తం. 'రాగోఽనువృత్తో విచ్ఛిన్న మనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతే రే వావస్థా విశేషాః ప్రేమాదయ ఇత్యుక్తం రసార్ణవే—'అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభోగభా గయం క్రమశః, ప్రేమా మాన స్స్నేహః ప్రణయో రాగో ఽనురాగ' శ్చే త్యుక్తేః. ఏతాదృశ మవలోకితం వా లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిజ్. ౯౭

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—నాయకస్యేతి. స్వప్రియ స్యాన్యాసక్తభావా న్నాయికాంతరాసక్తత్వా ద్దర్శనశ్రవణానుమానై రుపలబ్ధా దితి శేషః, అన్య థేర్ష్యానుదయా దితి భావః. చిత్తవిక్రియా ఈర్ష్యా, మానరూపేత్యర్థః. అత ఏవో క్తం దశరూపకే—'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానో ఽన్యాసంగిని ప్రియే,శ్రుతే వాఽనుమితే దృష్టే ఈర్ష్యాకోప స్స ఉచ్యతే' ఇతి. అత ఏవాయ మీర్ష్యావిప్రలంభః స్త్రీణా మేవ న పురుషాణా మితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేమచంద్రేణ.— 'ఈర్ష్యామానః స్త్రీణా మేవే' తి.

ఉదాహరతి—లక్ష్మీరితి. అత్ర నేత్రాననబాహ్వావాసిన్య శ్రీవాణీధరణ్యో యథాక్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతి

వక్త్రస్థా చ సరస్వతీ న సహతే సాకం త్వయా భాషణం,
లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్త్వయి మహీ బాహ్వాస్థితా కాకతి
క్షోణీంద్రే న హి కైతవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసి?॥ ౯౮

* విరహో నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయికా) నాయకయోః కేనచిత్కారణేన పునః సమాగమకాలాతిక్షేపః.

యథా.—

అంగేషు జీర్ణేషు విభూషణానాం
వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్త్తశోభీ,
సఖ్యి! త్వదాస్తాం పరికర్మరీతి
రానీయతాం రుద్రనృపః కిమన్యత్ ?॥ ౯౯

బధ్నంతి. కాకతినాథోఽయం పునర్న తథా కితవః తస్మాన్న తత్ర మానః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర నాయకవిశేషవాచినా సుభగశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణముక్తం భావప్రకాశే—'సపత్నీనఖదంతాది చిహ్నం యస్య న దృశ్యతే, విస్మార్యమాణమానేర్ష్యస్సుభగస్సోఽభిధీయతే' ఇతి. అత ఏవ భారవిణా వ్యక్తం—'కః ప్రియే! సుభగమానిని మానః?' ఇతి.

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి—విరహ ఇతి. నాయకయోః స్త్రీపుం సయోః. కేనచిత్కారణేనేతి. అవిద్యమాన ఏవాన్యాసంగ ఇతి భావః. నాయకయోర్నిర్నిమిత్తో విప్రయోగః విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః. ప్రణయమానాపరపర్యాయో స్పర మాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన' ఇతి. అయం పునర్ద్వయోరపి భవతి. తదుక్తం రసమంజర్యాం—'పర ౯౮

తత్ర స్త్రీవిరహముదాహరతి—అంగేష్వితి. వ్యత్యాసమార్గః అంగులీయకాదీనాం కటకాదిస్థానేషు ధారణాదితి భావః. ముహూర్త్తశోభీ, అనంతరమతికార్శ్యసంభవేన తత్రాపి తేషామనవస్థానాదితి భావః. పరికర్మరీతిః ప్రసాధనప్రకారః. కిమన్యదితి. కార్యాంతరస్య వృథా విలంబనహేతుత్వాదితి భావః. ఏవం పుంవిరహేఽప్యుదాహార్యం.

౯౯

* యూనో ర్దేశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః.

తేన విప్రలంభో యథా.—

సేవ్యో ఽస్తు రుద్రనృపతి ర్నిఖిలై ర్నృపాలై
రభ్యుత్సవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,
ఇత్థం కలింగసుదృశాం విరహార్తితాపా
దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి. ౧౦౦

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాళ్యాం
పారావతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సురతకూజితరక్తకంఠీ
మాలోక్య కాకలివిభు స్స్మిత మాతనోతి. ౧౦౧

భావోదయో యథా.—

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనో రితి.

ఉదాహరతి—సేవ్య ఇతి. నిఖిలేతరభూపాలవ ద్వీరరుద్రం స్వప్రియా అపి సేవంతాం నామ. అకించనై రప్యాదరణీయే ష్యూత్సవదివసే ష్వపి తే నో దుర్లభా అభూవ న్నితి దూయామహ ఇత్యర్థః. ఇత్థమనులపంతీనా మితి శేషః. దివసా యుగంతి, యుగకల్పా భవంతీత్యర్థః. యుగప్రాతిపదికా దాచారక్విబంతా ద్వర్తమానే లట్. రాత్రయ స్తు దురతివాహా ఏవేతి భావః. ౧౦౦

త్రిధా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్యగ్గతముదాహరతి—ప్రాసాదేతి. వలభీషు గోపానసీషు, కపోతపాళ్యాం విటంకే చ, రమణచుంబితచంచుకోటిం అత ఏవావిర్భవత్సురతకూజితా మయత్నోద్యన్మణితాం, రక్తకంఠీం మధురస్వనాం. అత్ర తిరశ్చోః పారావతయోః కలాకౌశలాభావేన తదీయశృంగారస్య విభావాదిపరిపూర్త్యభావా దాభాసత్వం ద్రష్టవ్యం. రస ఏవాయం న భాస ఇతి కేచిత్. తదుక్తం విద్యాధరేణ—'విభావాదసంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాదిజ్ఞానం. తతశ్చ తిరశ్చా మప్యస్త్యేవ రసః' ఇతి. ఏవ మితరాణ్యుదాహరణ మన్యతో ఽవగంతవ్యమ్. ౧౦౧

ముగ్ధే! క స్తవ వర్తతే హృది?, మనోజన్మైవ నాన్యశ్శపే
స! క్షైత్యతస్య కి మత్ర కార్య?, మపరం కిం? జన్మసద్మాదరాత్,
కోఽన్య?, స్తత్ప్రతిబింబ ఏవ, నిపుణే! జానాసి కామాధికః
ప్రేయాన్ మద్రన్యప స్తవేతి కథితా, నమ్రాననాఽభూ ద్వధూః.

అత్ర లజ్జాయా ఉదయః.

భావశమో యథా.—

లక్ష్మి స్త్వం పురుషోత్తమ స్తవ పతిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః
సృష్ట్యా మంబుజవిష్టరస్య సదృశో ర్యోగ శ్చిరా త్సంభృతః,
తస్మా త్కృత్రిమ మప్యసాంప్రత మిదం వాం వైమనస్యం మనా
గి త్యాలీం ప్రణతాం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా మానినీ.౧౦౩

అత్ర కోపస్య ప్రశమః.

భావోదయ ముదాహరతి—ముగ్ధఇతి. ముగ్ధే సుందరీతి సంబో ధ్య సఖీ పృచ్ఛతి. అథ నాయికోత్తరమాహ—మనోజన్మేతి. శపథపిశే షేణ సఖీ మత్ర ప్రత్యాయయతి—శపఇతి. 'శపఉపాలంభనే' ఇత్యా త్మనేపదం. 'వాచా శరీరస్పర్శన ముపాలంభ'ఇతి వృత్తికారః. 'శ్లాఘ హ్నుఙ్' స్థేత్యాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పున స్సఖ్యా హ—తస్యేతి. అత్ర మనసి, తస్య మనోభువః. నాయికా ప్రతివక్తి—అపర మితి. జన్మభూమిస్నేహా దస్య త్యక్తు మపి నాస్తీత్యర్థః. కామ స్తావ దాస్తాం ద్వితీయః క ఇతి సఖీ పృచ్ఛతి—కోన్య ఇతి. తత్ప్రతిబింబా దన్యః కోపి నాస్తీ త్యుత్తర మాహ—త దితి. పున స్సఖ్యాహ— నిపుణఇతి. జానాసి, ప్రతారణప్రకార మితి శేషః. నమ్రాననా లజ్జ యేతిభావః.	౧౦౨

భావశాంతి ముదాహరతి—లక్ష్మి రితి. అంబుజవిష్టరస్య కమ లాసనస్య, సదృశో స్సమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమ నస్యం మనాగల్పం, కృత్రిమం, బాహ్య మపీత్యర్థః. అసాంప్రత మయు క్తం. యతో 'న పున రేతి గతం చతురం వయ' ఇతి భావః. ఇత్యుక్త్వే తి శేషః. ప్రణతా మాలీం సఖీం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా, భ్రుకుటి వైవర్ణ్యాదికోపానుభావాపగమా దిత్యర్థః. కోప శ్శాంత ఇతిభావః.౧౦౩

భావసంధి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర
యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణాదైః,
ప్రియానులాపైశ్చ తథా భటానాం
రోమాంచవర్మావృత మంగ మాసీత్. ౧౦౪

అత్ర వీరశృంగారకృతయో ర్హర్షయో స్సంధిః.

భావశబలతా యథా.—

నిందం త్వద్య కుల స్త్రియః ప్రియతమో లభ్య స్సుఖం కేన వా
భాగ్యే? నానుమతం న కిం గురుజనైః? కా వా సఖీ ప్రేష్యతే?,

భావసంధి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనా మనులాపై రనురాగతరంగితై స్తత్కాలోచితవచనామ్రేడితైశ్చ. అత్ర పరస్పరవిరుద్ధవీరశృంగారాశ్రితయో ర్హర్షయో స్స్పర్ధయా సంబంధకథనా ద్భావసంధి రేవ చరణాస్పద మిత్యర్థః త దేత దాహ.—అత్రేతి. ౧౦౪

భావశబలతా ముదాహరతి. నిందం త్వితి. ప్రాప్తకాలే లోట్. అద్య, ఆత్మోపసరణావసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకరణమూలా లజ్జా వ్యజ్యతే. ప్రియతమ ఇతి. అత్ర ప్రియసౌలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్త మిత్యూహకథనా ద్విమర్శమూలో వితర్కః. అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం వా గురుజనానుమతి ర్నాభూ దితి కార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం ధ్వన్యతే. ప్రియానయనార్థం కా వా సఖీ ప్రేష్యత ఇతి సహాయాన్వేషణే నానుభావేన ప్రారబ్ధకార్యానిర్వహణమూలో విషాదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధమితి. స్వదుర్వినీతత్వవైభవ మితి శేషః. అత స్తన్మూలానర్థోత్ప్రేక్షా లక్షణా శంకేయ మితి భావః. అచిరాదితి. స్వః స్వకీయః ఛందోఽభిప్రాయో యస్మి న్కర్మణి త త్స్వచ్ఛందం, స్వేచ్ఛయేత్యర్థః. అంకం, ప్రియస్యేతి శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్వలక్షణ మౌత్సుక్యం ప్రతీయతే. స్థిర తేతి. అత్ర హృదయస్థైర్యాకాంక్షయా నైస్పృహ్యలక్షణా ధృతి రవధార్యతే. యాతవ్యోఽభిసరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్వనిర్ధారణాత్మికా మతి రితి.

కిం లోకస్య భవే త్ప్రసిద్ధ? మచిరా త్స్వచ్ఛంద మంకం కదా
రోక్ష్యామి? స్థిరతా కదా హృది భవే? ద్ధ్యాతవ్య ఏవ ప్రియః.

అత్రౌత్సుక్యాదీనాం శబలతా.

అథ రససంకర స్యోదాహరణమ్.

తత్ర శృంగార కరుణయో స్సంకరో యథా.—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మితి స్త్వక్త్వా ప్రవాసం వ్రజే?
ర్ధిగ్ధిక్ సాహస! మావయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి?,
ఇత్థం స్వప్న నివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధి స్తతో

అత్ర లజ్జాదీనా మష్టానా మపి భావానా మన్యోన్యోపమర్దకతయా సమావేశా ద్భావశబల తేత్యర్థః. అత్ర లజ్జా వితర్కేణ బాధ్యతే దైన్యం విషాదేన శంకా ఔత్సుక్యేన ధృతి ర్స్మృత్యే త్యేవ మన్యోన్యబాధ్యబాధకభావేన ద్వంద్వశో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా మతే రేవ ప్రాధాన్య మాదధానా పర మాస్వాదస్థాన మిత్యర్థః. ౧౦౫

త దేత దభిసంధాయాహ—అత్రేతి. అత్రానాదే ర పౌత్సుక్య స్యాదిత్వే నోపాదాన మస్యైషా మౌత్సుక్యజీవితత్వసూచనార్థ మిత్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనా మభిసరణవిరోధిత్వా ద్బాధ్యత్వం. వితర్కాదీనాం తు త దభావాద్బాధకత్వ మితి వివేకః. నను 'ప్రక్షాళనాద్ధి పంకస్య దూరా దస్పర్శనం వర' మితి న్యాయేన లజ్జాదీనాం బాధ్యానా మనుపాదాన మేవ శ్రేయ ఇతి శంకనీయం. విరోధినా మపి రసాదీనా మాధికారికరసదార్ఢ్యార్థ మంగత్వే నోపనిబంధనవ దత్రాపి తదుపాదానస్య న్యాయ్యత్వాత్. త దుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః— 'వివక్షితే రసే లబ్ధప్రతిష్ఠే తు విరోధినాం, బాధ్యానా మంగభావం వా ప్రాప్తానా ముక్తి రచ్ఛ' లేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజానుగతవివాహప్రవృత్తి భృత్యవ త్కదాచి దంగిత్వ మప్యంగీక్రియతే. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ముఖ్యే రసేఽపి తేఽంగిత్వం ప్రాప్నువంతి కదా చనే'తి.

భావమేళనప్రసంగా ద్రసమేళన మప్యుదాహర్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర శృంగారసంకీర్ణం కరుణ ముదాహరతి—ఆసన్న ఇతి. వ్యా

బుద్ధ్వా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వద్వైరినారీజనః. ౧౦౬

అథ రౌద్రబీభత్సయోస్సంకరో యథా.—

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగళగలద్రక్తమైరేయధారాం
మత్తో మస్తిష్కలగ్నైర్దళితనృపవపుఃకీకసైః స్పృష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రౌద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వ్యాః కలింగైర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.

ఏవమన్యదపి యథాసంభవముదాహార్యం.

ఖ్యాతమేతత్కావ్యప్రకరణే (పృష్ఠే-౬౧. శ్లో-౨౫) మధ్యమకైశిక్యుదాహరణే.

బీభత్ససంకీర్ణం రౌద్రముదాహరతి—పీత్వేతి. వ్యాఖ్యాతమిదమపి నాటకే తృతీయేఽంకే (పృష్ఠే-౧౭౧. శ్లో-౮). అత్రోదాహరణద్వయే ద్వయోః కరుణరౌద్రయోర్విశ్రాంతిధామత్వేన చర్వణాయాం ప్రథమభావిత్వాత్ ప్రాధాన్యే నాంగిత్వం. శృంగారబీభత్సయోస్తదుపస్కారకత్వే నాంగత్వమితి వివేకః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పరం, ప్రథమం యో రసః ఖ్యాతః స ప్రధానో భవిష్య' తీతి. నన్వయమంగభూతో రసః పరిపోషమప్రాప్తః? ప్రాప్తో వా?. నాద్యః; రసత్వవ్యాఘాతాత్. న ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వే నాంగత్వభంగాత్. తస్మాదయుక్తా రససంకరవాచోయుక్తిరితి చేన్నైవం; పరిపోషలాభేఽపి కస్యచిత్ కదాచిదుపస్కారత్వే నాంగత్వాంగీకారాత్. తదుక్తమభినవగుప్తాచార్యైః—'సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదిసామగ్ర్యాం స్వావస్థాయాముద్యత్పరిలబ్ధపరిపోషాణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతిపద్యంతే, తథాపి స చమత్కారస్తావత్యేవ పరితుష్యన్న విశ్రామ్యతి, కింతు చమత్కారాంతరమనుధావ' తీతి. అంగాంగిభావే సర్వత్రేయమేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్తమాచార్యైః—'గుణః కృతాత్మసంస్కారః ప్రధానమనుషజ్యతే, ప్రధానస్యోపకారే హి తథా భూయసి వర్తతే' ఇతి. ౧౦౭

తచ్చాంగత్వం స్వాభావికం రూపకాదిబలాదారోపితం చేత్యాదివిశేషాస్త్వన్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయేనాహ—ఏవమితి. అయం

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవ. యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధకావ్యశ్రవణబలేన చ సామాజికై స్స్వాత్మా ద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానందజనన మవిరుద్ధమ్.

అథవా మాలత్యాదిశబ్దేభ్యో యోషిన్మాత్రప్రతీతౌ రావణాది

చ రసో లౌకికాలౌకికభేదేన ద్వివిధః. తత్రాద్యః కదళీరసాలాదిస్వాదజన్యానందసదృశః కార్యశ్చ. ఇతరో బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారీ నిత్యశ్చ.

తత్రాద్యస్యాశ్రయ మాహ—అత్రేతి. రసో లౌకికః నాయకో ఽనుకార్యో రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః ఆశ్రయాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థః. యద్యేవం సామాజికానాం పౌనఃపున్యే నాభినయావేక్షణకావ్యశ్రవణకౌతుక మున్మత్తచేష్టితం స్యా. దత ఆహ—యది పరమితి. 'శిల్పవి న్నాయకాదీనాం తాదాత్మ్యాపత్తిభావకః, చతుర్ధాభినయాభిజ్ఞో నటో భావాదిభేదవి'దిత్యుక్తలక్షణస్య నిపుణస్య నటస్య చేష్టయా ఽభినయేన తథావిధస్య గుణాలంకారపరిష్కృతరసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మకస్య కావ్యస్య శ్రవణబలేన, సమాజ స్సభా తత్ర సమవేతా స్సామాజికాః రామాదితన్మయీభవనయోగ్యమనస్కాః భావకప్రేక్షకాద్యపరపర్యాయా స్సహృదయా ఇత్యర్థః. సంపూర్వా దజే స్సమాహవాచినో ఘఞంతాత్ 'సమవాయా న్సమవైతీ'తి ఠక్ప్రత్యయః. తైర్యది పరం సాత్మా ద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధిత్వే నానుసంధీయతే చే దిత్యర్థః. తర్హి పుత్రాద్యానందదర్శనే పిత్రాదివ దత్రాప్యానంద ఉదేతీతి భావః. అతఏవోక్తం భావప్రకాశే. 'య స్తుష్టౌ తుష్టిమాప్నోతి శోకే శోక ముపైతి చ, క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరు స్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః' ఇతి. న కేవలం తత్ర తావన్మాత్రం కింతు విశేషో ఽప్యస్తీత్యాహ—పరగతస్యేతి. భావనావిశేషా దానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథాలౌకికరస స్యాశ్రయ మాహ—అథ వేతి. మాలత్యాదిశబ్దేభ్య ఇతి. అభినయవేళాయాం నటాదిసముచ్చారితేభ్యో విశిష్టకావ్య

శబ్దేభ్య శ్శత్రుమాత్రప్రతీతౌ చ స్మృత్యారూఢేన తత్తద్యోషిద్విశేషే
ణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వ మపి న విరుద్ధం. నటస్యానుకరణ
మాత్రపరతయా నైవ రసాశ్రయయోగ్యతా. తస్య భావకత్వాభ్యుపగ

గతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిన్మాత్రప్రతీతౌ న తు మాలత్యాదివిశేషోల్లేఖనే
త్యర్థః. ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. స్మృత్యారూఢేనేతి. సామాన్యప్రతీతౌ
విశేషస్మరణ మనయో రవినాభావమూల మిత్యనుసంధేయం. నను
సామాజికానాం శ్రూయమాణమాలత్యాదివిశేషపరిహారేణ స్వాభి
లషితనాయికాస్మరణే కిం ప్రమాణ మితి న శంకనీయం. కావ్యాదౌ విశే
షాణా మవివక్షితత్వాత్. న హి మహాకవిభి ర్వాల్మీకిప్రముఖై రివ
ధ్యానదృష్ట్యా రామాదీనా మవస్థాః ప్రాతిస్వికా నిరూప్యంతే. కింతు
రామాదిక మాశ్రయతయా పరికల్ప్య స్వప్రతిభాప్రభావలబ్ధా స్సర్వ
సాధారణా ఇతి. తదుక్తం షట్సహస్రీకారేణ-'ఏభ్యశ్చ. సామాన్యగుణ
యోగేన రసా నిష్పద్యంతే' ఇతి. తర్హి తైరపి విశేషమాత్రం విహాయ
సామాన్య మేవ కి మితి నోపాదీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానే
నైవ శ్రోతౄణా మాస్వాదసంభవాత్. తదుక్తం—'క్రీడతాం మృణ్మ
యైర్యద్వ ద్బాలానాం ద్విరదాదిభిః, స్వోత్సాహః స్వదతే తద్వ చ్ఛ్రో
తౄణా మర్జునాదిభి' రితి. యోషిద్విశేషేణేతి. నాయకనయనాంతావ
లోకనసిద్ధ్యాదీనా ముపలక్షణం. యోషిన్మాత్రేణ రసనిష్పత్తే రభా
వాత్. నను భవంతు నామ స్మృతాః స్త్రీపుంసాదయః, కథం తై రస
నిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య సామాజికాశ్రయత్వ? మితి చేత్ ఇద మ
త్రానుసంధేయం. సామాజికా స్తావ త్పూర్వం లౌకికనాయకానురాగా
ద్యనుమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమ్నా రామాదీన్
సామాన్యాత్మనా స్వసంబంధిత్వేన భావయంతి. తే చ భావితాభావ
కమనోఽంగణే వర్తమానవ దవభాసంతే. తదుక్తం భర్తృహరిణా—
'శబ్దోపహితరూపాం స్తాన్ బుద్ధే ర్విషయతాం గతాన్, ప్రత్యక్ష మివ
కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే' ఇతి. కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూప మివ
శబ్దోపహితరూప మప్యర్థక్రియాకారీ త్యర్థః. న చ సీతారామాదీనాం
స్వస్త్రీపుంసతయా భావనా దనౌచిత్యం. తేషాం జనకదశరథతనయ

మేఽపి సామాజికత్వమేవ. అనుభావాదీనాం ప్రకాశనం తు శిక్షా భ్యాసపాటవేనైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రౌఢోక్తి సమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.

త్వాదివిశేషపరిత్యాగేన స్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్వాదిత్యుక్తత్వాత్, తే చ స్త్రీపుంసాదయో లౌకికా ఏవ. కావ్యాభినయముఖేన విభావాది పదాభిధానరాజ్యాభిషిక్తభావుకైర్భావ్యమానా స్సంతో ముద్రాముద్రితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితాస్సామాజికనిష్ఠా భవంతి.రత్యాదయోఽపి లౌకికా ఏవైవంవిధాస్సంతః స్థాయిభావసామ్రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తా భవంతి. తేఽమీ విభావాదయ స్సర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన సమ్యఙ్మిథ్యాసంశయసాదృశ్యప్రతీతివిలక్షణచర్వణాది శబ్దవాచ్యాలౌకిక శబ్దప్రతీతివిషయత్వా దలౌకికా ఏవ.తన్నిష్పాద్యత్వేనాలౌకికస్య రసస్య సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబితస్థాయిపరిణామత్వా త్సామాజికాశ్రయత్వం. అస్మిన్నర్థే వృద్ధసంవాదః ప్రకరణాంతే వక్ష్యతే. తదేత దభిసంధాయాహ—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అపిశబ్దః పూర్వోక్తలౌకికపక్షం సముచ్చినోతి. న పున రలౌకికస్యైవాశ్రయాంతర మసంభావితత్వాత్ ఆశ్రయాంతర మాశంకమానస్త్వ దేవం ప్రష్టవ్యః. ఆశ్రయః కి మనుకార్యో? ఽనుకర్తా వా? నాద్యః; అతీతత్వాత్. న ద్వితీయఇత్యాహ—నటస్యేతి. అనుకరణమాత్రపరతయా అభినయాభినివిష్టచిత్తత్వేన.నను కదా చిద్రామాదితాదాత్మ్యానుసంధానాత్సామాజికత్వ మనుభవతో నట స్యానందపరాధీనస్య కథ మభినయప్రకాశన మత ఆహ—అనుభావాదీనా మితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమావేశో న కథం ప్రకృతరసభంగహేతుః? రత ఆహ—రసానా మితి. అపి శబ్దా దవిరోధే కిము వక్తవ్య? మితిభావః. ప్రౌఢోక్తిసమాశ్రయణేనేతి. రసానాం మిథో విరోధోఽస్తు మా వా, కస్య చి దంగిత్వాంగీకారే ణేతరేషాం పరిపోషాభావా న్నాస్తి విరోధ ఇతి కవిసమయాశ్రయణా దిత్యర్థః.తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'అవిరోధీ విరోధీ వా రసోఽంగిని రసాంతరే, పరిపోషం న నేతవ్య స్తదా స్యా దవిరోధితే'తి. న కేవల మవిరోధః, ప్రత్యుత తథావిధే విషయే సహృదయానాం ప్రహ్లాదాతిశయ ఏవే త్యపి తత్రైవోక్తం.

విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

"శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ,
రౌద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ వైరిణౌ మిథః"

రసా ద్రసోత్పత్తి రపి మతా.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

"హాస్యో భవతి శృంగారాత్ కరుణో రౌద్రకర్మణః,
అద్భుత శ్చ తథా వీరా ద్బీభత్సా చ్చ భయానకః."

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్య మేవం ప్రదిపాదితం శృంగారతిలకే. తథాహి —

"శంకా ఽసూయా భయం గ్లాని ర్వ్యాధిశ్చింతాస్మృతి ర్ధృతిః'
ఔత్సుక్యవిస్మయావేగా వ్రీడోన్మాదా మద స్తథా.
విషాదో జడతా నిద్రాఽవహిత్థా చాపలం మృతిః,
ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృంగారవ్యభిచారిణః.
శ్రమ శ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లాని స్తథైవ చ,
శంకా ఽసూయా ఽవహిత్థా చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ.
సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లాని శ్చైవ భయానకే,
అపస్మారో విషాద శ్చ భయం రోగో మృతి ర్మదః.
ఉత్సాహ శ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్మతివ్యాజే నాహ—శృంగారేతి.

ప్రసంగా చ్ఛృంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనా ముత్పత్తిమాహ— రసా దితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజస్తమోహంకారసహితస్య మనసో వికారవిశేషాః శృంగారాదయః. ఏతేభ్య ఏవ సత్త్వరజస్తమోహంకారేషు యథాయోగ మావాపోద్ధారసహితేభ్యో హాస్యాదయ ఉత్పద్యంత ఇతి నారదాదయః వానుకి నోక్తో విశేషో భావప్రకాశే ద్రష్టవ్యః.

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థా మాహ—వ్యభిచారిభావానా మిత్యాదినా.

ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్మయః స్మృతిః,
ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞై రద్భుతే రసే,

దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః.
వ్యాధిశ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,
హర్షో ఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ.
చాపల్య ముగ్రతా చైవ రౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః,
అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ వితర్కోఽథ మతి ర్ధృతిః.
క్రోధోఽసూయాఽథ సంమోహా ఆవేగ శ్చోపహర్షణం,
గర్వో మద స్తథోగ్రత్వం భావా వీరే భవం త్యమీ.
రస స్సర్వోఽపి సంపూర్ణ స్త్వితరోఽఙ్గత్వే రసాంతరమ్." ఇతి.

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్య ప్యేక ఏవ రస స్తథాపి మహాకవి ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

*తత్ర రసాదే రప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి. అన్యాంగత్వేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రేయోలంకారః. రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊర్జస్వ్యలంకారః. భావశాంతినిబంధనే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయాదయోఽపి,

ఏత దలంకారసర్వస్వే ప్రపంచే నోక్తం. 'రసభావతదాభాసతత్ప్రశమననిబంధనే రసవత్ప్రేయోర్జస్విసమాహితాని. భావోదయ

అథ రసవదాద్యలంకారవిచార మారభతే—రసఇతి. వాక్యార్థత్వేన ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావాదినామగ్రీపరిపుష్టః, రసాంతర మంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య విశ్రాంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావేఽపి మహాకవిభీ రసత్వేన వ్యవహారా దిత్యర్థః. వస్తుతస్తు తదానీ మలంకారత్వ మేవ రసాదీనా మస్తీతి భావః.

తదేవవివినక్తి—తత్రేత్యాదినా. అత్రరసవదలంకారస్యోదాహరణం యథా—'అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః, నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః.' రణభువి పతితం భూరిశ్రవసో భుజం దృష్ట్వా తత్ప్రియసీనా మయం విలాపః. అత్రాధికారికస్య కరుణస్యాంగభూతశ్శృంగా

భావశాంతిభావసంధిభావశబలతాశ్చ పృథగలంకారాః' ఇతి. ఏతేషా ముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణాలంకారశ్రీకృతపరికరో భావవిభవ
స్స్ఫురత్ప్రాదుర్భావః క్రమగళితవేద్యాంతరమతిః,

రోఽలంకారతా మాపద్యతే. ఏవ మన్యదప్యుదాహార్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్ణాతి—గుణేతి. గుణాలంకారగ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనా ముపలక్షణార్థం. తేషాం శ్రియా సంపత్త్యా కృతపరికరో, విశిష్టకావ్యప్రదిపాదిత భావా ద్యభివ్యక్త ఇత్యర్థః. అతఏవస్ఫుర న్నుత్పద్యమానః ప్రాదుర్భావో రసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తః. భావవిభవో రత్యాదిస్థాయిభావ వర్గః. ప్రథమం తావ త్కావ్యాభినయాభినివిష్టస్య సామాజికస్య రస ప్రాదుర్భావసమయే నటే రామాదిప్రతీతిదార్ఢ్య ముత్పద్యతే. తత స్సామాజికానుకార్యహృదయయో రభేదప్రతీతిః. తత స్సామాజికహృదయం నృత్తగీతాదినానావిధనాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి. తతో వేద్యాంతరమతి ర్విగళతి. తదానీ మలౌకికో రసో యోగివేద్యబ్రహ్మానందసదృశ స్స్వయ మేవచర్వణాస్పదం భవతి. యదాహుః—'పాఠ్యా దథ ధ్రువాగానా త్తత స్సంపూరితే రసే, తదాస్వాదభరైకాగ్రో హృష్య త్యంతర్ముఖః క్షణం. తతో నిర్విషయ స్యాస్య స్వరూపావస్థితౌ నిజః,వ్యజ్యతే హ్లాదనిష్యందో యేన తుష్యంతి యోగినః' ఇతి. త దేత త్సర్వం మనసి నిధాయాహ—క్రమగళితవేద్యాంతరమతి రితి. ఇయాం స్తువిశేషః. బ్రహ్మానందానుభవే వేద్యాంతరం కిమపి న స్ఫురతి రసాస్వాదే తు విభావాదివ్యతిరిక్తవేద్యాంతరనిరాస ఇతి. తర్హి విభావాదిప్రతీతా వఖండానందానుభవః కథ? మితి చేత్సత్యం. 'ద్రాక్షామధూకఖర్జూరకాశ్మర్యైస్సహ రూపకైః,తుల్యాంశైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూరవాసితం, పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తక' మిత్యుక్తలక్షణనానారసకదంబస్వరూపపానకరసన్యాయే నేతి బ్రూమః. న న్వానందమూలే శృంగారాదౌ వస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే పునః కరుణే కథ మేత? దిత్యాశంక్యానుకార్యవిషయేయ మాస్వాదవైచిత్రీ న సామాజికవిషయే త్యాహ—సుఖంచేతి. అత్రాస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి న్యాయేన

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనో స్సహృదయే
త్వమందానందాత్మా పరిణమతి పూర్ణో రసధరః. ౧౦౫
రసో వాక్యార్థ స్సన్విలసతి పదార్థాః పున రమీ
విభావాద్యా యస్మిన్నిల దధతి విశ్రాంతి ముచితాం,

భావినీం వృత్తి మాశ్రిత్య లౌకికో రత్యాదిభావ స్తేనైవ భంగ్యా భావవిభావశబ్దే నోచ్యతే. అయం యూనోః స్త్రీపుంసయో స్సుఖం లౌకికం శృంగారాదౌ దుఃఖం కరుణే నిబిడయతు దృఢం కరోతు. యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశా ద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్మయీభవన యోగ్యతా అత ఏవ హృదయసంవాదభాజ స్సహృదయా ఇత్యుక్తలక్షణే సహృదయే తు పూర్ణః, పూర్వోక్తరీత్యా విభావాదిసముల్లాసిత స్సన్నిత్యర్థః. రసధరః, పూర్ణస్య ధారత్వం యుక్త మేవేతి భావః. అమందానందాత్మా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమతి. నను య ద్యయ మానందాత్మకః కథం తర్హి భావుకానాం కరుణాత్మకకావ్యశ్రవణే తథావిధాశ్రుధారావిర్భావ? ఇతిచే న్నైష దోషః. సంభోగసమయే స్త్రీణా మధరదంశనాదౌ కృత్రిమదుఃఖానుభావసీత్కారవదత్రా ప్యుపపత్తేః. 'సుఖేఽపి దుఃఖవ దుపచారః కుట్టమిత' మితి తల్లక్షణాత్. య ద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యా న్న కోఽపి సామాజిక స్తత్ర ప్రవర్తేత తతశ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనా ముచ్ఛేదప్రసంగ స్స్యాత్. తస్మా ద్రసాంతరవ త్కరుణస్యా ప్యానందాత్మకత్వ మేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే విశేషాభావా త్కథం నవధా విభాగ? ఇతి చే, త్సత్యం. య థైకస్య బ్రహ్మానందస్య చంద్రకాంతసోపానపఙ్క్తి ప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధిభేదా దనేకధా కల్పనం, తద్వ దత్రాపి వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వ మితి వేదితవ్యం.

అథైవంవిధో రసః కావ్యాదౌ కేన కారణేన ప్రతీయతే? ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—రస ఇతి వాక్యార్థ ఇతి. కవిసంరంభవిశ్రాంతే రసస్యైవ ప్రధానత్వా దితి భావః. తదుక్తం— 'కవే ర్వివక్షయా యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే, భవే త్స ఏవ వాక్యార్థ ఇతి నిర్ణీయతే బుధై' రితి. న చాస్య పదార్థసంసర్గాదిరూపవాక్యార్థవ న్మతభేదేన వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి. అభిధాలక్షణయోర్విరతానవకా

అతో భావా ఏవ క్రమసముదితాన్యోన్యవిభవా
రసీభావం బిభ్రత్యథ చ పటతాం తంతవ ఇవ. ౧౦౯

శాత్, తాత్పర్యవిశేష స్తు వ్యంజనాంతర్భూత ఏవేతి ప్రతిపాదితం కావ్యప్రకరణే. అతోఽయం వాక్యార్థో వ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం. అఖిలా రసవ్యంజకా విభావాద్యాః పునః పదార్థాః. యద్యపి విభావాదీనాం స్వస్వవాక్యాపేక్షయా వాక్యార్థత్వం. తదుక్తం—'స్థాయీ వా సాత్త్వికో వాఽపి సంచారీ వా క్వచిత్క్వచిత్, భావో వాక్యార్థతామేతి తత్తద్భావవిశేషతః, ఇత్యాదినా. తథాపి రసంప్రత్యవాంతరవ్యాపారత్వాత్పదార్థవ్యవహారః. ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాదిప్రతీత్యుత్తరకాలీనస్ఫురణతయా రసో వాక్యార్థస్థానీయ ఇతి నిష్కర్షః. రసం ప్రతి విభావాదీనామవాంతరవ్యాపారత్వం నిర్వహతి.—యస్మిన్నితి. ఉచితాం విశ్రాంతిం దధతి, కారకజ్ఞాపకభావవైలక్షణ్యేన వ్యంజనధ్వననచర్వణచమత్కారాదిశబ్దవాచ్య రసగోచరజ్ఞానవిశేషోపయోగిత్వం భజంత ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'విభావాది రత్ర న జ్ఞాపకో నాపి కారకః, అపి తు చర్వణోపయోగీ' ఇతి. అతఏవాలౌకికత్వమస్యేతి భావః. ఏతచ్చాఘటితఘటనసూచకేన కిలశబ్దేన ద్యోత్యతే. అత ఇతి. విభావాదివిశ్రాంతేరిత్యర్థః. భావాః స్థాయిభావా ఏవ, క్రమేణాంకురితకందళితపల్లవితత్వాదిరూపేణ సముదితోఽన్యోన్యవిభవః స్వస్వపరిపోషో యేషాం తే క్రమసముదితాన్యోన్యవిభవాః. యద్యప్యన్యోన్యశబ్దః కర్మవ్యతీహారే ద్విర్భావితః, తథాప్యౌచిత్యాదుక్తార్థే యోజనీయః. అథ చ, విభావాదిసన్నిధానానంతరమేవేత్యర్థః. చోఽవధారణే. అనేన వ్యంగ్యవ్యంజకయో రసవిభావాద్యో రస్త్యేవ క్రమః. కింతు శతపత్రపత్రశతవ్యతిభేదవదాశుభావిత్వాన్న సంలక్ష్యత ఇతి సూచితం భవతి. రసీభావం బిభ్రతీతి పూర్వం వాసనామాత్రావస్థాయినః స్థాయినో విభావాదిమహిమ్నా రసాత్మనా పరిణమంతి, రసాదిశబ్దప్రతిపాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—పటతాం తంతవ ఇతి. తదుక్తం.—'యథా హి తంతవో వేమతుర్యాదిక్రియయాన్వితాః, పటాత్మనా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే. తథైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభి రన్వితాః, రసాత్మనా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే' ఇతి.

భావే స్థాయిని వర్ధమానవిభవే రత్యాదికే సింధువ
త్కల్లోలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాయాంతి భావా ముహుః,

అథ నిర్వేదాదీనాం రసపోషకాణా మవస్థానక్రమ మభిదధానః ప్రతిపత్తిదార్ఢ్యార్థం పూర్వోక్త మేవ రసస్యాశ్రయం స్మారయతి—భావ ఇతి. వర్ధమానవిభవే, విభావాదిభి రితి భావః. యథార్ణవే కల్లోలా ఉత్పద్యంతే విలీయంతే చ తద్వద్రత్యాదిస్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమజ్జం త్యున్మజ్జంతి చేతి భావః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్ణవే,త స్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతా మపి. తథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్మగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్ణంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తన్నయంతి రసాత్మతా’మితి. తతః కిమత ఆహ—నిర్వేదేతి. నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన చర్వణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వగోచర ఇత్యర్థః. స్వస్మా దభిన్నస్యాపి స్వరూపస్య స్వేనైవ విషయీకరణసంభవాత్, య దాహుః—‘ఆత్మాన మాత్మ న్యవలోకయంత’ మితి. తథాభూత స్స్వాదాతిరేకో ఽలౌకికచమత్కారాత్మా యస్య స తథోక్తస్సన్, రసో ఽఖండానందాత్మకో భవతి. అయం చ లోకే స్యాత్,లౌకికశ్చే దిత్యర్థః. అనుకార్యే రామాదావేవ నాన్యత్ర. నాట్యే తు, అలౌకికశ్చే దిత్యర్థః. సామాజికే కథితఇతి. అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవే త్యత్రేతి శేషః. అత ఏవోక్తంలోచనే—‘స చ న వ్యతిరిక్త మాధార మపేక్షతే, కింత్వనుకార్యాభిన్నాభిమతే నర్తకే ఆస్వాదయితా సామాజికః. తేన నాట్య ఏవ రసానా మనుకార్యాది’ష్వితి. ఉక్తం చ శారదాతనయేన—‘వ్యాపారేణ చ కావ్యస్య తదీయాభినయేన చ, రసాత్మత్వం నీయమానస్థాయీ స్వాద్యత్వ మేష్యతి. సామాజికాదిరేవాస్య రస స్యాశ్రయ ఉచ్యతే, రసస్య వర్తమానత్వా న్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య రామాదేః కాలాతిక్రమదర్శనాత్, నాతికాంతానుకార్యస్య రసోద్భావనయా కవిః. బధ్నాతి కావ్యం య త్తస్మా ద్రస స్సామాజికాశ్రయః ఇతి. కేచి దేతత్సామాజికాశ్రయత్వమారోపితం న తు ముఖ్య మిత్యాహుః. తదుక్తంమహోపాధ్యాయనరహరిసూరిణా.—‘ఏవం సామాజికసమవేతతాం రస స్యాంగీకృత్యాలౌకికతా వర్ణితా. పరమార్థతః పునః

నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతిరేకో రసో
లోకే స్యాదనుకార్య ఏవ కథితో నాట్యే తు సామాజికే.
ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే
రసప్రకరణం సమాప్తమ్.

పరిపూర్ణాఖండైకరసానందరూపపరమేశ్వరపర్యాయస్యాస్య రసస్యాధికరణచింతా కుతో వా?. న సత్యానంతానందాత్మకే బ్రహ్మణ్యపి పదమాసాదయేదితి విచారచతురై రనాదికవిభి రనాథారో రస స్సామాజికైః పరం చర్వ్యతే విభావాదిభిః పరం వ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వమాత్రేణేశ్వరస్య యోగిమనోనివాసనసంవాదవత్సామాజికాధికరణత్వారోపోఽపి సహ్యతే' ఇత్యాదిభి ర్యుక్తిభిః ప్రతిపాదితమ్ అనధికరణత్వమేవ సిద్ధాంతః. అత ఏ వాయం బ్రహ్మానంద ఏవ. ఇయాంస్తు విశేషః. బ్రహ్మానందో యోగగమ్యః. అయం తు విభావాద్యనుసంధానగమ్య ఇతి. ఇదమపి తేనైవోక్తం—'సర్వత్రైవానందవ్యక్తి ర్లౌకికం సుఖమితి వ్యవహ్రియతే. అలౌకికవిభావాద్యభివ్యక్త్యా కవిసమయమాత్రప్రసిద్ధ్యనుసారా దలౌకికో రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్మనిర్మలాంతఃకరణేషు శమదమాదిసాధనసంపన్నేషు శ్రవణమననిదిధ్యాసనపరేషు పరమయోగిషు నిర్వికల్పకసమాధ్యభివ్యక్త్యా బ్రహ్మేతి పరమాత్మేతీశ్వర ఇతి శబ్ద్యతే' ఇతి. ఉక్తం చ స్వాత్మయోగప్రదీపే—

'యా స్థాయిభావరతి రేవ నిమిత్తభేదా
చ్ఛృంగారముఖ్యనవనాట్యరసీభవంతీ,
సామాజికాం.త్సహృదయా న్నటనాయకాదీ
నానందయే త్సహజపూర్ణరసోఽస్మి సోఽహమ్.' ౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే రసనిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

దోషప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతూనాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే.—

దోషస్వరూపనిరూపణమ్.

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

* దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతు శ్శబ్దార్థగోచరః.

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్షహేతూనా మపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానా మపి పదవాక్య గతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్.

పదగతదోషాః.

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే.—

* అప్రయుక్త మపుష్టార్థ మసమర్థం నిరర్థకం,
నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧
క్లిష్టం గూఢార్థకం గ్రామ్య మన్యార్థం చాప్రతీతికం,
అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్తథా.
అశ్లీలం పరుషం చేతి దోషా స్స్యు ప్తదశ స్మృతాః. ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతుభూత గుణాలంకార నిరూపణే ప్రసక్తేఽపి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంగమయన్ ప్రతిజానీతే—అథేతి. గుణానా మిత్యలంకారాణా మప్యుపలక్షణం. సమ్యగితి. అన్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రరూఢత్వాభావా దితి భావః.

తత్రదోషసామాన్యలక్షణ మాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్షద్వారా కావ్యాపకర్షహేతుర్దోష ఇత్యర్థః. అతఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే.— 'ముఖ్యార్థహతిర్దోష'ఇత్యాదినా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్.

అత్ర రసాదిప్రతీతే ర్విభావా ద్యర్థమూలత్వా ద్విభావాదే శ్చ వాక్యాధీనత్వా ద్వాక్యానాం చ పదారబ్ధత్వా త్ప్రథమభావితయా తేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిజానీతే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

యదప్రయుక్తం కవిభి రప్రయుక్తం త దుచ్యతే,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థ మపుష్టార్థం త దుచ్యతే. ౩
యోగమాత్రప్రసిద్ధం య దసమర్థం త దుచ్యతే,
పాదపూరణమాత్రం య త్తన్నిరర్థక ముచ్యతే. ౪
స్వసంకేతప్రక్లృప్తార్థం నేయార్థం పరికీర్త్యతే,
శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం య చ్చ్యుతసంస్కార ముచ్యతే. ౫
సందిగ్ధం తన్మతం య త్స్యా త్సందిగ్ధార్థప్రతీతికృత్,
త దప్రయోజకం య త్స్యా దవిశేషవిధాయకం. ౬
క్లిష్టం తదర్థావగతి ర్దూరదూరా యతో భవేత్,
ప్రయుక్త మప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరికీర్త్యతే. ౭
పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్య ముచ్యతే,
య ద్రూఢిప్రచ్యుతం నామ త దన్యార్థ ముదాహృతం. ౮
శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం య దప్రతీతిక ముచ్యతే,
అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణీభూతవిధేయకం. ౯
విపరీతార్థధీ ర్యస్మా ద్విరుద్ధమతికృ న్మతం,

అత్ర వనవృత్తీనాం శత్రుస్త్రీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రియంతే.

యథోద్దేశ మేతేషాం లక్షణ మాహ.—యదప్రయుక్త మిత్యాదినా. అభిధానాదా వామ్నాత మపి కవిభి రనాదృత మప్రయుక్త మిత్యర్థః. యోగమాత్రప్రసిద్ధం శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివిరహః ప్రతిపాద్యతే. స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థ మితి. సంకేతమాత్రధీనార్థ మిత్యర్థః. చ్యుత స్సంస్కారో వ్యాకరణకృతో యస్మా త్తచ్చ్యుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం న భవతీ త్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతిదూరా, వ్యవహితే త్యర్థః. అప్రయుక్త మితి. య దుభయార్థం స దప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం తద్గూఢార్థ మిత్యర్థః. ఏత దేవ నిహతార్థ మితి కేచిత్. రూఢేః ప్రసిద్ధేః ప్రచ్యుతం రూఢిప్రచ్యుతం, అన్యార్థం అవాచక మిత్యపరే. అవిమృష్టః ప్రాధాన్యే

అశ్లీలం యదమాంగళ్యజుగుప్సావ్రీడదీకరం,
పరుషం నామ తద్యత్స్యా ద్విహితం పరుషాక్షరైః.   ౧౦

అప్రయుక్తం యథా.—

విముఖా దైవతా స్సర్వే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,
అరణ్యగృహమేధిన్యో న్మై ర్వయం హంత కల్పితాః.   ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పుంలింగప్రయోగః, దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రపరత్వేన కవిభి ర్నప్రయుక్తః.

అపుష్టార్థం యథా.—

వ్యర్థా(?)ష్టార్ధబాహూనా మమీషా మీదృశాం దశాం,

నానిర్దిష్టో విధేయాంశో యత్ర తదవిమృష్టవిధేయాంశం, తదేవాహ—గుణీభూతవిధేయక మితి. శిష్టం స్పష్టం.   ౩—౧౦

యథాయోగ ముదాహరతి—విముఖా ఇతి, దైవతా ఇతి. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి' వేత్యమరః. దుస్సహశ్చ్యవనో ముని రస్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః, గృహేణ పత్న్యా గృహైః ర్వా మేధం తే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధినో గృహస్థాః తత్పత్న్యో గృహమేధిన్యః. 'గృహం పత్న్యాం గృహేఽపి చ' 'దారేష్వపి గృహాః' 'జాయాచ గృహిణీ గృహాః' ఇతి విశ్వామరహలాయుధాః. మేధృ సంగమే చేత్యస్మా ద్ధాతో ర్ణిని ప్రత్యయః.   ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయో ర్యథాక్రమం లింగానుశాసనశబ్దానుశాసనామ్నాతయో రపి కవీనా మనాదరా ద్దుష్టత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి. ఏకైకోదాహరణవివక్షాయాం పదదోషద్వయ మేతత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం. 'విరోధినో దుశ్చ్యవనాదిదైవతా' ఇత్యుక్తే సమాసదోషః. అప్రయుక్తాదీనాం త్రైవిధ్యస్యాపి కావ్యప్రకాశకారాదిభి రంగీకృతత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. ఏవ ముత్తరత్రాపి యథాసంభవ మూహనీయమ్.

వ్యర్థేతి. అష్టార్ధార్ధం ద్వయం తద్విశిష్టా బాహవ స్తథోక్తా ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. జీవిత మితి ధిక్ఛబ్దయోగే ద్వితీయా. తస్య

కథం సహామహే ధి! గ్ధి! కృతినం హంత! జీవితం. ౧౨

అత్ర వ్యర్థబాహుద్వయానా మితి వివక్షితే అష్టార్ధబాహూనా మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదే వావిమృష్టవిధేయాంశ స్యోదాహరణం. బాహుద్వయస్య వైయర్థ్యే విధేయేత స్యోపసర్జనత్వం ప్రతీయతే.

అసమర్థం యథా.—

విహాయ వసుధా మేనాం చతురంబుధరావృతాం,
క్వను గంతవ్య మస్మాక? మరణ్యే ఒప్యసుఖా స్థితిః. ౧౩

[అత్ర జలధిపరత్వే నాంబుధరపదమసమర్థమ్.]

అనర్థకనేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా.

విహాయ చ గృహం స్త్రా నై వ్యత్యస్తనవవృత్తయః,
కదా భవిష్యతే వాసః కటకేషు మహీభృతాం?. ౧౪

అత్ర వై ఇతి నిరర్థకం. వ్యత్యస్తనవశబ్దేన వనప్రతీతి స్స్వసంకేతమా

'నిత్యవీప్సయో' రిత్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః. ౧౨

ప్రకృతానుపయుక్తతాం దర్శయతి— అత్రేతి. ఉదాహరణ లాఘవమాహ—ఏతదేవేతి. వ్యర్థబాహుద్వయానా మితీద మేవేత్యర్థః. అత్ర దుర్దశాప్రస్తావే బాహూద్దేశేన విధేయస్య వైయర్థ్యస్యాన్య పదార్థప్రధానబహువ్రీహివర్తిపదార్థత్వేన గుణీభావా దవిమృష్టవిధే యాంశాఖ్యో దోష ఇత్యర్థః.

విహాయేతి—అత్రాంబుధరశబ్దస్య సముద్రే శాస్త్రప్రసిద్ధి రేవ న తు వాచకశక్తిః. అతో సమర్థత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి.

లాఘవార్థమనర్థకాదిచతుష్టయ మేకేన శ్లోకే నోదాహరతి— విహాయేతి. ౧౩

అత్ర వైశబ్దద్యోత్యస్య కస్య చి దప్యర్థ స్యాన్వయాభావాత్పాద పూరణమాత్రప్రయోజకత్వేన నిరర్థకో వైశబ్ద ఇత్యాహ—అత్ర వై ఇతీతి. అత్ర వాక్యసంధే ర్వైకల్పికత్వా దాయాదేశాభావః. యమకేషు నిరర్థకం న దోష ఇత్యుక్తం హేమచంద్రేణ. వ్యత్యస్తనవేత్యత్ర వర్ణవ్య త్యాసేన వనప్రతీతి ర్లక్షణయేతి వక్తవ్యం. తస్యాంచ కుశలాదివన్నరూఢి ర్నిమిత్తం. నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదివత్ప్రయోజనం, కిం

త్రాయత్తేతి నేయార్థకం. భవిష్యత ఇతి భవతే రాత్మనేపదిత్వం శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధ మితి చ్యుతసంస్కారం. మహీభృతాం కటకేషు వాస ఇత్యనేన రాజ్ఞాం నగరేషు వాసః? ఉత పర్వతానాం నితంబేష్వితి సందేహాత్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకశ్లిష్టే యథా —

హంత! వర్తామహే వజ్రఘట్టనాత్ప్రాక్ చలాత్మసు,
నభస్సదశనారాతిధ్వజాగ్రజవిరోధిషు. ౧౪

అత్ర నభస్సదశనా స్సర్పా స్తేషా మరాతి ర్గరుడః స ఏవ ధ్వజో యస్యేతి విష్ణు స్తస్యాగ్రజ ఇంద్ర స్తస్య విరోధిషు పర్వతేష్విత్యర్థప్రతీతే రతిదూరత్వాత్ శ్లిష్టం. పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖావహ మితి ప్రకృతే వజ్రఘట్టనాత్ప్రాక్ చలాత్మస్వితి పర్వతవిశేషణ స్యానుపయుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢార్థగ్రామ్యార్థాన్యర్థాని యథా.—

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్లకటిస్థలాః,

తు స్వసంకేతమాత్రం. అత స్తత్రాశక్తే యం లక్షణా నోపేక్షణీయా. 'నిరూఢా లక్షణాః కాశ్చి త్సామర్థ్యా దభిధానవత్, క్రియంతే సాంప్రతం కాశ్చి త్కాశ్చి న్నైవ త్వశక్తితః' ఇత్యాచార్యై స్తస్యా నిషిద్ధత్వాత్.

అతో నేయార్థ మేత దిత్యాశయే నాహ—వ్యక్త్య స్తనవశబ్దేన వనప్రతీతి స్స్వసంకేతమాత్రాయత్తేతి. ప్రాప్త్యర్థస్యైవ భవతే రాత్మనేపదిత్వం న సత్తార్థస్యేతి వైయాకరణాః. అతోఽస్య చ్యుతసంస్కారత్వ మిత్యాహ—భవిష్యతఇతి. సందిగ్ధ మభినీయ దర్శయతి—మహీభృతా మితి. అత్ర భృఞః పాలనధారణార్థత్వానుశాసనం. 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయోః' రిత్యభిధానం చ సందేహబీజ మితి భావః.

హంతేతి. వ్యుత్క్రమేణ లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా.

శోణితేతి—గ్రామ్యప్రయుక్తా పామరవ్యవహారమాత్రప్రసిద్ధా విత్యర్థః. విపూర్వస్య దగ్ధశబ్దస్య నిపుణార్థత్వా ద్దాహం ప్రత్యవాచక

విదగ్ధహృదయా శ్లోకపహ్నినా రాజకన్యకాః. ౧౬

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన ప్రయోగా ద్గూఢార్థం. గల్లకటిశబ్దా కపోలజఘనపరత్వేన గ్రామ్యప్రయుక్తౌ. విదగ్ధహృదయా ఇతి విశేషణందగ్ధహృదయస్యావాచకత్వా దన్యార్థం.

అప్రతీతికం యథా.—

మనూపదేశాః క్వ గతాః కులాచార్యై రుదీరితాః?.

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇత్యప్రతీతికం.

విరుద్ధమతికృ ద్యథా.—

అంబికారమణ స్యాంఘ్రిసేవా వ్యర్థా కథం భవేత్ ?,
రాజ్ఞా మకార్యమిత్రాణాం వినాశం సముపేయుషాం. ౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దా న్మాతృసంభోగకారిణః ప్రతీతిః. అకార్యమిత్రశబ్దా దకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖపరతయా ప్రయుక్తా ద్వినాశశబ్దా న్నాశప్రతీతి రితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళప్రీడాజుగుప్సాప్రతీతికరం త్రివిధ మశ్లీలం యథా.—

అభిప్రేతపదావాసః కదా న స్సంభవిష్యతి?,
నీచం సాధన మేతేషాం పరోత్సర్గైకజీవినాం. ౧౮

త్వాదన్యార్థ మిత్యాహ—విదగ్ధేతి. ౧౬

అప్రతీతిక ముదాహరతి—మనూపదేశాఇతి. యథా లోకమాత్రప్రసిద్ధం గ్రామ్యం తథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ మప్రతీతిక మిత్యర్థః. కులాచార్యై రిత్యనేన సంప్రదాయశుద్ధి స్సూచ్యతే.

అంబికారమణస్యేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖ మిత్యర్థః. ౧౭

లక్ష్యేలక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా. కార్యం ప్రయోజనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధవ ఇతి వివక్షితే అకార్యే ష్వనుచితకర్మసు మిత్రాణీతి విరుద్ధబుద్ధ్యుత్పాదనా ద్విరుద్ధమతికృ దిత్యాహ— అకార్యేతి.

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దాత్ ప్రేతలోకపదావాసప్రతీతే రమంగళత్వం. నీచం సాధన మిత్యనేన తుచ్ఛమేహనప్రతీతేః వ్రీడాకరత్వం. పరోత్సర్గైకజీవినా మిత్యత్రోత్సర్గశబ్దా దధోవాయుప్రతీతే ర్జుగుప్సాకరత్వం.

పరుషం యథా.—

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కార్తార్థ్యార్థిత్వ మస్తి నః?,

అత్ర కార్తార్థ్యార్థిత్వ మితి పరుషవర్ణారబ్ధత్వమ్.

—వాక్యగతదోషాః.—

అథ వాక్యదోషాః.—

* శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం విసంధి పునరుక్తిమత్,
వ్యాకీర్ణం వాక్యసంకీర్ణ మపూర్ణం వాక్యగర్భితం. ౧౯
ద్వే భిన్నలింగవచనే ద్వే చ న్యూనాధికోపమే,
భగ్నచ్ఛందో యతిభ్రష్ట మశరీర మరీతికం. ౨౦
విసర్గలుప్తమస్థానసమాసం వాచ్యవర్జితం,
సమాప్తపునరాత్తం చ తథా సంబంధవర్జితం. ౨౧
పతత్ప్రకర్ష మధికపదం [illegible]క్రమభంగవత్,
చతుర్వింశతి రుచ్యంతే దోషా వాక్యసమాశ్రితాః. ౨౨

ఏషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

*శబ్దశాస్త్రహతం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రకీర్త్యతే.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపద మిష్టస్థానం. ఏతేషాం స్వభర్తౄణాం నీచసాధన మల్పసైన్యం సహాయసంపత్తి ర్నాస్తీత్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతౌ మేఢ్రే సైన్యే సిద్ధౌషధే గతౌ' ఇతి విశ్వః. పరోత్సర్గః పరకర్తృకత్యాగః. 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగే' ఇతి విశ్వః. త్రివిధ మశ్లీలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదినా.

కుతఇతి—కార్తార్థ్యార్థిత్వం ధన్యతాభిలాషిత్వం, పరుషైః కరుణరసాననుగుణత్వేన శ్రుతికటుభి ర్వర్ణైః నరేఫద్వితీయసంయోగాదిభి రారబ్ధ మిత్యర్థః.

పదదోషానంతరం వాక్యదోషా నుద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా.

యథా శత్రువాక్యేషు.—

న సంశృణుమహే హన్త! హిత మాప్తై ర్నిమన్త్రితం,
యేన కాకతిభూభర్తు స్సేవాం హిత్వా హతా వయం. ౨౩

అత్ర హితం న సంశృణుమహే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషా
విష్కారా ద్వాక్య మేత ద్దుష్ట మితి న పదదోషశఙ్కా. సంపూర్వస్య
శృణోతే రాత్మనేపదిత్వే కర్మణోఽనుపాదాననియమాత్.
అథ క్రమభ్రష్టమ్.—

ఆప్తై ర్నిమన్త్రిత ముపదిష్టం హితం న సంశృణుమహే న సమ
శ్రౌష్మేతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయేన హితాశ్రవణ
రాజ్యభ్రంశయో రవిరామ స్సూచ్యతే. నను చ్యుతసంస్కారస్యైవ
శబ్దహీన మితి సంజ్ఞాన్తరం న పునః పృథ గ్దోషః. వాక్యగతత్వేన సార్థ
కస్య కావ్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగప దసాధుత్వాసంభవేన
పరిహృతత్వా దితి చే త్సత్యం; యద్య ప్యేకపద మే వాసాధు. తథాపి
తదసాధుత్వం పదా న్తరసమన్వయసాపేక్ష మితి వాక్యదోష ఏవాయం
న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతే వాస' ఇత్యత్రాపి పదాన్తరసన్ని
ధానా దేవ దోషత్వావగమా ద్వాక్యదోషత్వ మేవ కేవలం భవి
ష్యతేశబ్దస్య లృట శ్శతాదేశే చతుర్థ్యేకవచనే సత్యసాధుత్వా
సంభవా దితి చే త్సత్యం; వాక్యస్యై వాత్ర ప్రయోగయోగ్యత్వా
దావశ్యకపదాన్తరసన్నిధానే యత్ర వాక్యమాత్రనిర్వాహ స్తత్ర పద
దోషః. యత్ర పదాన్తరవిశేషసహకృతస్యై వాసాధుత్వం యథా
ప్రకృతే తత్ర వాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషస్యైవ వాభావప్రసంగా
దితి త దేత త్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర హితమిత్యాది. ఆత్మనే
పదిత్వ ఇతి. 'సమో గమ్యృచ్ఛి' త్యాదినేతి శేషః. కర్మణోఽనుపాదానని
యమా దితి. అకర్మకాధికారా దితి శేషః. న చ కర్మాకాంక్షస్య శృణోతేః
కథ మకర్మకత్వ మితి వాచ్యం; అవివక్షితకర్మకస్యై వాత్రాకర్మక
త్వాత్. తదుక్తం—'ధాతో రర్థాన్తరే వృత్తే ర్ధాత్వర్థే నోపసంగ్ర
హాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణో కర్మికా క్రియా' ఇతి.

*క్రమభ్రష్టం భవే దర్థ శ్శబ్దో వా యత్ర న క్రమః.

యథా.—

ప్రభవే కాకతీంద్రాయ తురగాన్ కరిణోఽథవా,
ఉపాయన మకుర్వాణా వయం దైవేన వంచితాః. ౨౮

అత్ర కరిణో యద్వా తురగా నితి వక్తవ్యే వ్యుత్క్రమేణోక్తం. తురగాపేక్షయా కరిణా ముత్కృష్టత్వాత్. అథ వా కరిణ ఇత్యర్థ క్రమభంగః.

శబ్దక్రమభంగో యథా.—

కా నామ గణనాఽస్మాసు కాకతీయస్య భూపతేః,
యశఃప్రతాపయో ర్మగ్నా సూర్యాచంద్రమసా వపి. ౨౯

అత్ర యశఃప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యౌ మగ్నా వితి శబ్దక్రమే ఉచితే తథా నోక్తం. యశఃప్రతాపయో స్సూర్యాచంద్రమసౌ మగ్నా

క్రమభ్రష్టమితి. తత్రార్థక్రమభ్రష్ట ముదాహరతి—ప్రభవఇతి. లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. దుర్లభత్వాత్కరిణాం సులభత్వాచ్చ తురగాణామితి. నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవాగూం పచ' తీత్యత్ర పాఠక్రమానుపపత్త్యా వర్థక్రమో యథా స్వీకృతః, తద్వ దత్రాపి యథాయోగ మన్వయోఽంగీక్రియతా మితి చేత్సత్యం; అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథా తథా వాఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వప్రతీతే రన్వయ విళంబాసహిష్ణుత్వా ద్దుష్టత్వ మేవే త్యనవద్యమ్.

శాబ్దం క్రమభంగ ముదాహరతి—కా నామేతి. సూర్యాచంద్రమసా వితి. 'దేవతా ద్వంద్వేచే' త్యానఙా దేశః. తత్ర 'లోకవేదయో' రితి ప్రసిద్ధసాహచర్యాణా మేవ దేవతావాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షితత్వాన్న చంద్రసూర్యా విత్యత్రానఙా దేశః. ౨౯

వ్యుత్క్రమ మభివ్యక్తు ముచితక్రమానుక్తి మభినీయ దర్శయతి—అత్రేతి. అదస్య భేదసాంకర్యం పరిహరతి—యశఇతి. యశః ప్రతాపయో రిత్యేక స్సముదాయః. సూర్యాచంద్రమసా విత్యపరః. త దేతత్సముదాయద్వయ ముద్భూతావయవభేదం. అన్వ

వితి సముదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మర్థాన్వయే సిద్ధే నార్థ
క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.

అథ విసంధి.—

* విసంహితో విరూపో వా యస్య సంధి ర్విసంధి తత్.

యథా.—

శౌర్యాణి ఈదృశా న్యాస న్పృథ్వ్యైశ్వర్యం క్వ వా గతం ?.

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి విసంధి. పృథ్వ్యైశ్వర్య మితి. సంధి

థా ద్వివచనానుపపత్తేః. త స్యాన్వయే సతీతి శేషః. యథా
యోగ్య మర్థాన్వయే నార్థక్రమవిరోధ ఇతి. అభిధానక్రమే ణాభిధేయ
క్రమాచిత్యేఽపి కవిసమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారేణ వర్తి
పదార్థానాం కీర్తిప్రభృతీనాం వ్యుత్క్రమేణాపి సంబంధే ఽనంతరో
దాహరణవ ద్బాధకాభావా న్నార్థక్రమభంగ ఇత్యర్థః. కుత్ర తర్హి
క్రమభంగ ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—అపితు శబ్దప్రయోగ ఏవేతి.
యథాసంఖ్యన్యాయోల్లంఘనా దితి భావః. నను ద్వంద్వసమాసే వర్తి
పదాని ప్రత్యేకం స్వసహచరితపదార్థాంతరాణ్యపి యుగపదభిదధతీతి
వార్తికకారమతం. తదుక్తం—'యుగప దధికరణవచనే ద్వంద్వ' ఇతి.
తన్మతే యశశ్శబ్దేనాపి యుగప ద్యశఃప్రతాపా వభిధీయేతే ప్రతాపశబ్దే
నాపి. ఏవం సూర్యాచంద్రమసా విత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. తథా చ మిథో
న్వయే శాబ్దోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చే న్నైష దోషః. సర్వదా
కేవలపదానా మేకైకార్థవాచకత్వా ద్వృత్తిపదానా మపి మతభేదేన
తథాభావాత్ ప్రాయేణ సర్వేషా మప్యేవ మేవ వ్యుత్పత్తేః. అత్రా ప్య
లౌకికానేకార్థవాచకత్వనిబంధన మక్రమం బాధిత్వా క్రమస్యైవ జాగ
రూకత్వాత్. యదాహ పదమంజరీకారః— 'పాఘూర్ధ్మత్యాదా
యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతే స్స ఏవ
నియామక' ఇతి.

విసంహితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో
యత్ర స విసంహితః, విశ్లిష్ట ఇత్యర్థః. విరూపః, కర్ణకఠోర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాభావా ద్విశ్లేషః. న చాత్ర
వ్యాకరణ విరోధః;వాక్యసంధే ర్వైకల్పికత్వాత్. తదుక్తం—'సంహి

వైరూప్యమ్.

అథ పునరుక్తిమత్.—

* శబ్దార్థపౌనరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,

యథా.—

జీర్ణకాననసంకీర్ణే వింధ్యే కాననవృత్తయః.

అత్ర కాననసంకీర్ణే కాననవృత్తయ ఇతి పునరుక్తిమత్.

అథ వ్యాకీర్ణం.—

* వ్యాకీర్ణం తద్విభక్తీనాం వ్యాకీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.

యథా.—

సుఖార్థినో మహీపాలా వర్తధ్వం కాకతీశితుః,

ఆజ్ఞా మురసి బిభ్రాణా శ్శిరసి క్రోడముద్రికాం. ౨౬

అత్ర క్రోడముద్రికా మురసి శిరస్యాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్య సంకీర్ణం.—

* వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంకీర్ణ ముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతా ఽస్మాభి ర్వనే వర్త్రీణ తిష్ఠతాం,

త్తైకపదే నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షా మపేక్షతే' ఇతి. ౧౫

పునరుక్త మాహ—శబ్దార్థపౌనరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపౌనరుక్త్యే త్వలంకారత్వా మర్థమాత్రపౌనరుక్త్యే దోషత్వం వక్ష్యతి.

వ్యాకీర్ణమితి. విభక్తీనాం విభక్త్యంతానాం పదానా మిత్యర్థః. సంకీర్ణపద మేకం వాక్యం వ్యాకీర్ణ మిత్యర్థః.

సుఖార్థినఇతి. క్రోడముద్రికాం కాకతీయధ్వజవరాహముద్రాం, దాస్య రూపత్వా త్తద్ధారణస్యేతి భావః. తదుక్తం—'పద్య మంగుళి విచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నామకరణం చేత ద్దాస్య మేత చ్చతుష్టయ' మితి. ౨౬

మానేనేతి, అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథ స్సంకీర్ణత్వా

వింధ్యస్య జీవితం త న్నో జాత మద్య తృణం కృతం. ౨౭

అత్ర మహతా మానేన య త్తృణం వక్త్రేణ కృతం త దద్య వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాత మితి వాక్యద్వయపదానా మన్యోన్యసంకీర్ణతా.

అథాపూర్ణం.—

అపూర్ణం త ద్భవే ద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా.—

శైలే ష్వస్మాక మావాసో వన్యైః సోచ్ఛ్వసితా వయం,
మృగై ర్బంధుమత శ్చాస్మా న్పశ్య న్యాతా ప్రమోదతాం. ౨౮

అత్ర శైలవాసాః వన్యవృత్తి మ్మృగబాంధవా న్పశ్య న్నితి వివక్షితసంబంధో న సంపూర్ణః.

అథ వాక్యగర్భితం.—

* తద్వాక్యగర్భితం యస్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా.—

జ్ఞాత్వా ఽప్యంధ్రిపురీంద్రస్య క్రోధాగ్ని మతిదుస్సహాం,
యద్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మి న్నిపతితా వయం. ౨౯

ద్వాక్యసంకీర్ణ మిత్యాహ—అత్రేతి.

శైలేష్వితి. వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః, సోచ్ఛ్వసితా స్సప్రాణాః. అత్ర బంధుమత శ్చేతి చశబ్దే నాఽస్మదర్థవిశేషణతయా శైలవాసవన్యవృత్తీ సముచ్చీయేతే. ౨౮

తత్ర దర్శనక్రియాయా అస్మదర్థద్వారా బంధుమత ఇత్యనే నైవ సంబంధో న శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యా మితి క్రియాన్వయాపరిపూరణా దపూర్ణ మిత్యాశయేనాహ—అత్రేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం వాక్యం, వాక్యగర్భిత మిత్యర్థః. ఉదాహరణం స్పష్టం. నన్వత్ర వాక్యార్థస్యాపి వాక్యాంతరగర్భితత్వే నోభయదోషత్వసంభవేఽపి వాక్యార్థప్రతీతా వంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యా ద్వాక్యదోషప్రాయపాఠ ఇత్యనుసంధేయం. ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంభవ మూహ్యమ్.

అత్రాతిదుస్సహం క్రోధాగ్నిం జ్ఞాత్వాఽపి తస్మి న్నిపతితా వయ మితి వాక్యమధ్యే యద్వా న లంఘ్యతే దైవ మితి వాక్యాంతర మను ప్రవిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్.

అథ భిన్నలింగవచనే.—

* యత్రోపమా భవే ద్భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,
తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహు ర్మనీషిణః.　　30

ద్వయో రుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,
గిరిణే వాంధ్రనృపతిధ్వజిన్యా కలుషీకృతం.　　31

అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీర మితి భిన్నవచనం. గిరిణేవ ధ్వజిన్యేతి భిన్నలింగం.

అథాధికన్యూనోపమే.—

* యత్రోపమాన మధికం న్యూనం వా స్యా ద్విశేషణైః,
తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమ మతః పరం.　　32

ద్వయో ర్యథాక్రమ ముదాహరణం.—

సౌమసౌమముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశితుః,
గ్రీష్మే నద్య ఇవ మ్లానపద్మోత్పలబిసావిలాః.　　33

అత్ర సౌమసౌమముఖానాం కాంతానా ముపమానభూతాసు నదీషు మ్లానపద్మత్వమాత్రం వక్తవ్యం.మ్లానోత్పలబిసావిలా ఇత్యధికం.

న్యూనోపమం యథా.—

హారాంగరాగసుభగా నగరేషు యథా వయం,

భిన్నలింగభిన్నవచనయో ర్లక్షణోదాహరణే దర్శయతి.— యత్రేత్యాదినా.　　30

సముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి. అత్రోపమానోపమేయ యో ర్భిన్నలింగత్వేఽపి ముఖం చంద్ర ఇవేతివ త్సహృదయానాముద్వే గాభావా ద్భిన్నవచనస్యై వేద ముదాహరణం. అతఏవోక్తందండ్యాచా ర్యేణ—'న భిన్నలింగవచనే నచ న్యూనాధికే తథా, ఉపమాదూషణా యాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతా' మితి.　　31

తత్రైవ నిర్ఝరాకీర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః. ౩౪

అత్ర హారస్థానే నిర్ఝరా ఉక్తాః. అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్త మితి న్యూనోపమత్వం.

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభ్రష్టే.—

* ఛందోభగ్నం వచో యత్ర తద్భగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,
యత్ర స్థానే యతిభ్రంశ స్తద్యతిభ్రష్ట ముచ్యతే. ౩౫

యథా.—

వింధ్యారణ్యకృతకుటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మాదృశస్య.?.

అత్ర వింధ్యారణ్యేతి తృతీయవర్ణే యతిభంగః. పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావా చ్ఛందోభంగః.

త దేత న్మనసి నిధాయాహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీర మితి భిన్నవచన మితి.

అత్రేతి. అత్రోపమాశబ్దః కరణవ్యుత్పత్త్యా ఉపమానవాచీ. తేనాధికవిశేషణోపమాన మధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణధర్మాధిక్యే ఽధికోపమం తన్న్యూనత్వే న్యూనోపమ మితి ఫలితం. ఉభయో రుదాహరణం సుగమం.

ఛందోభగ్న మితి—భగ్నంఛందోవృత్తం యత్ర త చ్ఛందోభగ్నం. యతి ర్విచ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః. భ్రష్టా యతి ర్యత్ర త ద్యతిభ్రష్టం. ఉభయత్ర 'వాహితాగ్న్యాదిషు' ఇతి పరనిపాతః. ౩౫

వింధ్యారణ్యేతి. తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి. ప్రహర్షిణీవృత్తే తృతీయదశమవర్ణయో ర్విచ్ఛేదో విహితః. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే— మ్నౌ జ్రౌ గ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి. తత్ర తృతీయవర్ణే తదభావా ద్యతిభ్రష్టం పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావా చ్ఛందోభంగశ్చ. నను క్వచి దవసానేఽపి లఘ్వంత్య మితి వచనే పాదాంత్యలఘోర్వికల్పేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న ఛందోభంగ ఇతి చేత్సత్యం. యత్రేంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రాదౌ పాదాంతవర్ణస్య లాక్షణికగురుత్వేఽపి శ్రావ్యత్వభంగాభావ స్తత్ర మాభూ చ్ఛందోభంగః. ప్రహర్షిణీవైతాలీయవసంతతిలకాదౌ తు వైపరీత్యా దస్త్యేవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః

అథాశరీరం.—

* క్రియాపదేన రహిత మశరీరం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

హంత నిష్కరుణో ధాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,

కాననే కంటకాకీర్ణే స్థితా న్పాండ్యశిశూ నిమౌ. 36

అత్ర క్రియాపదం న విహితం. ఏత దేవానన్వయాఖ్యం దూషణమ్.

అథారీతికం.—

* రసానుగుణా రీతి ర్యత్రారీతి త దుచ్యతే.

యథా.—

అఖర్వగర్వదుర్వారదోర్దర్గళనిరర్గళాః,

హా బంధువర్గా స్సర్వేఽపి కృతాంతాతిథయః కృతాః. 37

అత్ర కరుణే ఽనుచితో వర్ణాడంబరః.

అథ విసర్గలుప్తం.—

* ఓత్వం లోపో విసర్గ స్యాసకృ ల్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుధా ఓత్వం లోపం వా ప్రాప్నోతి తద్విసర్గలుప్తం.

క్రియాపదేనేతి—హంతే త్యనుకంపాయాం. పాండ్యశిశూ నితి. దర్శనక్రియాపేక్షయా కర్మణి ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదా నాత్. 36

ఆఖ్యాతం సావ్యయకారకవిశేషణం వాక్య మితి. వాక్యలక్షణాభావేన వాక్యత్వ స్యైవాభావా దశరీరం నామ దోష ఇత్యాశయే నాహ—అత్రేతి. క్రియాపదరాహిత్యే నాన్వయాభావా చ్చానన్వయ ఇత్యస్యైవనామాంతరం మతాంతరేణే త్యాహ—ఏత దేవేతి.

అరీతికమితి. విరుద్ధరీతిక మిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర వర్ణపారుష్యదీర్ఘసమాసాదినిబంధనాయాః గౌడరీతేః కరుణానుచితాయాః నిబంధనా దరీతికం నామ దోష ఇత్యాశయే నాహ—అత్రేతి. 37

విసర్గలుప్త మితి. లుప్తవిసర్గ మిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. మ్లానాఇత్యాదా పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య

యథా.—

వ్యర్థో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధ్రువో మరౌ,
మానా దీనా హతా జీర్ణా వనాంతే ష్విదృశా వయం. ౩౫

అథాస్థానసమాసం.—

* అపదస్థసమాసం త త్సమాసో యత్ర నోచితః.

యథా.—

కుతో వైముఖ్య మస్మాసు బ్రహ్మణః పురుషాత్మనః ?
ఇత్యుదగ్రతరభ్రామ్యద్భ్రుకుటీకుటిలాననాః. ౩౬

అత్ర. వేధసే క్రుధ్యతాం నృపాణా ముక్తౌ న సమాసః. కింతు కవి వచనే సమాస ఇత్యపదస్థసమాసః.

అథ వాచ్యవర్జితం.—

* నోక్తం స్యా ద్యత్ర వక్తవ్యం త దాహు ర్వాచ్యవర్జితమ్.

యథా.—

* దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మస్మాకం జీవితం మతం.

అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మపీ త్యపిశబ్దో వక్తవ్యో నోక్తః.

యకారస్య 'లోపో వ్యోర్వలీ'తి లోపవిధానా ల్లుప్తవిసర్గత్వం.

వ్యర్థో మనోరథ ఇత్యాదౌ తు యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదిసంధికార్యవశా ద్గుణేన త్వోత్వమేవ న లోపః. తథాపి విసర్గాదర్శనా ల్లుప్తవిసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రష్టవ్యం యదాహు రాచార్యాః—'అదర్శనం లోప' ఇతి. ౩౫

అపదస్థసమాస మితి. అస్థానస్థసమాస మిత్యర్థః.

కుత ఇతి. పురుషాత్మనః కఠినహృదయస్య; వేధసే క్రుధ్యతా మితి. 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినా సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౩౬

న సమాస ఇతి. క్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః. కింత్వితి. కవే స్సమాస వ్యంగ్యస్య క్రోధ స్యాభావా దితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం. త చ్చ దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మపీ త్యపిశబ్దప్రయోగ ఏవ లభ్యతే నాన్యథా. అత స్తదభావా ద్వాచ్యవర్జితాఖ్యో ఽయం దోష ఇత్యాహ—అత్రేతి.

అథ సమాప్తపునరాత్తకం పతత్ప్రకర్షం చ.—

* సమాప్య పున రాదానే సమాప్తపునరాత్తకం,
పతత్ప్రకర్షం త త్ప్రాహుః ప్రకర్షో యత్ర విశ్లథః. ౮౦

ద్వయో రుదాహరణం.—

ధావన్మృగేషు సంభ్రామ్య త్కరి ష్వాద్య త్తరక్షుషు,
వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః క్షుభ్యద్భల్లూకపఙ్క్తిషు. ౮౧

అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య క్షుభ్యద్భల్లూకపఙ్క్తిష్వితి పున రాదానా త్సమాప్తపునరాత్తకం. తథా భ్రామ్యత్కరిష్వాద్యత్తరక్షుషు ధావన్మృగేష్వితి వక్తవ్యే న తథోక్త మితి పతత్ప్రకర్షతా.

అథ సంబంధవర్జితం.—

* సంబంధవర్జితం త త్స్యా ద్యత్రేష్టే నాన్వయో హతః.

యథా.—

భద్రాసనాని దృషద శ్ఛత్రాణి చ మహీరుహాః,
దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తాః పున రహో! వయం. ౮౨

అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః.

అథాధికపదం.—

* య త్రాధికపదోక్తి స్స్యా త్త త్త్వధికపదం మతం.

సమాప్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణద్వారా పున రుపాదానే సమాప్తపునరాత్తం. ౮౦

త దత్ర యోజయతి—అత్రేతి.

పతత్ప్రకర్షమపి యోజయతి—అథేతి. తరక్షవో మృగాదనాః తదపేక్షయా కరిణాం ప్రకృష్టత్వా త్పూర్వ ముపాదానం మృగాణాం పున రపకృష్టత్వా త్పశ్చా దేవోచితం.తథాపి మృగాణా మాదా వుపాదానే ప్రకర్షభ్రంశా త్పతత్ప్రకర్ష మితి భావః. ౮౧

సంబంధేతి—సంబంధే నేష్టయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం. ఏత దేవ కేచి దభవన్మతయోగ మాహుః.

భద్రాసనానీతి. అత్రదుర్దశారాజ్యశబ్ద స్సమాసే గుణీభూత ఇతి న తదర్థో భద్రాసనాదిభిస్సంబధ్యత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్య ఇతి.౮౨

యథా.—

విముక్తా వల్కలై రేతా వనాంతే ఘూర్జరస్త్రియః,
సుధాంశుమండలాకారరూపక్రమవిపాండురాః. ౪౩

అత్ర సుధాంశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలాకారవిపాండురత్వే రూపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రక్రమం.—

* ప్రక్రాంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమ మిహేష్యతే.

యథా.—

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురీ,
సరితో దీర్ఘికాః శష్ప మాక్రీడాః కాననాని నః. ౪౪

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రక్రమ్య వింధ్యభూః పురీత్యేకవచనోక్తేః ప్రక్రమభ్రష్టం.

—→ అర్థగతదోషాః. ←—

అథార్థదోషాః.—

* అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయ మపక్రమం,
భిన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా. ౪౫
హీనాధికోపమే స్యాతా మసదృశోపమం తథా,
అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి. ౪౬
అశ్లీలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరచ్యుతం,
ఏవ మష్టాదశ ప్రోక్తా దోషా అర్థసమాశ్రయాః. ౪౭

ఏషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

* సముదాయార్థశూన్యం య దపార్థం తత్ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

విముక్తా ఇతి. అత్రాధిక మంశం వివినక్తి—అత్రేతి. 'వ్యాధైస్సహోషితం వింధ్యే హంత వల్కలధారిభి' రిత్యత్రాస్మాభి రితి పదస్య న్యూనత్వా న్న్యూనపదం నామ దోషో ద్రష్టవ్యః. ౪౩

బహువచనప్రక్రమభంగ ముదాహరతి—గుహా ఇతి. ౪౪

అథార్థదోషాణా ముద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—అథేత్యాదినా. ౪౫—౪౭

* కుత శ్శ్వమ్వదపా నద్యః కా వార్తా చోళమండలే?,
ఫణా స్సహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౪౮

అత్ర న కశ్చి ద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే,

అథ వ్యర్థం.—

* యత్ప్రయోజనశూన్యం స్యా త్తద్వ్యర్థం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నిర్మలం కుల ముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
కి మిత్యంధ్రపతేః పాదపీఠం పాండ్యై ర్న సేవ్యతే. ౪౯

అత్ర నిర్మలం కుల మిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యే త్యుపదేశే నోపయుజ్యతే.

అథైకార్థం.—

*ఉక్తాభిన్నార్థకం య త్స్యాదేకార్థం త న్నిగద్యతే.

యథా.—

విశీర్ణం శతధా చేతో మూర్ఛితా స్వీక్ష్య బాలకాః,
శిశూ న్నిశ్చేతనా న్దృష్ట్వా ఖండితం శతశో మనః. ౫౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్ధయో రభిన్నార్థత్వమ్.

అథ ససంశయం —

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర త త్ససంశయ మిష్యతే.

యథా. —

కరికుంభౌ స్తనా వద్య జయేతాం శ్యామతాం గతౌ,

సముదాయార్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యం: కుతఇతి. శుమ్య దపా శ్శ్వమ్యజ్జలాః, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతో ఒప్రత్యయః. అత్ర దశదాడిమాదివాక్యవ దర్థశూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౪౮

నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధా వైశ్వర్యాదిలోభవ త్కులాది ప్రశంసాయా నిష్ప్రయోజకత్వా ద్వ్యర్థ మేత దిత్యాహ—అత్రేతి.

ఉక్తాభిన్నార్థక మితి. పున రుక్తార్థః.

కరికుంభావితి. అనర్ఘరాఘవే—'విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణమేఘనాదా' విత్యత్ర వైరివాక్యే కర్తృకర్మసందేహేఽపి న

లతా వపుశ్శ్రియః స్త్రీణాం హసంతు మ్లానతాం గతాః. ౫౧

అత్ర కరికుంభయోః స్తనయోశ్చ లతానాం వపుశ్శ్రియాం చ కర్తృకర్మత్వసంశయః.

అథాపక్రమం.—

* యత్ర పూర్వాపరీభావవిహతి స్తదపక్రమమ్.

యథా.—

హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాం త్యంతర్వణం స్త్రియః,
తృణై స్తత్పతితై రస్మాచ్ఛిక్షయంత్య స్తథా క్రమం. ౫౨

అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ ముక్త మిత్యపక్రమత్వమ్.

అథ భిన్నమ్.—

* సంబంధవర్జితం యత్స్యా త్తద్భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నూనం ఫాలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖితా లిపిః,

దోషః. నాయకాభ్యుదయసూచకతయా తత్రైవ కవిసంరంభవిశ్రాంతేః. ౫౧

హంతేతి విషాదే. వ్యాదాయ వివృత్య, వనే ష్వంతర్వణం. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'ప్రనిరంత'రిత్యాదినా ణత్వం. తత్పతితైః వక్త్రపతితైః. శిక్షయంత్య స్తథాక్రమ మితి. తృణం గ్రసిత్వా భవంతోఽపి జీవం త్వి త్యస్మా నుపదిశంత్య ఇవే త్యర్థః. ౫౨

అత్ర నిద్రావక్త్రవ్యాదానయో ర్లోకే ప్రసిద్ధం పౌర్వాపర్యం విహత మితీద మపక్రమ మిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వ ముక్త మితి. 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి విహితేన క్త్వాప్రత్యయే నేతి శేషః. నను వక్త్రం వ్యాదాయ స్వపితీత్యత్ర వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వాభావాత్ క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తి రితి చోదయిత్వా అనంతరభావిస్వప్నాపేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవా న్నానుపపత్తి రితి పరిహృతం మహాభాష్యే. తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన. యద్యపి స్వప్నక్షణానాం వ్యాదానా త్పూర్వకాలతా, తథాపి తద్వ్యవదా

యదస్మాకం కుటుంబాని విషీదంతి మరుస్థలే. ౫౩

అత్ర మరుస్థలనివాసవిషాదస్య ఫాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ న సంబంధః.

అథాతిమాత్రం.—

* యత్సర్వలోకాతీతం త దతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

మా భూ దేకార్ణవం విశ్వ మితి సంశోచితాశ్రుభిః,
అరణ్యే లాటనారీభి రసంఖ్యా నిమ్నగాః కృతాః. ౫౪

అత్రాశ్రుభి ర్జగ దేకార్ణవ మిత్యత్యుక్తిః.

అథ పరుషమ్.—

* అతిక్రూరార్థసహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేంధనం సద్యః క్రియంతా మర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాః శిశూ నుద్దిశ్యాతిపరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్.—

* అప్రస్తుతరసం య త్త ద్విరసం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నానంతరభావిస్వప్నక్రియాపేక్షం వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ మస్తీతి. అతః కథ మత్ర పౌర్వాపర్యవిహతి!రితి చే త్సత్యం. వ్యాదానా త్పూర్వ కాలీనస్వప్నక్రియాపేక్షయా పౌర్వాపర్యవిఘాతా దస్యైవాపక్రమ దోషో ఽత్రేతి హృదయమ్. ౫౩

భిన్నలక్షణం సంబంధవర్జనం దర్శయతి—అత్ర మరుస్థలేతి. ప్రతీయమాన స్తు హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ ఇతి భావః.

మా భూదితి—ఏకార్ణవభియాఽశ్రుసంకోచే ఽప్యసంఖ్యా నద్యః ప్రవృత్తా ఇత్యతిమాత్రాలౌకికార్థప్రతిపాదనా దత్యుక్తిరే వాయం దోషో నాతిశయోక్తి రలంకార ఇతి భావః. ౫౪

పరుష ముదాహరతి—దావానలేతి. ఇమే ఫలాని యాచమానా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననాః కటాక్షై ర్నః పశ్య తామృతవర్షిభిః,
శోచిత్వాఽల మితి క్లిష్టాః కిరాతై శ్చోళసుభ్రువః. ౫౫

అత్ర పురుషవియోగఖిన్నానాం స్త్రీణాం వనచరై స్సంభోగప్రార్థనం విరసమ్.

అథ హీనోపమమ్.—

* హీనం యత్రోపమానం స్యా త్త ద్ధి హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునకై రివ సారంగా భవద్భి ర్నిహతా ద్విషః,
క్వ గతం పౌరుషం త ద్వః కాననైకనివాసినామ్ ?. ౫౬

అత్ర శునకై రివ భవద్భి రితి హీనోపమమ్.

అథాధికోపమం.—

* య త్రోపమాన మధికం త ద్భవే దధికోపమమ్.

యథా.—

అమీ పారే సర స్తీరం బకా నిశ్చలమూర్తయః,

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్వాఽలం, న శోచితవ్య మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః' రిత్యాదినా క్త్వాప్రత్యయః. ఇత్యుక్త్వా క్లిష్టాః క్లేశితాః క్లిశ్నాతే 'రూదితో వే'తి వికల్పా 'ద్యస్య విభాషే'తి నిషేధః, 'క్లిశః క్త్వానిష్ఠయో'రితి వికల్పా దిడభావః. ౫౫

సంభోగప్రార్థనం విరస మితి. అనౌచిత్యప్రవృత్తత్వా దితి భావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'అనౌచిత్యా దృతే నాన్య ద్రసభంగస్య కారణ' మితి.

హీన మితి. జాత్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవ మధిక మిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధికోపమాభ్యా మనయో ర్భేదః.

జాతిహీన ముదాహరతి—శునకై రితి. ప్రమాణహీనోదాహరణం తు స్ఫులింగ ఇవ భానుమా నిత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. ౫౬

జాత్యధిక ముదాహరతి—అమీ ఇతి. పారే సర స్తీరస్య పారే సర స్తీరం. 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః. ప్రమాణాధికోదా

మహార్ఘయ ఇ వాస్మాభి రద్య నోపద్రవాః కృతాః. ౫౭

అత్ర బకా మహార్ఘయ ఇవే త్యధికోపమమ్.

అథాసదృశోపమమ్.—

* య దతుల్యోపమానం త ద్భవే దసదృశోపమం.

యథా.—

ఏష వింధ్యాచల స్సాంద్రకుంజోచ్ఛలితనిర్ఝరః,
ఫాలేక్షణస్ఫురద్వహ్ని శిఖాటోప ఇవేశ్వరః. ౫౮

అత్ర కుంజోచ్ఛలితనిర్ఝరస్య వింధ్యాచలస్య ఫాలేక్షణస్ఫురద్వహ్ని రీశ్వరస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్.—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్.

యథా.—

బాష్పాంబుక్లిన్ననేత్రాణి ముఖా న్యంగ! మృగీదృశాం,
హిమదూషితపత్రాణి కుముదా నీవ నిర్మదామ్. ౫౯

అత్ర ముఖానాం కుముదా న్యుపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని.

అథ హేతుశూన్యమ్.—

హారణం తు 'పాతాళ మివ నాభి స్తే' ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అత్ర సర్వత్ర సాధర్మ్యేణ చమత్కారాయ వివక్షితార్థస్య శునకాదిభిః ప్రతిపత్తి పరిక్షోభణేన కదర్థీకరణా దనౌచిత్యేన దోషత్వ మితి భావః. అత ఏవో క్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానస్య జాతిప్రమాణగతం న్యూనత్వ మాధిక్యం వా తాదృశ్యనుచితార్థత్వం దోషః' ఇతి. ౫౭

య దితి. న హ్యత్ర వింధ్యవిరూపాక్షయో స్తద్ధర్మయో శ్చ వహ్నినిర్ఝరయో స్సాదృశ్యప్రసిద్ధి రస్తి. న చ ధర్మిణో ర్ధర్మద్వారా సాదృశ్యం ధర్మయో శ్చ ధర్మిద్వారేతి వాచ్యమ్; ఇతరేతరాశ్రయత్వ ప్రసంగాత్. యథాహ—'బధ్నామి కావ్యశశినం వితతార్థరశ్మి' మిత్యత్ర వామనః 'త దేవ మితరేతరాశ్రయ దోషో దురుత్తరః' ఇతి. ౫౮

త దేతత్సర్వం మనసి నిధా యాహ—అత్ర కుంజేతి.

* హేతో ర్వినార్థకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా.—

ముధానుధావనం జాతం, మార్గేఽస్మి న్స్మాక్తికాంకితే,
అన్వేష్టు మన్యతో యామి పదవీయం న సుభ్రువః. ౬౦

అత్ర సుభ్రువః పద వీయం న భవతీ త్యత్ర హేతు ర్నోక్తః.

అథ నిరలంకృతిః.—

* అలంకారేణ రహితం నిరలంకార ముచ్యతే.

యథా.—

ఆఘ్రాయ సురభే ర్యోని మున్ముఖై ర్దీర్ఘ మేహనైః,
మహోక్షై ర్లంబమానాండై ర్విష్వ గ్వ్యాకులితం వనమ్. ౬౧

అత్ర న కశ్చి దలంకారః. శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశ్లీలమ్.—

* అశ్లీలార్థస్య కథన మశ్లీలం పరికీర్త్యతే.

హేతోర్వినేతి— హేతునా వినేత్యర్థః. 'పృథ గ్వినే' త్యాదినా పంచమీ. మౌక్తికాంకిత ఇతి. కంఠీరవాక్రాంతకరికుంభాదిగళితమౌక్తికాంకిత ఇత్యర్థః. ముధా ఽనుధావన మితి. ప్రియాలంకారమౌక్తికాంకిత ఇతి భ్రాంత్యేతి భావః. ౬౦

పద వీయం నభవతీతి. అత్రేతి శేషః. హేతు ర్నోక్త ఇతి. 'అభ్యున్నతా పురస్తా దవగాఢా జఘనగౌరవా త్పశ్చా' ది త్యాద్యుక్తలక్షణపదపఙ్క్త్యభావాదిరూపో హేతు ర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆఘ్రాయేతి— మహోక్షైః పుంగవైః 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనా త్సాధుః. విచ్ఛిత్తివిశేషాభావా దితి భావః. వర్ణ్యమానవస్తుస్వభావ స్తు గ్రామ్యధర్మతయా సహృదయశ్లాఘానధిరోహా న్న స్వభావోక్తిబీజం. తదుక్తం చక్రవర్తినా— 'స్వభావోక్తి ర్బుధో న్నేయవస్తుస్వాభావ్యవర్ణన' మితి. ౬౧

త దేత దాహ— శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్నస్వభావోక్తి రితి.

అశ్లీలార్థస్యేతి. అశ్లీలార్థస్య, అమంగళజుగుప్సా వ్రీడబుద్ధిజనకస్యేత్యర్థః.

అస్యాపి పూర్వమే వోదాహరణమ్.

అథవిరుద్ధమ్.—

* విరుద్ధం దేశకాలాదవిరుద్ధం బహుధోచ్యతే.

యథా.—

దిశ్యుత్తరస్యాం నేదీయా న్నుద్వేలో లవణార్ణవః,
మరుదేశేఽపి గంగా నః పిపాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర దిశ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః. మరౌ గంగేతి దేశవిరోధః.

అరణ్యమహిషోదగ్రవిషాణోదరజన్మనాం,
మహత్యర్ఘేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్మేతి లోకవిరోధః. ఏవం

తత్ర వ్రీడబుద్ధిజనక స్యాశ్లీలస్య పూర్వమేవోదాహరణ మిత్యాహ—అస్యాపీతి. అత్రపర్యాయైరప్య స్యార్థస్య సువచత్వా త్పదవినియోగసహిష్ణోః పదదోషా దశ్లీలా దముష్య భేదః. ఇతరభేదద్వయస్యోదాహరణం స్వయ మూహనీయమ్.

విరుద్ధమితి. దేశకాలాదీత్యాదిశబ్దేన విద్యాస్వభావాదయో గృహ్యంతే. నేదీయా నంతికతమః. అస్య థోత్తరదేశేఽపి లక్షయోజనవ్యవహితే లవణోదన్వ సంభవేన విరోధాభావా దితి భావః. శామయిష్యతీతి. చురాదిణి చ్యుపధావృద్ధిః. శమయిష్యతీతి పాఠే చంద్రమతే మితాంహ్రస్వః. మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి. అర్ఘే మూల్యే, మహత్యపి, ముక్తామయాని విభూషణాని యాసాం తాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజావిభూషణా ఇతి పాఠాంతరం). ౬౩

అత్ర—"కరీశుజీమూతవరాహ శంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవభూరి" ఇతివచనా ద్గజాదీనా మేవ ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేషాం. తస్మా న్మహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోకవిరుద్ధ మిత్యాహ—అత్రేతి. విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం. యథా—"సదా స్నాత్వా నిశీథిన్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యాచష్టే చ

విరుద్ధాంతర మప్యుదాహార్యమ్.

అథ సహచరభిన్నమ్:—

* మతం సహచరభిన్న మతుల్యానాం నిబంధనే.

యథా.—

శాంత్యా శ్రుతం హ్రియా నారీ మన్మథేన రతోత్సవః,
శ్రుతేన ధిషణావన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః. ౯౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయో రపకృష్టత్వాత్ సహచరభిన్నం. ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవ మూహ్యాని. రస భావాదీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టైవ.

శృణోతి చ". అత్ర రాత్రౌ స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం. ఏవ మన్య దప్యుదాహార్యమ్.

శాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, శాంతిశ్రుతాలంకృతత్వేన సర్వేషా మత్యంతోపాదేయతయా సర్వోత్కృష్టాభ్యా మిత్యర్థః. నారీరతోత్సవయో ర్లజ్జామన్మథసమవేతయోః కతిపయోపాదేయతయా ఉపకృష్టత్వా దిత్యర్థః. వన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా ఇత్యేతత్తు సర్వాపకృష్టత్వా త్సర్వేభ్య స్సహచరేభ్యో భిన్న మితి ద్రష్టవ్యం. ౯౪

రసేతి. భావా స్సంచారిభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంతే. తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా రసశృంగారాదిసామాన్యవిశేషశబ్దాభిధేయతా. దుష్టైవేతి. రసప్రతీతే ర్విభావాదిప్రయోగాన్వయవ్యతిరేకానువిధానా ద్రసాదిశబ్దప్రయోగేఽపి తదప్రతీతేశ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్య రసాదే ర్వాచ్యత్వం దుష్టమేవేతి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే రసదోషప్రకరణే— "వ్యభిచారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతే" తి. అత్రావాఙ్మనసగోచరస్యాపి బ్రహ్మానంద స్యోపాధివశా ద్యథాతథాదిపదవాచ్యత్వం న దోషః. ఏవం బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానానంతరభావిన శ్చర్వ్యమాణస్య వాచ్యత్వానుపపత్తా వపి సహకారిసైకల్యేఽపి పరోక్షతయా ప్రతీయమానస్య రసస్య శృంగారాదిశబ్దవాచ్యత్వే న కోఽపి దోష ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే
దోషప్రకరణం సమాప్తమ్:

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే దోషనిరూపణంనామ పంచమప్రకరణమ్.

గుణప్రకరణమ్.

⟶ గుణనిరూపణమ్. ⟵

అథ గుణా నిరూప్యన్తే.—

* శ్లేషః ప్రసాద స్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా,
అర్థవ్యక్తి రుదారత్వం తథా కాంతి రుదాత్తతా. ౧
ఓజ స్సుశబ్దతా ప్రేయా నౌర్జిత్య మథ విస్తరః,
సమాధి స్సౌక్ష్మ్యగాంభీర్యే సంక్షేపో భావికం తథా.
సమ్మితత్వం తథా ప్రౌఢీ రీతి రుక్తి ర్గతి స్తథా. ౨

ఏషాం మధ్యే కేషాం చి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వం. కేషాం చి త్స్వత ఏవోత్కర్షహేతుత్వా ద్గుణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏవ చారుత్వాతిశయహేతవ స్తే పర ముత్కృష్టాః. దుష్టత్వపరిహారహేతూనాం గుణత్వం న సర్వసమ్మతం. యే తు దోషాభావతయా గుణత్వ మిచ్ఛంతి తేషామేవ సౌకుమార్యాదయో గుణత్వేన సమ్మతాః. శ్రుతికటురూపదోషనిరాకరణాయ సౌకుమార్యం సమ్మతం. గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ కాంతి స్స్వీకృతా. అపుష్టార్థనిరాకరణా యార్థవ్యక్తి ర్మతా. న్యూనాధికపదనిరాకరణాయ సమ్మితత్వం మతం. అనుచితార్థనిరాకరణార్థ ముదాత్తతా స్వీకృతా. విసంధినిరాకరణా యౌర్జిత్యం మతం. పతత్ప్రకర్షనిరాకరణాయ రీతి రిష్టా. క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదో

ఇత్థం యథాసంభవం దోషా న్నిరూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర గుణా స్త్రయ ఇతి భామహాదయః. దశేతి వామనాదయః. చతుర్వింశతి రితి భోజరాజః. తత్ర భోజరాజమతే నోద్దేశ మాహ—శ్లేషఇత్యాది. ౧—౨

ఏషాం మధ్యే కేషాం చి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వ మితి. తథాపి కేషాం చి స్సతే ఉత్కర్షహేతుత్వాత్, కావ్యోత్కర్షహేతుత్వా దితి భావః. కో దోషః కేన గుణేన పరిహ్రియత ఇత్యాకాంక్షాయా మా

మతః. అశ్లీలపరిహారార్థ ముక్తి స్స్వీకృతా. చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థం సౌశబ్ద్య మిష్టం. ప్రక్రమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుష దోషనివృత్త్యర్థం ప్రేయా న్మతః. ఏవం యథాసంభవం కేషాంచి ద్దోష పరిహారకత్వేన గుణత్వమ్.

చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్.

ఏషాం గుణానాం స్వరూప ముదాహరణం చ.—

* మిథ స్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే.

బహూనాం పదానా మేకపదవ దవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా.—

శ్రీమత్కాకతివీరరుద్ర మఖిలక్ష్మాపాలమౌళిస్ఫుర
న్మాణిక్యద్యుతిరంజితాంఘ్రి మఖిలప్రఖ్యాతశౌర్యోదయం,
విశ్వత్రాణవినిద్ర మక్షయగుణజ్యోత్స్నావితానావృత
వ్యోమాగార మనల్పవైభవ మముం స్తోతుం వయం నేశ్మహే.

అత్ర పాఠసమయే పదానా మేకపదవదవ భాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః.—

* ప్రసిద్ధార్థపదత్వం యత్స ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతి స్స్వయం,
యేనా స్యలోచనే ఫుల్లపుండరీకమనోహరే. ౪

హా.—శ్రుతికటురూపేత్యాది.

ఏషాంగుణానా మితి. సంఘటనాశ్రయత్వే సతిచారుతాహేతవో గుణా ఇతి వక్ష్యమాణసామాన్యలక్షణానా మితి భావః.

మిథఇతి. సంశ్లిష్టాని మస్సృణాని పదాని యస్య భావ స్తత్తా.

నిష్కర్ష మాహ—బహూనామితి. తదుక్తం వామనేన—
“యత్రైకపదవ ద్భాంతి పదాని సుబహూ న్యపి, అనాలక్షితసంధీని స శ్లేషః పరమో గుణః” ఇతి.

ఉదాహరతి—శ్రీమదితి. అక్షయగుణజ్యోత్స్నేతి. లౌకికచంద్రికావ్యతిరేకః. వితాన ముల్లోచః. ౩

ప్రసాద ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౪

అత్ర ఝడితీత్యర్థసమర్పకపదత్వాత్ ప్రసాదః.

అథ సమతా.—

* అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా.—

వదాన్యతరుమంజరీసురభయః శ్రవఃపారణం
గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరరుద్రప్రభోః,
సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుంచవో
వియచ్చరతరంగిణీవిహారదూర్మిమర్మస్పృశః. ౫

అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనాత్సమత్వం.

అథ మాధుర్యం.—

* యా పృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

యశశ్శ్రియః కాకతిభూపతేర్దిశాం
నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,
ఉరోజయోర్మౌక్తికహారవిభ్రమా
శ్శిరస్సు జాతీకుసుమస్రగుజ్జ్వలాః. ౬

అత్ర వాక్యే పాదసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యమ్.

ఝడితీత్యర్థసమర్పకపదత్వాదితి. వ్యవహితార్థప్రత్యాయకక్లిష్ట విపర్యయోక్తిః.

వదాన్యతరవః కల్పవృక్షాః తన్మంజర్య ఇవ సురభయో మనోహరాః, శ్రవఃపారణం శ్రోత్రసంతర్పణం, సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుంచవః అమృతమాధుర్యన్యక్కరణచాతుర్యవిత్తాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహారదూర్మిమర్మస్పృశః, మందాకినీకల్లోలకల్పా ఇత్యర్థః. ౫

పాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనాదితి. అనేన ప్రక్రమభంగః పరిహృతః.

యశశ్శ్రియఇతి—దిశామిత్యనేన స్త్రీప్రతీతేస్తాసా మధోమధ్యోర్ధ్వదేశేషు నితంబస్తనశిరోఽధ్యవసాయో యుజ్యతే. ఉరోజయోరితి, 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి వామనవచనాద్ద్వివచనోపపత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథక్పదత్వం దీర్ఘసమాసాభావఇతి వామనః. ౬

అథ సుకుమారత్వమ్.—

* సుకుమారాక్షరప్రాయం సౌకుమార్యం తదుచ్యతే.

సుకుమారత్వం నామ సానుస్వారకోమలవర్ణబంధత్వమ్.

యథా:—

అమందానందనిష్యందసుందరీవదనేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివా ప్యాభాతి చంద్రికా.　2

అథార్థవ్యక్తిః.—

* యత్తు సంపూర్ణవాక్యత్వ మర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్.

యథా.—

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్నం మధునా యే నాస్య సంరక్షితా
జాతః ఖేలతి వీరరుద్రనృపతి ర్నిస్సీమశౌర్యోదయః,
యద్వా త్రీణ్యపి విష్టపాని దధతే. ధన్యత్వ మంశో హరే
ర్యత్ప్రాదు ర్దవతీర్య కాకతికులే స్వైరం సముజ్జృంభతే.　౮

అత్రార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా దర్థవ్యక్తిః.

అథ కాంతిః.—

సుకుమారేతి—సౌకుమార్య మపరుషత్వ మిత్యర్థః.

అర్థవ్యక్తి రితి. తద్ధేతౌ తత్త్వోపచారః.—తదుక్తం 'యత్రార్థ వ్యక్తిహేతుత్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్స్మృతో గుణ' ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమ లోకనిఘ్నం మధ్యమలోకాధీనం. యద్వా త్రివిక్రమావతారస్య కాకతివిభోః కి మనేన సంకోచేనేత్యాహ— యద్వేతి. నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా దిత్యనేన క్రియాపదరాహిత్యా త్సాకాంక్షత్వే నాపరిపూర్ణానా మశరీరాదీనాం దోషాణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శితం. న చాపుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తి రితి పూర్వోక్తవిరోధః. పరిపోషాభావలక్షణయోగేన తేషా మప్యపుష్టార్థత్వాత్, ప్రకృతానుపయుక్తార్థత్వలక్షణాపుష్టార్థస్య తు నిరాకాంక్షత్వేన పరిపూర్ణస్య ప్రకృతవైపరీత్యాభావా న్నాస్తి ప్రత్యుదాహరణత్వ మితి ద్రష్టవ్యమ్.　౯

* అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతి రితీష్యతే.

యథా.—

జేతుః కాకతివీరరుద్రనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోత్థితే
క్షోణీరేణుభరే నభ స్యతిభృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటీ దీర్ఘా వియద్దీర్ఘికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే. ౯

అథౌదార్యమ్.—

* వికటాక్షరబంధత్వ మార్యై రౌదార్య మిష్యతే.

యథా.—

జగ్ధ్వాభూయాంసి మాంసా న్యహమహమికయా బద్ధగార్ధ్యా స్సపీత్యా
మస్రస్యోచ్చై స్తరాస్థ్యుత్క్షణభవకటత్కారరౌద్రాగ్రదంష్ట్రైః,

అత్యుజ్జ్వలత్వ మితి. యదభావే చిరంతనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబంధచ్ఛాయా భవతి తదౌజ్జ్వల్యం, సైవ కాంతి రిత్యర్థః. తదుక్తం.— 'ఔజ్జ్వల్యం కాంతి రిత్యాహు ర్గుణం గుణవిపశ్చితః, పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవే ర్వచః' ఇతి.

జేతు రితి. కావ్యప్రకరణే (౬౫ పృ. శ్లో. ౩౭) వ్యాఖ్యాతమ్.

ఔదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం తచ్చ నర్తనబుద్ధ్యుత్పాదకపదవిన్యాసః. తదుక్తం—'వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి హ్యుదారతాం, వైచిత్ర్యం న ప్రపద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః. పశ్చాదివ గతి ర్వాచః పురస్తా దివ వస్తునః' ఇతి.

జగ్ధ్వేతి. 'అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానో ఽహమహమికా. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః. పృషోదరాదిరితి సుభూతిచంద్రః. గర్ధ ఏవ గార్ధ్యం; చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా దాపమ్యాదివత్స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. తద్బద్ధం యైస్తైః బద్ధగార్ధ్యైః, సమానాపీతి స్సపీతిః సహపానం, 'సపీతిః స్త్రీ తుల్యపాన' మిత్యమరః. 'సమానస్య ఛందసీ' త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ఛాందసత్వేఽపి బాణాదిప్రయోగమహిమ్నా లోకేఽపి న విరోధ ఇత్యాహ దశ

సంబిభ్రాణాః క్షపాటాః ద్విపగళితవసానిర్ఝరాంతర్నదీష్ణా
స్కర్వస్త్ర్యయోధనోర్వ్యోర్భయమపనిభృతా మస్థ్రిసైన్యేనసృష్టాః.
అథోదాత్తతా.—

* శ్లాఘ్యై ర్విశేషణై ర్యోగో యస్తు సా స్యా దుదాత్తతా.
యథా.—

బృంహమాణగజాకీర్ణా హేషమాణహయాకులా,
సంక్రీడత్స్యందనా క్ష్వేడభటా రుద్రవిభో శ్చమూః. ౧౧

అథౌజః.—

* ఓజ స్సమాసభూయస్త్వమ్.

టీకాసర్వస్వకారః. 'సమానస్య ఛందసీ' త్యత్ర సమానస్యేతి యోగవిభాగసామర్థ్యా ద్భాషాయా మపి సపక్షాదిప్రయోగసిద్ధి రిత్యాహ వృత్తికారః. పదమంజరీకార స్తు—'యోగవిభాగాంగీకారే తస్య నిత్యత్వా త్సమానజాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయోగః. తస్మా త్సపక్షాదిశబ్దేషు సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పక్షాదిభి రస్వపదవిగ్రహే బహువ్రీహౌ సహశబ్దస్య 'వోపసర్జనస్యే' తి సభావః. భాష్యవార్తికయో శ్చ యోగవిభాగో నోపన్యస్తః' ఇత్యవోచత్. య దత్ర యుక్తం తద్గ్రాహ్యం. అస్థ్యుత్కర్షణ మస్థిసంఘర్షః, కటత్కారోఽనుకరణశబ్దః, క్షపా స్వటంతీతి క్షపాటాః నక్తంచరాః భూతబేతాళాదయః, నద్యాం స్నాంతీతి నదీష్ణాః కుశలాః, 'సుపీ'తి యోగవిభాగా త్కప్రత్యయః. 'నినదీభ్యాం స్నాతేః కౌశలే' ఇతి షత్వమ్. ౧౦

శ్లాఘ్యైరితి—శ్లాఘ్యై రుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనామేవోచితత్వా దితి భావః. వైపరీత్యే నౌచిత్య మనేన పరిహృత మిత్యనుసంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతోఽయం న శానజంతః; బృంహేః పరస్మైపదిత్వాత్. క్ష్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాఠో న క్ష్వేడద్భటేతి శత్రంతపాఠః. తస్యాత్మనేపదిత్వాదిత్యాది ప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం నాటకప్రకరణే ద్వితీయేఽంకే. (౧౬౧. పృష్ఠే. శ్లో. ౧౫.) అనుచితార్థ పరిహారకోఽయం గుణః. ౧౧

యథా.—

ఉద్దామద్విరదాఘదానలహరీసౌరభ్యలోభభ్రమ
ద్భృంగశ్రేణినిబద్ధఝుంకృతికలావాచాలితప్రాంగణాః,
నిస్సీమప్రథమానభూమవిభవారంభప్రియంభావుకా
మోదంతే భువి వీరరుద్రనృపతే ర్విద్వద్గృహశ్రేణయః. ౧౨

అథ సుశబ్దతా.—

* సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్యం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

ఆశామండలకూలముద్వహకథై రభ్రంకషై ర్వైభవై
రక్షన్స్వప్రజసః ప్రజా స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమానానీత్యర్థః. భూమవిభవో మహిమాతిశయః, ప్రియా భవంతీతి ప్రియంభావుకాః. 'కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞా' వితి ఖుకఞ్ప్రత్యయః. అత్ర వీరరుద్రవిదుషాం గజాంతలక్ష్మీ ర్మాహాత్మ్యం చ ప్రతిపాద్యతే. ౧౨

సుపాం తిఙాం చేతి. సుబంతతిఙంతవిశేషాణా మిత్యర్థః.

కూలముద్వహంతీతి కూలముద్వహాః కథా యస్మై స్తై ర్దిగంతప్రసిద్ధై రిత్యర్థః. 'ఉదికూలే రుజివహో' రితి ఖశ్ ప్రత్యయః. అభ్రంకషంతీ త్యభ్రంకషాః తై రుత్కృష్టై రిత్యర్థః. 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః. వైభవై రైశ్వర్యైః, శోభనా ప్రజా యాసాం తా స్స్వప్రజసః. 'నిత్య మసి చ్ప్రజామేధయో' రి త్యసిచ్ప్రత్యయః. ప్రజా రక్షన్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః. రక్షణేన హేతునేత్యర్థః. అత ఏవ త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియో, విశ్వజనీనవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమద్రేణ్చే' తి ఖశ్ ప్రత్యయః. గుణై శ్శౌర్యాదిభి రాఢ్యో భవతీ త్యాఢ్యంభవిష్ణుః. 'కర్తరిభువ' ఇతి ఖిష్ణుచ్ ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతుం. 'జాసినిప్రహణే' త్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ. భూమ్నా మహిమ్నా, సంచరతే. 'సమస్తృతీయాయుక్తా' దిత్యాత్మనేపదం. ఇత్థ మత్ర సౌశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థత్వవచన మయుక్తం; అనభిహితగుణభావే నాపశబ్దాభావమాత్రేణ తత్పరిహారసంభవాత్. అత్ర తు సకలసచేతశ్చేతశ్చమ

దుష్టానాం భువి నిగ్రహం తు మతులై రాఢ్యం భవిష్ణుర్గుణై
ర్భూమ్నా సంచరతేఽద్య కాకతికులే రుద్రావతారో హరిః. ౧౩

అథ ప్రేయః.—

* ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ యద్విధీయతే.

యథా.—

దాక్షిణ్యం త్వయి దక్షతా త్వయి దయా త్వయ్యున్నతత్వం త్వయి
ప్రాగల్భ్యం త్వయి పౌరుషం త్వయి కలాసంపత్త్వయి శ్రీస్త్వయి,
ఔదార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధౌరేయతా చ త్వయి
శ్రీమత్కాకతినాథ! పాలయ భువం వైరిం చ కల్పాక్షతం. ౧౪

అథౌర్జిత్యం.—

* ఔర్జిత్యం గాఢబంధత్వమ్.

యథా.—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధా ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతేర్దోర్దండయోశ్చండయో
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోలయః కేలయః. ౧౫

అథ సమాధిః —

* సమాధిరన్యధర్మాణాం యదన్యత్రాధిరోపణమ్.

యథా.—

పృచ్ఛంతీ దుగ్ధసింధుం కుశలమనుసరం త్యాదరాచ్ఛంకరాద్రిం

త్కారకారివిశిష్టపదప్రయోగేణ చారుతాహేతుత్వసంభవాదస్త్యేవ స్వాతంత్ర్యం గుణత్వమితి. ౧౩

ప్రేయ ఇతి—చాటూక్తౌ ప్రియోక్తౌ, దాక్షిణ్యం సరళత్వం, దక్షతా క్షిప్రకారితా, ధౌరేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురో యడ్ఢకా'వితి ఢక్ప్రత్యయః. నిష్ఠురోక్తిలక్షణపరుషప్రాతిపక్ష్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.

ఔర్జిత్యమితి. గాఢబంధత్వమితి. విసంధివైలక్షణ్యేనేతి భావః.

క్షోణీరక్షణేత్యాదిశ్లోకో వ్యాఖ్యాతః కావ్యప్రకరణే (౨౦. పృష్ఠే. శ్లో. ౪౦.) శబ్దచిత్రే. ౧౫

పృచ్ఛంతీతి—అత్ర కుశలప్రశ్నాదేశ్చేతనధర్మస్యాచేతనా

చాటూక్త్యా మానయంతీ ముహు రమరనదీం చంద్రమగ్రే హసంతీ,
వైధాత్రీం యానహంసావళి మనుకృపయా స్వాగతం వ్యాహరంతీ
లోకేషు త్రిష్వమీషు ప్రభవతి మహతీ వీరరుద్రస్య కీర్తిః. ౧౬

అథ విస్తరః.—

* సమర్థనప్రపంచోక్తి రుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.

యథా.—

లోకేషు త్రిషు కాకతీశ్వరగుణాన్ స్తోతుం ముహు ర్వీక్షితుం
శ్రోతుం బహ్వభినందితుం చ ఫణినా మేకః క్షమో నాయకః,
యద్వక్త్రాణి సహస్ర మస్య కృతినో య ద్ద్వే సహస్రే దృశ
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఫణా దశశతా న్యత్యద్భుతాందోళనే. ౧౭

అథ సమ్మితత్వమ్ —

* యావదర్థపదత్వం తు సమ్మితత్వ ముదాహృతమ్.

యథా.—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః. ౧౮

యాం కీర్త్యా వధిరోపణా త్సమాధిః. ౧౬

సమర్థనేతి. విస్తర ఇతి సమర్థనప్రపంచనస్య శబ్దాత్మకత్వేన 'ప్రథనే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞః ప్రతిషేధే 'ఋదోరప్' ఇత్యప్ప్రత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

లోకేష్వితి. అభినందితు మనుమోదితుం. స్తోత్రాదిషు ఫణిపతిసామర్థ్యం సమర్థయతే—యదితి. యస్మాత్కారణాదిత్యర్థః. అతఏవ వేదం న కావ్యలింగం; హేతువాచకవిభక్త్యాదేరశ్రవణఏవ తస్యోక్తత్వాదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావదర్థ మితి తద్ధితాంతేన విగ్రహః. తదుక్తం హరదత్తేన.—'యావ దిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధితాంతశ్చ విద్యతే, అతో నిత్యసమాసేఽపి తద్ధితాంతేన విగ్రహః' ఇతి. 'యావ దవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః. యావదర్థం పదాని యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం. అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమపి పదం న న్యూనం నాప్యధికం తత్సమ్మిత మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. గత మేతత్. ౧౮

అథ గాంభీర్యమ్.—

* ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాణ్ఠేయకే గంగా క్షీర్తా దిగ్వసనం రిపౌ,
ఇందుర్ముఖే చ రుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే. ౧౯

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మాలా గంగా కటిస్థలే దిగ్వస్త్రం శిరసి చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే.

అథ సంక్షేపః.—

* సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

వంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాసన్బహవో నృపాః,
తేషాం భాగ్యవివర్తోఽయం వీరరుద్రో నరేశ్వరః. ౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్యస్యార్థస్య సంక్షేపోక్తేస్సంక్షేపః.

అథ సౌక్ష్మ్యమ్.—

* అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌక్ష్మ్యముచ్యతే.

యథా.—

అధ్యధఃపరిసంశ్లిష్టాః ప్రాక్కృఞ్భూధాతవస్సదా,

ధ్వనిమత్త్వముదాహరణే యోజయతి.—అత్ర శంకరస్యేతి.

వంశ ఇతి—భాగ్యవివర్తో భాగ్యపరిపాకః. ౨౦

అంతరితి—సమీచీనో జల్పస్సంజల్పో వివక్షితార్థః సోఽంతః కృతో గర్భితో యత్ర తద్రూపత్వమంతస్సంజల్పరూపత్వం, సౌక్ష్మ్యమిత్యర్థః. అధ్యధఃపరిశబ్దైస్సంశ్లిష్టాస్సంబద్ధాః, ప్రాక్ప్రయుక్తాధ్యాది శబ్దా ఇత్యర్థః. ష్ఠాగతినివృత్తౌ, డుకృఞ్కరణే, భూసత్తాయాం, ఇత్యేతే ధాతవో 'భూవాదయో ధాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణాశ్శబ్దవిశేషాః, ష్ఠాకృఞ్భూధాతవః. కాకతీయేంద్రే సదా కర్తరి వర్తంతే. కర్తృవాచిన ఏవ తిఙాదిప్రత్యయాన్దధతీత్యర్థః. అన్యత్ర కర్మణి కర్మవాచినో యగాది ప్రత్యయాన్దధతీత్యర్థః. ఏతచ్చ 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యేతి

వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్తర్యన్యత్ర కర్మణి. ౨౧

అత్రాధితిష్ఠతి అధఃకరోతి పరిభవతీ త్యంతస్సంజల్పరూపత్వా త్సౌక్ష్మ్యం భవతి.

అథ ప్రౌఢిః.—

*ప్రౌఢి రుక్తేః పరీపాకః ఇతి కావ్యవిదో విదుః.

యథా,—

వీప్సా పద్మభవస్య చంద్రమకుట స్యావృత్తి రామ్రేడితం
దైత్యారేః ప్రతిబింబనం సురగిరే రింద్రో స్సముత్తేజనం,
కర్ణాదేః పున రుద్భవ స్సురతరో స్సర్వస్వ మావిష్క్రియా
స్వర్ధేనో రితి తర్కయంతి కవయ శ్శ్రీవీరరుద్రప్రభుమ్. ౨౨

అథోక్తిః.—

* విదగ్ధఫణితి ర్యా స్యా దుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా.—

† దిట్ఠా కమళాస త్తీ రణ్ణో తుహ సుహఅచిత్తచరిఅస్స,
భాసతో వి తుమ త కువలఅలచ్ఛి పసాహేసి. ౨౩

† దృష్టా కమలాస క్తీ రాజ్ఞ స్తవ సుభగచిత్రచరితస్య,
భాస్వా నపి త్వం తాం కువలయలక్ష్మీం ప్రసాధయసి. ౨౩

నియమేన కేవలధాతోః ప్రయోగాభావాత్ 'లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్మాభిమర్శనదర్శనా చ్చేతి ద్రష్టవ్యం.

ఫలిత మాహ—అత్రాధితిష్ఠతీత్యాది. ౨౧

ప్రౌఢిరితి. పరీపాకో వైచిత్రీవిశేషః.

వీప్సేతి. వీప్సా ద్విర్భావః ; నిమిత్తనైమిత్తికయో రభేదోపచారాత్. ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సముత్తేజనం శాణోల్లీఢత్వం, సర్వత్ర ద్వితీయబ్రహ్మాదిరూపత్వ మిత్యర్థః. అత్ర వీరరుద్రే విరించివీప్సాద్యారోపలక్షణవైచిత్రీవశా త్ప్రౌఢిః. ౨౨

దిట్ఠేతి—కమలాసక్తిః ఏకత్ర కమలాం శ్రియా మన్యత్ర కమలేష్వాసక్తిః, కువలయలక్ష్మీం భూమండలలక్ష్మీం అన్యత్రోత్పలసంపదం. అత్ర రాజ్ఞశ్చంద్రస్యాపి కమలాసక్తిః, భాస్వత స్సూర్యస్యాపి కువలయప్రసాధన మిత్యేవంరూపాయాం విదగ్ధభణితావశ్లీలం పరిహ్రియతే. ౨౩

అథ రీతిః.—

* యథోపక్రమనిర్వాహో రీతి రిత్యభిధీయతే.

యథా.—

షడ్గుణా స్సేవతే రాజా షడ్రిపూ నవమన్యతే,
షడ్దర్శనా న్యుపాదత్తే షడ్బలాని చ వీక్షతే. ౨౮

అథ భావికం.—

* భావతో వాక్యవృత్తి ర్యా భావికం త దుదాహృతమ్.

యథా.—

స్వామిం! స్తాత! కులో త్తంస! వీరరుద్ర! జగత్ప్రభో!,
పుత్రిణాం ధుర మేషోఽహం పుత్రే ణారోపిత స్త్వయా. ౨౯

అత్ర ప్రేమరూపభావవశా త్స్వామిం స్తాతేతి వాక్యవృత్తిః.

అథ గతిః.—

* గతి ర్నామ సురమ్యత్వం స్వరారోహావరోహయోః.

యథా.—

ప్రకాశ్యే త్రైలోక్యే సతత మతులైః కాకతివిభో

షడ్గుణాః సంధ్యాదీః 'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం ద్వైధ మాశ్రయః, షడ్గుణా' ఇత్యమరః. షడ్రిపూః కామక్రోధాదీః, షడ్దర్శనాని పాణినీయప్రభృతీన్యుక్తాని, షడ్బలాని మౌలాదీని. తదుక్తం సోమేశ్వరేణ.— 'మౌలం భృత్యం తథా మైత్రం స్త్రైణ మాటవికం బలం, అమిత్ర మపరం షష్ఠం సప్తమం నోపలభ్యతే' ఇతి. అత్ర పాద చతుష్టయేఽప్యాదా షట్పదోపాదానా ద్యథోపక్రమనిర్వాహేణ పత త్ప్రకర్షపరిహారిణీ రీతి ర్ద్రష్టవ్యా. ౨౮

భావతఇతి. భావః ప్రేమా, తా స్తీతి భావికం.

స్వామి న్నితి. పుత్రం ప్రతిజనక స్యోక్తిః. ౨౯

భావికం యోజయతి— అత్రప్రేమేతి.

గతిరితి. స్వరాణా మారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వ మవరోహో వైపరీత్యం.

ప్రకాశ్య ఇతి. నిస్సీమై రితి సూర్యాది తేజోవ్యతిరేకోక్తిః. వీర

ర్మహోభి ర్నిస్సీమై ర్దినకరకరాటోపపటుభిః,
తమః కృత్స్నం శోకజ్వలదనలరోచిఃపరిచయం
దధ త్స్వ ప్యుద్వేల త్యరినృపమన స్స్వేవ సతతమ్. ౨౬

అత్ర పూర్వార్ధే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వా త్స్వర స్యారోహః. ఉత్తరార్ధే అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానా మర్థగతత్వ మపి కేచి దిచ్ఛంతి. ప్రాచా మాచార్యాణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వ మేవ గుణానాం. తదుక్త మలంకారసర్వస్వే—‘సంఘటనాధర్మత్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం వ్యవస్థాన’ మితి. అనయైవ భంగ్యా గుణాలంకారాణాం నిరూ

రుద్రతేజసి విశ్వవ్యాపిని తమసో వైరిహృదయా న్యేవావకాశ ఇత్యాహ—తమఇతి. తత్రాగ్నిసన్నిధానేఽపి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వపీత్యపిశబ్దో విరోధసూచకః. దుఃఖితా ముహ్యంతీతి పరిహారః. ఉద్వేలతి విజృంభతే. అత్ర పూర్వార్ధ ఇత్యనేన ఉత్తరార్ధే హ్రస్వాక్షరప్రాయత్వా దవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదే నార్థగతత్వలక్షణం విశేష మాహ—ఏతేషామితి. తదుక్తం వామనేన—‘ఏత ఏవౌజఃప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః’ఇతి. స్వమత మాహ—ప్రాచామితి సంఘటనాశ్రయత్వ మేవేతి. బహూనాం పదానా మేకపదవదవభాసమానత్వాదిలక్షణే శ్లేషాదావర్థగతత్వస్య దుర్ఘటత్వా దితి భావః. అలఙ్కారసర్వస్వఇతి. ఉద్భటాదిమతానువాదత్వే నేతి భావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశబ్దార్థరూపాశ్రయ భేదేనైవేత్యర్థః. అన్యథేతి. ఆశ్రయభేదాభావ ఇత్యర్థః. నను కథ మేతదుపపద్యతే? కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతవ స్త్వలంకారాః’ఇతి వామనేన స్వరూపభేద స్యోక్తత్వా దితి చే న్నైత త్సాధీయః ; వికల్పాసహత్వాత్. ఇదం హి తద్దర్శనరహస్యం. రీతిరాత్మా కావ్యస్య; రీతి శ్చ గుణవిశిష్టపదరచనా. సా వైదర్భ్యాదిభేదేన త్రివిధా. తత్ర సర్వగుణవిశిష్టా వైదర్భీ. కతిపయగుణవిశిష్టే గౌడీయాపాంచాల్యా వితి. తత్ర సర్వగుణానాం మిళిత్వా కావ్యశోభాహేతుత్వే గౌడపాంచాలరీత్యో రవ్యాప్తిః. కతిపయానాం కావ్యశోభాహేతుత్వే

పిత స్స్వరూపభేదః. అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్యశోభాకరత్వ మేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం. తదుక్తం రుద్రభట్టేన—

'యో హేతుః కావ్యశోభాయాః సోఽలంకారః ప్రకీర్త్యతే.
గుణోఽపి తాదృశో జ్ఞేయో దోష స్స్యా త్తద్విపర్యయః' ఇతి.

అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వ మేవ యుక్తమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే
గుణప్రకరణం సమాప్తమ్.

'అద్రౌ యత్ర ప్రజ్వల త్యగ్ని రుచ్చైః ప్రాజ్యః ప్రోద్య న్నుల్లస త్యేష ధూమః' ఇత్యాదౌ పర్వతోఽగ్నిమా నిత్యాదిశుష్కశాస్త్రానుకూల్యేన కావ్యత్వరహితే ఽప్యోజశ్శ్లేషాదిసంభవే నాతివ్యాప్తి స్స్యాత్. తస్మా న్నాస్తి గుణానాం తన్మతే కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తస్మాల మలంకారాణాం తదతిశయహేతుత్వ మితి.

స్వమతే ఽభిమతసమ్మతిం చ దర్శయతి— యో హేతు రితి.

ఉపసంహరతి— అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావా దిత్యర్థః. సంఘటనాశ్రయత్వ మేవ యుక్త మితి. భేదకత్వేనేతి భావః. ఏత చ్చోద్భటాదిమత మవలంబ్య శ్లేషాదీనాం మాధుర్యాదా వనంతర్భావ మంగీకృత్యోక్తం. వస్తుతస్తు భామహాదిమతే నాంతర్భావే శ్లేషాదిగుణానాం రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శబ్దార్థధర్మత్వ మితి విద్యత ఏవ స్వరూపభేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయ మేవోక్తవాన్ కావ్యప్రకరణే— 'హారాదివ దలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, శ్లేషాదయో గుణా స్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః. ఆత్మోత్కర్షావహాః' ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే గుణనిరూపణం నామ షష్ఠం ప్రకరణమ్.

శబ్దాలఙ్కారప్రకరణమ్.

—

అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్.

అథ గుణనిరూపణానంతర మలంకారా నిరూప్యంతే. అలంక్రియతే ఽనేనేతి చారుత్వహేతు రలంకారః. తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

పరిశేషా దలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

శ్లో. అత్రోచ్యన్తేఽలంకారా శ్ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసౌ,
యమకం పునరుక్తవదాభాసో లాటోపలాలితః ప్రాసః. ౧
చిత్ర మథో ఉపమాఽనన్వయోపమేయోపమా స్మరణం,
రూపకపరిణామౌ ద్వౌ సందేహభ్రాంత్యపహ్నవోల్లేఖాః. ౨
ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తీ తథా సహోక్తి ర్వినోక్తిశ్చ,
ఉక్తి స్సమాసవక్రస్వభావకవ్యాజపూర్వికా విద్యాత్. ౩
మీలనసమానతదతద్గుణా విరోధో విశేషశ్చ,
అధికో విభావనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతీ స్యాతాం. ౪
విచిత్రాన్యోన్యవిషమా స్సమోఽథో తుల్యయోగితా,
దీపకం ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంతో నిదర్శనా. ౫
వ్యతిరేక శ్లేషపరికరాక్షేపా మృషాస్తుతిః,
అప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతీపకం. ౬
అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాంతరపూర్వకః,
యథాసంఖ్యార్థాపత్తనే పరిసంఖ్యోత్తరం తథా. ౭
వార్థచార్థా ద్వౌ సమాధి ర్భావికం ప్రత్యనీకకం,
వ్యాఘాతపర్యాయసూక్ష్మ ఉదాత్తః పరివృత్తికా. ౮
హేతుమాలైకావళీ చ మాలాదీపకసారకౌ,
సంసృష్టిసంకరా చేతి పంచసప్తతి రీరితాః. ౯
రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వీ సమాహిత మథోదయః,
భావస్య సంధి శ్శాబల్యం ద్వ్యశీతి రితి మే మతాః. ౧౦

ఏతేషా మలంకారశబ్దవ్యుత్పత్త్యా తత్సామాన్యలక్షణ లాభం పత్వాహ—అలంక్రియతే ఽనేనేతి. అనియమేన, రస ఇతి శేషః. అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా'మితి కరణే ఘఞ్ప్రత్యయః. ఏతేనైతేషాం గుణానామివ రసోపకారాసంభవా త్తేభ్యో వైలక్షణ్యం సూచ్యతే.

'ఉపకుర్వంతి తం సంతం యేఽఙ్గద్వారేణ సంశ్రితాః,
హారాదివదలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః' ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతై ర్వలయనూపురాదిభి స్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధై రవయవ్యే వాలంక్రియతే తథా శబ్దార్థావయవగతై రనుప్రాసోపమాదిభి స్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధై రవయవీభూతం కావ్య ముపస్క్రియతే.ఆశ్రయాశ్రయిభావే నాలంకార్యాలంకారభావో లోకవ త్కావ్యేఽపి సమ్మతః. చారుత్వహేతుత్వేఽపి గుణానా మలంకారాణాం చాశ్రయభేదా ద్భేదవ్యపదేశః.సంఘటనాశ్రయా గుణాః శ్శబ్దార్థాశ్రయా స్త్వలంకారాః.

అలంకారవిభాగః.

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోభయగత్వేన త్రైవిధ్య మలంకారవర్గస్య. అర్థాలంకారాణాం చాతుర్విధ్యం. కేచి త్ప్రతీయమానవస్తవః, కేచి

అస్మి న్నేవార్థే వృద్ధసంవాద మాహ—ఉపకుర్వంతీతి. యే అంగద్వారేణ శబ్దార్థయో రుత్కర్షాధానద్వారేణ త మంగినం రసం సంతం విద్యమాన ముపకుర్వంతీ త్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైచిత్రీమాత్రపర్యవసాయిత్వ మలంకారాణా మితి సూచ్యతే. తేఽలంకారాః కంఠాదీనా ముత్కర్షాధానద్వారేణ హారాదయ ఇవ సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

న కేవల మేవం సతి రసేఽనుప్రాసోపమాదిభి స్స్వాశ్రయభూతా శ్శబ్దార్థా ఏవోపస్క్రియంతే. కింతు తద్ద్వారా తదవయవీభూతం కావ్య మపీ త్యేతల్లౌకికదృష్టాంతే నాహ—యథేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనేతి, సంయోగమూలే నేతి శేషః. లోకే మూలభూత స్సంయోగో ముఖ్యః. అత్ర త్వనిత్యత్వసాధర్మ్యా దౌపచారిక ఇతి భేదః. అథాలంకారవిభాగం కరిష్యమాణ స్తదుపయోగిత యోద్భటాదిమతేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేద మనువదతి—చారుత్వహేతుత్వేఽపీతి.

ఇత్థ మలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగ మాహ—తత్ర ప్రథమ మితి. శబ్దాలంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉప

త్ప్రతీయమానోపమ్యాః, కేచి త్ప్రతీయమానరసభావాదయః, కేచి దస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి. సమాసో క్తిపర్యాయోక్త్యాక్షేపవ్యాజస్తుత్యుపమేయోపమానన్వయాతిశయో క్తిపరికరాప్రస్తుతప్రశంసానుక్త నిమిత్తవిశేషో క్తిషు ప్రతీయమానం వస్తు కావ్యోపస్కారతాముపయాతి.. రూపక పరిణామ సందేహ భ్రాంతిమ దుల్లేఖాపహ్నవో త్ప్రేక్షా స్మరణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంత సహో క్తి వ్యతిరేక నిదర్శనా శ్లేషే ష్వౌపమ్యం గమ్యతే. రసవ త్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహిత భావోదయ భావసంధి భావశబలతాసు రసభావాదిర్వ్యజ్యతే. ఉపమా వినో క్త్యర్థాంతరన్యాస విరోధ విభావ నో క్తగుణ నిమిత్త విశేషోక్తి విషమ సమ చి త్రాధి కానోన్యన్య కారణమా లై కావళీ వ్యాఘాత మాలా దీపక కావ్యలిం గానుమాన సార యథాసం ఖ్యార్థాప త్తి ప ర్యాయ పరివృ త్తి పరిసంఖ్యా వికల్ప. సముచ్చయ సమాధి ప్రత్యనీక ప్రతీప విశేష మీలన సామా న్యాసంగతి తద్గు ణాతద్గుణ వ్యాజో క్తి వక్రో క్తి స్వభావో క్తి భావి కోదాత్తేషు సహృదయహృదయాహ్లాది స్ఫుటం ప్రతీయమానం నాస్తి.

అ త్రేత్థ మలంకారకక్ష్యావిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం. భేద ప్రధాన మభేద ప్రధానం భేదాభేద ప్రధానం చేతి. ఉపమానోపమేయయోస్స్వతో భిన్నత్వా చ్ఛాబ్ద మేత న్న వాస్తవం. రూపక పరిణామ సందేహ భ్రాంతిమ దుల్లేఖాపహ్నవానా మభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం. దీపక తుల్యయోగితా నిదర్శనా దృష్టాంత ప్రతి వస్తూపమాసహో క్తి ప్రతీప వ్యతిరేకాః భేదప్రధాన

మాదయః. ఉభయాలంకారా లాటానుప్రాసోభయసంసృష్ట్యాదయః. ఏతేషాం తుల్యేఽపి కావ్యశోభా హేతుత్వే శబ్దార్థోభయాలంకారవ్యవస్థాయాః మాశ్రయాశ్రయిభావ ఏవ ప్రమాణ మిత్యలంకారసర్వస్వకారః. అన్వయవ్యతిరేకావితి కావ్యప్రకాశకారః. రసభావాది ర్వ్యజ్యత ఇతి. గుణీభూతవ్యంగ్యత్వేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. చతుర్ధా విభక్తే ష్వలంకారే ష్వవాంతరవిభాగం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాహ — అత్రేతి. ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ. కక్ష్యావిభాగః, సాధర్మ్యవిరోధాదిమూలత్వే

సాధర్మ్యనిబన్ధనాః. ఉపమానన్వయోపమేయోపమాస్మరణానాం భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా. ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తీ అధ్యవసాయమూలే. విభావనావిశేషోక్తివిషమచిత్రాసఙ్గత్యన్యోన్యవ్యాఘాతాతద్గుణభావికవిశేషాణాం విరోధమూలతా. యథాసంఖ్యపరిసంఖ్యార్థాపత్తివికల్పసముచ్చయానాం వాక్యన్యాయమూలతా. పరివృత్తిప్రత్యనీకతద్గుణసమాధిసమస్వభావోక్త్యుదాత్తవినోక్తయో లోకవ్యవహారమూలాః. కావ్యలిఙ్గానుమానార్థాన్తరన్యాసానాం తర్కన్యాయమూలతా. కారణమాలైకావలీమాలాదీపకసారాః శృఙ్ఖలావైచిత్ర్యమూలాః. వ్యాజోక్తివక్రోక్తిమీలనాన్యపహ్నవమూలాని. సమాసోక్తిపరికరావిశేషణవైచిత్ర్యమూలా.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే.

ఆరోపగర్భత్వే ఉపస్యారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుపయోగాభ్యాం పరిణామరూపకయోర్భేదః ఆరోప్యమాణరూపసంభవాసంభవాభ్యాముల్లేఖరూపకయోర్భేదః. ఆరోపవిషయస్య సందేహభ్రాన్త్యపహ్నవైస్సందేహభ్రాన్తిమదపహ్నవానాం పరస్పరం భేదః. సాధర్మ్యమూలత్వేఽపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక దృష్టాన్తేభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వాదుపమానన్వయోపమేయోపమా భిద్యన్తే. సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాముపమేయోపమా ప్రతివస్తూపమయోర్భేదః. వస్తుప్రతివస్తు బింబప్రతిబింబభావాభ్యాం ప్రతివస్తూపమాదృష్టాన్తయోర్భేదః. ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం వ్యస్తత్వసమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయోర్భేదః. ఉపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాప్రసిద్ధత్వాభ్యాముపమోత్ప్రేక్షయోర్భేదః. అర్థసామ్యశబ్దసామ్యాభ్యాముపమాశ్లేషయోర్భేదః. ఉపమానోపమేయయోర్భేదాభేదాభ్యాముపమానన్వయయోర్భేదః. ఉపమానోపమేయభావస్య పర్యాయయౌగపద్యాభ్యాముపమే

నాలంకారాణాం వర్గశో విభాగ ఇత్యర్థః. ఏతదధీనప్రధానత్వం శాబ్దమారోపితం న వాస్తవం న స్వాభావికం.

అథాలంకారాణామత్యన్తవివేకార్థం మిథో వైధర్మ్యమాహ— అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదినా.

యోప మోపమయో ర్భేదః. అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమత్వాభ్యా మప్రస్తుతప్రశంసాసమాసోక్త్యో ర్భేదః. వాచ్యవ్యంగ్యయో రుభయో ప్రస్తుతత్వే పర్యాయోక్తిః. వాచ్య స్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా. వ్యాప్తిపక్షధర్మతాద్యభావా త్కావ్యలింగ స్యానుమానా ద్భేదః. సాధారణగుణయోగా ద్భేదానుపలబ్ధా సామాన్యం. ఉత్కృష్టగుణయోగా న్న్యూనగుణతిరోధానే మీలనం. అన్యవ్యవచ్ఛేదే తాత్పర్యాభావా దుదాత్తాలంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాకతాళీయతయా కార్యసాధనే కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్యసాధనే బహూనాం కారణానా ముద్యమే ద్వితీయ స్సముచ్చయః. నిహ్నవస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యా మపహ్నవ వ్యాజస్తుత్యో ర్భేదః అన్యేషాం భేద స్స్పష్ట ఏవ. యద్యపి వ్యాజోక్తిమీలనసామాన్యేషు కథంచిత్సాదృశ్య మస్తి. తథా ప్యవివక్షితత్వా న్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా.

శబ్దాలంకారనిరూపణమ్.

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయో ర్మధ్యే శబ్దస్యార్థం ప్రత్యంతరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఛేకానుప్రాసః.

* భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయోః,

శిష్ట మన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ స్పష్టీభవిష్యతీతి నేహ వివిచ్యతే.

ఇత్థ మలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారనిరూపణం ప్రస్తౌతి—అథేతి తత్ప్రాథమ్యే హేతు మాహ—శబ్దస్యేతి. అత్ర శబ్దప్రతీతిపూర్వకత్వా దర్థప్రతీతే శ్శబ్దస్య ప్రతీతా వంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథమ్య మితి భావః. ప్రథమం తావ చ్ఛబ్దార్థోభయగతత్వేన త్రివిధం పౌనరుక్త్యం. తత్రాద్యే కేవలస్వరపౌనరుక్త్యస్య చారుతాహేతుత్వాభావా ద్వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్యం. స్వరవ్యంజనసముదాయ పౌనరుక్త్యం చ చారుతాహేతుః తత్రాద్య మపి సంఖ్యానియమే ఛేకానుప్రాసో వైపరీత్యే వృత్త్యనుప్రాస ఇతి. సర్వస్వకారః తదనుసారేణ ఛేకానుప్రాసం లక్షయతి—భవేదితి, రసాదను

ఆవృత్తి రత్రి స బుధై శ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యతే. ౧

యత్రావ్యవహితయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో ర్ద్వయోః పౌన రుక్త్యం తత్ర ఛేకానుప్రాసః.

యథా:—

మహీ మహీనవిభవే దత్తే క్షేమంకరే కరే,
రాజన్యజన్యవిజయీ రాజా రాజద్గుణోదయః. ౨

వృత్త్యనుప్రాసః.

*ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,
పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే. ౩

యథా.—

గతః ప్రకృష్టో న్యాసోఽనుప్రాసః. తదుక్తం—'ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో రసాద్యనుగతో హి యః, సోఽనుప్రాస స్స చ ఛేకవృత్త్యుపాధిగతో ద్విధా' ఇతి. గృహచరాః పక్షిమృగాదయ శ్ఛేకా ఇతి కేచిత్. విదగ్ధా ఇతి సర్వస్వకారాదయః. తదుపలాలితోఽనుప్రాస శ్ఛేకానుప్రాసః. ద్వయో రిత్యత్ర వీప్సా ద్రష్టవ్యా. తేన యత్ర ద్వయో ర్వ్యంజన యుగ్మయో రవ్యవధానే నావృత్తిః స ఛేకానుప్రాస ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—మహీమితి. అహీనవిభవే, ఫణీంద్రసదృశ ఇత్యర్థః. కరే బాహౌ, రాజన్యాః క్షత్రియాః, 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః, జన్యం యుద్ధం. అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి వ్యంజనయుగ్మా నా మవ్యవధానే నావృత్తే శ్ఛేకానుప్రాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ౨

సంఖ్యానియమేన ఛేకానుప్రాస ముక్త్వా అన్యథా వృత్త్యను ప్రాస మాహ—ఏకేతి. ప్రభృతిగ్రహణా త్త్రిచతురాదిసంగ్రహః. అత్రైకస్య వ్యంజనస్య సకృదావృత్తౌ వైచిత్ర్యాభావా త్సామర్థ్యా దస కృదావృత్తి ర్లభ్యతే ద్వయో స్తు సకృదేవ. అన్యథా ఛేకానుప్రాస స్స్యాత్. వ్యవధానే త్వసకృదావృత్తా వపి న విరోధః. త్ర్యాదీనాం తు సకృదసకృ ద్వా వ్యవధానే నావ్యవధానేన వా ఆవృత్తి ర్ద్రష్ట వ్యా. వృత్తిశబ్దేన వైదర్భ్యాదయో వివక్షితాః. తదుపలక్షితోఽను ప్రాసో వృత్త్యనుప్రాసః, ౩

రే రే క్షుద్రమహీక్షితః! శృణుమితః శ్రీకాకతిక్ష్మాపతే
ర్వీక్షధ్వం ధ్వజినీం దురీక్ష్యసుభటాం ప్రోత్తిష్ఠత కౌక్షేయకైః
యోత్స్యధ్వే యది లభ్యమక్షయపదం కాంతారవృత్తో వృథా
క్ష్మాభృత్కుక్షిచరత్తరక్షునికరాత్త్రాత్రా రక్షా కుతః ॥ ౪

→ యమకమ్. ←

* యమకం పౌనరుక్త్యే తు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః.
ఛేకానుప్రాసే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపౌనరుక్త్యమానుషంగికం. యమకే తు స్వరయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో రావృత్తిః. తస్యాదిమధ్యాంతగతత్వేన బహవో భేదాః. తత్ర దిఙ్మాత్రముదాహ్రియతే.

ఉదాహరతి—రే రే ఇతి. యోత్స్యధ్వే హనిష్యధ్వే యది, 'యుధ సంప్రహారే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి ల్రుట్. లభ్యమక్షయపదమితి. 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః' ఇతి స్మరణాదితి భావః. కాంతారవత్తో ఽరణ్యనివాసవతః, తరక్షునికరాత్ మృగాదనయూథాత్, దుర్మరణకారణాదరణ్యనివాసాచ్ఛుభోదర్కం యుద్ధమరణమేవ శ్రేయ ఇతి భావః. అత్రాసకృత్ క్షకారావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసః. ఏవమన్యే ఽపి భేదాస్సూర్యశతకాదౌ ద్రష్టవ్యాః. ౪

వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్యాశ్రయమలంకారద్వయముక్త్వా స్వరవ్యంజనసముదాయపౌనరుక్త్యాశ్రయమలంకారమాహ—యమకమితి.

నను 'మహీ మహీనవిభవ' ఇత్యాదౌ ఛేకానుప్రాసే 'యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచర' ఇత్యాదౌ వేకదా సాదృశ్యలక్షణే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపౌనరుక్త్యసంభవాత్కథం తత్ర వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్య? మిత్యాశంక్య పరిహరతి—ఛేకానుప్రాస ఇతి. అనుషంగాదాగతమానుషంగికం, అన్వాచయవిశిష్టం అభ్యుచ్చయ ఇత్యర్థః. స్వరవ్యంజనయుగ్మయో రిత్యత్ర స్వరసహితవ్యంజనేతి మధ్యమపదలోపీ సమాసో వివక్షిత ఇతి వ్యాచష్టే—యమకేత్వితి. తచ్చ యమ్యమానానాం పాదైకదేశానామాదిమధ్యాంతగతత్వేనానేకవిధమిత్యాహ—తస్యేతి. ఏతచ్చ శ్లోకార్ధపాదయమకానాముపలక్షణం. సర్వే ఽప్యేతే

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహిమ తేజసః,
శ్రియం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమ తేజసః. ౫

పునరుక్తవదాభాసః.

* యత్రార్థః ప్రముఖే కించి ద్భాసతే పునరుక్తవత్,
పునరుక్తవదాభాసో ఽలంకార స్స తాం మతః. ౬

యత్రార్థః పునరుక్తవ దాభాసతే అన్వయవేళాయా మన్యథా భవతి స పునరుక్తవదాభాసో ఽలంకారః. అర్థాలంకారత్వే ఽప్యస్య శబ్ద పౌనరుక్త్యాశ్రితత్వా చ్ఛబ్దాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్.

భేదాశ్చిరంతనై రేవ బహుధా ప్రపంచితాః. గురుత్వభీతిత్వా న్నేహ ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైక ముదాహరతి—ప్రతాపఇతి. మహా న్మహిమా ఆధిక్యం యస్య తేజసో మహామహిమ తేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్ట మహాం పద్మప్రియోత్సవాం, అహిమ తేజస ఉష్ణాంశోః, శ్రియం దధాతి. అత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనా త్సందష్టయమకం నామ యమక భేదః. తదుక్త మన్యత్ర. అత్రయమ్యమానయో రుభయో స్సార్థకత్వం 'విహగాః కదంబసురభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వ మితరస్యానర్థ కత్వం. 'కలయం త్యనుక్షణ మనేకలయ' మి త్యత్రోభయో రనర్థక త్వం. సర్వేష్వపి యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపౌనరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా నభిధా యార్థపౌనరుక్త్య మూల మలంకార మాహ—యత్రేతి. యత్రాలంకారే, అర్థః ప్రముఖే ప్రథమం, పునరుక్తవత్ పునరుక్తేన తుల్యం, అత ఏవ కించి త్కామ ప్యనన్వితం భాసతే, పరమార్థత స్త్వన్యథా పర్యవస్యతీత్యర్థః. ౬

అర్థపౌనరుక్త్యస్య ప్రరూఢదోషత్వాత్ త దేత న్నిష్కృష్య వ్యాచష్టే—యత్రార్థ ఇత్యాదినా. న న్వస్య శబ్దాలంకారప్రస్తావే కా సంగతి? రత ఆహ—అర్థేతి. అర్థపౌనరుక్త్యా దే వార్థాశ్రితత్వా దర్థా లంకారత్వే సత్యపీత్యర్థః. శబ్దపౌనరుక్త్యాశ్రితత్వా దితి. పర్యాయశబ్దా శ్రితత్వా దిత్యర్థః. ఆమ్రేడితశబ్దవ త్పర్యాయశబ్దేష్వ ప్యర్థైకత్వసాదృశ్యా దౌపచారికం శబ్దపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

యథా.—

జిష్ణు రింద్రః క్షితిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,
భాస్వా న్సూర్యస్ఫుర త్తేజాః కాకతీంద్రో విరాజతే. ౭

లాటానుప్రాసః.

అథోభయపౌనరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే.—

* శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,
స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే. ౧

యత్ర శబ్దార్థయో స్తాత్పర్యభేదమాత్రం న స్వరూపభేద స్తత్ర లాటానుప్రాసః.

ఉదాహరతి—జిష్ణురితి. జయశీలో జిష్ణుః, క్షితిభుజా మింద్రో రాజాగ్రణీః, శ్రీపతి స్సమృద్ధః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్ దీప్తిమాన్, సూర్య ఇవ స్ఫుర త్తేజా స్స్ఫురత్ప్రతాపః. అత్ర జిష్ణ్వాదీనా మింద్రాదిపర్యాయప్రయోగేణ ప్రముఖే భాసమానస్య పౌనరుక్త్యస్యోక్తప్రకారేణాన్వయవేళాయా మన్యథా పర్యవసానాత్పునరుక్తవదాభాస ఇతి భావః. కేచి త్పునరేవ మాహుః—'భాతిసదానత్యాగః స్థిరతాయా' మిత్యత్ర సత్పురుషప్రణామేన ప్రకాశితే స్థైర్యే పర్వతభూత ఇత్య స్యార్థస్య దానత్యాగశబ్దపరివృత్త్యా వసంభవాచ్ఛబ్దాలంకారో ఽప్యయమ్. 'గతంవపు' రిత్యత్ర కృశాంగ ఇత్యస్మిన్నర్థే తనుశబ్దవిపరివృత్తౌ నాయ మలంకార ఇతి శబ్దాశ్రయత్వం. వపుశ్శబ్దవిపరివృత్తౌ నాలంకారత్వహాని రిత్యర్థాశ్రయత్వం. అత ఉభయాలంకారోఽప్యయమితి. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'పునరుక్తవదాభాసో విభిన్నాకారశబ్దభాక్, ఏకార్థతేవ శబ్దస్య తథా శబ్దార్థయో రయ' మితి. ౭

శబ్దార్థయో రేకైకపౌనరుక్త్యమూలా నలంకారా నభిధాయ ఉభయపౌనరుక్త్యమూల మలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వక మాహ—అథేత్యాదినా. శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం ప్రరూఢదోషః. తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం తాత్పర్యభేదవ దితి. ౧

అనేన యమకవ్యావర్తకశబ్దార్థయో స్స్వరూపభేదాభావః ఫలిత ఇతి వ్యాచష్టే—యత్రేతి. లాటజనోపలాలితోఽనుప్రాసో లాటాను

యథా —

గుణా గుణా స్తే గణ్యంతే యే రుద్రనృప మాశ్రితాః,
నీతి ర్నీతి రసౌ తస్య లక్ష్మీ ర్లక్ష్మీ శ్చ కథ్యతే.

—— చిత్రాలఙ్కారాః. ——

చిత్రాలంకారః పద్మబంధాదిః.—

* పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్ర ముచ్యతే.
ఆదిగ్రహణా చ్చక్రబంధాదయః.

ప్రాసః ; న తు లాటదేశజన్యః క శ్చ నోపకారః కావ్యస్యేతి గోపాలః.

ఉదాహరతి—గుణాఇతి. అసౌ వీః రుద్రనంబంధినీ. అత్ర ద్వితీయ గుణాదిశబ్దానా ముత్కర్షలక్షణ స్తాత్పర్యభేదః. 'అతాౖబ్జపత్రనయనే నయనే సిమీా'ల్యే త్యాదా విభక్త్యాదే రపౌనరుక్త్యేఽపి శబ్దార్థపౌనరుక్త్యా ల్లాటానుప్రాసత్వం. అత ఏవాయం పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్రయ శ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః. ఉద్భటేనాప్యుక్తం—'స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తిః ఫలాంతరాత్, శబ్దానాం ప్రకృతీనాం వా లాటానుప్రాస ఇష్యతే' ఇతి. నను యుద్ధేఽర్జునోఽర్జున ఇవే త్యత్రైకస్యై వోపమానోపమేయత్వలక్షణే అనన్వయాలంకారేఽపిశబ్దార్థపౌనరుక్త్యసంభవా ల్లాటానుప్రాసత్వ మేవ కిం నేష్యతే?. సత్యం; యద్యప్యనన్వయేఽర్థపౌనరుక్త్యమాత్రం లక్షణం. తథాపి నిర్దేశప్రతినిర్దేశయో రైకరూప్యాభావే పర్యాయప్రక్రమదోషప్రసంగాదానుషంగికం శబ్దపౌనరుక్త్యం. అత్ర తూభయపౌనరుక్త్య మావశ్యక మేవేతి విషయభేదా న్న కోఽపి విరోధః -తదుక్తం—'అనన్వయే చ శబ్దైక్య మౌచిత్యా దానుషంగికం, అస్మిం స్తు లాటానుప్రాసే సాక్షా దేవ ప్రయోజక' మితి.

చిత్రం లక్షయతి—పద్మేతి. న చ శ్రావణానాం వర్ణానాం పద్మాద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి వాచ్యం; వర్ణశబ్దేన తత్ప్రకారకాణాం లిప్యక్షరాణా మాక్షేపాత్. తేషాం ముఖ్యవర్ణాభేదేన లోకవ్యవహారాదస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాదిస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం పౌనరుక్త్యాత్ పౌనరుక్త్యమూలాలంకారానంతర్యం చ ద్రష్టవ్యం.

తత్రాష్టదళపద్మబంధో యథా—

యాతా యస్యాస్సమగ్రా నతి మిహ కనకాస్థానసక్తాసనా యా
యానాసక్తాసనస్థా సుఖయతు కమలాఽభ్యాససుజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా క్షితిపతితిలకజ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యా గే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతిషు ఫలితగ్రామసస్యా యతా యా. ౧౦

యాతేతి. కనకాస్థానే సువర్ణమయసభామంటపే, సక్తం స్థిత మాసనం సింహాసనం అయతి ప్రాప్నోతీతి కనకాస్థానసక్తాసనాయా, అయతేః కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః. యానేషు తురగాదిష్వాసక్తాన్యాసనాని పల్యయనాదీని తత్ర తిష్ఠతీతి యానాసక్తాసనస్థా, రాజ్యోపకరణేషు లక్ష్మీరస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయే త్యర్థః. సుఖేన జ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, 'కృత్యల్యుటో బహుళ' మితి కర్మణి ల్యుట్. మాయా స్వరూపవైచిత్రీ యస్యాస్సా, అభ్యాససుజ్ఞానమాయా, అనుపాసకానాం దురవబోధస్వరూపేత్యర్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా, సభాయాం సాధవ స్సభ్యాః, 'సభాయా య' ఇతి యప్రత్యయః. తే శోభనా యస్యాస్సా సుసభ్యా, సంపన్నస్యైవ సభ్యాశ్రయత్వా దితి భావః. జానంతీతి జ్ఞాః వివేకినః, 'ఇగుపధే' త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్రాతిరక్తా, గీయత ఇతి గేయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనామాంకానేకగీతేత్యర్థః. యాగే సక్తా సంబద్ధా, సమృద్ధస్యైవ తత్రాధికారా దితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా, అత ఏవ సుకృతిషు, విషయే ఫలితై ర్గ్రామసస్యైః కార్యై రాయతో మహాన్ అయ శ్శుభావహావిధి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా, స్వభక్తానాం గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్వానుగ్రహేత్యర్థః. ఏవంవిధా యా లక్ష్మీ రస్య విభోః ఆసమగ్రా మతిసంపూర్ణా మానతిం వశ్యత్వం యాతా సా కమలా లక్ష్మీస్తం క్షితిపతితిలకం వీరరుద్రం, ఇహైవ లోకే జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. అయ మష్టదళపద్మబంధః.
ఉద్ధారస్తు—

"కర్ణికాది లిఖే ద్వర్ణాన్ క్రమా ద్దిక్షు విదిక్షు చ,
సకర్ణికాన్ సప్తదిక్షు విదిక్షు తు వికర్ణికాన్.
ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం తు దిక్షు తేష్వ శ్చతుర్దశ,

చక్రబంధో యథా.—

లక్ష్మీవీక్షితవైభవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రియో
దిత్సూరబ్ధనిజప్రతాపజనితాం భాస్వద్ధురాం యచ్ఛతః,
నిత్యం రుద్రజనాధిపస్య జయినో భాతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్పాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాశ్రితత్వాద్ధరా.

అత్ర చక్రబంధే వైజనాథకృతి వీరరుద్రయశ ఇతి ప్రతీయతే.

నాగబంధో యథా.—

ఓజస్యే రుద్రదేవే విభవతి మహిమత్యాజితాన్యప్రతాపే

వ్యవధానేన తా నాద్యే దశేఽన్యత్ర త్వనంతరా'' నితి. ౧౦

చక్రబంధ ముదాహరతి—లక్ష్మీతి. కోశాగారనియుక్తయేవ లక్ష్మ్యా, వీక్షితవైభవస్య విచారితైశ్వర్యస్య, భద్రశ్రియః, కల్యాణమూర్తే రిత్యర్థః. ఆరబ్ధ స్సంవర్ధితః, భాస్వద్ధురాం భాస్కరభావం, నిజప్రతాపేన దిత్సు సూర్యకృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. రాజత్పాలనేన సమ్యక్సంరక్షణేన, మోదితాత్మని సర్వైరనుమోదితస్వరూపే, భుజే అతఏవ యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరా, నిశ్చితస్థైర్యేత్యర్థః. ధరా భూమి ర్నిత్యం భాతి. ఉద్ధారస్తు.—

''బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరం తన్నవాక్షరం,
త్రయాణా మపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం.
ఆదిత స్స్వస్వతుర్యారై స్త్రయః పాదా శ్చతుర్థగాః,
వర్ణా షష్ఠాంశ్య మారభ్య సంపతంతేఽంతిమాక్షరైః.
మధ్యే ద్వా ద్వా విసంవాదో షడరేషు క్రమా ద్భవేత్,
చతుర్థైస్సప్తమై ర్వర్ణై ర్వర్ణనం కవివర్ణ్యయో'' రితి.

నాగబంధ ముదాహరతి—ఓజస్యేతి. ఓజో బలం తత్ర సాధు రోజస్యః ప్రబలః, యద్వా అహర్వాచినా ఓజస్యశబ్దేన అహస్కరో లక్ష్యతే. తేన ఓజస్యే సూర్యసదృశ ఇత్యర్థః. 'ఓజసోఽహని యత్ఖా' వితి యత్ప్రత్యయస్య ఛాందసత్వేఽపిదూత్యశివతాత్యాదివదస్య భాషాయాం ప్రయోగో ద్రష్టవ్యః మహిమత్యాజితో ఽన్యేషాం ప్రతాపో యేన తస్మిన్ తథోక్తే, విద్యాభి ర్వేదవేదాంగాదిభి ర్వ్యర్థే శ్లేషే, ఉర్వ్యధికం,

విద్యావర్త్యేఽభినేత ర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాజి,
వైరివ్రాతా భజంతే వన మతిమలినఖ్యాతయో దేహవిద్ధా
వన్యై ర్రధ్వన్యవారి క్షుతిమతి వివిధే జంతుభి స్థానభాజః. ౧౨

హరిచరిత మభినేత ర్యనుకుర్వతి,విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః.'నలో' కేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీయత్వేన భజతీతి విశ్వవిస్తారభాక్ తస్మిన్,విభవతి విభాసతి,అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘాః, దేహవిద్ధాః రణే విద్ధదేహాస్సంతః,వన్యై ర్జంతుభి ర్వ్యాఘ్రమృగై స్సహ, క్షుతిః క్షయః తద్వతి, వివిధే,నానావిధదుఃఖభాజన ఇత్యర్థః.అవా ర్యను దకే, అధ్వని, మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'ఆపః స్త్రీ భూమ్ని వా ర్వా'రిత్యమరః. స్థానభాజః స్థితిం ప్రాప్తా స్సంతో వనం భజంతే సేవంతే. ఉద్ధారస్తు.—

"రేఖాభ్యాం చతురశ్రాణి చతుష్కోష్ఠాని కల్పయేత్,
రేఖాద్వయాంతరాళే స్యా ద్యథా కోష్ఠే గృహాష్టకం.
విదిక్షు కుండలీకుర్యా త్తద్రేఖాగ్రే ర్యథాక్రమం,
దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్యాని యోజయే ద్దిక్త్రయే మిథః.
ఏకత్ర తు ఫణాపుచ్ఛమేళనం కల్పయే త్తథా,
అంతరా ణ్యక్షయీకుర్యా త్సందంశా స్స్యు ర్యథా మిథః.
వర్ణావృత్తిస్థలా న్యత్ర కోష్ఠకోణాని షోడశ,
సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠ శ్చై త్యేకవింశతిః.
ఆవృత్తి ర్యుగ్మవర్ణానాం నేత రేషా మిహ క్వచిత్,
అర్కైశానదశ్రబహ్మవర్ణాః పాదచతుష్కగాః.
ఆవర్తేర నైరృతాదికుండలే ష్వప్రదక్షిణం,
యథైవం స్యా త్తథా వర్ణా న్ఫణాతో విన్యసే త్క్రమాత్.
త్రింశదష్టావింశతి శ్చ షడ్వింశతి రనుక్రమాత్,
వేష్టనత్రితయే వర్ణాః సమాప్తి స్తు గళాక్షరే.
సర్వ మేత న్నిధాయాంత స్సంగృహీతం మహాత్మభిః.
విదిక్స్థలేకుండలితంస్వ మంగం స్వేన త్రిరావేష్ట్య విభంగిభంగం,
తిష్ఠ త్యగశేవుచ్ఛముహేఃస్థితస్య పార్శ్వఃఫణాతఃఫణిబంధఏషః" ఇతి.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే
శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే శబ్దాలంకారనిరూపణం నామ సప్తమం ప్రకరణమ్.

అర్థాలఙ్కారప్రకరణమ్.

అథార్థాలంకారాః.—

తత్ర ప్రథమ మనేకాలంకారబీజభూతత్వా దుపమా నిరూప్యతే.

ఉపమాలంకారః.

* స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః,
సామ్య మన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోపమా. ౧

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమ్మతే నాప్రకృతేన సహ ప్రకృతస్య ధర్మత స్సాదృశ్య మేకదా వాచ్యం చే ద్భవతి తత్రోపమా.

స్వతస్సిద్ధే నే త్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిః; ఉత్ప్రేక్షాయా మప్రసిద్ధ స్యా ప్యుపమానత్వసంభవాత్.

యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రనృపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః
ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటీందుతుల్యద్యుతిః,
రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యాట్టహాసప్ర భేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. ౨

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతర మవసరప్రాప్తత్వా దర్థాలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

ప్రథమ ముపమానిరూపణే నిమిత్త మాహ—తత్రేతి. అర్థాలంకారే ష్విత్యర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యౌపమ్యానా మనన్వయాదీనాం గమ్యౌపమ్యానాం చ రూపకాదీనాం అన్యేషాం చ సాదృశ్యమూలానాం మీలనాదీనాం నిదానభూతత్వా దిత్యర్థః.

లక్షయతి—స్వతఇతి. ధర్మతో గుణక్రియయో రన్యతరేణేత్యర్థః. సామ్య మిత్యనేన కార్యకారణాదికయో రసంభవా త్సాధర్మ్యా దన్య వర్ణ్యశబ్దయో రుపమానోపమేయార్థత్వం ద్రష్టవ్యం.

అత్రానుషంగాధ్యాహారాదిభి శ్శ్లిష్ట మంశం పూరయన్ వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః. త్రైలోక్యట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమాశంకావకాశః.

స్వతోభిన్నేనేత్యనేనానన్వయవ్యావృత్తిః? అనన్వయే ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వసంభవాత్.

తథాహి—

సన్తు లోకే సువర్ణాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.

సమ్మతేనేత్యనేన న్యూనోపమాదివ్యావృత్తిః.

యథా.—

ఉదన్వానివ గంభీర స్సువర్ణాద్రిరివోన్నతః,
దిఙ్మహేభ ఇవ క్షోణీధౌరేయః కాకతీశ్వరః. 3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్రిదిగ్గజానా ముపమానత్వం యోగ్య మిత్యుపమైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాహి.—

నీరాజయం త్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్య స్తారాగణై ర్మేరు మివ స్ఫురద్భిః.

వ్యావర్త్యాదికం తు స్వయ మేవ వ్యక్తీకరిష్యతి—న్యూనోపమాదీతి. న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం, ఆదిగ్రహణా దధికోపమాదిసంగ్రహః.

సహృదయసమ్మతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి. 'ఉదన్వానుదధౌ' చేతి నిపాతనా త్సాధుః. ధురం వహతీతి ధౌరేయో ధురంధరః. 'ధురో యడ్ఢకా'వితి ఢక్ ప్రత్యయః. క్షోణ్యా ధౌరేయ ఇతి శివభాగవతవ త్సమాసః. 3

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్య మితి. శబ్దసామ్యమూలత్వా త్తస్యేతి భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమూల ముదాహరతి—నీరాజయంతీతి. ౪

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురస్త్రియో నీరాజయంతి మేరుం రజన్య ఇవేతి నోపమా. గోత్రపతి మితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్. గోత్రశబ్దేన రాజపక్షే కులప్రతీతిః, మేరుపక్షే పర్వతప్రతీతిః. తథా చంద్రాననా ఇతి స్త్రీపక్షే చంద్ర ఇ వాననం యాసా మితి సమాసః. రాత్రిపక్షే చంద్ర ఏ వాననం యాసా మితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః. కింతు శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణ్యస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతీపాలంకారో వ్యావర్త్యతే. తథా హి,—

లోకోఽయ మవిశేషజ్ఞః కిం కుర్మః? కస్య కథ్యతే?
యత్కాకతీనరేంద్రేణ సుమేరు రుపమీయతే. ౫

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతీపాలంకారో నోపమా.

ఏకదా సామ్య మిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః.
తథా హి,—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామ స్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే. ౬

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యేఽప్యుపమైవేతి కావ్యప్రకాశకారః. తదుక్తం—'సకలకలం పుర మేత జ్జాతం సంప్రతి సుధాంశుబింబ మి'వే త్యాదిశబ్దమాత్రసామ్యేఽపి సా యుక్తైవేతి. అలంకారసర్వస్వకారః పున రస్మిన్నేవోదాహరణే గుణక్రియాసామ్యవ చ్ఛబ్దసామ్యం నోపమాప్రయోజక మపి త్వుపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుః శ్లేషవ వావసేయ ఇత్యవోచత్. విద్యానాథ స్తు సర్వస్వకారసిద్ధాంతశ్రద్ధాళుతయా శ్లేష ఏవాయం నోపమేత్యాహ—అత్రేత్యాదినా.

అన్యేన వర్ణ్యస్యేతి. ఉపమానే నోపమేయస్యేత్యర్థః.
లోకోఽయ మితి. ౫

అత్రోపమానోపమేయభావస్య వైపరీత్యా త్ప్రతీపాలంకార ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ధర్మ ఇతి. అత్రైకదా సామ్యస్య ప్రథమార్ధ మేవ ప్రత్యుదా

అత్ర ధర్మోర్థ ఇవ అర్థో ధర్మ ఇవే త్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థ కామానాం సాదృశ్యం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా.

వాచ్య మి త్యనేన ప్రతీయమానౌపమ్యానాం రూపక సందేహ భ్రాంతిమ దుల్లేఖాపహ్నవ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంత సహోక్తి వ్యతిరేక నిదర్శనానాం వైలక్షణ్యమ్.

తథాహి.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్మండలాగ్రవిధుంతుదః,
అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్. ౭

అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుదయో స్సామానాధికరణ్య స్యాన్యథాను పపత్త్యా సాదృశ్యం లక్ష్యత ఇతి నోపమా, కింతు రూపకాలంకారః.

కి మేష నవమో హరిత్పతి రమందసంపత్ప్రదం?
కి మేష దశమః ప్రజాపతి రపూర్వసర్గక్రమః?
కి మేష హరి రుర్వరోద్ధరణచుంచు రేకాదశ?
శ్చిరా దితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః. ౮

అత్ర కాకతీశ్వరస్య హరిత్పతిప్రభృతీనాం చ పరస్పరాభేదప్రతీతే స్సందేహనిబంధనాన్యథానుపపత్త్యా సాదృశ్య మాక్షిప్యతే. తత స్సందేహాలంకారః.

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౯

అత్ర కీర్తివిభవే చంద్రికాబుద్ధిః చంద్రికాసాదృశ్యం వినా న సంభవతీతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ భ్రాంతిమదలంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహ మిత్యఖిలా నరేంద్రా
శ్శౌర్యాతిభూమిఖని రి త్యరివీరవర్గాః,

హరణం. తావతై వోపమేయోపమాయా శ్చరితార్థత్వాత్. ద్వితీయం పున రభ్యుచ్చయః. ౬

తదే వాభిప్రేత్యోక్తం—ధర్మార్థకామానామితి.

వాచ్యవ్యవచ్ఛేద్యతయా సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం కేషు చి దలంకారేషు దర్శయతి—తథాహీత్యాదినా. ఉదాహరణశ్లోకా యథాయోగం స్వస్వప్రకరణ ఏవ వ్యాఖ్యాస్యంతే.

విద్యావిహారపదవీ తి చ లబ్ధవర్ణాః
శ్రీకాకతీంద్రనగరీ మనిశం స్తువంతి. ౧౦

అత్ర నగర్యాం తత్తత్పదార్థతారోపస్సాదృశ్యా ద్భృతే న సంభవతీతి సాదృశ్యకల్పనా దుల్లేఖాలంకారః.

వీరరుద్రస్య భూపాలజయహోమం వితన్వతః,
ధూమరాజి రియం భాతి న చమూరేణు రుత్థితా. ౧౧

అత్రోత్థితాం చమూరేణు మవలోక్య ధూమపఙ్క్తి రిత్యపహ్నవే నారోపస్సాదృశ్యమూల ఏ వేతి సాదృశ్యాక్షేపా దపహ్నవః. ఏవం తుల్యయోగితాది ష్వపి సాదృశ్యస్యగమ్యత్వా న్నోపమాశంకా. అత స్సర్వేభ్య స్సాధర్మ్యమూలేభ్యో విలక్షణేయ ముపమా.

సా ప్రథమం ద్విధా. పూర్ణా లుప్తాచేతి. ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగే పూర్ణా; ఏకస్య ద్వయో స్త్రయాణాం వా లోపే లుప్తా; పూర్ణా ద్వివిధా. శ్రౌతీ ఆర్థీ చేతి. సా తు యత్సాదృశ్యప్రతిపాదకయథేవాదిశబ్దానాం ప్రయోగే శ్రౌతీ; ధర్మ్యవ్యవధానేన సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశసంకాశనీకాశ

ఉపమాయా స్స్వరూప ముక్త్వా విభాగ మాహ—సా ప్రథమ మితి. పూర్ణామాహ—ఉపమానేతి. ఉపమీయతే సదృశీక్రియతే యే నోత్కృష్టగుణేన తదుపమానం చంద్రాది; ఉపమీయతే యదపకృష్టగుణం తదుపమేయం ముఖాది; సాధారణో ధర్మో గుణః క్రియా వా; సాదృశ్యప్రతిపాదకా యథేవాదయః; చతుర్ణా మేతేషాం కంఠోక్తౌ పూర్ణేత్యర్థః. కతిపయలోపే లుప్తేత్యాహ—ఏకస్యేతి. లోపే శాస్త్రీయే స్వారసికే చ. తత్రాద్యాం విభజతే—పూర్ణేతి. శ్రుత్యా సాదృశ్యప్రతిపాదనా చ్ఛ్రౌతీ. అర్థత స్త్వార్థీత్యర్థః. శ్రౌతీం లక్షయతి—సా తు యదితి. ఆర్థీం లక్షయతి—ధర్మివ్యవధానేనేతి. సదృశాభిధానద్వారేత్యర్థః. నను యథేవాదిశబ్దానాం సదృశాదిశబ్దవ త్సాదృశ్యవిశిష్టార్థపరత్వాభావా త్కేవలసాదృశ్యపరత్వం వక్తవ్యం. తథా సతి ముఖం చంద్ర ఇవేత్యత్ర ముఖం చంద్రసాదృశ్య మిత్యర్థ స్స్యాత్. ఏవం చ దశదామాదినాన్వయవదసంబద్ధ మిదం భవిష్యతీతి చేత్, సత్యం; యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర

ప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థీ; ద్వే అపి వాక్యసమాసతద్ధితగతత్వేన త్రివిధే. ఏవం పూర్ణోపమా షట్ప్రకారా. లుప్తోపమా ఏకోనవింశతిభేదా. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' రితి సదృశార్థే విహితస్య వతే రుపాదానే ఆర్థీ; 'తత్ర తస్యే' వేతీవార్థే విహితస్య వతే రుపాదానే శ్రౌతీ; అత ఏవ సాదృశ్యార్థే విహితస్య వతేః ప్రయోగే ధర్మోపాదానఏ వాన్వయసౌకర్యా దనుక్తధర్మా తద్ధితగా శ్రౌతీ లుప్తా నాస్తి. కల్పబాదిప్రయోగే త్వార్థ్యేవ.

అథోదాహరణాని.—

వాక్యగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా.—

గుణభూతరాజవిశేషణభూతా షష్ఠీ అనుశాసనబలా దుభయనిష్ఠసంబంధిమాత్ర మభిదధానాఽపి తద్ద్వారా ప్రధానభూతం పురుష మప్యాక్షిపతి. తదుక్తం హరిణా—'ద్విష్ఠోఽప్యసౌ పరార్థత్వా ద్గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే, తత్రాభిధీయమాన స్సన్ ప్రధానేఽప్యుపయుజ్యతే' ఇతి. ఏవ ముపమానవిశేషణభూతా యథేవాదయశ్శబ్దాః శ్రుత్యా సాదృశ్యం బోధయంతోఽపి శబ్దశక్తిస్వాభావ్యా త్తాత్పర్యేణ సాదృశ్యవతి వర్తంతే. ఏవం చ యథేవాదిశబ్దానాం శ్రుత్యా సాదృశ్యపరత్వా త్తత్ప్రయోగే శ్రౌతీ; సదృశాదిశబ్దానాం అర్థా త్సాదృశ్యపరత్వా త్తత్ప్రయోగే త్వార్థీతి వివేకః. తయోః పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యమాహ—ద్వేఇతి. ఏకోనవింశతిభేదేతి. వక్ష్యమాణప్రకారేణేతి శేషః. వతిప్రత్యయభేదా దుపమాభేద ఇత్యాహ—తేన తుల్య మిత్యాదినా. తత్ర శ్రౌత్యా విశేష మాహ—అతఏవేతి. అతోఽస్మాదేవాన్వయసౌకర్యా దితి సంబంధః. కూర్మవదిత్యాదివక్ష్యమాణోదాహరణే మేదినీభానరూపస్య సమానధర్మస్యోపాదాన ఏవాన్వయసౌకర్యా దన్యథా తదభావా చ్చ తద్ధితగతాయాం శ్రౌత్యాం ధర్మోపాదాన మావశ్యక మితి భావః. కల్పబాదిప్రయోగే త్వితి. 'ఈషదసమాప్తా' వితి విహితానాం కల్పబ్దేశ్యదేశీయర్ప్రత్యయానాం 'విభాషాసుప' ఇతి విహితస్య బహుచ్ప్రత్యయస్య చ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆర్థ్యేవేతి. ధర్మివ్యవధానేనైవ సాదృశ్యప్రతిపాదనా దిత్యర్థః.

ఉద్దామోద్యతవిక్రమే కృతయుగే బాహా యయాతే ర్యథా
త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతౌ భుజాయాం యథా,
దోర్దండే చ యుధిష్ఠిరస్య విలసచ్ఛౌర్యే యథా ద్వాపరే
విస్రబ్ధాఽద్య కలౌ తథైవ రమతే క్షోణ్యంధ్రిభర్తుర్భుజే. ౧౨

సమాసగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా.—

భాస్వానివోద్యన్నుదయాద్రిలంబీ భద్రాసనస్థో వరవీరరుద్రః,
ఉత్పశ్యతాం మంధ్రిపురీజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్.

అత్ర భాస్వానివేతి ఇవేన సహ నిత్యసమాసః.

తద్ధితగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా.—

కూర్మవచ్ఛేషవద్గోత్రగిరివద్దిఙ్మహేభవత్,
భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదినీ. ౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

తైస్తైర్మహీపాలనసంవిధానైస్తైస్తైః ప్రజారంజనవైభవైశ్చ,
విరాజతే సంప్రతి కాకతీయలక్ష్మీపతిర్దాశరథేస్సమానః. ౧౫

ఉద్దామేతి. అత్ర యథాశబ్దప్రయోగాదియం వాక్యగా శ్రౌతీ చ. ౧౨

భాస్వానివేతి. కథమియం సమాసగేత్యాకాంక్షాయామాహ—ఇవేన సహ నిత్యసమాస ఇతి. 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం' చేతి వార్తికాదితి శేషః. ౧౩

కూర్మవదితి. 'తత్రతస్యే'వేతి సప్తమీసమర్థాదివార్థే వతిప్రత్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రౌతీ. ధురం వహతీతి ధురీణే ధురంధరే, 'ఖ స్సర్వధురా' దిత్యత్ర ఖ ఇతి యోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః. 'గాంభీర్యగరిమా తస్య సత్యం గంగాభుజంగవ'దితి తస్యేవేతి వతే రుదాహరణమ్. ౧౪

తైస్తైరితి. మహీపాలనసంవిధానైః, వాపీకూపతటాకాదినిర్మాణై రిత్యర్థః. ప్రజారంజనవైభవైః, చోరాదినివారణపూర్వకైః పాలనవిశేషై రిత్యర్థః. అత్ర దాశరథేస్సమాన ఇతి వ్యాసేన సమానశబ్దోపాదానాదార్థీయముపమా వాక్యగతా చ. ౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

తాదృక్క్షాలనసామర్థ్యసంపదా కాకతీశ్వరః,
హరిదీశ్వరసంకాశ శ్శాస్తి మధ్యమవిష్టపమ్. ౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

హేమాచలవ దౌన్నత్యే గాంభీర్యే క్షీరసింధువత్,
ప్రతాపే భానువ ద్భాతి వీరరుద్రనరేశ్వరః. ౧౭

ఏ ష్వూదాహరణేషు ఉపమేయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకాని నిబద్ధానీతి పూర్ణత్వమ్.

అథ లుప్తోపమాయా ఉదాహరణాని:—

అనుక్తధర్మా వాక్యగా శ్రౌతీ లుప్తా యథా.—

యథా రుచాం స్వామిని చక్రవాక్యో యథా చ నీహారరుచౌ చకోర్యః,
యథా ప్రసూన స్తబకే భ్రమర్య స్తథా ప్రజాః కాకతివీరరుద్రే. ౧౮

అనుక్తధర్మా సమాసగా శ్రౌతీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య పాదపీఠీ మనోరథం,

తాదృగితి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పతినా సదృశో హరిదీశ్వరసంకాశ ఇతి నిత్యసమాసః. 'స్యు రుత్తరపదేఽత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యమరకోశే నిభాదిశబ్దానా ముత్తరపదనియమాత్. అత ఏవ సమాసగతేయ మార్థీ. ౧౬

హేమాచలవదితి. ఔన్నత్యాదౌ మేర్వాదితుల్యం భాతీత్యర్థః. అత్ర 'తేన తుల్య' మితి విహితస్య వతేః ప్రయోగా దార్థీయం తద్ధితగతా. ౧౭

ఏ ష్వూదాహరణే ష్వుపమానాదిచతురంగనిబంధనా త్పూర్ణత్వ మిత్యాహ—ఏ ష్వితి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రథమం ధర్మానుపాదానే పంచోదాహరణాని క్రమేణాహ—యథేత్యాది. రుచాం స్వామిని సూర్యే, వీరరుద్రే, వర్తంత ఇతి శేషః. అత్ర ప్రతాపాహ్లాదసారస్యానాం ధర్మాణా మనుపాదానమ్. ౧౮

ప్రతాపేతి. అత్ర పాదపీఠీదేవతయో స్సమానోధర్మ స్సంపత్ప్రా

ఆరాధయంతి భూపాలాః ప్రణతా దేవతా మివ. ౧౯

అనుక్తధర్మా వాక్యగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

కాకతిక్ష్మాపతే ర్జైత్రప్రస్థానపటహధ్వనిమ్,

తుల్యం దంభోళినిర్ఘోషై శ్శృణ్వం త్యరిమహీభృతః. ౨౦

అనుక్తధర్మా సమాసగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

శశ్వత్పురీ మేకశిలాభిధానాం వస్వోకసారాసదృశీ మవేక్ష్య,

నమంతి భూపా భువి కాకతీయరాజ్యప్రతిష్ఠాం బహుమన్యమానాః.

అనుక్తధర్మా తద్ధితగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్జగన్మహితతేజసః,

కందర్పకల్ప మాకారం పశ్యం త్యంధ్రపురంధ్ర్యః. ౨౨

ఏషూదాహరణేషు ధర్మ స్యానుపాదానమ్.

అనుక్తధర్మేవాదిః కర్మక్యచి లుప్తా యథా.—

దుగ్ధార్ణవీయ త్యంభోధిః కైలాసీయతి భూధరః,

దత్వ మనుక్తం. అనుక్తధర్మా తద్ధితశ్రౌతీ లుప్తా నాస్తీత్యుక్తం. ౧౯

కాకతీతి. దంభోళినిర్ఘోషై రశనిధ్వనిభి స్తుల్యం తద్వ ద్భీషణ మితి గమ్యతే. ౨౦

శశ్వదితి. వస్వోకసారాసదృశీ మలకాసమానాం, వైభవ ఇతి నోక్తమ్. ౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్పకల్పం కందర్పసదృశం, రూపసంపదేతి శేషః. ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః. ఇయ మేకలోపే లుప్తా పంచవిధా. ౨౨

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమే ణోదాహరతి—దుగ్ధార్ణవీయతీ త్యాదినా. అత్ర 'ఉపమానా దాచారే' ఇతి క్యచ్ప్రత్యయః. 'క్యచిచ' ఇతీకారః. ధావళ్య మత్ర సాధర్మ్యం గమ్యతే. అంభోధి ర్దుగ్ధార్ణవా నివాచరతీ త్యత్ర వాక్యే ప్రక్రాంతం కర్మద్వయం. తతోఽపమాన కర్మణో ఽంతర్భూతత్వా త్తదపేక్షయా సావకర్మకో ధాతుః. తదుక్తం— 'ధాతో రర్థాంతరే వృత్తే ర్ధాత్వర్థే నోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా' ఇతి. కర్మాంతరాపేక్షయా తు

ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశోవైశద్యవైభవమ్. ౨౩

అనుక్తధర్మేవాది రాధారక్యచా లుప్తా యథా.—

క్రీడాద్రీయతి గోత్రశైలశిఖరే ప్వాస్థానసద్మీయతి
ద్వీపే ష్వబ్ధిషు దీర్ఘికీయతి హరి త్స్వాకాంతగేహీయతి,
ఉద్యానీయతి సీమపర్వతతటారణ్యే సువర్ణాచలే
ప్రాసాదీయతి వీరరుద్రనృపతే స్స్ఫారః ప్రతాపోదయః. ౨౪

అనుక్తధర్మేవాదిః కర్మణములా లుప్తా యథా.—

పశ్యం త్యాత్మజదర్శ మిందు మమరస్రోతస్వినీం సత్సఖీ
దర్శం క్షీరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,
లీలాదర్పణదర్శ మన్య దమలం తారాదిహారావలీ
దర్శం ఖేలతి వీరరుద్రనృపతేః కీర్తి ర్జగద్వ్యాపినీ. ౨౫

అనుక్తధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా.—

నృపేషు శిక్షావిధిదండచారం కాంతాసు పుష్పాయుధధన్వచారం,

సకర్మక ఏవ. యథాహ భగవా న్భాష్యకారః—‘ద్వేహ్యత్ర కర్మణీ ఉపమానకర్మోపమేయకర్మ చేతి. ఉపమానకర్మాంశే హ్యాత ముపమేయేన కర్మణా సకర్మకో భవతీతి ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౨౩

క్రీడాద్రీయతీతి. ఆస్థానసద్మ సభామండపః, దీర్ఘికాః క్రీడాసరాంసి, సీమపర్వతో లోకాలోకః, సువర్ణాచలో మేరుః, క్రీడాపర్వతాదిష్వివ కులపర్వతశిఖరాది ష్వాచరతీ త్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం గమ్యతే. ‘అధికరణా’ చ్చేతి వచనాత్ క్యచ్ ప్రత్యయః. క్రీడాద్రీయతీ త్యత్ర ‘అకృత్సార్వధాతుకయో’ రితి దీర్ఘః. అన్యత్ర యథాయోగం టిలోపే ‘క్యచి చ’ ఇతీకారః. ౨౪

పశ్యంతీతి. ఆత్మజం పుత్ర మివ దృష్ట్వా ఆత్మజదర్శం; ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ‘ఉపమానే కర్మణిచ’ ఇతి ణముల్ప్రత్యయే కషాదిత్వా త్సర్వత్ర పశ్యంతీ త్యనుప్రయోగః. అత్రాత్మజసఖ్యాదీనా మిందుమందాకినీముఖ్యానాం చోపమానోపమేయభావే నైర్మల్య మేవ సాధర్మ్యమూల మితి గమ్యతే. ౨౫

నృపేష్వితి. శిక్షావిధే ర్దండః శిక్షావిధిదండ ఇతి తాదర్థ్యే అశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీ సమాసః. స ఇవ చరిత్వా తచ్చార మితి ‘ఉప

ప్రజాసు చాలంబనయష్టిచారం చర త్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః. ౨౬
అనుక్తధర్మేవాదిః క్విపా లుప్తా యథా.—

సుధాప్రవాహతి సతాం మసతాం కాలకూటతి,
వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితం. ౨౭

ఇతి దశోదాహరణాని. ఏషూదాహరణేషు ద్వయో రనుపాదానమ్.

అంభోధీన్ దుగ్ధార్ణవీయ తీత్యత్ర కర్మక్యచి దుగ్ధార్ణవా నివ కరోతీతి, గోత్రశిఖరేషు క్రీడాద్రీయ తీత్యాధారక్యచి క్రీడాద్రి ష్వివ వర్తత ఇతి, చంద్ర మాత్మజదర్శం పశ్యంతీతి కర్మణ్యముల్ ఆత్మజ మివ పశ్యంతీతి, శిక్షావిధిదండచారం చరతీతి కర్తృణముల్ శిక్షావిధిదండ ఇవ

మానే కర్మణి' చేతి చకారా త్కర్తరి ణముల్. కషాదిత్వా చ్చరతే రనుప్రయోగః. అత్ర భీషణోద్దీపనవిశ్రామభూమిత్వానాం క్రమేణ సమానధర్మత్వ మున్నేయమ్.' ౨౬

సుధేతి. గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితం కర్తృ, సుధాప్రవాహ ఇవాచరతి సుధాప్రవాహతి, తద్వ చ్ఛ్లాఘ్య మిత్యర్థః. కాలకూట మివాచరతి కాలకూటతి, తద్వ దసహ్య మిత్యర్థః. 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వాచారే' ఇత్యేక ఇత్యాచారే క్విప్ప్రత్యయః. అత్రాచారస్య సమానధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'స్తద్వాచకస్య క్విప స్సర్వలోపా దివాదిలోపా చ్చ ద్విలోపః. క్యజాదౌ తు ప్రత్యయశ్రవణా దేకలోప ఏ'వేత్యాహ. విద్యానాథస్తు కర్తరిక్యజాదౌ వస్తు నామ ధర్మాంతరోద్భావనా, శక్త్యా కథంచి దాచార స్సాధర్మ్యం, కర్మణి క్యజాదౌ తూపమానోపమేయగతో ధావళ్యాది రేవ సమాన ధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వా దితి మన్యమానః క్యజాదావపి ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషూదాహరణేషు ద్వయో రనుపాదాన మితి. ౨౭

ఏత దేవ వివినక్తి—అంభోధీనిత్యాది. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి. గమ్యమానార్థ ఇత్యర్థః. ఏత ద్యథోదాహరణ మస్మదుద్ఘాటితధావళ్యాది సాధారణధర్మ స్యప్యుపలక్షణం. తస్య లుప్తత్వ మితి. అప్రయుక్తత్వ మిత్యర్థః. యదాహ కైయటః— 'గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ

చరతీతి, ఇవశబ్దోఽన్తర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్.
అనుక్తధర్మేవాదిః కర్తృక్యచా లుప్తా యథా.—
జ్యోత్స్నాయన్తి సుధీయన్తి చన్దనీయన్తి సర్వతః,
ప్రతాపరుద్రనృపతే శ్శుభ్రాః కీర్తిమహోర్మయః. ౨౮
అత్ర కీర్తీనాం స్వరూప ముపమేయమ్.
అనుక్తధర్మేవాదిః కర్తృక్యఙా లుప్తా యథా.
శేషాయతే మహీం వోఢుం కల్పశాఖాయతే ఽర్థినామ్,

ఏవ లోప' ఇతి. క్విబన్తోదాహరణం తు సర్వసంప్రతిపన్నత్వా న్న వివృత మితి ద్రష్టవ్యమ్.

క్వచి త్త్రిలోపే లుప్తా మాహ—అనుక్తేతి. ధర్మ స్సమానధర్మో ఽస్యా స్తీతి ధర్మి ఉపమేయం, తచ్చేవాది శ్చానుక్తా యత్రాసా వనుక్త ధర్మేవాదిః, అనుక్తోపమేయేవాది రిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృక్యచేతి. యత్ర క్యచ్ప్రత్యయే ప్రకృతిభూత స్యోపమానస్య కర్మణః కర్త్రై వోపమేయం తే నేత్యర్థో దిష్టవ్యః. కేవలకర్తృక్యచ్ప్రత్యయ స్యైవాభావాత్.

తేన లుప్తా ముదాహరతి—జ్యోత్స్నాయన్తీతి. జ్యోత్స్నామి వాత్మాన మాచరన్తీ త్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయ స్యేవాదే స్సాధర్మ్యస్య నైర్మల్యాదే శ్చానుపాదానా త్త్రిలోపే లుప్తేయ మితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవాదినాం తు ద్విలోప ఏవ. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'క్యచీవాద్యుపమేయయో' ఇతి. న చ కీర్తిమహోర్మయ ఇ త్యుపమేయోపాదానం ఉపమానాపేక్షయా భిన్నవిభక్తికత్వాత్. న హైతదనుసారేణ జ్యోత్స్నాయన్తీ త్యత్ర జ్యోత్స్నాఇవాచరన్తీతి సమానవిభక్తికత్వకల్పన ముపపద్యతే. కర్తృక్యచ్ప్రత్యయ స్యానుశాసనవిరుద్ధత్వాత్. శుభ్రా ఇతి సమానధర్మోపాదానం. తస్యాకర్తృభూతకీర్తి విశేషణత్వేన తత్త్రైలోపక్షీణత్వా ది త్యల మతిప్రసఙ్గేన. ౨౮

పున రపి, ధర్మేవాదిలోపే లుప్తా మాహ—శేషాయతఇతి. శేష ఇవాచరతీతి శేషాయతే. 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ' ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయే కిత్త్వా దాత్మనేపదం. అత్రోపమానకర్తు రన్తర్భూతత్వా ముపమేయ

ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్. ౨౯

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే
ర్గుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,
సమంతాదుద్భూతై ర్ద్విరదమదగంధై స్సురభయః
క్రియంతే యద్విద్వజ్జనమణిగృహప్రాఙ్గణభువః. ౩౦

అనుక్తోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేవ భూతలే,
యస్య ధర్మానుబంధేన కలిః కృతయుగీకృతః. ౩౧

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

కర్త్రీ సకర్తృకత్వ మితి భాష్యకారః. అత్ర మహీవహానలక్షణస్య సాధర్మ్యస్యోపాదానాత్కల్పశాఖాయత ఇత్యాదిక మేవోదాహరణం. శేషాయత ఇత్యేత దేకలోపస్యేతి వివేకః. అతఏ వాస్య ప్రకరణాదుత్కర్షః. అతఏవం కర్తృణముల్క్విపి చ సమానధర్మస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైవిధ్యం ద్రష్టవ్యం. పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యత్ర సామాన్యాప్రయోగ ఏవ సామానాధికరణ్యాత్సమాస స్సంభవతి. తదుక్తం హరిణా— 'వ్యాఘ్రశబ్దో యదా శౌర్యాత్పురుషార్థేఽవతిష్ఠతే, తదాధికరణాభేదాత్సమాసస్యాస్తి సంభవః. శూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాఘ్రశబ్దో మృగే స్థితః, భిన్నేఽధికరణే వృత్తేస్తత్ర నైవాస్తి సంభవః' ఇతి. అథోఽత్ర ధర్మలోపాదివాదేరభావాచ్చానుక్తధర్మేవాది స్సమాసగా లుప్తేత్యేష భేదోఽత్రత్యపుస్తకే ష్వభావాదున్నేయః. ౨౯

ఉపమానానుక్తౌ వాక్యసమాసగతత్వేనోదాహరణద్వయం క్రమేణాహ—వదాన్య ఇతి. గత మేతత్. రుద్రనృపతే స్సమో వదాన్య ఇత్యుపమేయవాచకసమానధర్మాణాం ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం.

వీరరుద్రసమ ఇతి. సమాసే నోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనాద్రాజేతి సాధర్మ్యకథనం. ౩౧

లోకే కాకతివీరరుద్రనృపతే రుద్దామభూముశ్రియః
కీర్త్యా కార్తికకౌముదీధవళయా తుల్యం న కించిత్క్వచిత్,
యన్మాధుర్యవిజృంభితక్షతవిషాం గ్రీవాం విలోక్యాధునా
కంఠాలింగన మీశితు ర్వితనుతే నీరంధ్ర ముద్రే స్నుతా. 32

అనుక్తధర్మోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచి దపి న భూతం న చ భవత్
న భావి త్రైలోక్యే కిమపి జయినః కాకతివిభోః,
యథా లోకాలోకక్షితిధరతటే ష్వర్కదృషదః
ప్రకాశంతే నక్తందివ ముదితరోచిఃపరిచయాః. 33

పూర్వోదాహరణద్వయే వదాన్యో నాన్యోఽస్తీతి రాజేతి శబ్దాభ్యాం వితరణశీలత్వప్రజారంజకత్వసాధర్మ్య ముక్తం. అనంతరోదాహరణద్వయే ధర్మస్యాప్యనుపాదాన మితి భేదః. ఏషు చతుర్షూదాహరణేషు న ప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమానస్యాక్షేపాభావాత్, ఉపమేయస్యాధిక్యావివక్షణాచ్చ; యత్రోపమేయస్యాధిక్యవివక్షయా

పూర్వవ ద్ధర్మోపమానానుక్తా వుదాహరణద్వయ మాహ—
లోకఇతి. కీర్త్యా తుల్యం మధురం వస్తు కిమపి నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ సాధర్మ్యోపమానయో రనుపాదానమ్. యన్మాధుర్యవిజృంభితైః యస్యాః కీర్తే ర్మాధుర్యాతిశయై రిత్యనేన సాధర్మ్యోపాదాన మితి న శంకనీయం; తస్య వాక్యాంతరగతత్వాత్. కిం తు మాధుర్య మేవ సాధర్మ్యం వివక్షితం న కౌముదీధవళత్వాదిక మిత్యనేన సూచ్యతే.

ప్రతాపేతి. లోకాలోకక్షితిధరతటేషు, పాశ్చాత్త్యేష్వపీతి భావః. అర్కదృషద స్సూర్యకాంతాః, దేశతః కాలతశ్చ పరిచ్ఛేదాతీతత్వాత్ప్రతాపశ్రీతుల్యం నాస్తీత్యత్రోపమేయవాచకయో రేవోపాదానమ్. 33

ఏషూదాహరణే ష్వాద్యయో రేకలోప మంత్యయోశ్చ ద్విలోపం పివినక్తి— పూర్వేతి. అత్రోదాహరణచతుష్టయే, ప్రతీపాలంకారసాంకర్యం వారయతి—ఏష్వితి. 'ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యద్వోపమేయభావ స్తస్య తత్ప్రతీప ముదాహృతి'

ఉపమానత్వ ముచ్యతే తత్త్రైవ ప్రతీపాలంకారః
అనుక్తేవాది స్సమాసగా లుప్తా యథా.—

అసతా ముష్ణభానూష్ణం సతాం శీతాంశుశీతళం,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్. ౩౮

అనుక్తధర్మేవాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

కాకతీంద్రో రణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,
కిం త్వదుశ్శాసనా స్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః. ౩౯

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇవ పరాక్రమో యస్య స భీమసేనపరాక్రమ ఇతి. ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తా.

మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధ స్యాపి ప్రతీప స్యే హానుప్రవేశాభావా న్న తత్సాంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః.

అసతామితి. ఉష్ణభాను రివ ఉష్ణ ముష్ణభానూష్ణ మిత్యత్ర వాచకమాత్రలోపా దేకలోపే లుప్తా సమాసగా. సర్వస్యాపి శబ్దస్య శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్వా దుష్ణాదిశబ్దానాం తథాత్వేన సామాన్యవచనత్వాభావేఽపి భాష్యోక్తరీత్యా సమాసాత్పూర్వం సామాన్యవచనత్వేన 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై' రితి సమాసః. ౩౮

సమాసే త్రిలోప ముదాహరతి—కాకతీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో య స్యాసౌ భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ—కింత్వితి. దుశ్శాసనో దుర్యోధనానుజః, తత్సహితా భీమసేనప్రత్యర్థినః పీగరుద్రవైరిణ స్తు తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతికోఽర్థః. దుష్కరం శాసనం స్వవిషయం యేషాం తే దుశ్శాసనాః దుస్సాధాః తేన భవంతీ త్యదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యర్థః. ౩౯

త్రిలోపం దర్శయతి—అత్రేతి. ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తేతి. ధర్మేవాద్యో ర్గమ్యమానార్థత్వా ల్లుప్తత్వం, ఉపమానస్య తు వార్తికా దితి భావః. తథాహి— 'సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహి ర్వా చోత్తరపదలోపశ్చ' ఇతి వార్తికం. అస్యార్థః— సప్తమ్యంతం తావ దాస్తాం. ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమాసస్య

ఇతి లుప్తోపమా దర్శితాః.

అథ సాధారణధర్మోపాదానే ద్వైవిధ్యం. ధర్మస్య సకృదుపమానోపమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన పృథగుపాదానం చ. పృథగుపాదానం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ ద్వివిధం.

తస్య శబ్దాంతరేణ బహువ్రీహిః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏతే నేదం ఫలితం. అత్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోపమానభూతస్య భీమసేనపరాక్రమ స్యాశ్రయో భీమసేనో లక్ష్యతే. తత్పూర్వపదస్య భీమసేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాస స్యోపమేయవాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహువ్రీహిః. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో యస్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవ స్యోత్తరపదస్య ముఖ్యోపమానపరాక్రమశబ్దస్య లోప ఇతి. తేన ధర్మేవాద్యుపమానానాం లోపా త్త్రిలోపవతీ సమాసగా. అత్రాయం సంగ్రహః—

"సమాసగేవాదిలోపే స్యా దేకా వృత్తివాక్యగే,
ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధితవృత్తిగాః.
ధర్మానుక్తౌ పంచ చైకలోపేఽష్టౌ మిళితా భిదాః,
కర్మాధారక్యచా కర్మకర్త్రో శ్చ ణముళా క్విపా.
క్యజా కర్తర్యుపమితవృత్త్యా చేవాదిధర్మయోః,
అనుక్తౌ సప్తధర్మోపమానలోపే సమాసగా.
వాక్యగా చ ద్విధే త్యేవం ద్విలోపే నవ కీర్తితాః,
క్యచోపమానాన్యలోపే స్యా దేకాఽన్యా సమాసగా.
ఉపమేయాన్యలోపే ద్వే స్యాతా మేవం త్రిలోపగే,
లుప్తా భేదా మిళిత్వా స్యు రేవ మేకోనవింశతిః.
పూర్ణాభి స్సహ షడ్భి స్తు భేదా స్స్యుః పంచవింశతిః,
ద్వే శ్రౌత్యౌ ధర్మలోపే ఽన్యా అర్థ్య స్సప్తదశ స్మృతాః.
క్వచి త్కర్తృణముళి తథాఽఽచారక్విపి క్యజి,
ఏకలోపే విలుప్తా స్యా ద్ధర్మోపాదానసంభవాత్," ఇతి.

సమానధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేష మాహ—అథేతి. ద్వితీయం ద్వేధా విభజతి—పృథగితి. తత్రాద్యం లక్షయతి—

ఏక స్యార్థస్య శబ్దద్వయే నాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయో రర్థయో ర్ద్వ్యుపాదానం బింబప్రతిబింబభావః.

సకృన్నిర్దేశో యథా.—

నృపాః ప్రణతమూర్ధాన స్సేవంతే కాకతీశ్వరం,
అసాధూనాం వినేతారం గురుం శిష్యా ఇవాభితః. 36

అత్ర నరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ సాధర్మ్య ముక్తం. తథా అసాధూనాం వినేతార మితి రాజ్ఞో గురోశ్చ తుల్యధర్మత్వం సకృ దేవోక్తమ్.

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిర్దేశో యథా.—

వంశోఽయం కాకతీయానాం వీరరుద్రేణ భూషితః,
అన్వవాయః కకుత్స్థానాం రామేణైవ పరిష్కృతః. 37

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యా మేకార్థప్రతీతే ర్వస్తుప్రతివస్తుభావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా.—

స్ఫురచ్ఛ్వేతాతపత్రశ్రీః కాకతీయనరేశ్వరః,
హాటకాద్రి రివాభాతి శృంగసంగీందుమండలః. 38

ఏకస్యేతి. ద్వితీయం లక్షయతి—ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయో రితి శేషః. తేన ధర్మాపేక్షో వస్తుప్రతివస్తుభావః ధర్మ్యపేక్ష స్తు బింబప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలితమ్.

నృపాఇతి. అత్ర సమానధర్మస్య సకృ న్నిర్దేశం యోజయతి—అత్రేతి. 36

ద్విధా నిర్దేశఇతి.ఉపమానగతత్వేనోపమేయగతత్వేనచేతిభావః.

వంశఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర 'సంపరిభ్యాం కరోతౌ భూషణే' ఇతి సుడాగమే షత్వం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యాం సమానధర్మకథనా ద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. 37

స్ఫురదితి. అత్ర శ్వేతాతపత్ర స్యేందుమండలం ప్రతిబింబతయా నిర్దిశ్యతే. కాకతీంద్రసువర్ణాచలయో స్స్వరూపత స్సాదృశ్యాభావా ద్విశేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశేష్యసాదృశ్య మితి వక్తవ్యం. 38

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయో స్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రసువర్ణాచలయో స్సాదృశ్య మితి బింబప్రతిబింబభావః. [వస్తుతో భిన్నయో రప్యుపమానోపమేయధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయోః పృథగుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారికసమయః.]

అపర మపి ద్వైవిధ్య మస్యాలంకారస్య; సమస్తవస్తువిషయా ఏకదేశవర్తినీ చేతి.

యథాక్రమం ద్వయో రుదాహరణమ్.—

విభాతి భూ ర్ద్యౌ రివ కాకతీంద్రపురీ విరాజ త్యమరావతీవ,
పౌరాః ప్రథంతే త్రిదశా ఇవర్ధిం ధత్తే మరుత్వా నివ వీరరుద్రః.

ఏషా సమస్తవస్తువిషయా.

ఏకదేశవర్తినీ యథా.—

ద్వీపై శ్చరద్భి ర్ధరణీధరై ర్వా తురంగమశ్రేణిభి రూర్మిభి ర్వా,
నానాయుధై ర్వ్యాళజలగ్రహై ర్వా బలం త్రిలింగాధిపతే ర్దురాపమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతే ర్బలం సముద్ర ఇవే త్యర్థాత్ ప్రతీతే రేకదేశవర్తిత్వమ్. మాలారూపే ణాప్యయ మలంకారో దృశ్యతే.

యథా:—

స ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగ మాహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తూన్యవయవ్యవయవా శ్చ విషయా యస్యా స్సమస్తవస్తువిషయా. అవయవావయవినో రేకదేశే వర్తత ఇత్యేకదేశవర్తినీ.

ఆద్యా ముదాహరతి—విభాతీతి. మరుత్వా నింద్రః, 'తసౌ మత్వర్థే'ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. 'ఝయ'ఇతి మతో ర్వత్వం. ఇయ మనేకోపమేతి కేచిత్. ఇవశబ్దాంతరప్రయోగే పౌనరుక్త్యాపత్తే రేకే నైవాల మితి విద్యాధరః.

ద్వితీయా ముదాహరతి—ద్వీపై రితి. ధరణీధరై ర్మైనాకాదిభిః, సర్వత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే. 'వా స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థేఽపి సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. త్రిలింగాధిపతే రంధ్రదేశాధీశ్వరస్య, నాటకే వ్యుత్పత్తి రుక్తా.

కుందతి కుముదతి హంసతి హీరతి హారతి తుషారకరతి,
కైలాసతి చ యశశ్శ్రీర్వైశద్యం వీరరుద్రస్య. ౮౧

అత్రైకస్యోపమేయస్యానేకోపమానదర్శనాన్మాలాత్వమ్. ఉపమాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహార్యమ్.

—అనన్వయాలఙ్కారః.—

* ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వేఽనన్వయో మతః.

యత్ర ద్వితీయసబ్రహ్మచారినివృత్త్యర్థ మేకస్యైవోపమానోపమేయభావో నిబధ్యతే అసావనన్వయాలంకారః.

యథా.—

సంతు లోకే సువర్ణాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్. ౮౨

ఏకస్యైవోపమేయస్య బహూపమానోపాదానే మాలోపమా. తా ముదాహరతి—కుందతీతి. సర్వత్రాచారే క్విప్ప్రత్యయః. ౮౧

సాధర్మ్యం త్రివిధమ్. భేదప్రధాన మభేదప్రధానం చేతి, తత్రాద్యం వ్యతిరేకాదా,ద్వితీయం రూపకాదా, తృతీయ మత్రేత్యాహ—ఉపమాయామితి. యదాహ భగవాన్భాష్యకారః— 'యత్ర కించిత్సామాన్యం కశ్చిచ్చ విశేష స్తత్రోపమానోపమేయే భవతః' ఇతి. 'ఫణితి రివ మతి ర్మతి రివ చేష్టా చేష్టేవ కీర్తిః' ఇత్యాది రశనోపమాదిక మన్యతో ద్రష్టవ్య మిత్యాహ—ఏవ మితి.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలే హ్యుపమానంతరం ప్రతీయమానవస్తుకయో రేకవాక్యాశ్రయ మనన్వయం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్యైవోపమానోపమేయభావాదనన్వయాదన్వర్థేయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయే ణోపమేయస్యైవ ద్వితీయసదృశనివృత్తిలక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే ణోపమానత్వ మన్వేతీత్యభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే—యత్ర ద్వితీయేతి.

ఉదాహరతి—సంత్వితి. ఉపమానభావానర్హైః కిం తై రితి భావః.

ఉపమేయోపమాలఙ్కారః.

* పర్యాయేణ ద్వయో స్తస్మి న్నుపమేయోపమా మతా.

తస్మి న్నిత్యుపమానోపమేయత్వపరామర్శః.

యథా.—

> ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
> కామ స్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రన రేశ్వరే. ४३

స్మరణాలఙ్కారః.

* సదృశానుభవా దన్యస్మృతిః స్మరణ ముచ్యతే.

యత్ర సదృశస్య పదార్థ స్యానుభవేన సదృశవ స్త్వంతరపరామర్శో జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః.

అనన్వయస్యైలక్షణ్యేన వాక్యభేదాశ్రయ ముపమేయోపమాలంకారం లక్షయతి—పర్యాయేణేతి. పర్యాయోయాగపద్యాభావః, ద్వయో రుపమానోపమేయయోః.

తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతానన్వయపరామర్శం వారయతి—తస్మిన్నితి. ద్వయో రుపమానోపమేయభావవినిమయే స త్యుపమేయోపమాలంకార ఇత్యర్థః. ఉపమేయే నోపమా ఉపమేయోపమే త్యన్వర్థత్వమ్.

ధర్మ ఇతి. అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయో రేవోపమానోపమేయభావా త్తృతీయసబ్రహ్మచారినివృత్తిలక్షణం వస్తు ప్రతీయతే. అత్ర పూర్ణశ్రీ రితి ధర్మస్య సాధారణ్యం. న చ వస్తుప్రతివస్తునిర్దేశేనాపి దృశ్యతే. 'సచ్ఛాయాంభోజవదనా స్సచ్ఛాయవదనాంబుజాః, వాప్యోఽంగనా ఇ వాభాంతి యత్ర వాప్య ఇవాంగనాః' ఇతి. ४३

భేదాభేదప్రధానేషు పరిశేషా త్స్మరణం లక్షయతి—సదృశేతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అన్యశబ్దార్థ మాహ—సదృశవ స్త్వంతరేతి. 'సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః' ఇతి న్యాయేన సదృశానుభవా త్పూర్వానుభవజనితసంస్కారోద్బోధే సతి సదృశవ స్త్వంతరస్మృతిః స్మరణాలంకార ఇత్యర్థః. సాదృశ్యవ్యతిరిక్తనిమిత్తత్వేన 'అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తః—' ఇత్యాదా నాయ మలంకారః. న చేద మనుమానం; అవినాభావాభావాత్.

యథా.—

రాజ్ఞా ప్రతాపరుద్రేణ పాలితేయం వసుంధరా,
హరిశ్చంద్రనలాదీనాం పార్థివానాం స్మరతి భూభుజామ్. ౨౨

అత్ర నలనహుషాదితుల్యపాలనప్రవీణతయా ప్రతాపరుద్రం రక్షితారం ప్రాప్తవత్యా మేదిన్యాః పూర్వరాజస్మరణమ్.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలంకారాః ప్రదర్శితాః. సంప్రత్యారోపగర్భాలంకారప్రస్తావః. తత్రాపి ప్రాధాన్యాత్ప్రథమం రూపకం నిరూప్యతే.

రూపకాలంకారః.

* ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః,
ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్. ౨౩

అత్రారోపవిషయస్యేత్యనేన అధ్యవసాయగర్భస్యోత్ప్రే

ఉదాహరతి—రాజ్ఞేతి. భూభుజామిత్యత్ర 'అధీగ' ర్థేత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ. ౨౨

అథ వృత్తానుకథనపురస్సరం ప్రఘటకసంగతి మాహ—భేదాభేదేతి. ఆరోపగర్భాః, అభేదప్రధానా ఇత్యర్థః. తేషు రూపకస్య సంగతి మాహ—తత్రాపీతి. అభేదప్రధానేష్విత్యర్థః. ప్రాధాన్యాదితి ఆరోపమూలాలంకారబీజభూతత్వేనేతి భావః.

తస్య లక్షణ మాహ—ఆరోపేతి. అన్యత్రాన్యధర్మారోప ఆరోపః. తద్విషయస్య ముఖాదేః, అతిరోహితరూపిణః అతిరస్కృతస్వరూపస్య, సర్వధనాదిత్వాదిన్ప్రత్యయః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాది, ఉపరంజకం తాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రజనకం. అత్రారోపస్య తావతైవ చరితార్థత్వాన్న పునః పరిణామవత్ప్రకృతోపయోగాంత మారోపవిషయ ఇతి భావః. య దేవంవిధం త ద్రూపకం. ప్రకృత మప్రకృతేన రూపవత్ క్రియత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—'తతో విషయరూపేణ రూపవాన్విషయో యతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనైతద్రూపకం మతమ్' ఇతి. ౨౩

విశేషణకృత్య మాహ—అత్రారోపవిషయస్యేత్యాదినా.

దే రనారోపమూలానాం చోపమాదీనాం వ్యావృత్తిః. అతిరోహిత రూపిణ ఇత్యనేన సందేహభ్రాన్తిమదపహ్నుతిప్రముఖానాం వ్యావృత్తిః. సందేహాలంకారే విషయస్య సందిహ్యమానతయా తిరోధానం భ్రాన్తిమదలంకారే భ్రాన్త్యా విషయతిరోధానం. అపహ్నుత్యలంకారే అపహ్నవే నారోపవిషయతిరోధానం. ఉపరంజక మిత్యనేన పరిణామాలంకారవ్యావృత్తిః. పరిణామే ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే నాన్వయో న ప్రకృతోపరంజకత్వేన. అత స్సాదృశ్యమూలేభ్యః సర్వేభ్యో విలక్షణం రూపకమ్.

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి. సావయవం ద్వివిధం; సమస్తవస్తువిషయ మేకదేశవర్తి చేతి. నిరవయవం ద్వివిధం; కేవలం మాలారూపం చేతి. పరంపరితస్యాపి శ్లిష్టనిబంధనత్వే నాశ్లిష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్, తయో రపి ప్రత్యేకం కేవలమాలారూపతయా చాతుర్విధ్యం. ఏవ మష్టవిధో రూపకాలంకారః.

అథోదాహరణాని.—

* యత్రావయవానా మవయవిన శ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబధ్యతే తత్సమస్తవస్తువిషయం రూపకమ్.

యథా.—

> యాత్రా ప్రావృషి వీరరుద్రనృపతే ర్నిస్సాణధారాధరే
> వైరిక్ష్మాపతిగర్వపర్వతభిదా భీమం ముహు ర్గర్జతి,

తస్య విభాగ మాహ—తస్య ప్రథమ మిత్యాదినా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—యత్రేతి. ఆరోపవిషయవదారోప్యమాణానా మపి యత్రశబ్దే నోపాదానం తత్సమస్తవస్తువిషయ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—యాత్రేతి. అత్ర యాత్రా ప్రావృషీత్యాదావవయవరూపణం. యశః కందళా ఇత్యవయవిరూపణం. నను యశాంసి కందళా, ఇవే త్యుపమితసమాసః. ప్రాప్నోతి యశాం స్యేవ కందళా ఇతి రూపకసమాసోఽపి. ఉభయో స్సాధకబాధకాభావాత్ సందేహసంకర ఏ వాయుం. తేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చీయతే?

శత్రుస్త్రీనయనాంబువృష్టి రసకృజ్జాతా ఽనయా సర్వతో,
వర్ధంతే హరిదంతరేషు జగదానందా యశఃకందళాః. ౮౭

* యత్రావయవనిరూపణా దవయవినో రూపణం గమ్యతే త దేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

యథా. —

ప్రసాధితాశావలయాంతరాళ శ్శౌర్యార్కరః కాకతివీరరుద్రః,
వికస్వరై ర్వాసనయా త్రిలోకీం గుణప్రసూనై స్సురభీకరోతి.

అత్రావయవానాం గుణానాం ప్రసూనత్వరూపణేన నృపతేః కల్పశాఖిత్వం నిరూప్యతే. తస్మా దేకదేశవివర్తిత్వమ్.

యథా వా. —

మథితా ద్వైరివారాశే ర్భుజామందరభూభృతా,

ఇతి చేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవా న్నోపమితసమాసః. కింతు మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ. తేన రూపక మే వేదం నోపమా. ఏవ ముత్తరత్రాపి సాధకబాధకయో రుద్భావనం ద్రష్టవ్యమ్. ౮౭

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షయతి—యత్రేతి. ఉపలక్షణ మేతత్. తేన యథాయోగ మవయవావయవినో రేకదేశస్య శాబ్దత్వాభ్యా మేకదేశవివర్తిరూపక మితి లక్షణం యథోదాహరణం ద్రష్టవ్యం. అత ఏవాహ కావ్యప్రకాశకారః—'శ్రౌతా ఆర్థాశ్చ తే యస్మి న్నేకదేశవివర్తి తత్' ఇతి. ఏకదేశే విశేషేణ వర్తనా దేకదేశవివర్తీ త్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాళో వశీకృతదిఙ్మండలః, వికస్వరై ర్వికాసిభిః, 'స్థేశభా' సేత్యాదినా వరచ్ప్రత్యయః. ౮౮

అవయవరూపణా దవయవిరూపణం గమ్యత ఇత్యాహ— అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతర మాహ—మథితాదితి. పూర్వోదాహరణే అవయవరూపణా దవయవిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి భేదః. 'నిరకాసయ ద్రవి మపేతవసుం వియదాలయా దపరదిగ్గణికా'

జాతా ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తి ర్లోకాన్ ధినోత్యమూన్. ౪౮

అత్ర వైరిజనస్య వారాశిత్వరూపణేన భుజస్య మందరాద్రిత్వరూపణేన చ జాతాయాః కీర్తే స్సుధాత్వ మర్థా దాపతతి లోకానా మమరత్వం చే త్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

* యత్రావయవనిరూపణమాత్రే కవిసంరంభవిశ్రాంతి స్తన్నిరవయవం రూపకం. అవయవనిరూపణమాత్రేఽపి తదేవ.

తత్ర కేవలం యథా.—

> యాత్రారంభవిజృంభమాణసుభటప్రక్ష్వేడితామ్రేడితై
> ర్నిస్సాణధ్వనిభి స్స్ఫుటం ప్రవిదళద్రోదఃకటాహాంతరైః,
> క్షుబ్ధే ష్వబ్ధిషు కంపితేషు గిరిషు శ్రుత్వైవ ముంచ త్యసూన్
> భీతాః కాకతివీరరుద్రనృపతేః ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. ౪౯

అత్ర రోదసః కటాహత్వం నిరూప్యతే.

మాలానిరవయవం యథా.—

> రాజ్ఞాం మౌళివిభూషణం స్రగమలా దిక్కుంజరశ్రోత్రయో
> స్స్ఫారం చామరభూషణం ధరణిభృచ్ఛృంగేషు గంగాసరిత్,
> వ్యోమ్నః క్షౌమవితాన ముజ్జ్వలతరం ముక్తాకలాపో భువః
> స్ఫారః కాకతివీరరుద్రయశసాం జాగర్తి విస్ఫూర్జితమ్. ౫౦

ఇత్యత్ర రవిశబ్దేన విటప్రతీతేః రయుక్తైకదేశమాత్రగమ్యత్వే ఽప్యేకదేశవివర్తిరూపకత్వం ద్రష్టవ్యమ్. ౪౮

నిరవయవం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వత్రావయవమాత్రే అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణాభావా న్నిరవయవ మితి భావః. అత్రైక స్యారోపవిషయ స్యైక మే వారోప్యమాణం చే త్కేవలమ్. అనేకం చే న్మాలేతి ద్వేధా.

తత్రాద్య ముదాహరతి—యాత్రారంభేతి. ప్రక్ష్వేడితామ్రేడితై స్సింహనాదావృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండ మేవ కటాహః పాత్రవిశేషః, క్షుబ్ధేషు,క్షుభితేష్విత్యర్థః. వ్యాఖ్యాత మేత ద్రసప్రకరణే.

ద్వితీయ ముదాహరతి—రాజ్ఞామితి. గంగా భాగీరథీ,విస్ఫూర్జితం విజృంభణం. అత్రైకస్య యశసో మాల్యాద్యారోప్యమాణానేకత్వా న్మాలానిరవయవమ్. ౫౦

* రూపకహేతురూపకం పరంపరితరూపకమ్.

రూపకద్వయమాత్రవ్యవస్థితత్వా దస్య న సమస్తవస్తువిషయేఽంత ర్భావః.

శ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా.—

ప్రతాపరుద్ర దేవస్యమండలాగ్రవిధుంతుదః,
అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్. ౫౧

శ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

పద్మోల్లాససహస్రభాను రసకృ త్సన్మార్గచర్యాబుధః
క్ష్మాభృత్పక్షభిదాశనిః కువలయాలంకారరాకాశశీ,

పరంపరితం లక్షయతి—రూపకేతి. రూపకం హేతు ర్యస్య తత్తథోక్తం, అత ఏవ పరంపరాఽస్య సంజాతా పరంపరిత మిత్యన్వర్థం. ఏకరూపకసాపేక్షం రూపకం పరంపరిత మిత్యర్థః.

తేనానేకరూపకసాపేక్షే సమస్తవస్తువిషయే నాంతర్భావోఽస్యే త్యాహ—రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః ఖడ్గఏవ విధుంతుదో రాహుః, రాజ మండలం క్షత్రియసమూహ ఏవ రాజమండలం చంద్రబింబః,అత్ర మం డలాగ్రవిధుంతుద ఇతి రూపణం రాజమండల మేవ రాజమండల మితి శ్లిష్టరూపకే నిమిత్త మేకమే వేతి శ్లిష్టకేవలపరంపరితమ్. ౫౧

పద్మేతి. పద్మాయా లక్ష్మ్యా ఉల్లాస ఏవ పద్మానా ముల్లాసః తత్ర సహస్రభాను స్సూర్యః, సన్మార్గ స్సాధుమార్గ ఏవ సన్మార్గో నక్షత్ర మార్గః తత్ర చర్యాయాం బుధ స్సౌమ్యః, క్ష్మాభృత్పక్షో రాజబల మేవ,క్ష్మాభృత్పక్షాః పర్వతపత్రాణి తద్భిదాయా మశనిః కులిశం, కువ లయస్య భూమండలస్యైవ కువలయానా ముత్పలానా మలంకారే రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రః,సుమనోవికాసో విద్వదాహ్లాద ఏవ సుమనో వికాసః పుష్పవికాసః తస్య సురభి ర్వసంతః, కళ్యాణసంప న్మంగళసం పత్తి రేవ కళ్యాణసంపత్ అక్షయస్వర్ణసమృద్ధిః,'కల్యాణ మక్షయస్వర్ణే కళ్యాణం మంగళేఽపిచేతి విశ్వః. తస్యా స్సురక్షోణీభృ త్సువర్ణాచలః. భువనం లోక ఏవ భువన ముదకం తదాశ్రయ స్యాంబుధిః. అత్ర వీర

నిత్యోద్యత్సుమనోవికాససురభిః కల్యాణసంపత్స్వర
క్షోణీభృద్భువనాశ్రయాంబుధి రయం శ్రీవీరరుద్రో నృపః. శ్లో. ౨

అశ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా.—

కాకతీయస్య దుగ్ధాబ్ధే ర్యశోలీలామహోర్మయః,
దిక్కూలముద్రుజాటోపాః ఖేలం త్యభ్రంకషోచ్ఛ్రయాః. శ్లో. ౩

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

దోరాశీవిషజిహ్వయా రిపువనశ్రేణీమహావాత్యయా
శౌర్యోగ్రానలధూమ్యయా జయరమాయోషావిలాసభ్రువా,
సంపద్వృద్ధరిణీవిలాసశిఖినీసంవాసయష్ట్యా జగ
త్ప్రాసాదార్గళయా కృపాణలతయా రుద్రో నృపః క్రీడతి. శ్లో. ౪

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం వైధర్మ్యేణాపి సంభవతి.

రుద్ర ఏవ సహస్రభాను రిత్యాద్యారోపపూర్వకస్య పద్మోల్లాస ఏవ పద్మో
ల్లాస ఇత్యాద్యారోపస్య శ్లేషనిబంధన స్యానేకధా నిబంధనా చ్ఛ్లిష్ట
మాలాపరంపరితమ్. శ్లో. ౨

కాకతీయస్యేతి. దిశాం కూల ముద్రుజతీతి దిక్కూలముద్రుజః
ఆటోపో యాసాం తా స్తథోక్తాః, దిగంతవిశ్రాంతసంభ్రమా ఇత్యర్థః.
అభ్రంకషతీతి త్యభ్రంకష ఉచ్ఛ్రయో యాసాం తా స్తథోక్తాః. 'ఉది
కూలే రుజివహోః' 'సర్వకూలాభ్రే'త్యాదినా ఉభయత్ర ఖశ్ ప్రత్యయః.
అత్ర యశోలీలానాం మహోర్మిత్వరూపణం కాకతీయస్య దుగ్ధార్ణవత్వ
రూపణాధీన మి త్యశ్లిష్టకేవలపరంపరితమ్. శ్లో. ౩

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమా
నాం సమూహో ధూమ్యా. ఉభయత్ర 'పాశాదిభ్యో యః' ఇతి యప్ర
త్యయః. విలాసశిఖినీ క్రీడామయూరీ, అర్గళా విష్కంభః. అత్ర కృపాణ
లతాయాం జిహ్వాద్యనేకరూపస్య భుజాదినా మాశీవిషాద్యారోపప్రతీ
క్షత్వా దశ్లిష్టమాలాపరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర హేతుహేతుమద్భా
వోఽయ మలంకారసర్వస్వకారమతే నోక్తః. కావ్యప్రకాశకారస్తు
విపరీత మవోచత్. య దత్ర యుక్తం తద్గ్రాహ్యం. శ్లో. ౪

వ్యతిరేకేణాప్యేతత్సంభవతీత్యాహ—అశ్లిష్టేతి. త్రాస ఏవాం

యథా.—

త్రాసాంధకారమధ్యాహ్నాః కైతవాతపరాత్రయః,
జయంతి వీరరుద్రస్య రణప్రాంగణకేళయః. ౫౫

ఏవమష్టవిధస్యాపి రూపకస్య వాక్యసమాసగతత్వేన షోడశభేదా భవంతి.

—— పరిణామాలఙ్కారః ——

* ఆరోప్యమాణ మారోపవిషయాత్మతయా స్థితం,

ధకార స్తస్య మధ్యాహ్నాః, శక్తస్య తస్య త్రాసాసంభవా దితి భావః. కైతవం కపట మేవాతప స్తస్య రాత్రయః, ధర్మయోధిత్వా త్తస్యేతి భావః. ఏతచ్చ ముఖచంద్ర ఇత్యాదౌ సమాసగతం. ముఖ మేవ చంద్ర ఇత్యాదౌ వాక్యగతం. అత షోడశైతే భేదాః.

తత్రావశిష్టా భేదా అన్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయే నాహ— ఏవ మితి. అత్రారోప్యమాణస్య ధర్మిత్వా ల్లింగసంఖ్యయో ర్భిన్నయత్వేఽపి జటావల్కలాలంబినః కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలమునే రనేకత్వ మనేకవిషయారోపాత్. తదుక్త మలంకారసర్వస్వే—'అత్ర చారోప్యమాణస్య ధర్మిత్వాదావిష్టలింగసంఖ్యాకత్వేఽపి క్వచి త్స్వతో ఽసంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యానం ప్రత్యేక మారోపా' దితి.

రూపకాలంకారా త్ప్రకృతోపయోగిత్వ వైధర్మ్యేణ పరిణామం లక్షయతి—ఆరోప్యమాణమితి. ప్రకృత స్యోపయోగిత్వ ఇతి విషయ సప్తమీ. ప్రకృతోపయోగార్థ మిత్యర్థః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్మతయా ముఖాదితాదాత్మ్యేన స్థితం. ముఖచంద్రేణ తాప శ్శామ్య తీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారోపస్య వివక్షిత త్వాత్. వస్తుతో ముఖస్యైవ తాపశాంతినిమిత్తత్వేన తాదాత్మ్యా భావే చంద్రస్య ప్రకృతోపయోగాభావా దితి భావః. అతః ప్రకృత మనపహ్నుతస్వరూప మేవారోప్యమాణాత్మనా పరిణమతీతి పరిణామా లంకార ఇత్యర్థః. ఏవం చ యత్రారోపస్య తాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రపర్య వసాయితయా ప్రకృత మపహ్నుతస్వరూప మప్రకృతరూపాపన్నం

ప్రకృత స్యోపయోగిత్వే పరిణామ ఉదాహృతః. ౫౬

ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్వేనేన సర్వాలంకారవ్యావృత్తిః. తస్య సామానాధికరణ్యవైయధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా
నక్తై ర్భజంతి ముకుటై రవనీపవర్గాః,
శ్రీవీరరుద్రనృపతేః కకుభాం విజేతు
రాజ్ఞామయీం స్రజ మమందవిలాసలక్ష్మీమ్. ౫౭

వైయధికరణ్యేన పరిణామో యథా.—

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయపుష్పాంజలిమర్చయంతే,
ఫలార్థినో రుద్రనరేంద్రపాద పీఠాంతసీమానమరిక్షితీంద్రాః. ౫౮

సమాసోక్తా వారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే ఽప్యవాచ్యత్వా న్న పరిణామేఽన్తర్భావః.

భవతి. తస్మా ద్రూపకా త్పరిణామస్య వైలక్షణ్యం దర్శితం. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'విషయ్యాకార మారోప్యవిషయస్థగనం యదా, రూపకత్వం తదా తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు విషయో రూపాత్స్వస్మా దప్రచ్యుతో భవేత్, ఉపయుక్తేః పరాకారం పరిణామ స్తదా మతః' ఇతి. అస్య ద్వైవిధ్య మాహ—తస్యేతి. ౫౬

ఆద్య ముదాహరతి—శశ్వదితి. ప్రసాధనవిధాన మలంకారవిధిః, అత్రారోపేణ ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యమాపన్నాయా అప్రకృతాయా స్స్రజో ముకుటధారణాత్మకప్రకృతోపయోగా త్పరిణామాలంకారః. అత్ర విషయవిషయిణో స్సమానవిభక్తికత్వా త్సామానాధికరణ్యమ్. ౫౭

కిరీటేతి. అత్ర చ పూర్వవ త్పరిణామ ఉద్భావనీయః. కింతు మయూఖజాలపుష్పాంజల్యో ర్విషయవిషయిణో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౫౮

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషా త్పరిణామ సమాసోక్త్యోః కో భేద ఇత్యాశంక్య ఆరోప్యమాణ స్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద ఇత్యాహ—సమాసోక్తావితి.

సందేహాలఙ్కారః

* విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతాత్,
సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా. ౫౯

సా త్రివిధా. శుద్ధా నిశ్చయగర్భా నిశ్చయాంతా చేతి.

సందేహమాత్ర పర్యవసాయినీ శుద్ధా యథా—

కి మేష నవమో హరిత్పతి రమందసంపత్ప్రదం ?
కి మేష దశమః ప్రజాపతి రపూర్వసర్గక్రమః ?,
కి మేష హరి గుర్వరోద్ధరణచుంచు రేకాదశ ?
శ్శివా దితి విలోక్యతే జగతి వీరరుద్రో జనైః. ౭౦

నిశ్చయగర్భా యథా: —

కాలాహిః కి మయం? మృణాళమృదులం భోగం సధత్తే పునః;
కాలభ్రూకుటి రేష కిన్ను ? ముఖ ఏ వోజ్జృంభతే సా పునః;

ఆరోపగర్భే ష్వనవధారణాత్మకం సందేహాలంకారం లక్షయతి—విషయఇతి. కవిసమ్మతాదిత్యనేన స్థాణు ర్వా పురుషో వేతి సందేహ స్యాలంకారతా వ్యావర్త్యతే. వర్ణ్యైతత్కర్షార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతగోచర స్సందేహ స్సందేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౯

తస్యత్రేధా విభాగమాహ— సేతి.

ఆద్య ముదాహరతి—కిమితి. హరిత్పతి ర్లోకపాలః, ప్రజాపతి ర్బ్రహ్మా, ఉర్వరోద్ధరణచుంచుః క్షోణీరక్షణదక్షః.అత్ర సంపదాదిసాదృశ్యా ద్వీరరుద్రలోకపాలాదికోటిద్వయగోచరస్యసందేహస్య తావన్మాత్ర పర్యవసాయిత్వా చ్ఛుద్ధోఽయం సందేహభేదః. నను నవమాదిపద విరహే కేవలలోకపాలాదినా మారోప్యమాణత్వసంభవాదస్తు సందేహః. నవమాదిపదప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం వీరరుద్రత్వేన సంభావనా దుత్ప్రేక్షేయం న సందేహ ఇతి చే త్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోపో వా. యత్ర కోటిద్వయా వలంబిత్వం తత్ర సందేహ ఏ వేతి స్వమతం.ఏవం విధస్థలే కేచి దుత్ప్రేక్షాగర్భ స్సందేహ ఇత్యాహుః. ఉత్ప్రేక్షే వేత్యన్య ఇత్యాది సర్వ మలంకారసర్వస్వే స్పష్టమ్. ౭౦

ద్వితీయ ముదాహరతి—కాలాహిరితి. భోగం సర్పశరీరం,

కాలోగ్రానలధూమపద్ధతి రసౌ కిం? సా పున ర్ధూయతే;
వా తే నేతి వికల్ప్యతే ప్రతిభటై రుద్రస్య కాక్షేయకః. ౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా.—

కిం కల్పద్రుమమంజరీస్రజ ఇమే? కిం వా పయోరాశయః
స్వర్ధేనో? రథవా కి ముజ్జ్వలతరా శ్చింతామణే స్సూప్ఫూర్తయః?
కిం వా సిద్ధరసోర్మయ? శ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చిన్వ తే
సంతః కాకతివీరరుద్రనృపతేః స్మేరాః కటాక్షా ఇతి. ౬౨

—భ్రాంతిమదలఙ్కారః.—

కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని,
ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్మతః. ౬౩

యథా.—

కాలభ్రూకుటి రంతకభ్రూభంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయకాలాగ్నిః, తస్య ధూమపద్ధతిః ధూమరేఖా, ధూయతే కంప్యతే. అత్ర కాక్షేయకం కృష్ణసర్పాదిరూపతయా సందిహ్య సుకుమారశరీరాదివిశేషాదర్శనేన సర్పాదిపక్షేధనిశ్చయేఽపి కాక్షేయకనిశ్చయాభావాత్ నిశ్చయగర్భోఽయం సందేహః. ౬౧

తృతీయ ముదాహరతి—కిమితి. సిద్ధరసోర్మయః సుధారసకల్లోలాః, వ్యామృశ్య కల్పద్రుమమంజరీమాల్యాదిరూపేణ సందిహ్య, స్మేరాః స్మితప్రధానాః, సానుగ్రహా ఇత్యర్థః. కటాక్షా ఇతి నిశ్చిన్వతే. అతఏవ నిశ్చయాంతోఽయం సందేహః. వీరరుద్రకరుణావలోకనవిషయా స్సర్వే సమృద్ధా జీవంతీతి భావః. ౬౨

అయథార్థజ్ఞానత్వసాధర్మ్యా త్సందేహానంతరం భ్రాంతిమంతం లక్షయతి—కవీతి. పిహితాత్మని ఆచ్ఛాదితస్వరూపే, భ్రాంతి శ్చిత్తధర్మోఽస్యాస్తీతి భ్రాంతిమాన్, కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రాకరణికం ప్రత్యప్రాకరణికత్వే నోపలంభో భ్రాంతిమా నిత్యర్థః. ఏతేన సాదృశ్యమాత్రనిబంధనాయా శ్శుక్తిరజతాదిభ్రాంతే ర్నాలంకారత్వ మితి దర్శితం. దోషమూలాయా స్తు కిము తేతి భావః. ౬౩

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౬౪

అపహ్నవాలఙ్కారః.

* నిషిద్ధ్య విషయం సామ్యా దన్యారోపే హ్యపహ్నుతిః.
తస్యా స్త్రైవిధ్యం; అపహ్నుత్యారోపః ఆరోప్యాపహ్నవః ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనం చ.

ఆద్యద్వయ స్యోదాహరణమ్.—

ఉద్వేలచ్చతురర్ణవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దుందుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతఢక్కారవః,
ఇత్థం రుద్రనరేంద్రధాటిషు మహీభారావనమ్రీభవ
చ్ఛేషాశేషశిరస్సు విస్మిత మథ భ్రష్టం దిగీశై రపి. ౬౫

ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.—

సర్వాం కాకతివీరరుద్రధరణీనాథచ్ఛలేన క్షితిం
పాతుం మధ్యమలోకపాలపదవీం ప్రాప్త స్స్వయంభూ శ్శివః,|

ఉదాహరతి—కాకతీయేతి. వ్యాప్తరోదసి వ్యాప్తబ్రహ్మాండే అత్ర కీర్త్యాం చంద్రికానుభవా ద్భ్రాంతిః. ౬౪

సాదృశ్యా ద్వస్త్వంతరప్రతీతిసామ్యా ద్భ్రాంతిమదనంతర మపహ్నుతిం లక్షయతి—నిషిధ్యేతి. అన్యారోపే ఆరోప్యమాణప్రతీతా విత్యర్థః.

తస్యా స్త్రైవిధ్యం వివినక్తి—అపహ్నుత్యారోపఇత్యాది.

ఉద్వేల్లే దిత్యారోప్యాపహ్నవః. నేదం దుందుభిగర్జిత మిత్యపహ్నుత్యారోపః. నరేంద్రధాటిష్వితి. కృదికారః. తల్లక్షణంతు—'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్య స్సుభటఘోటకైః, విజిగీషోః ప్రవృత్తి ర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే', ఇత్యాహుః. ౬౫

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్ఛలే నేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం ధరణీనాథః కింతు స్వయంభూ శ్శివ ఇతి రాజ్ఞో ఽసత్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నైవం చే ద్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
ర్జాతం వైరిపురైః కథం కథ మహాగూహ్యాతం చ భూభృద్గణైః.

ఉల్లేఖాలఙ్కారః.

* అర్థయోగరుచిశ్లేషై రుల్లేఖన మనేకధా,
గ్రహీతృభేదా దేకస్య స ఉల్లేఖ స్సతాం మతః. ౬౭

రుచ్యర్థయోగాభ్యాం యథా.—

లక్ష్మీనివాసగృహ మి త్యఖిలా నరేంద్రాః
శౌర్యాతిభూమిఖని రి త్యరివీరవర్గాః,
విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణా
శ్శ్రీకాకతీంద్రనగరీ మనిశం స్తువంతి. ౬౮

శ్లేషేణ యథా.—

త దేవ సమర్థయతే—నైవమితి. విషమావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః, అన్యత్ర తృతీయనయనదృష్టిః, వైరిపురై రసంఖ్యైః త్రిభి శ్చ కర్తృభి ర్భస్మీభూతైః, కథం జాతం జజ్ఞే?. భూభృద్గణై రాజసమూహైః, అన్యత్ర భూభృతా కైలాసేన గణైః ప్రమథై శ్చ, కథ మహాగూహ్యాతం నస్య గూహ్యత మిత్యుభయత్ర భావే క్తః. ఈశ్వరస్య గిరీశత్వా త్ప్రమథాధిపత్వాచ్చేతి భావః. ౬౬

ఆరోపగర్భేషు పరిశేషా దుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేన ప్రయోజనేన యోగోఽర్థిత్వం, లిప్సేతియావత్. రుచి రభిరతిః, శ్లేషః ప్రసిద్ధః, ఏతై స్సమస్తై ర్వ్యస్తై ర్వా యథాయోగం గ్రహీతృగణై రేకస్య వస్తునో నానాధర్మయోగా దనేకధోల్లేఖనం నిర్ధారణ ముల్లేఖాలంకారః ఇత్యర్థః. సర్వాలంకారవ్యావర్తకేన గ్రహీతృభేదా దిత్యనేన విషయభేదోఽప్యుపలక్ష్యతే. ౬౭

లక్ష్మీతి. శౌర్యాతిభూమేః పరాక్రమాతిశయస్య ఖని రాకరః, లబ్ధవర్ణాః విద్వాంసః. అత్రైకస్యాః కాకతీంద్రనగర్యా స్సమృద్ధ్యాదిధర్మయోగా న్నరేంద్రాదిగృహీతృభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్మీనివాసగృహాదిరూపతయాఽనేకధోల్లేఖనా దుల్లేఖః. ౬౮

ఉగ్ర స్సపత్నేషు గుణేషు భాస్వా
న్రామః ప్రతీకేషు రణేషు భీమః,
లీలాసు లక్ష్మ్యాః పురుషోత్తమ శ్చే
త్యాచక్షతే రుద్రనృపం కవీంద్రాః. ౯౯

అథాధ్యవసాయగర్భ మలంకారద్వయం నిరూప్యతే.

విషయవిషయిణో రన్యతరనిగరణేన అభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయః.

ఉగ్రఇతి. సపత్నేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కపర్దీ క్రూర శ్చ గుణేషు భాస్వాన్ సూర్య స్తేజస్వీ చ, ప్రతీకే ష్వంగేషు, రామో దాశరథి రభిరామ శ్చ, లక్ష్మ్యా లీలాసు పురుషోత్తమో విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠ శ్చ. అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సపత్నాదివిషయభేదా చ్ఛ్లేషే ణోగ్రత్వాద్యనేకధర్మోల్లేఖనా దుల్లేఖః. ౯౯

అభేదప్రతిపత్తే రవిశేషేఽప్యారోపా దధ్యవసాయ స్యోత్కృష్టత్వా చ్చారోపమూలానంతర మధ్యవసాయమూలాలంకారప్రస్తావ ఇత్యాశయే నాహ—అథేతి.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకతరపరిశేషో మాభూ దిత్యన్యథా వ్యాచష్టే—స ద్వివిధఇతి. నిగరణ మసత్యత్వ మిత్యర్థః. అన్యథా విషయనిగరణే నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయ ఇతి సర్వసంప్రతిపన్నేన స్వీయ మపి పూర్వోక్తే నాధ్యవసాయలక్షణేన విరోధాత్. యదా విషయిణోఽసత్యత్వం తదాధ్యవసాయ స్సాధ్యః. యదా విషయ స్యాసత్యత్వం తదాఽధ్యవసాయ స్సిద్ధఇతి వివేకః. తథాహి—యదా చంద్రాదివిషయిగతం మాధుర్యాదికం విషయభూతే ముఖాదా వుపనిబధ్య ముఖం ముఖత్వేన జాన న్నేవ నూన మిదం చంద్ర ఇతి ప్రయుంక్తే తదా విషయీ చంద్రో ముఖత్వే నాసత్యో నిగీర్ణః ప్రతిభాతి. విషయస్తు పరమార్థత స్సత్య ఏవ. ఏవం సత్యాసత్యయో రభేదప్రతిపత్తే రసంభవా న్నూనమాదిశబ్దై ర్విషయిణోఽపి సత్యత్వసమర్థనా దధ్యవసాయ స్సాధ్య ఇత్యత్రాధ్యవసాయప్రాధాన్యం. యదా తు ముఖపద మనుక్త్వా చంద్రోఽయ మితి ప్రయుజ్యే తదా వస్తుతోఽసత్యస్యాపి విషయిణ స్సత్యతా ప్రతీయతే. అసత్య

—— ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. ——

స ద్వివిధః విషయినిగరణేన విషయనిగరణేన చ.

* యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్,
ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా స్త ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే. ౭౦

యత్రాప్రకృతగుణక్రియాసంబంధా దప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభావన ముత్ప్రేక్షా. సా ద్వివిధా. వాచ్యా ప్రతీయమానా చ. సంభావనాప్రతిపాదకానాం నూనం ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాం ప్రయోగే వాచ్యా. అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా. జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం చతుర్ణా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా. ప్రత్యేకం చతుర్విధా. తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా. అధ్యవసాయస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం షోడశప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం

త్వనిమిత్తస్య ముఖపదప్రయోగస్యాభావాత్. విషయస్య వస్తుతస్సత్త్వస్యాప్యత్యంతాపలాపా దసత్త్వాభిమతస్య నిగీర్ణత్వా దధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇత్యత్రాధ్యవసితప్రాధాన్య మిత్యాది సర్వ మలంకారసర్వస్వే తద్వ్యాఖ్యాయాం చ సంజీవిన్యాం ప్రపంచితం.తత్సర్వ మనేనైవ గతార్థమితి నేహ విస్తరః క్రియతే.

తత్ర సాధ్యాధ్యవసాయమూలా ముత్ప్రేక్షాం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్య దప్రకృతం,తస్య ధర్మో గుణక్రియాదిరూపః, తత్సంబంధాత్ప్రకృత మన్యత్వే నాప్రకృతత్వే నోపతర్కితం సంభావితం·యత్ర తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇత్యర్థః. ౭౦

తదేత ద్వ్యచష్టే—యత్రేతి.తస్యా విభాగ మాహ—సేతి. వాచ్యాం లక్షయతి—సంభావనేతి. అత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధ్రువ మిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌశ్చలతి శుక్లో డిత్థ ఇత్యేవమాదీనా మధ్యవసాయవిషయత్వే నోత్ప్రేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతుర్విధే త్యష్టవిధా జాతేత్యర్థః. తేషాం జాత్యాదీనాం. అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితి శేషః. నిమిత్తద్వైవిధ్యే నాస్యా ద్వాత్రింశద్భేదా భవంతీత్యాహ—అధ్యవసాయస్యేతి. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాం విశేష మాహ—నిమిత్తస్యేతి. అన్య

వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మేవ. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా మివాద్యనుపా
దానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్ప్రేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్.
తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యవ
సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మపి హేతు
ఫలయోరుత్ప్రేక్షావిషయత్వే నిమిత్తస్యోపాదాన మేవ. తథాహి—
సాధ్యేఽనుపాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశో నాన్వయం పుష్ణాతి. తథా సాధనే
అనుపాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయో రన్యోన్యాపేక్షితత్వాత్.
హేతూత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్యానుపాదానే కం ప్రతి
హేతుత్వం సంగచ్ఛతే? ఫలోత్ప్రేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం. తస్యా
నుపాదానే కం ప్రతిఫలత్వేన సంఘటతే?.

త్రైతదభావే హేతు మాహ—ప్రతీయమానేతి. "మహిళా సహస్స
భరిఏ తుహ హిఅఏ సుఅహా సా అమాంతీఅ,దిఅహం అణంణసరణా అంగం
తణుఅం వితణుఏ హి". [ఛాయా] "మహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయే
సుభగా సా అమాంతీ, దివస మనన్యశరణా అంగం తనుకం వితనుతే
హి". ఇత్యత్ర మహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీ త్యుత్ప్రే
క్షా ప్రతీయమానా; ఇవాది ప్రయోగాభావాత్. తస్యా మంగతనూక
రణం నిమిత్తం యది నోపాదీయేత తదా తస్యా నిష్ప్రమాణకత్వం స్యా
దిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణ త్రైవిధ్య మాహ—తథా జాత్యాదీనామితి.
యదా జాతిస్వరూప ముత్ప్రేక్ష్యతే తదా తస్య భావాభావరూపతయా
ద్వివిధస్యోపాత్తగుణక్రియానిమిత్తభేదా చ్చాతుర్విధ్యం. నిమిత్తానుపా
దానే తు తత్ప్రకారభేదాభావా ద్ద్వైవిధ్య మేవ. ఇత్థం షోఢా జాతిస్వ
రూపోత్ప్రేక్షా. ఏవం క్రియాగుణద్రవ్యాణాం భేదకల్పనే మిళిత్వా
చతుర్వింశతి స్స్వరూపోత్ప్రేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్ప్రేక్షయో ర్నిమి
త్తోపాదాననియమా త్ప్రత్యేకం చాతుర్విధ్య మేవేతి ద్వాత్రింశత్.
ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయాం సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమా న్నిమి
త్తానుపాదాననిబంధనభేదాష్టక న్యూనత్వేఽష్టాచత్వారింశ ద్భేదాః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే రపారే కీర్తిసాగరే,
మగ్నా దురీశదుష్కీర్తిసంగా దివ జగత్త్రయీ. ౭౧

అత్రోత్ప్రేక్షానిమిత్తస్య మజ్జనస్యానుపాదానే సంగా దితి హేతూత్ప్రేక్షా న శోభా మావహతి.

యథా వా.—

జయశ్రీవాసపద్మస్య వికాసా యేవ భానుమాన్,
ప్రతిబింబమిషా త్ఖడ్గం ప్రవిశ త్యరిభూభుజః. ౭౨

అత్రోత్ప్రేక్షానిమిత్తస్య భానుమత్ప్రవేశ స్యానుపాదానే జయశ్రీవాసకమలవికాసాయే వేతి ఫలోత్ప్రేక్షణ మసమీచీనం. అత స్స్వరూపోత్ప్రేక్షాయా మేవ నిమిత్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

అత శ్చేత్థం వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా భేదగణనా.

౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
3 ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

ఏవం షణ్ణవతిభేదా ఇత్యాశయే నోక్తం—బహువిధ మితి. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మపి హేతుఫలోత్ప్రేక్షయో ర్నిమిత్తోపాదాననియమ ముదాహరణేన హృదయం గమయితు మారభతే—తథా హీత్యాదినా. హేతూత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్ప్రేక్షాయాం హేతు ర్నిమిత్తం. ఏవంచ నిమిత్తనైమిత్తికయో రన్యతరోపాదానేఽన్వయపోషాభావా దుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదానం నియత మేవేతి భావః.

ప్రతాపేతి. అస్పృశ్యస్పర్శనే స్నానస్య విహితత్వా దితి భావః ౭౧

జయశ్రీత్యాది. స్పష్టమ్ ౭౨

బుద్ధిసౌకర్యార్థం భేదగణనా మాహ—అత శ్చేత్యాదినా. నిగదవ్యాఖ్యాన మేతత్. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా భేదాష్టకస్యానత్వే నిమిత్త మాహ—అత్రేతి. యథా నిమిత్తస్యోపాదానే నిమిత్తభేదా ద్భేద స్తథాఽనుపాదానే నాస్తీత్యాహ—నిమిత్తస్యేతి. గమ్యోత్ప్రే

౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౫ అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౬ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౭ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౮ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౯ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౧౦ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౧౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా.
౧౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా.
౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా.
౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా.

ఏవం చతుర్దశ భేదా జాత్యుత్ప్రేక్షా. అనేనైవ క్రమేణ గుణక్రియా ద్రవ్యోత్ప్రేక్షా అపి పరిగణనీయాః. ఏవం చ వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః షట్పంచాశ ద్భేదాః. తత్ర స్వరూపోత్ప్రేక్షాయా మపి నిమిత్తోపాదాన నియమాత్ నిమిత్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన క్రియారూపత్వేన చ చారుత్వవిశేషాభావా దేక ఏవ భేదో గమ్యతే. గుణక్రియయో రుత్ప్రేక్షావిషయత్వ ముత్ప్రేక్షానిమిత్తత్వం చాభ్యుపగతం. ప్రాచా మలంకారప్రబంధేషు షణ్ణవతిభేదోత్ప్రేక్షేతి గణనామాత్రం. చారుత్వాతిశయ స్తు షట్పంచాశత ఏవ. భేదానాం తత్ర యథాసంభవ ముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రనృపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః
ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటీందుతుల్యద్యుతిః,

నానుపాదానా దితి భావః. అతఏవ తత్ర గుణక్రియారూపనిమిత్తభేదనిబంధనస్య విచ్ఛిత్తివిశేష స్యానుత్పన్నపుత్రనామకరణకల్పత్వాత్ ఏక ఏవ భేదో గమ్యత ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనేత్యాది. గుణక్రియయోరితి. న తు జాతిద్రవ్యయో రివ కేవలోత్ప్రేక్షావిషయత్వ మితి భావః.

యథాయోగ ముదాహరతి—కీర్తిరిత్యాది. పిదధతీ ఆచ్ఛాదయంతీ,

రణాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. 23

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః.

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమా శంకావకాశః.

ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

వీరస్య రుద్రనృపతేః ప్రియవల్లభస్య
రాజ్యాభిషేకసలిలై స్సరసీకృతాయాః,
సద్య స్సముచ్ఛ్వసితసాంద్రపరాగరేఖా
క్షోణ్యాః పరిమోదపులకాంకురమంజరీవ. 24

అత్ర పులకాంకురమంజరీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం సరసీకరణం క్రియారూపమ్.

అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.

ప్రతాపరుద్రస్య నఖేందుకాంతిః ప్రణామభాజాం పదయోర్నృపాణాం,

'వష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో'రిత్యకారలోపః. అట్టహాసోఽట్టహాసః, 'స్వనహసో' ర్వేతి పాక్షికోఽప్రత్యయః. ఏషా ప్రమోదగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా. 23

అత్రాట్టహాసప్రభాయా స్స్వతస్సిద్ధత్వేఽపి త్రైలోక్యసంబంధిత్వేన కవికల్పితత్వా న్నోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి. అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి సంభావనావాచకో నోపమావాచకః. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'యదాయ ముపమానాంశో లోకత స్సిద్ధి మృచ్ఛతి, త దోపమైవ యే నేవశబ్ద స్సాధర్మ్యసూచకః యదా పున రయం లోకా దసిద్ధః కవికల్పితః, తదోత్ప్రేక్షైవ యే నేవశబ్ద స్సంభావనాపరః' ఇతి.

వీరస్యేతి. ప్రియా వల్లభా ప్రేయసీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పులకమంజరీ వేత్యుత్ప్రేక్షాయా మితి. జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షాయా మిత్యర్థః. క్రియారూప మితి. నిమిత్త మితి శేషః. 24

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి జాతిభావస్వరూపో

లలాటలగ్నా విధినిర్మితా యా వర్ణావళీ ర్వాచపదీపికేవ. ౭౫

అత్ర దీపికేవేతి జాతివచనా జ్జాతి రుత్ప్రేక్ష్యతే.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతోర్మి
ధౌతా విరాజం త్యమలీకృతాంగాః,
ప్రక్షాళితాత్ముద్ధతభూమిపాలాః
ఖడ్గాంబుభి స్స్వచ్ఛతరా భవంతి. ౭౬

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

దిశాం జేతు ర్విశ్వప్రథితమహసో రుద్రనృపతే
ర్జయప్రస్థానోద్యత్కరితురగసంమర్దజనితం,
రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబల మసూర్యా మివ దివం
ప్రతాపాఖ్యా నన్యాన్ దిశిదిశి విధత్తే దినకరాన్. ౭౭

అత్రసూర్యా మితి జాత్యభావః.

జాతిహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

ఉదారకీర్త్యా భుజయా ప్రతాప
రుద్రస్య విశ్వైకధురంధరస్య,
విశ్వంభరా కోమలశయ్యయేవ
విస్మారితా గోత్రమహీధ్రవాసమ్. ౭౮

అత్ర శయ్యయే వేతి జాతిహేతుత్వమ్.

జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

త్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం నోపాత్తమ్. ౭౫

రజః కర్తృ, దివ మసూర్యా మివ కృత్వే త్యత్ర జాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా అనుపాత్తనిమిత్తా.

ఉదారేతి. ఉదారకీర్త్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీధ్రవాసం కులపర్వతనివాసం విస్మారితేతి. 'గతిబు' ద్ధీత్యాదినా అణ్యంతకర్త్రీ విశ్వంభరాయాః కర్మత్వం. తస్మి న్నభిధేయే కర్మణి క్తః. 'ణ్యంతే కర్తృశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్. అత్ర శయ్యయే వేతి జాతిభావహేతూత్ప్రేక్షాయాః పర్వతనివాసవిస్మరణం ఫలం నిమిత్తమ్. ౭౮

భూమే రకల్పవృక్షత్వా దివ ధాతా విచింతయన్ ,
సృష్టవా న్కాకతీశానం నిర్వ్యాజత్యాగవైభవమ్. ౭౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వా దితి జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.

జాతిఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

నూనం విశ్వంభరాధార స్తంభీభవితు మాయతౌ,
వీరరుద్రనరేంద్రస్య భుజా వాజానులంబినౌ. ౮౦

అత్ర స్తంభీభవితు మితి జాతేః ఫలత్వమ్.

జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా:—

పశూ నవధ్యా నాలోక్య శత్రవః కాకతీశితుః,
ప్రాయే ణామానుషత్వాయ తృణవృత్తిం సమాశ్రితాః. ౮౧

అత్రామానుషత్వా యేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా:—

శ్రీకాకతీయనృపతే ర్ద్విషదంగనానాం
శ్వాసోర్మిభి స్స్వనది మర్మరితాంతరాళాః,
తాసాం నివాసవిధయే కృతయాచనానాం
ప్రత్యుత్తరాణి దధతీవ మరోర్వనాంతాః. ౮౨

భూమేరితి. నిర్వ్యాజనం నిరుపాధికం త్యాగవైభవ మౌదార్యా తిశయో యస్య తం తథోక్తం. కాకతీశానం సృష్టవా నితి ఫలం ప్రత్యకల్పవృక్షత్వా దివేతి జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా. ౭౯

నూనమితి. భుజయో రాజానులంబిత్వం పురుషస్య భాగ్యలక్షణం. తదుక్తం నాటకే తృతీయేఽంకే. అత్రాధార స్తంభీభవితు మితి జాతిభావఫలోత్ప్రేక్షాయా మాయతత్వగుణో నిమిత్తమ్. ౮౦

పశూనితి. అత్రామానుషత్వాయేతి జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షాయాం తృణవృత్తిసమాశ్రయణక్రియా నిమిత్తం. ఏవ ముత్తరతాపి తాదర్థ్యప్రతిపాదకచతుర్థ్యాదిశ్రవణే ఫలత్వం తృతీయాదివిభక్త్యాసామర్థ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదిక మూహనీయమ్ ౮౧

శ్రీకాకతీయేతి. మర్మరః పర్ణధ్వనిః, 'అథ మర్మరః,స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతా న్యంతరాళాని యేషాం తే తథోక్తాః ఇతి గుణనిమిత్తకథనం దానోత్ప్రేక్షాయామ్. ౮౨

క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

విముఖే సతి కాకతిక్షితీంద్రే వనసీమాఽపి కఠోరకంటకాగ్రా,
చికురేషు వికర్షతి ప్రతీశా నదదానేవ నిజాంతరప్రవేశమ్. ౮౩

అత్రాదదానేతి క్రియాస్వరూపాభావః.

క్రియాహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

రాజ్ఞాం గర్వాంకురోద్భేదాః పరిమ్లానా దినేదినే,
కాకతీంద్రప్రతాపార్క తీవ్రోష్ణాభిభవా దివ. ౮౪

అత్రాభిభవా దివేతి హేతుత్వమ్.

[క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

† కపోలఫలకా వస్యాః కథం భూత్వా తథావిధా,
అపశ్యంతా వివాన్యోన్య మీదృశీం క్షామతాం గతౌ.] ౮౫

క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

దంభోళిసంరంభమహాజిగోపః ప్రస్థానభేరీనినదోఽంధ్రభర్తుః,
లీనా ని వాన్వేష్టు మరాతివర్గా న్విగాహతే శైలగుహాంతరాణి.

క్రియాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

విముఖఇతి. ప్రతీశా ప్రత్యర్థిభూపతిః, చికురేషు కేశేషు, 'నిమిత్తాత్కర్మసంయోగే సప్తమీ'. వికర్షతీతి క్రియాదానాభావోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం. ఏవం నిమిత్తానుపాదానే ఽప్యుదాహార్యమ్. ౮౩

రాజ్ఞామితి. పరిమ్లానత్వ ముత్ప్రేక్షాఫలం. క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిజ్ఞామాత్ర మేవ నోదాహరణ మత్ర దృశ్యత ఇత్యన్యతో లిఖ్యతే. 'కపోలఫలకా వస్యాః కథం భూత్వా తథావిధా' అపశ్యంతా వివాన్యోన్య మీదృశీం క్షామతాం గతౌ'ఇతి. అత్ర దర్శనక్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా క్షామతాగమననిమిత్తా. ౮౪

దంభోళీతి. మహాజి ర్మహాయుద్ధం, అన్యాభిభవ ఇతి యావత్ దంభోళిసంరంభ మేవ మహాజిం గోపయ త్యాచ్ఛాదయతీతి తథోక్తః, తిరస్కృతాశనిధ్వని రిత్యర్థః. అన్వేష్టుమివేతి అన్వేషణక్రియాఫలోత్ప్రేక్షా గుహాంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౬

---

† కపోలఫలకావితిశ్లోకః కేషుచిన్మూలపుస్తకే ష్వపి దృశ్యతే.

సీమాద్రికుంజేషు విహారభాజః
సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికార్ఘాః,
శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసా
గాయంత్యసంస్పృష్టమివాంధకారమ్. ౮౭

అత్రాసంస్పృష్టమివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్.

గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

చకాస్తి కాకతీంద్రస్య కృపాలోకనవిభ్రమః,
ప్రకృతిష్వపి సర్వాసు ప్రసాద ఇవ మూర్తిమాన్. ౮౮

గుణాభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణైః శీతలితాఖిలాంగా,
ప్రశాంతభారార్తఫణీంద్రగాఢశ్వాసానిలోష్మేవ విభాతి పృథ్వీ.

అత్ర ప్రశాంతోష్మేతి గుణాభావః.

గుణహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

జయశ్రియా మాశ్రయతాముపైతి
శ్రీవీరరుద్రస్య రణే కృపాణః,
జయశ్రియం వైరిమహీపతీనాం
సముత్సుకో హర్తుమసూయయేవ. ౯౦

అత్రాసూయయేవేతి గుణహేతుత్వమ్.

సీమాద్రీతి. సీమాద్రి ర్లోకాలోకః, కల్పితః చంద్రికాయామివార్ఘః పూజావిధి ర్యేషాం తాః తథోక్తాః, చంద్రికాసదృశా ఇత్యర్థః. యశోగానస్యాంధకారాసంస్పర్శః ఫలమ్. ౮౭

చకాస్తీతి. ప్రకృతిషు ప్రజాసు ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమద్విశేషణాదుత్ప్రేక్షాలాభః. నిమిత్తమత్ర నోక్తమ్. ౮౮

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోత్ప్రేక్షా. అత్ర తు భూరూపే ధర్మిణ్యూష్మప్రశాంతిలక్షణో ధర్మ ఉత్ప్రేక్ష్యతే తత్ర శీతలాంగత్వం నిమిత్తముపాత్తమ్. ౮౯

జయేతి. విశిష్టవస్తుసంగృహీతలేశతోఽపి తస్యాన్యత్రావస్థానం న సహత ఇతి భావః. అత ఏవోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతూత్ప్రేక్షా

గుణాభావహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

జాతా వయం సంప్రతి వీరరుద్ర
నరేంద్రగంభీరిమగుల్ఫదఘ్నాః,
ఇత్యప్రమోదా దివ జీవనేషు
మాలిన్య మంభోనిధయో భజంతే. ౯౧

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణాభావస్య హేతుత్వమ్.

గుణఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

ఆశిషాం విషధూమ్రాణాం నైర్మల్యార్థ మివోత్సుకాః,
భుజంగ్యః కాకతీంద్రస్య గుణాన్ గాతుం సుధాముచః. ౯౨

అత్ర నైర్మల్యార్థ మితి గుణస్య ఫలత్వమ్.

గుణాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

అరణ్యవాసోచితబాంధవాసు మృగీష్వవైరార్థ మివాశరణ్యాః

జాతా ఇతి. పార్శ్వనిస్సృతౌ పాదగ్రంథీ గుల్ఫౌ తద్దఘ్నా స్తత్ప్రమాణాః. 'ప్రమాణే ద్వయసచ్...' ఇత్యాదినా దఘ్నచ్ప్రత్యయః. నరేంద్రగంభీరిమ్ణో గుల్ఫదఘ్నాః, తదపేక్షయాఽతిస్వల్పగాంభీర్యా ఇత్యర్థః. జీవనే ష్వాదకేషు వృత్తిషు చ మాలిన్యం కార్ష్ణ్యం క్లిష్టత్వం చ భజంతే.

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాం న శ్లేషో బాధకః. కింత్వంగమేవ. తదుక్తం రుచకేన—'ఏషాఽర్థాశ్రయాఽపి ధర్మవిషయే శ్లిష్టశబ్దహేతుకా క్వచి ద్దృశ్యతే' ఇతి. చక్రవర్తినా వ్యక్తం—'క్వచిచ్ఛ్లేషేణ ధర్మాంశగతే నైషా న బాధ్యతే' ఇతి. ౯౧

ఆశిషామితి. విషధూమ్రాణాం విషమలినానా మాశిషాం దంష్ట్రిణాం, 'ఆశీరురగదంష్ట్రియామ్' ఇతి విశ్వః. ౯౨

గుణగాననిమిత్తాం గుణభావఫలోత్ప్రేక్షాం యోజయతి— అత్రేతి.

అరణ్యేతి. శరణే రక్షణే సాధు శ్శరణ్యః తద్రహితా అశరణ్యాః, అనాథా ఇత్యర్థః. అవైరార్థమివేతి. విలాసవిముఖా మృగాంగనా విలాసినీ

త్రిలింగదేశేశ్వరవైరినార్యః పరాఙ్ముఖాలోచనవిభ్రమేషు. ౯౩

అత్రావైరార్థ మితి గుణాభావస్య ఫలత్వమ్.

ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

న నిత్య మస్మి న్పరిపూర్ణతేతి త్యక్త్వా నభఃక్షోణితలావతీర్ణః,
ఆనందయ న్నిందు రివ స్వధామ్నా విభాతి లోకే నవకాకతీంద్రః.

ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

అనన్యసాధారణదానశౌండే సద్యః కృతార్థీభవదర్థిసార్థే,
శ్రీకాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్యౌః పారిజాతేన వినా కృతేవ.

అత్ర దివః పారిజాతాభావ ఉత్ప్రేక్ష్యతే.

ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవేన క్ష్మాభృత్పక్షవిజృంభితం

ర్విలోక్య వైరాయంతే, తన్నిషేధార్థ మివేత్యర్థః. విభ్రమవిముఖత్వ మత్ర నిమిత్తమ్. ౯౩

నేతి. అస్మి న్నభసి, నవో గుణై రపూర్వః కాకతీంద్రః. అత్రేందోః క్షోణితలావతీర్ణస్య కవికల్పితత్వా దుత్ప్రేక్షావిషయత్వ మేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం చ. ౯౪

అనన్యేతి. దానశౌండో బహుప్రదః. 'స్యు ర్వదాన్యస్థూలలక్ష దానశౌండా బహుప్రదే' ఇత్యమరః. అస్యానన్యసాధారణత్వ మర్థాద్దాన ఇతి లభ్యతే. ఉభయోః ఖంజకుబ్జాదివద్విశేషణసమాసః. యద్వా తాదృశదానే శౌండో మత్తః, నిస్సీమవితరణే నిర్విచార ఇత్యర్థః. పారిజాత స్తావ దేక ఏవ. తస్య రాజరూపతయా భూలోకే వర్తమానత్వా త్తద్రహితో దివః పారిజాత? ఇతి భావః. ౯౫

ప్రతాపేతి. క్ష్మాభృత్పక్షవిజృంభితం వైరిభూపాలబలవిజృంభణం, అన్యత్ర పర్వతపక్షవిజృంభణం. అత ఏవాపరేణేవ వజ్రిణేతి శ్లేషాంగా ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్షా. అత్రాపరశబ్దాప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేష ఏవ స్యాత్, అర్థసాధర్మ్యే త్వింద్రస్య సిద్ధతయా ప్రతీతే రుపమైవ. తత్ప్రయోగే తు ప్రకృతో రాజైవాపరవజ్రిత్వేనాధ్యవసీయతే. తస్యైవ శబ్దేన సాధ్యత్వాత్ ప్రతీతావప్యుత్ప్రేక్షైవ. ఇవశబ్దాప్రయోగే తు

సమున్మీలిత మామూలా దపరేణేవ వజ్రిణా. ౯౬

ద్రవ్యహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

కాకతీయప్రతాపోష్మవిలీనాంగేన మేరుణా,
అసువర్ణాచలే నేవ విరించి ర్వ్యాకులీకృతః. ౯౭

అత్రాసువర్ణాచలే నేతి హేత్వభావః.

ద్రవ్యఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

దుగ్ధార్ణవశతా యేవ కైలాసాచలకోటయే
నూనం ప్రతాపరుద్రేణ యశో దిక్షు ప్రసారితమ్. ౯౮

అత్ర దుగ్ధార్ణవశతా యేతి ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్.

ద్రవ్యాభావఫలతోఽత్ప్రేక్షా యథా.—

వీరరుద్రనరేంద్రస్య జయప్రస్థానసంభవం
రజఃపిహితదిగ్గోళం నిరాకాశ మివ స్థితమ్. ౯౯

అత్ర నిరాకాశ మిత్యాకాశాభావాయే త్యర్థః. ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహార్యమ్.

సిద్ధత్వా దధ్యవసాయ స్యాతిశయోక్తిః. ఇవాపరశబ్దయో రుభయోరప్యప్రయోగే రూపకమిత్యాదివిశేషా యథాసంభవ మూహనీయాః.

కాకతీయేతి. విలీనాంగేన ద్రవీభూతావయవేన, అసువర్ణాచలేన, సువర్ణాచలాభావే నేత్యర్థః. అత్రాభావవాచినో నఞః క్రియాసాపేక్షత్వే నానసమర్థస్యాపి 'సుడనపుంసకస్య' ఇతిజ్ఞాపకాత్క్వచి త్సమాస ఇష్యతే. యదాహ కైయటః—'అసమర్థనఞ్సమాసస్య క్వచి త్సాధుత్వజ్ఞాపనాయానపుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రీయతే' ఇతి. ౯౭

దుగ్ధార్ణవేతి. నూన మిత్యేతద్ద్వితీయోత్ప్రేక్షాసాధకమ్. ౯౮

వీరరుద్రేతి. ఆకాశస్యాభావో నిరాకాశం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. తత శ్చతుర్థ్యా'నావ్యయీభావా దతోఽమ్త్వపంచమ్యాః' ఇత్యమ్భావః. 'కస్తూరీతిలకంతి ఫాలఫలకే దేవ్యా ముఖాంభోరుహే' ఇత్యాదావుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా. ౯౯

'యత్రోల్లసత్ఫేనతతిచ్ఛలేన ముక్తాట్టహాసేన విభాతి సింధుః' ఇత్యాదా సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేత్యాదికం తు స్వయ మూహనీయ మిత్యాహ—ఏవమితి.

ఇత్యౌపమ్యగర్భాలంకారవివేచనమ్.

అతిశయోక్త్యలఙ్కారః.

*విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే,
యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా. ౧౦౦

యత్ర కవిప్రౌఢోక్త్యా విషయతిరోధానేన విషయీ నిబధ్యతే సాఽతిశయోక్తిః. తస్యా శ్చాతుర్విధ్యం. భేదే అభేదః, అభేదే భేదః, సంబంధే అసంబంధః, అసంబంధే సంబంధ శ్చేతి. కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వనధ్యవసాయమూలత్వా ద్వ్యతిరిక్తైవ. కింతు ప్రౌఢోక్తిమూలత్వా దతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.

తత్ర భేదే అభేదో యథా.—

స్థానే కల్పతరు ర్జాతః కాకతీయకులోదధేః

ఇత్థం సాధ్యాధ్యవసాయమూలా ముత్ప్రేక్షాం నిర్ణీయ సిద్ధాధ్యవసాయమూలా మతిశయోక్తిం లక్షయతి—విషయస్యేతి. యత్ర విషయ్యప్రకృత శ్చంద్రాది రుపనిబధ్యతే, ప్రాధాన్యేనేతి శేషః. కుతః? విషయస్య ప్రకృతస్య ముఖాదే రనుపాదానాత్ విషయిణా నిగీర్ణత్వా దిత్యర్థః. ఇద మత్రానుసంధేయం. అధ్యవసాయే త్రయం సంభవతి. విషయో విషయీ అధ్యవసానవ్యాపారాత్మకం స్వరూపం చ. తత్ర విషయస్య నిగీర్ణత్వేన స్వరూపప్రతిపత్తే రేవాభావా దధ్యవసాయేన కుత్రాపి ప్రాధాన్యశంకానవకాశః. నూనమాదిశబ్దై రధ్యవసాయేన వ్యాపారప్రాధాన్యే తూత్ప్రేక్షా దర్శితా. నూనమాదిశబ్దాప్రయోగే విషయిణ ఏవ ప్రాధాన్యే అధ్యవసాయస్య సిద్ధత్వా దతిశయోక్తి రితి. అత ఏవోక్తం రుచకేన—'అధ్యవసితప్రాధాన్యే త్వతిశయోక్తిః' ఇతి. ఇదం రజత మిత్యస్యాతిశయోక్తితా మాభూ దిత్యుక్తం కవిప్రౌఢోక్తిజీవితేతి. ౧౦౦

విభాగ మాహ—తస్యా ఇతి. నను పంచమస్యాప్యతిశయోక్తిభేదస్య సంభవా త్కథం చాతుర్విధ్య? మిత్యాశంక్యాహ— కార్యకారణయో రితి. కావ్యప్రకాశకారోక్తపంచమ్యం త్వస్మదుపాధ్యాయై రేకావళితరళేసమాహిత మితి నేహ ప్రపంచ్యతే.

లక్ష్మీపతి రసౌ చిత్రం మర్త్యరూపమహోత్సవః. ౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయో రభేదాధ్యవసాయః.

అభేదే భేదో యథా.—

ఔన్నత్యం మహదన్య దేవమహితః కో ప్యేష గంభీరిమా
కా ప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతన మేవ రుద్రనృపతే ర్జ్ఞానేన తన్నిర్మితౌ
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్రమా కల్పితా. ౧౦౨

అత్రౌన్నత్యాదే ర్వాస్తవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధక విప్రౌఢోక్తిసిద్ధయో రౌన్నత్యయో ర్భేదే ఽప్యభేదాధ్యవసాయః.

సంబంధే అసంబంధో యథా.—

క్రమేణోదాహరతి—స్థానఇతి. కల్పతరో రుదధే రుత్పత్తి రుచితా. కింతు లక్ష్మీసోదర స్యామర్త్యోపయోగిన స్తస్యేద మద్భుత మితి భావః.

ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాత మేతత్. ౧౦౨

అత్ర రాజమేర్వాదిసంబంధినోరౌన్నత్యాద్యో ర్వాస్తవాభేదే ఽప్యన్యదేవేత్యాదినా కాల్పనికో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ.— అత్రేతి. తర్హ్యస్మిన్ భేదే నాధ్యవసాయలక్షణానుగతి రత ఆహ— స్వతఇతి. స్వత స్సిద్ధం యదౌన్నత్యం త దేవాన్యదే వేతి కవిప్రౌఢోక్త్యా సాతిశయం. అత స్స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధయో రౌన్నత్యయోః ఫలరూపయో ర్భేదే ఽప్యభేదాధ్యవసాయో న పునః ఫలినోః తయో ర్వాస్తవభేదే సత్యభేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగాత్. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'అభేదాధ్యవసాయో హి ఫలేఽతిశయనాదిహ, న పునః ఫలినో స్తత్ర భేదేఽభేదో న సిద్ధ్యతి' ఇతి. కించ ప్రథమోదాహరణేఽపి స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధవదాన్యత్వయో రేవాభేదాధ్యవసాయో న రాజకల్పవృక్షయోః. అన్యథా ఏకత్ర ఫలయో రధ్యవసాయోఽన్యత్ర ఫలినో రితి వైరూప్యప్రసంగాత్. ఏవం చ ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్షయో రభేదాధ్యవసాయ ఇతి యత్పూర్వ ముక్తం తత్ఫలగతాభేదాధ్యవసాయ విషయ మితి ద్రష్టవ్యమ్.

శిలా చింతారత్నం తరు రమరశాఖీ పశు రసౌ
వియద్ధేను స్సర్వం జగ దపి తథా దోషవిధురం,
న సృష్టి ర్వైధాత్రీ త దిహ చతురశ్రీః కథ మియం
స్పృశే ద్దేవం రుద్రం సకలగుణసామ్రాజ్యనిలయమ్. ౧౦౩

అత్ర విధాతృసృష్టిసంబంధే ఽప్యసంబంధ ఉక్తః. అతీతబ్రహ్మసృష్టి నేశ్వరే ణాత్రాభేదాధ్యవసాయః.

అసంబంధే సంబంధో యథా.—

బ్రహ్మ న్మేరుగిరౌ కృతేఽపి కిమిదం నైవంవిధా స్తే మునః
స్వామి న్నత్య మధిక్రియాద్య ఫలితా యద్వీరరుద్రః కృతః,
మిథ్యా కిం ను వికత్థసే త్రిజగత స్త్రాణాయ మత్ప్రార్థితః
శంభుః త్వన్మమవతీర్ణ్ణవా నితి కథా జాతా హరిబ్రహ్మణోః. ౧౦౪

అత్ర హరిబ్రహ్మణో రేవంవిధగోష్ఠ్యసంబంధేఽపి సంబంధ ఉక్తః. శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాధ్యవసాయః.

కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తి ర్యథా.—

మాతః కథం కాకతినాథ! దృష్టేరగ్రేసరాః కామశరాః పతంతి,

శిలేతి. యథా చింతారత్నాదికం శిలాత్వాదిదోషదుష్టం తథాసర్వ మపి జగ దితి దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కథ మనవద్యాశేషగుణమేనం సంస్పృశే దితి రుద్రదేవస్య బ్రహ్మసృష్టిసంబంధే ఽప్యసంబంధకథనం.

అత్రాప్యధ్యవసాయం సంపాదయతి—అతీతబ్రహ్మసృష్టినేతి. అయం చ స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధగుణాతిశయాధ్యవసాయమూల ఇతి ద్రష్టవ్యం.

బ్రహ్మన్నితి. హరివాక్య మేతత్. విరించి రుత్తర మాహ— స్వామిన్నితి. అధిక్రియా జగత్సర్జనాధికారః. విష్ణు ర్విరించికథన మన్యథా కరోతి—మిథ్యేతి. అత్ర అలౌకికౌన్నత్యాదిగుణయుక్త మేనం బ్రహ్మాపి నిర్మాతుం న శక్నోతీతి భావః. ౧౦౪

అసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అత్రేతి. పూర్వవ దభేదాధ్యవసాయ ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమం భేద ముదాహరతి—మాతరితి. కామశరపీడ మసహమానాయాః కస్యాశ్చి న్మాత్రా సహ వచనం. తస్య కాకతీంద్రస్య, అభూషణేఽపి భూషితవ ద్భాసమాన ఆకారో రూపం లావణ్యం కాంతి

తద్రూపలావణ్యాజితః స్మరోఽపి నూనం గతః కింకరతా మనుష్య.
అత్ర కార్యభూతస్య స్మరశరపాతస్య కారణభూతా త్ప్రియదృష్టి పాతా త్పూర్వకాలత్వ ముక్తమ్.

—సహోక్త్యలఙ్కారః.—

అథోక్తిసామ్యాలంకారనిరూపణే అతిశయోక్తిహేతుకా సహోక్తి ర్నిరూప్యతే.

* సహార్థే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః,
కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తి రితీష్యతే. ౧౦౬

యత్ర భేదే అభేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యే నాన్వయే అపరస్య

విశేషః. అనయో ర్లక్షణ ముక్తం. అముష్య కాకతీంద్రస్య. కారణం పూర్వ మపరం కార్య మితి సర్వత్ర నియమః. ౧౦౫

కవిప్రౌఢోక్త్యా తద్విపర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ— అత్రేతి. 'అవిరళవిలోలజలదః కుటజార్జుననీపసురభివనవాతః, అయ మాగచ్ఛతి కాలో హంత హతాః పథికగేహిన్యః' ఇత్యాదికార్యకారణయౌగపద్య మపి పౌర్వాపర్యవిపర్యయ ఏవేతి ద్రష్టవ్యం.

సహోక్తే స్సంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—సహార్థేనేతి. సహశబ్ద స్యార్థో యస్య తేన సహార్థేన, తత్పర్యాయేణ చేత్యర్థః. 'అనేనసార్ధం విహరాంబురాశేః' ఇత్యాదా సహోక్తిమాత్రస్యాలంకారతా మాభూ దిత్యుక్తమ్—అతిశయోక్తిత ఇతి. అత్రాకాంక్షితమంశ మధ్యాహారాదిభిః పూరయ న్వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి. యథా పుత్రేణ సహాగతః పితే త్యాదౌ పితు రాగమనాదినా శాబ్దస్సంబంధ స్తద్వ దితి భావః. అపరస్య సహార్థేన సంబంధ ఇతి. తత్రైవ పుత్రాదివ దితి భావః. ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యత ఇతి. 'సహయుక్తేఽప్రధానే' ఇత్యప్రధానే తృతీయావిధానా త్తదంతస్య గుణభావా దుపమానత్వం, అర్థా దితరస్య ప్రాధాన్యా దుపమేయత్వం చ కల్ప్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్య మితి ద్రష్టవ్యం. సహ శాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీత్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయోరివ శాబ్ద ఏవాయం గుణప్రధానభావో న వాస్తవః.

సహార్థేన సంబన్ధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహోక్తిః.
ప్రిత్రా సహాగతః ప్రాకరణికాప్రాకరణికవిషయత్వా దుపమానోపమేయ
భావస్య సహార్థసంబంధేనద్వయోరపి ప్రకృతత్వా న్నతదాత్మ్యతా. కార్య
కారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తిర్యథా.—

అన్థ్రితు మాభృత్సుభటాసిధారా రణేషు నీలోత్పలపత్రభాసః,
పతంతి కంఠే ష్వరిభూపతీనాం సాకం సురస్త్రీజనముక్తమాల్యైః.

అత్ర కృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమాల్యపతనస్య సహకాల
త్వ ముక్త మితి పౌర్వాపర్యవిపర్యయః. భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూ
లా శ్లేషగర్భాభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా.—

దినే దినే రుద్రనరాధిపస్య ప్రతాపలక్ష్మీ రుదయం ప్రయాతి,
ప్రకాశితాశేషదిగంతరాళా వివస్వతా సార్ధ మనింద్యభాసా.

అత్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోదయపర్వతాభ్యుదయయో రభే
దాధ్యవసాయః.

వృత్తి ఇత్యపి సువచత్వాత్. ఉపమానోపమేయభావ శ్చాత్ర కాల్పని
కో న వాస్తవ ఇత్యత్ర నిమిత్త మాహ—ప్రాకరణి కేతి. తదాత్మ్యతా
అప్రకృతరూపతా. ౧౦౬

ఉదాహరతి— అన్థ్రితి. అత్ర దివ్యమాల్యానీవ ఖడ్గధారాః
కంఠేషు పతంతీత్యేవం ప్రతీయమాన స్యోపమానోపమేయభావస్య ద్వ
యోః ప్రాకరణికత్వాద్వైవక్షికత్వం. కంఠపతనసాధర్మ్యస్య భేదప్రధా
నకత్వం చోపమానోపమేయయో స్సహార్థప్రయుక్తగుణప్రధానభా
వనిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం. ౧౦౭

అత్ర కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూల
త్వముపపాదయతి—అత్రేతి. దినే దినఇతి. ౧౦౮

శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహోక్తిమూల మిత్యా
హ—అత్రోదయమితి. 'కుముదదలై స్సహ సంప్రతి విఘటంతే చక్రవా
కమిథునాని' ఇత్యత్ర శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోమూలం. అత్ర విఘ
టనం సంబంధిభేదా ద్భిన్నం న తద్భిన్నత్వ మిత్యాహసర్వస్వకారః.
'ఉత్తిష్ఠంసహకౌశికస్యపులకైః' ఇత్యాదా ఇయంమాల యాపిదృశ్య తే.
అత్ర కర్మసాహిత్యా త్సహోక్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాదితి భేదః.

వినోక్త్యలఙ్కారః.

అథసహోక్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తి ర్నిరూప్యతే.

* వినా సంబంధి యత్కించి ద్యత్రాన్యస్య పరాభవేత్,
అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తి రితి స్మృతా. ౧౦౯

యత్ర కస్యచి దసన్నిధానా ద్వస్తు రమ్య మరమ్యం వా భవే త్సా వినోక్తిః. సా ద్వివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చేతి.

అరమ్యతా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణవర్ణనయా వినా,
కీదృశీ కావ్యరచనా సంశృణుధ్వం కవీశ్వరాః. ౧౧౦

అత్ర ప్రతాపరుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రియో ఽశోభనత్వ ముక్తం. అనేన కావ్యశోభా మిచ్ఛద్భిః కవిభిః ప్రతాపరుద్రగుణా వర్ణయితవ్యా ఇతి విధి రేవ ప్రకాశ్యతే.

రమ్యతా యథా.—

కలాపూర్ణే నిత్యం జయతి జగతీందౌ త్రిజగతో
వపుష్మ త్యానందే విమలవిభవే రుద్రనృపతౌ,

వినోక్తే స్సంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణ మాహ—వినేతి. యత్ర సంబంధి యత్కించి ద్వస్తు వినా అన్యస్య ప్రతిసంబంధినో రమ్యతా శోభనత్వం అరమ్యతా అశోభనత్వం వా పరాభవే న్నివర్తేత సా వినోక్తి రిత్యర్థః. ౧౦౯

ఫలితం వ్యాచష్టే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతారహితం వే త్యర్థః. వ్యాఖ్యానోక్తం వ్యుత్క్రమం పరిహరన్ విభజతి—సేతి. రమ్యతాభావో ఽరమ్యతాభావ శ్చేత్యర్థః. కస్మింశ్చి త్సతి కస్యచి ద్రమ్యత్వ మరమ్యత్వం వేతి విధిముఖే నాపి విచ్ఛిత్తివిశేషో నాస్తీత్యేవ మభిధాన మితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం—'సదసత్త్వనివృత్తి శ్చే న్నివృత్త్యాఽన్యస్య వర్ణ్యతే, తదా ద్విధా వినోక్తి స్స్యా ద్విధి రత్ర ఫలం భవేత్' ఇతి.

ఆద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కీదృశీ రమ్యా నభవతీత్యర్థః. సంశృణుధ్వం. వ్యాఖ్యాతం. ౧౧౦

అలంకారఫలం విధి మాహ—అనేనేతి.

ద్వితీయ ముదాహరతి—కలేతి. జగతీందౌ భూలోకచంద్రే రుద్ర

వినా లక్ష్మీం ప్రాప్య ప్రతిదివసపూర్ణాం నిజతనుం
ప్రకాశ స్స్యా దిందు ర్యది దివి భవే త్సోఽపి సుభగః. ౧౧౧
అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమసః కళంకేన వినా శోభ
నత్వ ముక్తం. సకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పుర స్తత్తాదృశగుణవత్త
యైవరమ్యతా నాన్యథేతి.

-: సమాసోక్త్యలఙ్కారః. :-

* విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,
అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తి రిష్యతే. ౧౧౨
యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమా
సోక్తిః. తత్త్రివిధం. శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం సాధారణ మౌపమ్యగర్భం చేతి.
శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా.—
సద్యో విశ్లథమేఖలాం పులకితా మృజ్వీం తనుం బిభ్రతీ
రాగా దంధ్రపతేః కృపాణలతికా గృహ్ణాతి కంఠే ష్వరీన్,

నృపతౌ కళాపూర్ణత్వాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రా దుత్కర్షేణ
జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన నిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతి
ప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యది స్యాత్ భూలోకే త్వేత త్సన్నిధానేన
తథావిధోఽపి న శోభత ఇతి భావః. స చంద్రోఽపి సుభగో భవే దిత్య
శోభనత్వాభావకథనమ్. ౧౧౧
తదేవాహ.—అత్రేతి. సహోక్తివినోక్త్యో స్సహార్థవినార్థయో
రభావేఽపి తదర్థవివక్షాయా ముదాహరణ మలంకారసర్వస్వాదౌ ద్రష్ట
వ్యమ్.
ఉక్తిసామ్యా త్సమాసోక్తిం లక్షయతి— విశేషణానా మితి.
స్పష్టం. సమాసేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనా త్సమాసోక్తిః. ౧౧౨
విశేషణసామ్యం విభజతే—తదితి.
యత్ర సకృదుచ్చారితశబ్దే నార్థద్వయం ప్రతీయతే త చ్ఛ్లిష్టం.
యత్రోభయప్రవృత్తినిమిత్తైక్యం తత్సాధారణం. యత్రౌపమ్యగర్భస
మాస విశేషాశ్రయణం తదౌపమ్యగర్భం. తేన సమాసోక్తి రపి త్రివిధా.
తత్రాద్యం భేద ముదాహరతి—సద్యఇతి. విశ్లథా ప్రయోగాను
కూలా మేఖలా కంఠరజ్జు ర్యస్యా స్తాం తథోక్తాం శిథిలకాంచీగుణాం
చ, పులకా శ్ఛాయా అస్యా స్సంజాతాః పులకితా రోమాంచితా చ

తద్యోగా దనురక్తభావవివశా స్సంమీలితాక్షా శ్చిరం
శూన్యాంతఃకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కా మపి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లథమేఖలాపులకితా మితి శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా కృపాణలతికాయా నాయికాత్వప్రతీతిః. అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతవ్రీడ మపాస్తమాన ముదయద్దైన్యస్వర్య మావిర్భవ
త్స్వేదం నిర్భరగాత్రవేపథు మిళన్మూర్ఛం గళద్బాష్పకం,
సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్మరోద్వేజితా
భూపా శ్శైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలా ద్భీత్యా సమాలింగితా ఇతి నృపాణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

తాం, ఋజ్వీ మకుటిలాం రతా వవామాం చ, తద్యోగా త్కృపాణలతికాసంబంధాత్, అనురక్తో ఽనువృత్తరక్తో భావ స్స్వరూపం యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః పరవశాః, అన్యత్ర తద్యోగా న్నాయికాసంబంధా దనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మీలితాక్షాః మూర్ఛయా సుఖపారవశ్యా చ్చ, తథా శూన్యాంతఃకరణా గతమనసో విగళితవేద్యాంతఃకరణా శ్చ, కా మపి వక్తు మయోగ్యాం, సాక్షా దుక్తా వమంగళత్వే నాశ్లీలత్వా దితి భావః. భావస్థితిం షష్ఠభావవికారం, వినాశనిమిత్త మిత్యర్థః. అన్యత్ర కా మపి వక్తు మశక్యాం, భావస్థితిం ప్రేమానుబంధం, భజంతి. ౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యా త్ఖడ్గలతాయా మరిషు నాయికానాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి. ౧౧౪

ద్వితీయ ముదాహరతి—వీతేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.

అత్ర వీతవ్రీడాదివిశేషణానా ముభయత్రైకార్థత్వం సామ్యం. తద్బలా ద్భీరూణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ— అత్రేతి.

వ్రీడవ్యయాదిధర్మసమారోపో ఽత్ర నిమిత్తం, 'ద్యా మాలిలింగ ముఖ మాశు దిశాం చుచుంబ' ఇత్యత్ర ఈక్షణాగ్నౌ యువనాయకవ్యవహారారోపే ఆలింగనాదికార్యసమారోపః కారణం. సాధారణవిశేషణ

ఔపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మగుణరత్నైస్తైః పూర్ణస్సౌజన్యవారిణా,
ప్రతాపరుద్రనృపతిర్ధత్తే విశ్వంభరాశ్రియమ్. ౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తౌ సర్వత్ర వ్యవహారసమారోప ఏవ జీవితం. స చతుర్విధః. లౌకికే వస్తుని లౌకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహార

సామ్యే ధర్మకార్యయో రన్యతరారోపం వినా వ్యంజనవ్యాపారోద్భేదనే నాప్రకృతప్రతీతే రసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయో భేదో ద్వివిధో జాతః.

తృతీయ ముదాహరతి—భృతాత్మేతి. గుణా రత్నానీవేత్యుపమిత సమాసస్య గుణా ఏవ రత్నానీతి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకాభావా త్సందేహసంకరః. తతో గుణసదృశై రత్నై రితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవ ముత్తరత్రాపి. ఇత్థ మౌపమ్యగర్భవిశేషణసామ్యేన ప్రతాపరుద్రే సముద్రవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. యత్రోపమాసమాసే సాధక మస్తి.యథా—'దంతప్రభా పుష్పచితా లోలాక్షీ చారుహాసినీ, కేశపాశాళిబృందేన సువేషా హరిణేక్షణా' ఇత్యత్ర సువేషత్వం తత్రోపమాసమాసానంతరం మధ్యమపదలోపిసమాసో ద్రష్టవ్యః. తథా చ తృతీయభేద స్యాపి ద్వైవిధ్యం సిద్ధ్యతీత్యేవం పంచప్రకారా సమాసోక్తిః.తదుక్త మలంకారసర్వస్వే—'త దేవంశ్లిష్టవిశేషణసముత్థాపి త్రైకా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపాభ్యాంద్వివిధా. ఔపమ్యగర్భవిశేషణసముత్థాపితా తూపమాసంకరసమాసాభ్యాం ద్విభేదా'ఇతి. యత్ర 'నిరీక్ష్య విద్యున్నయనైః పయోదః' ఇత్యాదౌ నిరీక్షణాదికం రూపకే సాధక మస్తి తత్రైకదేశవివర్తిరూపక మేవ న సమాసోక్తి రిత్యాదివిశేషా అపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. ౧౧౫

విశేషాంతర మాహ—అత్రేతి. వ్యవహారసమారోప ఏవే త్యేవకారో రూపకసమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః. తథాహి—యదా విశేషణసామ్యా దప్రస్తుతం ప్రస్తుతవిశేష్యత్వేన ప్రతీయతే న తు ప్రయుజ్యతే తదా నిష్పత్తియోగికత్వే నాపరిత్యక్తస్వరూపస్య ప్రస్తుతస్య రాజాదే ర్విశేషణసామ్యావగమితే నాప్రస్తుతసముద్రత్వాదిధర్మేణ విశిష్టతయా ప్రతీతే ర్వ్యవహారసమారోపః. యదా త్వప్రస్తుత మపి విశేష్యం ప్రయు

సమారోపః లౌకికవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి. ఏవం చతుర్విధః.
యథాక్రమముదాహరణాని.—

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః,
ప్రతాపరుద్రో భద్రాత్మా తనుతే సార్వభౌమతామ్. ౧౧౬

అత్ర లౌకికే ప్రకృతవస్తుని లౌకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.
తథా.—

జ్యతే తదా తత్ప్రస్తుతమర్థం స్వేన రూపేణ రూపవంతం కృత్వా న్యగ్భవతి. ప్రస్తుతమపి స్వరూపం పరిత్యజ్యాప్రస్తుతతాదాత్మ్యముపగృహ్ణాతి. అతస్తత్ర రూపకసమారోప ఏవ. తదుక్తం—'అప్రస్తుతం ప్రతీతం చేద్భేదకాంశైకసామ్యతః, వ్యవహారం సమారోప్య ప్రస్తుతే న్యగ్భవత్యథ. తేనాప్రస్తుతవృత్తాంతారోపేణాప్రస్తుతం స్వయం, సంక్షేపేణోచ్యతే యస్మాత్సమాసోక్తిరియం తదా. 'స్యాద్విశేష్యాంశసామ్యం చేత్ప్రస్తుతాకారరూపితం, భవేదప్రస్తుతం వేద్యం రూపకాలంకృతిస్తదా' ఇతి. అత్రాప్రస్తుతస్య ప్రతీయమానత్వాద్వ్యవహారసమారోప ఏవేతి భావః. తం చతుర్ధా విభజతి—స ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదౌ క్రమేణోదాహరతి—సప్తాంగేతి. 'స్వామ్యమాత్య, సుహృత్కోశ రాష్ట్ర దుర్గబలాని సప్తాంగాని, తద్గోచరయా దానలక్ష్మ్యా త్యాగవైభవేన విరాజితః అదేయమస్య కిమపి నాస్తీతి భావః. అన్యత్ర సప్తాంగాని కరాదీని తత్రస్ఫురంత్యా స్రవంత్యా దానలక్ష్మ్యా మదవైభవేన విరాజితః. తదుక్తం. 'కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః' ఇతి పాలకావ్యే. కరాత్, నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః. భద్రాత్మా మంగళమూర్తిః అన్యత్రభద్రజాతిః. తల్లక్షణమతంగజ ఇతి ప్రతీయతే. సర్వభూమేరీశ్వరస్సార్వభౌమః, 'తస్యేయః. అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః, తత్తాం చక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర శ్వరః' ఇత్యణ్ప్రత్యసార్వభౌమతాం దిగ్గజవిశేషత్వం తనుతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపరుద్రే అప్రకృతభద్రగజవ్యవహారసమారోపః. ౧౧౬

గురుప్రమాణేన నిజేన సద్య స్తిరస్కృతో ద్వ్యత్ప్రతిపక్షహేతౌ,
ప్రతాపరుద్రస్య సమి త్యుదగ్రే ఖడ్గే మహత్ఖండనపండితత్వమ్.

అత్ర లౌకికే ఖడ్గే తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.
తథా.—

అపూర్వార్థశ్లాఘాగురుభణితసారస్యపదవీ
శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కి మపి కలయంతీ ప్రతిపదం,

లౌకికే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోప ముదాహరతి.—గుర్వితి. గుర్వణా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాదిశుభాయవిశిష్ట ప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజాద్యాయా జయావహా ఇతి తద్విదః. అన్యత్ర ప్రమాణే నానుమానేన తస్యైవ కథా సాధనత్వాత్ గౌరవం చాస్య వ్యాప్తిపక్షధర్మతావైశిష్ట్యనిబంధనం ద్రష్టవ్యం. ప్రతిపక్షస్య శత్రోః ప్రతివాదిన శ్చ, హేతి రాయుధం, హేతు రనుమానం చేతి. ఇకారోకారయో శ్శ్లేషః. ఉద్యదితి శత్రా ప్రయోగప్రారంభ ఏ వానయోః పరాభవ ఇతి లభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ, ఖండనపండితత్వం విదారణకౌశలం అన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర విశేషణసామ్యా ద్వైవదండికః ప్రతీయతే. ౧౧౭

శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోప ముదాహరతి.—అపూర్వేతి. అపూర్వ స్యాచుంబిత స్యార్థస్య, శ్లాఘయా కథనేన, గురూణాం శ్లాఘ్యానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యత్సారస్య మభిముఖీకరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థాన మిత్యర్థః. పదే పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కి మ ప్యనిర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతీ ధారయంతీ. శ్రుతికట్వాదిదోషరాహిత్యేన శ్లేషాదిగుణసాహిత్యేన చ స్రవత్సుధామధురశబ్దార్థశరీరేత్యర్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాదిప్రబంధలక్ష్మీ ర్విజయతే. యస్యాం బుధశ్రేణీ విదగ్ధపరిషత్, నిపుణ మధికర్తుం రస మాస్వాదయితుం, ప్రభవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యలక్షణత్వా త్సహృదయ ఏ వాత్రాధికారీ నాన్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాణా మర్థానాం చోద

ప్రబంధశ్రీ ర్వీరక్షితిపతికవీనాం విజయతే
బుధశ్రేణీ యస్యాం నిపుణ మధికర్తుం ప్రభవతి. ౧౧౮

నైకసమధిగమ్యత్వేన ప్రమాణాంతరా గోచరాణా మగ్నిహోత్రా దీనాం శ్లాఘయా కత్థనేన గురుణాం శ్రేష్ఠానాం భణితానాం విధి వాక్యానాం యత్సారస్య మర్థవాదప్రయుక్తం ప్రవర్తనోన్ముఖ్యం తస్య పదవీ స్థానం, విద్యాదివిచారసధ్రీచీనేత్యర్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేక దేశో గృహ్యతే. తేన శ్రుతిగ్రాహ్యం లిఙ్గాదిప్రత్యయవేద్యం, అత ఏవ కిమప్యలౌకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతారూపం ధర్మం; అత ఏవోక్త మాచార్యైః—'శ్రేయ స్సాధనతా హ్యేషాం నిత్యం వేదా త్ప్రతీయతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం తస్మా న్నేంద్రియగోచరః.' ఇతి. పద్యతే గమ్యతే ప్రామాణ్యాదిక మేభి రితి పదాని న్యాయాః, ప్రతిపదం సహస్రేణాపి న్యాయై రిత్యర్థః. కలయంతీ ఇతికర్తవ్యతా రూపేణ ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః. మీమాంసేతి గమ్యతే. తదుక్త మా చార్యైః—'ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా, ఇతి కర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి' ఇతి. యస్యాం మీమాం సాయాం బుధశ్రేణిః నిగమనిరుక్తాదివిద్యానిష్ణాతవిద్వత్సంఘ ఏ వాధి కర్తుం ప్రభవతి తస్యై వా త్రాధికారా దితి భావః. తదుక్తం జిజ్ఞాసా ప్రస్తావే— 'జిజ్ఞాసైకోపనీతస్య ద్వితీయా పఠితశ్రుతేః, జ్ఞాతవిద్యాంత రస్యా యాసా మీమాంసాపురస్సరీ' ఇతి. అథవా మతాంతరే నార్థాం తరం తు క్రియాదివ్యతిరిక్తం స్థాయికార్యం ప్రమాణాంతరా గోచర మపూర్వం. తదుక్తం శాలికానాథేన—'క్రియాదిభిన్నం యత్కార్యం వేద్యం మానాంతరై ర్న తత్, అతో మానాంతరాపూర్వ మపూ ర్వ మితి గీయతే' ఇతి. త దేవార్థో వాక్యార్థః. ప్రధానత్వాత్; త దుక్తం— 'కార్యస్యైవ ప్రధానత్వా ద్వాక్యార్థత్వం చ యుజ్యతే' ఇతి. ఏవ మాదే శ్లాఘా కత్థనం, తత్ప్రధానానాం గురుభణితానాం నిబంధనవివరణాదిప్రభాకరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీ రత్వం తస్య పదవీ స్థానం, తథావిధగ్రంథయుక్తేత్యర్థః. శ్రుతిగ్రాహ్యం

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధస్తు వ్యవహార సమారోపః.

తథా.—

సాలంకారా లసద్వర్ణా సగుణా రసనిర్భరా,
భావానుబంధినీ భాతి భారతీ కాకతీశ్వరే. ౧౧౯

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాఖ్యే లౌకికనాయికావ్యవహారసమారోపః. సమాసోక్తౌ విశేషణవిశేష్యయో ర్ద్వయో రుపాదానాభావా చ్ఛ్లేషా ద్విశేషః. అన్యేషా మప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్యే

లిఙ్గాదివాచ్యం. 'ఏవం కార్యాత్మకే హ్యర్థే వ్యుత్పన్న్యంతే లిఙ్గాదయః' ఇతి శాలికోక్తేః కి మ ప్యలౌకికం తత్త్వం. 'కార్యత్వేన నియోజ్యం చ స్వాత్మని ప్రేరయ న్నసౌ, నియోగ ఇతి మీమాంసానిష్ణాతై రభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణనియోగాపరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కలయం తీత్యాది పూర్వవత్. ౧౧౮

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్ర మత్ర భాట్టం ప్రాభాకరం చే త్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని లౌకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి— సాలంకారేతి. అలంకారై రుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలంకారా, లసద్వర్ణా మధురాక్షరా మనోజ్ఞకాంతి శ్చ, సగుణా శ్లేషాదిగుణయుక్తా గాంభీర్యాదిగుణయుక్తా చ, రసేన శృంగారాదినా అనురాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతేశ్వరే విషయే. భావోఽభిప్రాయః ప్రేమా చ, తస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ, నాయికా తు గమ్యతే. ౧.౧౯

నను యత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం తత్ర శ్లేష ఏ వాలంకారః కస్మా న్న భవతీ త్యత్రాహ—సమాసోక్తా వితి.

అప్రకృతవిశేష్య స్యాపి పృథగుపాదానే శ్లేషః. తదభావా దత్ర న శ్లేషత్వ మితి భావః.

వక్రోక్తేః సంగతిపూర్వకం లక్షణ మాహ— ఉక్తిసామ్య

ఉపశ్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్వక్రోక్తి రుచ్యతే.

వక్రోక్త్యలఙ్కారః.

* అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వా శ్లేషేణ వాభవేత్,
అన్యథా యోజనం యత్ర సా వక్రోక్తి ర్నిగద్యతే. ౧౨౦

యత్ర కయాచి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యే నాన్యథా వివక్షయా యోజనా క్రియతే సా వక్రోక్తిః. ఉక్తివక్రత్వే కథం చి త్సంభవత్య ప్యేవంవిధలక్షణాభావా త్సర్వాలంకారేభ్యో భిద్యతే.

కాక్వా యథా.—

† బహువల్లహో ఖు రాఆ సహి తస్స సిరిం మి ణిబ్భరాసత్తి,
ణూణా సిరిఏవి తుమం అప్పాణం కీఇ లహువసి. ౧౨౧

అత్ర త్వ మపి శ్రియో న్యూనగుణా న భవసి. అత స్త్వయ్యపి నృపతి రాసక్త ఏవ కి మిత్యాత్మానం లఘూకరోషీతి కాక్వా ప్రతీయతే.

† బహువల్లభః ఖలు రాజా సఖి! తస్య శ్రియాం నిర్భరాసక్తిః,
న్యూనా శ్రియోఽపి త్వ మాత్మానం కిన్ను లఘుయసి. ౧౨౧

ఇత్యాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేన చి దితి శేషః. అన్యథా యోజన మితి. అపరేణేతి శేషః. ౧౨౦

తదేత ద్వ్యాచష్టే—యత్రేతి. సర్వేభ్యో భేద మాహ—ఉక్తీతి.వక్రత్వే వైచిత్ర్యాం. సంభవత్యపీతి. సర్వాలంకారేష్వితి శేషః. విచ్ఛిత్తిమాత్రవాచినో వక్రశబ్ద స్యోక్తవిశేషే పర్యవసానా త్సర్వ విలక్షణత్వ మితి భావః.

కాకుమూలాం వక్రోక్తి ముదాహరతి—బహ్వితి. [అప్పాణమి త్యత్ర 'ఆత్మని పః' ఇతి సూత్రేణ ఆత్మశబ్దే యుక్తవర్ణస్యపకారాదేశః] అత్ర ప్రథమార్థే నాయికయా సంభావిత స్యాత్మన్యూనత్వస్య ద్వితీయార్థే సఖ్యా శ్రియో న్యూనే త్యత్ర కాక్వా నిషేధయోజనా ద్వక్రోక్తిః. ౧౨౧

శ్లేషేణయథా.—

కస్తే సుందరి! వర్తతే హృది సదా? రాజా, కి మిందు? ర్న. హి,
క్షోణీభృత్తిలక, స్సుమేరు రయి కిం? నో రుద్రదేవో విభుః,
ఈశః కిం సఖి? సత్య మాత్థ సుభగే! త్వం గోత్రసారోద్భవే
త్యాళ్యాం ఖ ల్వపహాసవాచి విరహాంకించి ద్వధూ ర్వ్యస్మరత్.

స్వభావోక్త్యలఙ్కారః.

* స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.

యత్ర చారుతయా వస్తునో యథావ ద్వర్ణనం నిబధ్యతే సా స్వభావోక్తిః.

యథా.—

మదశ్చ్యుతానర్తితకర్ణతాళ ముద్ధూతమూర్ధ్నా త్రిపదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్సవః కాకతివీరరుద్రః.

శ్లేషమూలా ముదాహరతి—కఇతి. అత్ర సఖీనాయికయో రుక్తిప్రత్యుక్తికతయా నవ వాక్యాని యోజనీయాని. రాజా నృప శ్చంద్ర శ్చ, క్షోణీభృత్తిలకో రాజశ్రేష్ఠః పర్వతోత్తమ శ్చ, రుద్రదేవః ప్రతాపరుద్రో రుద్రశ్చ,సత్య మాత్థ బ్రూషే,గోత్రసారోద్భవా సత్కులప్రసూతా పర్వతరాజపుత్రీ చ,అపహాసప్రధానా వాచో యస్యా స్తస్యా మపహాసవాచి, విరహం వియోగదుఃఖం, కించి ద్వ్యస్మరత్. ౧౨౨

వక్రోక్తివిపర్యయేణ స్వభావోక్తిం లక్షయతి—స్వభావేతి.

యత్ర చారు సమ్య గగ్రామ్యం యథావ దన్యూనాతిరేకేణ వస్తునో వర్ణక్రియాసంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచరస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః. అతఏ వేదం గ్రామ్యం నాలంకార ఇత్యుక్తం దోషప్రకరణే.

ఉదాహరతి—మదేతి. ౧౨౩

మదశ్చ్యుతా మదస్రావిణా, నర్తితకర్ణతాళం యథా భవతి తథా, ఉద్ధూతమూర్ధ్నా కంపితకుంభస్థలేన, త్రిభిః పదైః స్థితం స్థితి ర్యస్య తేన త్రిపదస్థితేన, అగ్రం చాసౌ హస్త శ్చేత్యనయయావనువినో రభేద

—— వ్యాజోక్త్యలఙ్కారః ——

అథోక్తిసామ్యా ద్వ్యాజోక్తి రుచ్యతే.

* వ్యాజోక్తి స్స్యా సముద్భూతం వస్తు యత్ర నిగూహ్యతే.

యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భత్వేన నిగూహనార్హాత్వాత్ కేన చిద్వ్యాజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా.

క్షోణీపాణిగ్రహణసమయే సంముదా ద్రోమహర్షే
సర్వాంగీణే నృపతితిలకః కాకతీయాన్వయేందుః,
ధీరోదాత్త శ్శిశిరసలిలైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః
కర్తవ్య స్స్యా దితి మృదు హస న్వీక్షతే మంత్రివృద్ధాన్. ౧౨౪

అత్ర క్షోణీపాణిగ్రహణజనితం రోమహర్షణం ధీరోదాత్తతయా ప్రతాపరుద్రదేవేన మహాభిషేకసలిలశైత్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా మంత్రిణో వీక్ష్యంతే.

వివక్షాయాం విశేషణసమాసః. యదాహ వామనః—'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినో ర్భేదాభేదాత్' ఇతి. అత్ర క్రియాస్వభావవర్ణనం. ఏవం వర్ణసంస్థానయో రుదాహార్యమ్.

వ్యాజోక్తేః సంగతి మాహ—ఉక్తీతి.

లక్షణ మాహ—వ్యాజోక్తిరితి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢచరం, కుత శ్చి న్నిమిత్తాత్ ప్రకట మిత్యర్థః, అత్ర వస్త్వంతరప్రక్షేపరూపస్య వ్యాజస్య వచనా ద్వ్యాజోక్తి రిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—క్షోణీతి. సర్వా ణ్యంగాని వ్యాప్నోతీతి సర్వాంగీణః, 'తత్సర్వాదేః' ఇతి ఖప్రత్యయః. ౧౨౪

అత్ర నిగూఢః క్షోణీపాణిగ్రహణజన్యోహర్షో రోమహర్షేణ ప్రకాశిత స్సలిలశైత్యవ్యాజే నాచ్ఛాద్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి. ధీరోదాత్తతయా గాంభీర్యే ణాచ్ఛాదితస్యాపి హర్షస్య మృదుహాసేన పునః ప్రకాశనం లక్షణాంతఃపా తీతి రహస్యమ్.

— మీలనాలఙ్కారః —

వ్యాజోక్త్యుత్తరం కించిత్సామ్యాన్మీలనముచ్యతే.
* మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వంతరనిగూహనమ్.

యత్ర వస్తునా వస్త్వంతరం ప్రచ్ఛాదితం భవతి స మీలనాలంకారః. స ద్వివిధః. సహజే నాగంతుకతిరోధాన మాగంతుకేన సహజతిరోధానం చేతి. యథాక్రమ ముదాహరణే—

ఉగ్రైః కాకతివీరరుద్రనృపతే ర్దోర్దండవిస్ఫూర్జితై
ర్యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు పతిషు క్వాపి ప్రలీనాత్మసు,
విష్వక్తీవ్రతిరస్కరజ్వరజుషా మంగే ద్విషద్యోషితాం
సంక్రాంతోఽపి న లక్ష్యతే పథి మహా న్సూష్మా చిరం మారవః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతేన స్మరానలోష్మణా మార్గవశా దాగంతుకో మరూష్మా తిరోధీయతే.

తథా,—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజప్రభావా దంతర్భయాద్భూమిభుజా మజస్రమ్,
స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయేఽప్యనంగగోష్ఠ్యాంస్త్రియఃప్రేమ్ణి నవిశ్వసంతి.

మీలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తీతి.

లక్షయతి—మీలనమితి. ఉత్కృష్టవస్తునా అపకృష్టవస్తునిగూహనం మీలన మిత్యర్థః. అత ఏవ గుణసామాన్యనిబంధనా త్సామాన్యా దస్య భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సహజే నాగంతుకతిరోధాన ముదాహరతి—ఉగ్రైరితి. దోర్దండవిస్ఫూర్జితైః భుజవిజృంభితైః. యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు. వర్జితయుద్ధప్రాంగణేష్విత్యర్థః. 'వాహితాగ్న్యాదిషు' ఇతి పరనిపాతః. ౧౭౫

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

ఆగంతునా సహజతిరోధాన ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజప్రభావా త్పరాక్రమా ద్భయహేతో రంతర్గతం భయమంతర్భయం, ఆకారగోపనే నానభివ్యక్త మిత్యర్థః. తస్మా ద్ధేతోః భూమిభుజాం సంబం

అత్ర భయజనితేన కంపాదినా ఽఽగంతుకేన సహజస్య ప్రేమజనితస్య కంపాదే స్తిరోధానమ్.

సామాన్యాలఙ్కారః.

* సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతా.

యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్వంతరైకాత్మ్యం భవతి స సామాన్యాలంకారః.

యథా.—

కైలాసదుగ్ధార్ణవయానహంసే
ష్వాలక్షితే ష్వంధ్రనరేంద్రకీర్త్యా,
త్రయః పుమాంసః ప్రథమే స్మయంతే
స్వసేవకాన్ సంభ్రమతో విలోక్య. ౧౨౭

అత్ర ప్రతాపరుద్రకీర్త్యాం జగత్సు విజృంభితాయాం కైలాసప్రభృతీనాంవిమలవస్తూనాం తదైకాత్మ్యమ్.

తద్గుణాలఙ్కారః

ఇతరగుణసన్నిధానాతిశయసామ్యా త్తద్గుణ ఉచ్యతే.

* తద్గుణస్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతిః.

ధిని ప్రేమ్ణి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమమూలానా మపిస్వేదాదీనాం భయానుభావత్వశంకయేతి భావః. ౧౨౬

మీలనసాధర్మ్యా త్తదనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర గుణసామ్యా త్ప్రస్తుతస్య వస్తునో ప్రస్తుతవస్త్వంతరైకాత్మ్యం నిబధ్యతే తత్సమానగుణసంబంధా త్సామాన్య మిత్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివకేశవవిరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రామ్యతః క్వచి దప్యనవతిష్ఠమానాన్, స్మయంతే మందం హసంతి.

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

తద్గుణం సంగమయన్ లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మీలనే వస్త్వంతరనిగూహనం. ఇహ పున రనిగూహిత స్యాన్యగుణినో పరాగ ఇత్యనయో ర్భేద ఇతి సరస్వతీకారహృదయం. త స్యాప్రకృతస్య గుణో ఽత్రాస్తీదితి తద్గుణః. ఉదాహరణం స్పష్టమ్.

యత్ర న్యూనం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తున స్సకాశా దు త్కృష్టగుణః స్వీక్రియతే స తద్గుణాలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నావిజృంభితైః
నమన్నృపతిమాణిక్యమాళయ శ్శుచయః కృతాః. ౧౭౭

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పద్మమకుటాః స్వాం శోణప్రభాం ముక్త్వా కాకతివీరరుద్రపదనఖజ్యోత్స్నాగతం ధవళిమాన ముద్వహంతి స్మ.

—— అతద్గుణాలఙ్కారః. ——

తత్ప్రతిపక్ష్యో తద్గుణో నిరూప్యతే—

*సతి హేతా వన్యగుణాస్వీకార స్స్యా దతద్గుణః.

యత్ర సన్నిధానరూపే హేతౌ సత్యప్యన్యగుణస్వీకారో నాస్తి అసా వతద్గుణాలంకారః.

యథా.—

ఈశానం సమయా జగ త్యటతి తల్లీలాట్టహాసోజ్జ్వలే
దైత్యారిం పరత స్తదంగవిలసన్నీలద్యుతిద్యోతితే,
బ్రహ్మాణం నికషా చ తత్తనుమిళత్స్వర్ణప్రభాభాస్వరే
పుష్ణ న్రుద్రనరేంద్రకీర్తివిభవ స్స్వామేవ శుభ్రాంఛవిమ్. ౧౭౮

అత్ర హరిహరవిరించీనాం సమీపవర్తిషు జగత్సు తత్తన్నానాప్రభా పమగ్రేష్వపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

—— విరోధాలఙ్కారః. ——

అతద్గుణే కించి త్ప్రతిక్రాంతత్వా ద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూప్యతే—

అతద్గుణమాహ—తత్ప్రతిపక్ష్యేదిత్యాదినా.

ఈశానమితి. అత్రేశానాదిసమీపవర్తిని తత్తద్వర్ణవిశిష్టే జగతి కీర్తివిభవః స్వవర్ణమజహా దే వాటతీత్యర్థః. ౧౭౮

అతఏ వాతద్గుణ ఇత్యాహ—అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదా 'అభితః పరితః....' ఇత్యాదినా ద్వితీయా.

విరోధం సంగమయతి—అతద్గుణ ఇతి.

* ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా.

యత్ర ప్రథమ మాభాసతయా ప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరి హ్రియతే స విరోధాలంకారః. తత్ర జాతే ర్జాత్యాదినా సహ విరోధే చత్వారో భేదాః. క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యై స్సహ విరోధే త్రయో భేదాః. గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వౌ భేదౌ. ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహ విరోధే ఏకో భేదః. ఏవం దశవిరోధే భేదాః.

జాతే ర్జాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా—

పద్మాకరోఽపి విలసతి నితరా మజడాశయో ఽయ ముర్వీశః,
విమలతరవారిధారా ఽప్యాసీ ద్వైరిక్షితీశతాపకరీ. ౧౩౦

అత్ర పూర్వార్ధే జాత్యో ర్విరోధః. కమలాకరో ఽప్యజడాశయ ఇతి విరోధాత్. ఉత్తరార్ధే జాతిక్రియయో ర్విరోధః. విమలతరవారిధారా

విరోధస్య సత్యపి సన్నిధానే ఽన్యగుణస్వీకార భావలక్షణస్యేత్యర్థః.
లక్షయతి—ఆభాసత్వఇతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—తత్ర జాతేరితి. క్రియాయా స్త్రయో భేదా ఇతి. జాత్యా సహైత స్యావిరోధస్య జాతే రేతయా విరోధేన గతార్థత్వా దితి భావః. ఏవం యథోత్తర మేకైకన్యూనతా ద్రష్టవ్యా. అత్రాయం సంగ్రహః, శ్లో. "క్రమా జ్జాతి గుణద్రవ్యక్రియాణాం తత్తదాదిభిః, విరోధే దశభేదా స్స్యు శ్చతు స్త్రిద్వ్యేకభేదతః" ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకర స్సరో ఽప్యజడాశయ ఇతి లడయో రభే దా జ్జడాశయో జలస్థానం న భవతీతి విరోధస్య లక్ష్మీనివాసో ఽయ మమందబుద్ధి రితి పరిహారః. విమలతరా అతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపక రీతి జాతిక్రియయో ర్విరోధస్య తరవారి రాయుధవిశేషః తస్య ధారా కోటి రితి పరిహారః, సర్వత్రాపిశబ్దో విరోధద్యోతకః. ౧౩౦

యోః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలో విరోధః.
జాతే ర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.—

అమద స్సార్వభౌమోఽపి భాస్వా నపి కళానిధిః,

వీరరుద్రనరేంద్రోఽయ మద్భుతానాం విహారభూః. ౧౩౧

అత్ర సార్వభౌమో ఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. భాస్వా నపి కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః. కలానిధే రేకత్వా ద్ద్రవ్యత్వం. అత్రాపి శ్లేషమూలతా.

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా.—

ధర్మద్విషా మర్థముషాం చ భంగ ముత్పాదయన్ కాకతివీరరుద్రః,

త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషి భావమార్ద్రమ్. ౧౩౨

అత్ర త్రివర్గసాధారణవృత్తే ర్ధర్మార్థవిరోధిషు భంగకరణం కామారా స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

నాయ మాద్భుటానా మివ విరోధబాధక శ్లేషః. కింతు శ్లేష విరోధయో రంగాంగిభావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేష మూలో విరోధ ఇతి. ఉత్తర త్రాప్యేవంవిధోదాహరణే ష్వేవ మేవ విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అమదఇతి. సార్వభౌమో దిగ్గజో ఽప్యమదో మదరహిత ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. సర్వభూమీశ్వరోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిహ్రియతే. భాస్వాన్ సూర్యోఽపి కళానిధి శ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః. తేజస్వీ చతుష్షష్టికళాకుశల ఇతి పరిహ్రియతే. ౧౩౧

ధర్మద్విషామితి. త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గ స్త్రివర్గః, 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైః' ఇత్యమరః. త్రివర్గ స్సాధారణో వైషమ్యరహితో గోచర స్సేవ్యత్వేన విషయో యస్య స తథోక్తః, 'న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరం' మితి భావః. కామద్విషి కామపురుషార్థద్వేషిణి స్మరహరే చ. ౧౩౨

అత ఏవ క్రియయో ర్విరోధ స్సమాధీయత ఇత్యాహ—అత్ర త్రివర్గేతి. పూర్వత్ర ద్వయో రపి విరోధినో శ్లిష్టత్వ మత్ర పున రేకస్యైవేతి విశేషః.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.—

ఏష జిష్ణువిహారోఽపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః,
కరోతి కమలోల్లాసం రాజా వ్యంధ్రనరేశ్వరః. ౧౩౩

అత్ర జిష్ణువిహారస్య గోత్రవాత్సల్య మితి క్రియాగుణయో ర్విరోధః. కమలోల్లాసం కుర్వ న్నపి రాజేతి క్రియాద్రవ్యయో ర్విరోధః. అత్రాపి శ్లేషమూలతైవ.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా.—

† రజ్జంతో భువణ మిఅ రాఓ త్తి జప సలాహణిజ్జోసి,
రుద్దణరిద కహం సా రత్తా వి అ పండురా జాఆ. ౧౩౪

అత్ర రక్తత్వపాండురత్వయో ర్విరోధః.

గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

జ్వలత్ప్రతాపరుద్రోఽపి కాకతీయనరేశ్వరః,
భూత్వా జైవాతృకో భాతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫

అత్ర ప్రతాపరుద్రోఽపి జైవాతృక ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.

---

†రంజయన్ భువన మిదం రాజేతి యయా శ్లాఘనీయోఽసి,
రుద్రనరేంద్ర! కథం సా రక్తాపి చ పాండురా జాతా?. ౧౩౪

ఏషఇతి. జిష్ణో రింద్రస్య విహార ఇవ విహారో వ్యాపారో యస్య స తథోక్తః, తథాపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః పర్వతానురక్త ఇతి క్రియాగుణౌ విరుద్ధౌ. జయశీలవ్యాపారః కులానుకూల శ్చేతి సమాహితౌ. రాజా చంద్రోఽపి కమలోల్లాసం కరోతీతి విరోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్య నృపతి ర్లక్ష్మీవిలాస మితి పరిహారః. ౧౩౩

రజ్జంతఇతి. ['న్తమాణౌ శతృశానచోః'ఇతి శతరి న్తాదేశః. 'సలాహణిజ్జోసి....' ఇత్యత్ర 'అః శ్మాశ్లాఘయోః' ఇతి శ్లాఘాశబ్దే యుక్తవర్ణస్య విప్రకర్షః, పూర్వస్య అకారయుక్తతా చేతి వేదితవ్యమ్]. ౧౩౪

జ్వలదితి. ప్రతాపరుద్రోఽపి జైవాతృక శ్చంద్ర ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః. జైవాతృక ఆయుష్మా నితి పరిహారః. ౧౩౫

ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

విభాతి కాకతీంద్రోఽయం రుద్రోఽపి చతురాననః,
తథాపి జిష్ణు రప్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః. ౧౩౬

ఏవం దశభేదా దర్శితాః. అయ మశ్లేషేణాపి భవతి. యథా.—

స్వభావశిశిరా దృష్టి రపి కాకతిభూభుజః,
సర్వాంగతాపినీ జాతా ప్రతిపక్షమహీభృతామ్. ౧౩౭

అత్ర స్వభావశిశిరాఽపి తాపినీతి విరోధః.

అథ విరోధగర్భాలంకారా నిరూప్యంతే.—

విశేషాలఙ్కారః.

ఆధారరహితాధేయ మేకం చానేకగోచరమ్,
అశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతి స్త్రిధా. ౧౩౮

యత్రాధారమంతరేణాధేయో నిబధ్యతే స ఏకో విశేషః. ఏకస్యానేకగోచరత్వే ద్వితీయో విశేషః. ప్రకృతాదశక్యవస్త్వంతరకరణే తృతీయః. యథాక్రమముదాహరణాని.—

నలనహుషదిలీపధర్మపుత్రప్రభృతినరేశ్వరసంశ్రితా యశశ్శ్రీః,
అనుదిన మధునాఽప్యుపేత్య మైత్రీం విలసతి కాకతివీరరుద్రకీర్త్యా.

విభాతీతి. రుద్రోఽపి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జిష్ణు రింద్రోఽపి, పురుషోత్తమో విష్ణు రితి చ, ద్రవ్యయో ర్విరోధః. రుద్ర ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధై రర్థాంతరైః పరిహ్రియతే. ౧౩౬

స్వభావేతి. శైత్య సంతాపయో ర్గుణయోః శ్లిష్టయో ర్విరోధో విషయభేదేన పరిహ్రియతే. ౧౩౭

విరోధమూలే ష్వనేకభేదం విశేష మాహ—ఆధారేతి. ౧౩౮

ప్రసిద్ధాధారరహిత మాధేయ మేకం పరిమితం వస్తు యుగప దేవానేకగోచరం తదా కించి ద్వస్త్వారభమాణ స్తేనైవ యత్నే నాశక్యవస్త్వంతర మారభత ఇతి త్రయో విశేషభేదా ఇత్యర్థః.

క్రమే ణోదాహరతి—నలేతి. అధునాపి, నలాదీనా మభావసమయేఽపీత్యర్థః. నలాదిసదృశకీర్తిరయం రాజేతిభావః. ౧౩౯

అత్ర ప్రాచాం భూపతీనా మాధారభూతానాం తిరోధానేఽ ప్యాశ్రితాయాః కీర్తే రవస్థానమ్.

యథా చ.—

పశ్యంతో భయవిహ్వలాః ప్రతినృపాః పశ్చా త్పురః పార్శ్వయో
ర ప్యంతర్బహిరంధ్రపార్థివపతిం ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకం,
నిస్సీమోల్బణధావనవ్యతికరప్రభ్రష్టదోరాయుధా
శ్శైథిల్యా చ్చ్ఛల మటంతి కంపవిగళద్గాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౪౦

అత్ర భయభ్రాంతానాం శత్రునృపతీనాం ప్రతాపరుద్రనృపతి రేకో ఽప్యనేకత్ర ప్రతీయతే.

తథాచ.—

అపారకరుణానిధే స్సదసి వీరరుద్రప్రభోః
ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టి ర్జనే,
అతీంద్ర మతికిన్నరాధిప మశేషలోకోన్నతం
న కిం కి మధితిష్ఠతి త్రిభువనే? స సర్వాధికః. ౧౪౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపరుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం

యోజయతి—అత్రేతి.

పశ్యంతఇతి. ధావనవ్యతికరః పలాయనసంబంధః. కంపేతి.కంపేన విగళంత్యో ముక్తద్రవ్యవ త్పతంత్యో గాంభీర్యశౌర్యశ్రియో యేషాం తే తథోక్తా ఇత్యతిశయోక్తిః. ౧౪౦

యోజయతి—అత్రేతి.

అపారేతి. సద స్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధురక్రమా,ప్రసన్నేత్యర్థః. దృష్టి ర్లగతి స జనః సర్వాధికో లోకోత్తర స్సన్నలౌకికం వైభవ మనుభవతీ త్యర్థః. అత్ర పృథగ్జనేఽపి ప్రసాద మారభమాణా దృష్టి రప్రైశ్వర్యవిశిష్టతా మారభతే కిల కిముతవిశిష్టే జన? ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే. ౧౪౧

న లభ్యతే ? ఇ త్యశక్యవస్త్వంతరకరణమ్.

అధికాలఙ్కారః.

ఆధారాధేయయో ర్వైచిత్ర్యా దధికాలంకారో నిరూప్యతే—

*ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతః.

యత్రాశ్రయాశ్రయిణో రానురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకారః. స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వ మహత్త్వాభ్యామ్.

ప్రథమో యథా.—

స్తోకే బ్రహ్మాండరంధ్రే విపులతరతయా స్వైరసంచారహేలా
సంకోచా దేకరాశీభవదతనురుచో కాకతీంద్రస్య కీర్తేః,
ఏతైః ప్రాలేయపృథ్వీధరరజతగిరిస్వర్ణదీశీతభాను
క్షీరాంభోరాశిముఖ్యైః ప్రకటిత మధునా తద్ఘనీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య రోదఃకుహర స్యాల్పత్వం ఆశ్రితస్య ప్రతాపరుద్ర యశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయో యథా.—

క్వాపి క్వాపి కళింగమాళవమహారాష్ట్రాంగవంగాదయో
భూపా స్తాదృశసైన్యవైభవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,

సంగతిపూర్వక మధికం లక్షయతి—ఆధారేత్యాదినా.

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

ఆద్యముదాహరతి—స్తోకఇతి. స్వైరసంచారస్య స్వేచ్ఛావిహారస్య, హేలాయా విస్రంభస్య సంకోచాత్ ప్రాలేయపృథ్వీధరాదిభి స్తద్ఘనీభావరూపం ప్రకటితమ్. అత్రాధారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే ఆధేయాయాః కీర్తే రాధిక్యేన సంచారసంకోచా త్తత్ర తత్ర పిండీభూతాః కీర్తిఖండా ఏ వామీ న తు హిమాచలప్రభృతయ ఇ త్యనయో రానురూప్యాభావః. ౧౮౨

ద్వితీయ ముదాహరతి—క్వాపీతి. వ్యూహానాం మకరాదిసంజ్ఞితానాం సేనాసన్నివేశవిశేషాణాం ప్రపంచస్య శ్రియా సమృద్ధ్యా, నిస్సీమే ఉద్వేలే బలవారిధౌ, కళింగమాళవాదిసేనా స్సేవార్థ మాగతా

లీనాః కాకతివీరరుద్రనృపతే ద్వ్యూహా ప్రపంచశ్రియా
నిస్సీమే బలవారిధౌ విదధతే పూర్తిం న కోణేఽప్యహో!. ౧౮౩

అత్రాశ్రయస్య ప్రతాపరుద్రసైన్యాంబుధే ర్వైపుల్యం. ఆశ్రితానా మంగవంగకళింగప్రభృతిరాజకానీకినీనా మల్పత్వమ్.

అథ విభావనా - విశేషోక్తిశ్చ.

*కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తి స్స్యా ద్విభావనా,
తత్సామగ్ర్య మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే. ౧౮౪

యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్య స్యోత్పత్తి ర్నిగద్యతే సా విభావనా. యత్ర [కారణ] సాకల్యే సత్యపి కార్య స్యానుత్పత్తి స్సా విశేషోక్తిః.

యథా.—

స్ఫురిత ఇవ సముద్రే యత్ర కుత్రాపి కోణే విలీయంత ఇత్యర్థః. అత్రాధార స్యాధిక్య మాధేయ స్యాల్పత్వం చ న ప్రమాణవిరుద్ధం. కింతు మహోదనమధ్యే భిక్షాకబళ ఇవ నానురూపం. అతఏ వోక్త మాధారాధేయ యో రానురూప్యాభావ ఇతి. ౧౮౩

అనానురూప్యసారూప్యా దధికానంతరం విభావనాం తద్విపర్యయ రూపాం విశేషోక్తిం చోదాహరణలాఘవార్థం యుగప ల్లక్షయతి— కారణే నేత్యాదినా. యది కారణమాత్రేణ వినా కార్యోత్పత్తి రుచ్యతే తదా విరోధో దుష్పరిహార స్స్యాత్. కారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్. కార్యస్యేతి. ౧౮౪

అత స్తత్పరిహారార్థ మాహ— ప్రసిద్ధేతి.

అతఏవవైశిష్ట్యేన కార్యస్య భావనా ద్విభావనా. సాకల్య ఇతి. కారణానా మితి శేషః. అత్రాపివిరోధపరిహారార్థం సామగ్రీవైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం కార్యోత్పత్త్యావిరోధః, విశేషోక్తా కారణసత్తాయా మిత్యుభయవిరోధానుప్రాణితా ద్విరోధా దేకైకవిరోధానుప్రాణిత యో రనయో ర్భేదః.

ప్రతాపరుద్రేణ పరాజితానాం
ప్రత్యర్థినాం విన్ధ్యగుహాగతానాం,
తమాంస్యరాత్రిష్వపి సముద్భవన్తి
తేజాంసి ఘస్రేష్వపి నోద్భవన్తి. ౧౭౫

అత్ర తమః ప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రిః తయా వినాఽపి తస్యోత్పత్తి ర్నిబద్ధా. అప్రసిద్ధం కారణం శోకాద్యస్త్యేవ, తథా అహస్సు రవికిరణేషు సత్స్వపి తేజసోఽనుత్పత్తి రితి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది నిమిత్త మస్త్యేవ.

అసఙ్గత్యలఙ్కారః

కార్యకారణవిరోధ ప్రస్తావా దసఙ్గతి రుచ్యతే:—

* కారణ్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే సత్యసఙ్గతిః.

యత్రైకదేశవర్తినో రపి కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశస్థితి ర్నిబధ్యతే ఽసా వసఙ్గత్యలఙ్కారః.

యథా,—

బిభర్తిత్యుర్వీధురాం గుర్వీం వీరరుద్రనరేశ్వరే,
భవం త్యతితరాం శశ్వ న్నమ్రా స్సామన్తమౌళయః. ౧౭౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమన మితి విరోధప్రస్తావా ద్వైచిత్ర్యం నిరూప్యతే.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకారణం యేషాం తాన్యరాత్రిణి తమాంస్యన్ధకారా మోహాశ్చ ఘస్రేషు దినేష్వపి తేజాంసి ప్రకాశా వివేకాశ్చ. ౧౭౫

యోజయతి—అత్రేతి. అత్ర తమసా ద్వైవిధ్యే ఽప్యభేదాధ్యవసాయా దేకత్వ మతిశయోక్త్యా సాచాస్యా మవ్యభిచారిణీతి న తద్బాధే నాస్యా ఉత్థానం, అపితు తదనుప్రాణితత్వేనేత్యాది విశేషా అవాన్తరభేదా శ్చ సర్వస్వే ద్రష్టవ్యాః.

అసఙ్గతేస్సఙ్గతి పూర్వకం లక్షణ మాహ—కార్యేత్యాదినా.

ధూమాగ్న్యో రివ కార్యకారణయో స్సమానదేశత్వం న్యాయసిద్ధం తదన్యథాకృతంచే దుచితసఙ్గతినివృత్తే రసఙ్గతిర్నామాలఙ్కారః.

ఉదాహరతి—బిభర్తీతి. స్పష్టం. ౧౭౬

విచిత్రం సఙ్గమయన్ లక్షయతి—విరోధేత్యాది. స్వస్య హేతో

విచిత్రాలఙ్కారః.

* విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యమః.

యత్ర స్వవిరుద్ధ ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రాలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే రగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,
అవరోహంతి హస్తిభ్య స్తానారోఢు మనర్గళం. ౧౮౭

అత్రా౽౽రోఢు మవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

అన్యోన్యాలఙ్కారః.

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే. అస్యాపి విరోధమూలతా.

* తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్.

యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారక ముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యోన్యాలంకారః.

యథా.—

ఆరోహతా రుద్రనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతి రాజపీఠం,
ఆరుహ్య తేనోజ్జ్వలరత్నభాజా రాజా౽పి లక్ష్మీ మధికాం బిభర్తి.

అత్ర ప్రతాపరుద్రభద్రాసనయో రన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

విషమాలఙ్కారః.

అథ విరోధమూలో విషమాలంకారః కథ్యతే.—

* విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్యవా భవేత్,

ర్విరుద్ధస్య విపరీతస్య ఫలస్యా౽౽ప్త్యర్థ ముద్యమ ఉత్సాహో విచిత్రాలంకారః. నచాయంవిషమా ద్యభేదే ౽ంతర్భవతి. ఇహహి స్వనిషేధో వైపరీత్యం గమయతి విషమే వ్యత్యయ ఇతిభేదస్య రుచకే నోక్తత్వాత్.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౧౮౭

యోజయతి—అత్రేతి. అన్యోన్యం నిరూపయతి అథేత్యాదినా. విరోధమూలతేతి సంగతికథనం. క్రియాద్వారక మితి సాక్షాత్పరస్పరజన్యజనకభావస్య విరుద్ధత్వా దితిభావః. ఆరోహతేతి. ౧౮౮

అత్రాలంకారద్వారా రుద్రభద్రాసనయో ర్జన్యజనకభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకా

విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రిధా. ౧౪౯

యత్ర కారణా ద్విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి స్తదేకం విషమం, అకార్య భూతస్యా నర్థస్యోత్పత్తి ర్ద్వితీయం,విరూపయో ర్వస్తునో స్సంఘటనే తృతీయం. తత్ర ప్రథమం యథా.—

రాజ్ఞః కాకతివీరరుద్రనృపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా
దుద్భూతాం శరదిందుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,
లోకానాం మురవైరిపాదకమలా జ్జాతాం వియన్నిమ్నగాం
శ్రుత్వా సంప్రతి విస్మయా ద్విరమతి ప్రాప్తానుభావం మనః. ౧౫౦

అత్ర నీలవర్ణా త్ఖడ్గా దిందుధవళస్య యశస స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా.—

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతీనాం
సంగ్రామసీమాన ముపాగతానాం,
ప్రతాపరుద్రస్య విలోకనేన
భ్రశ్యంతి జీవై స్సమ మాయుధాని. ౧౫౧

అత్ర సమరోద్యోగఫలస్య న కేవలం జయస్యానుత్పత్తి ర్యావ జ్జీవితభ్రంశరూపానర్థోత్పత్తి రపి.

తృతీయంయథా.

క్వ భూపాలా స్తాదృగ్విభవమహనీయప్రకృతయః
క్వ చేయం కాంతారస్థితి రశివవృత్త్యేకనిలయా,
ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిపూ న్రుద్రనృపతేః
ప్రతాపం శ్లాఘంతే శబరపురవీరాః ప్రతిదిశం. ౧౫౨

ర్యస్యేత్యర్థః అనర్థస్య వేతి ఉత్పత్తి రితి శేషః. ౧౪౯

ఆద్య ముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. ౧౫౦

అనుగతో భావో దార్ష్టాంతికధర్మో యస్యాసా ఽవనుభావో దృష్టాంతః ప్రాప్తానుభావ మనుభూత దృష్టాంతలోకానాం మనో విస్మయా ద్విరమతి అద్వితీయ మేవ వస్తు విస్మయావహం న పున స్సద్వితీయ మితి భావః 'జుగుప్సావిరామేత్యాదినా విస్మయా దితి పంచమీ.' యోజయతి —అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—స్పష్టం.

తృతీయ ముదాహరతి— క్వేతి. ౧౫౨

అత్ర మహానగర నివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదేశానాం విరూపాణాం సంఘటనం ఏవం విరోధగర్భాలఙ్కారానిర్ణీతాః.

సమాలఙ్కారః.

అధునావిషమ వైధర్మ్యాత్సమాలంకారో నిరూప్యతే.—

* సా సమాలంకృతిర్యోగే వస్తునో రనురూపయోః,

యత్రాన్యోన్యానురూపపదార్థసంఘటనా క్రియతే. స సమాలఙ్కారః.

యథా.—

† వింజాఓ సఅలాఓ లంఛీఏసమం పఆవరుందంమ్మి,

సంఘటిఊణ సుసరిసం హోఇం కలంఛో సఅబహ్మా. ౧౪౩

అత్ర ప్రతాపరుద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్మ్యాశ్చ యోగః.

అథ గమ్యమానౌపమ్యాలంకార వర్గప్రస్తావః.

తుల్యయోగితాలఙ్కారః.

* ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,

---

† విద్యా స్సకలా లక్ష్మ్యా సమం ప్రతాపరుద్రే,
సంఘటయిత్వా సు సదృశం భవతి కృతార్థ స్స్వయం బ్రహ్మా. ౧౪౩

అశివవృత్తానా మమంగళచరితానా మేకనిలయః ప్రేక్షంప్రేక్షం పునః పునః ప్రేక్ష్య (అభీక్ష్ణ్యే ణములితి ద్విర్భావః.) దిశిదిశి ప్రతిదిశం (యథార్థేఽవ్యయీభావః, అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య ఇతి సమాసాంతః)

అథ విరోధగర్భాలంకారాన్నిగమయన్ సమాలంకారం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా.

విషమవైధర్మ్యాదితి విషమతృతీయభేద వైధర్మ్యాదిత్యర్థః అయం చాలంకార స్సంబధ్యమాన వస్తునోః శ్లాఘ్యత్వా శ్లాఘ్యత్వాభ్యాం ద్వివిధ ఇత్యనుసంధేయం.

విజ్జాఓఇతి. (స్త్రియాం శస ఉదోతావితి స్త్రీలింగే విద్యాశబ్దేవర్తమానస్య శస ఓదాదేశః) అత్రశ్లాఘ్యయో ర్లక్ష్మీ సరస్వత్యో ర్యోగః.

అశ్లాఘ్యయో స్తు.—ధాత్రా నింబఫలాస్వాదే కాకలోకో హి కల్పిత, ఇత్యాద్యా ద్రష్టవ్యాః. గమ్యౌపమ్యా నలంకారాన్ ప్రస్తౌతి—

ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతాల్యయోగితా. ౧౫౪

యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలాప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ సంబంధా దౌపమ్యం గమ్యతే సా తుల్యయోగితా.

ప్రస్తుతానాం యథా.—

భద్రాసనాధ్యాసిని రుద్రదేవే తత్కీర్తయ స్తద్విషదంగనాశ్చ,
అనారతంభ్రాంతివిశేషభాజః ప్రతిక్షణం పాండురతాం భజంతే.

అత్ర కీర్తీనాం ద్విషదంగనానాం చ ప్రాకరణికత్వం పాండురతాం భజంత ఇతి సమానధర్మః.

అప్రాకరణికానాం యథా.—

కూర్మేంద్రపన్నగాధీశా హరిత్కరికులాద్రయః,
మిథో నిస్సారతాం ప్రాప్తాః కాకతీంద్రే మహీభృతి. ౧౫౬

అత్ర కూర్మేంద్రప్రభృతీనా మప్రాకరణికత్వం నిస్సారతాంప్రాప్తా ఇతిసమానధర్మః అత్ర గమ్యమానౌపమ్యంన వాస్తవం కింతువైవక్షికం.

దీపకాలఙ్కారః.

* ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంతు సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,
ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే. ౧౫౭

అథేతి.తత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతవ్యాసాశ్రయాం తుల్యయోగితామాహ—ప్రస్తుతానా మితి. ౧౫౪

కేవల మిత్యుభయత్ర సంయోజ్య వ్యాచష్టే—యత్రేతి. తుల్యస్య యోగోఽస్యాం సంజాత ఇతి తుల్యయోగితేత్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతానామ ప్రస్తుతానాంచ ప్రతిస్వం గుణేన క్రియయాచ సంబంధే చతుర్విధా. తత్ర కేవలప్రస్తుత విషయాం గుణాశ్రయాముదాహరతి—భద్రాసనేతి. ౧౫౫

అన్యోదాహరణమాహ—కూర్మేంద్రేతి. ౧౫౬

హరిత్కరిణో దిగ్గజాః ఏవ ముభయత్ర క్రియాశ్రయత్వే నాప్యుదాహార్యం. నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యౌపమ్యస్య కథ మత్రోపపత్తి స్తత్రాహ—అత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమానత్వస్య కేవలాప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమేయత్వస్య కల్ప్యమానత్వా దితిభావః.

అథప్రస్తుతా ప్రస్తుత సమాసాశ్రయందీపకమాహ—ప్రస్తుతేతి.

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానా మేవ సమానధర్మసంబం
ధేనౌపమ్యం గమ్యతే తద్దీపకం.

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంగతత్వేన త్రైవిధ్యం.

ఆదిదీపకం యథా.—

† భాఇణలేణక అజుఅరహుఉలదీవేణ సోరిణా తేతా,
దావారోతవ జణిణాకలిజుఅవీరరుంద్దేణ. ౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్త్రైః కృత త్రేతా ద్వాపరా
శ్శోభంతే తథా వీరరుద్రేణ కలియుగం శోభత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

మధ్యదీపకంయథా.—

‡ భాఈరహీఎజళణిహీరా అఇ జోణ్హాఇపుంణిమాచదో,
సుంతీఏ కమలహవో కింతీ ఏ పఆవ రుందోవి. ౧౫౯

---

† భాతి నలేనకృత యుగం రఘుకులదీపేన శౌరిణా త్రేతా,
ద్వాపార స్తపోజనినా కలియుగం వీరరుద్రేణ. ౧౫౮

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జ్యోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః,
శ్రుత్యా కమలభవః కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రోఽపి. ౧౫౯

అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామస్త్యమతఏవౌపమ్యం వా స్తవ
మితి తుల్యయోగితాతోవిశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పూర్వవదత్రాపి
ఇవాద్యభావాత్ ప్రాకరణికాప్రాకరణికమధ్యే కుత్రచి న్నివిష్ట స్సమా
నోధర్మః పశ్వర్థానుష్ఠితః ప్రయాజాదిః పురోడాశస్యే వేతరాంశస్యోప
కరోతి. అతఏవ దీపసాదృశ్యా ద్దీపక మిత్యుచ్యతే.(సంజ్ఞాయాంచేతివార్థే
కన్ప్రత్యయః.

అత్ర విశేషమాహ— తస్యేతి. ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమ
ధ్యాంతగతత్వేనేత్యర్థః. భా ఇతి. ౧౫౮

రఘుకులదీపేన శౌరిణా, రామేణ తపసో జని రుత్పత్తి ర్యస్య తేన
తపోజనినా ధర్మపుత్త్రేణ అత్రభాతీతి. సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వా
దాదిదీపకం. భాఈరహీ ఏ ఇతి. ౧౫౯

అత్ర భాగీరథ్యాదిభి స్సముద్రాదయో యథా రాజంతే కీర్త్యా తథా ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

అంతదీపకం యథా,—

† సురలోఅం సురణాహో ణరలోఅం వీరరుందణరణాహో,

ఫణిలోఅం ఫణిణాహోరం ఖఇణిరుపందవో జ్జేఅ. ౧౧౬

అత్ర యథా సురలోక ఫణిలోకౌ సురనాథ ఫణినాథాభ్యాం రక్షితౌ తథా వీరరుద్రేణ నరలోకో రక్ష్యత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతా లంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగత మలంకార ద్వయం నిరూప్యతే.*

ప్రతివస్తూపమాలఙ్కారః.

* యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది,

గమ్యౌపమ్యాఽఽశ్రితా సాస్యా త్ప్రతివస్తూపమామతా. ౧౬౧

యత్ర వస్తుప్రతివస్తుభావేన సామాన్యంవాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే తే

† సురలోకం సురనాథో నరలోకం వీరరుద్రనరనాథః,

ఫణిలోకం ఫణినాథో రక్షతి నిరుపద్రవో ద్వేగం. ౧౬౦

అత్ర రాజ ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్య గతత్వా న్మధ్యదీపకం.

సురేతి. అత్రరక్షణస్యాంతవాక్య గతత్వా దంతదీపకం. ౧౬౦

ఏషూదాహరణేష్వనేక కారకగతత్వేనైక క్రియాదీపకం, ఏవమ నేకక్రియాగతత్వే నైక కారకమపి దీపక మస్తి. యథా:—

సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, నకుతూహలి కస్య మన శ్చరితంచ మహాత్మనాం శ్రోతు మితి.

అనంతరాలంకారయో స్సంగతిమాహ—అథేతి. సమానధర్మస్య పదార్థగతత్వా ద్దీపకతుల్యయోగితే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం తదారబ్ధవాక్యార్థమూలాలంకారద్వయ ముచ్యతఇత్యర్థః.

తత్రాపిపూర్వో క్తరీత్యాఽంతరంగవస్తు ప్రతివస్తుభావమూలాం ప్రతివస్తూపమామాహ—యత్రేతి. ౧౬౧

ఫలతో వ్యాచష్టే యత్రవస్త్వితి. గమ్యౌపమ్యేతి ఇవాద్య ప్రయోగా

న గమ్యాపమ్యా ప్రతివస్తూపమా.—

సా సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమా యథా.—

మంథానాచలఏవైకః క్షమస్సింధువిలోడనే,

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకః శక్తశ్శత్రువిలోడనే. ౧౬౨

అత్ర యథా సముద్రవిలోడనే మంథనాచలః క్షమః - తథా శత్రువిలోడనే ప్రతాపరుద్రశ్శక్త ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

ద్వితీయా యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకః పటీయాన్ జనరంజనే,

చంద్రాదృతే క్షమో నాన్యశ్చకోరపరితోషణే. ౧౬౩

అత్ర చంద్రేణ యథా చకోరపరితోషణం క్రియతే తథా వీరరుద్రేణ జనరంజనం క్రియత ఇతి వైధర్మ్యేణౌపమ్యం గమ్యతే.

దృష్టాంతాలఙ్కారః.

యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే,

సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యతే. ౧౬౪

యత్ర బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే స దృష్టాంతాలంకారః. సోఽపి సాధర్మ్య వైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధః.

అద్యో యథా.—

దితి భావః. అన్యథేయ ముపమైవ స్యాదితి హృదయం. తేన ప్రతివస్తు ప్రతివాక్యార్థ ముపమా సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తూపమేత్యన్వర్థేయ మజని.

తస్యా ద్వైవిధ్యమాహ—సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—మంథానేతి ౧౬౨

అత్ర సంబంధిభేదేన క్షమశక్తశబ్దాభ్యాం సమానధర్మస్య కథనాద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. వైధర్మ్యేణోదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౧౬౩

పటీయాన్ సతిపటుః.

దృష్టాంతం లక్షయతి—యత్రేతి. ౧౬౪

క్షోణీం బిభ్రతు భూభృతః కతిపయే కామపి ప్రతిష్ఠా పునః
స్వర్ణాద్రేర్దిగధీశ వాసనగరీ సందిగ్ధకుంజశ్రియః,
రాజానో జనరంజనం విదధతాం శ్రీవీరరుద్రప్రభోః
కోఽప్యన్యో మహిమాజగత్త్రయధురాధౌరేయదోశ్శాలినః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావా దౌపమ్యం గమ్యతే.

వైధర్మ్యేణ యథా—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రా జ్జాగ్రతి సంపదః,
తావదబ్జాని నిద్రాంతి యావ న్నోదేతి భానుమాన్. ౧౬౬

అత్రయథా భాస్వదుదయమాత్రేణ పద్మాని సమున్మీలంతి తథా ప్రతాప రుద్రదయావిలోకన మాత్రేణ సంపద స్సంభవంతీతి వైధర్మ్యేణ బింబ ప్రతి బింబనం.

⊰ నిదర్శనాలఙ్కారః. ⊱

అథ గమ్యమానౌపమ్యప్రస్తావాన్నిదర్శనాలంకారో నిరూప్యతే.

ద్వయో స్సదృశయో రర్థయో రుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యుక్తం. అత్రాపి ఇవాద్యుపాదానే పూర్వవదుపమైవ స్యాదితిద్రష్టవ్యం. దృష్టోఽంతోనిశ్చయో యత్ర స దృష్టాంత ఇత్యర్థః.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—క్షోణీ మితి. భూభృతః పర్వతాః దిగధీశానా మింద్రాదీనాం వాసనగరీత్వేన సందిగ్ధాః సందేహవిషయీకృతాః కుంజశ్రియో యస్య తస్య తథోక్తస్య తత్ర కుంజేష్వేవ నగరబుద్ధి రుదేతీతిభావః. సంపూర్వకో దిహిః సకర్మకోఽపిదృశ్యతే. యథా—'నానుపలబ్ధేన నిర్ణీతేఽర్థేన్యాయః ప్రవర్తతే అపి తు సందిగ్ధే, ఇతి. జగత్త్రయధురాయాం ధౌరేయాభ్యాం ధురంధరాభ్యాం దోర్భ్యాం శాలతే తాచ్ఛీల్యేన తథోక్తస్య, ధౌరేయశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.

వైధర్మ్యేణోదాహరతి—కాకతీన్ద్రేతి. ౧౬౬

నిదర్శనాయా స్సంగతిమాహ—అథేతి.

అత్ర బింబప్రతిబింబ భావోఽభ్యుచ్చయః. లక్షణమాహ—

అసంభవద్ధర్మయోగా దుపమానోపమేయయోః,
ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్రసాస్యాన్నిదర్శనా. ౧౬౭

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యాన్వయాసంభవా త్తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణ మాక్షిప్యతే సైకా నిదర్శనా.

తద్విపర్యయే ద్వితీయా నిదర్శనా.

ప్రథమాయథా—

రిపుతిమిరముదస్యన్ రత్నసింహాసనస్థ
స్త్రిభువన మహనీయః కాకతీయక్షితీశః,
వహతి మహితవిశ్వోల్లాసి లీలా మభిఖ్యా
ముదయశిఖరిచూడాచుంబిన స్తీవ్రభానోః. ౧౬౮

అత్ర తీవ్రభానో రభిఖ్యాయాః ప్రకృతే అసంభవా దభిఖ్యాసదృశీ మభిఖ్యాం వహతీతి బింబప్రతిబింబకరణాక్షేపః.

ఉపమేయ ధర్మస్య ఉపమానే అసంభవా ద్యథా.—

వీరరుద్ర నరేంద్రస్య యశోవైశద్య సంపదః,
లక్ష్యంతే క్షీరవారాశి లీలాదర్పణ మండలే. ౧౬౯

అత్ర యశోవైశద్యస్య దుగ్ధార్ణవే అసంభవా త్సాదృశ్యోపగమేన బింబప్రతిబింబనంగమ్యతే.

అసంభవ దితి. ఉపమానధర్మస్యోపమేయగతత్వే నోపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేన వా సంబంధాసంభవా ద్వాక్యార్థసంబంధా నిదర్శనా ద్వివిధేత్యర్థః. ౧౬౭

వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

తద్విపర్యయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వే నేత్యర్థః.

రిపుతిమిరమితి.—ఉదయశిఖరిచూడాచుంబినః ప్రాచీనపర్వతాగ్రవర్తిన స్తీవ్రభానోః విశ్వోల్లాసిలీలాం లోకానందిస్వరూపా మభిఖ్యాం శోభాం వహతి. ౧౬౮

యోజయతి. అత్రేతి.—వీరరుద్రేతి. ౧౬౯

అత్రోపమేయ ధర్మస్యోపమానే అసంభవాత్ప్రతిబింబక్రియాక్షేపఇత్యాహ.—అత్ర యశ ఇతి.

క్వచి న్నిషేధవశా దాక్షిప్తయా ప్రాప్త్యా బింబ ప్రతిబింబకర ణాక్షేపో యథా.—

కాకతీంద్ర ద్విషత్కాంతా ధావంత్యః ప్రతికాననం,
పద్భ్యాం ముంచం త్యలాక్తాభ్యాం స్థలే రక్తోత్పలశ్రియం.

అత్ర ముంచంతీతి నిషేధా త్పూర్వం రక్తోత్పలశ్రీప్రాప్తి రాక్షిప్తా.

⊸ వ్యతిరేకాలంకారః. ⊸

భేద ప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః,
ఆధిక్యాల్పత్వ కథనా ద్వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే.　　౧౭౧

యతోఽపమానా దుపమేయ స్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతి

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ క్వచిదితి.—

కాకతీంద్రేతి. అలాక్తాభ్యా మలక్తకరహితాభ్యాం, పూర్వం రాజ్య సమయ ఇత్యర్థః. సంభవద్వాక్యార్థసంబంధాపీయ మనైయ్యరం గీకృతా, తదుక్తం. అభవన్వ స్తు సంబంధోఽభవ న్వాయత్ర కల్ప యేత్, ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా నిదర్శనేతి.　　౧౭౦

ఉదాహరణంతు.'చూడామణిపదే ధత్తే యో దేవంరవిమాగతం, సతాంకార్యాతిథేయీతి బోధయన్గృహమేధిన'ఇతి.అత్రచక్రవర్తివ్యా చక్రే'బోధయన్నితి కారీషోఽగ్నిరధ్యాపయ' తీతివద్గిరిగృహమేధినో బోధ నక్రియాసమర్థాన్ కరోతీతి తత్సమర్థాచరణే ణిచఃప్రయోగాత్సంభవతి వ స్తుసంబంధఇతి. తతస్తత్సదృశబోధనాక్షేపః, సైషాసగావ్యపిపదార్థవృత్తిః. వాక్యార్థవృత్తిర్యథా.— తత్పాదనఖరత్నానాం యదలక్తకమార్జనం, ఇదం శ్రీఖండలేపేన పాండురీకరణం విధోరితి, నచాయందృష్టాంతః. అత్రవాక్యయో స్సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబ ప్రతిబింబ భావ స్స దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసా నిదర్శనేతి మహానసనయో ర్భేదః,అత్ర మాలావైచిత్ర్యమపి ద్రష్టవ్యం. అథగమ్యౌపమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యతిరేకం లక్షయతి—భేదేతి.　　౧౭౧

భేదోవైలక్షణ్యం తత్ప్రధానం సాధర్మ్యం గమ్యత ఇత్యభ్యా హృత్య వాచష్టే. యత్రేతి.

పాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే స వ్యతిరేకాలంకారః. యథా.—

దినకృతి కుముదైర్ధృతో నరాగః శశిని పరాంచిపరంసరోరుహాణి,
కువలయకమలాదృతప్రకాశః ప్రభవతివిశ్వసుహృత్ప్రతాపరుద్రః.

అత్ర రవిశశినో రసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూతస్య ప్రతాపరుద్రస్యాధిక్యం కువలయకమలాదృతప్రకాశ ఇతి శ్లేష సముత్థాపితో వ్యతిరేకః.

శ్లేషాలఙ్కారః.

అథ శ్లేషాలంకారో నిరూప్యతే.—

ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం,
శ్లేషోఽయంశ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయే నాంత్యే. ౧౭౩

యత్ర కేవల ప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ శ్లేషః కథ్యతే.

ఉదాహరతి—దినకృతీతి. రాగోఽనురాగః పరాంచిప్రతికూలాని అయంతు కువలయేన భూమండలేన కమలయా లక్ష్మ్యాచ అభేదాధ్యవసితైః కువలయకమలై రాదృత ప్రకాశ ఇత్యుపమానా దుపమేయస్యాధిక్య కథనం శ్లేషమూలం. ఉపమానా దుపమేయస్యాల్పత్వపక్షే సహృదయహృదయా నధిరోహా దుదాహరణం నోక్తం. భేదద్వయలక్షణంతు సర్వస్వకారానుసారా దితి రహస్యం. తదీయోదాహరణంతు—కావ్యప్రకాశకార స్సమదూషయత్. తత్ప్రకారో వ్యతిరేక ప్రపంచశ్చ తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్సఏవసః' ఇతి తల్లక్షణమేవసాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేషగర్భత్వా త్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిజ్ఞా పూర్వకం లక్షయతి—అథేతి. ౧౭౨-౧౭౩

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్య ముక్తం చేత్ శ్లిష్టపదోపనిబంధః కృతశ్చేదిత్యనే నోపమాన్యవచ్ఛేదః అయం శ్లేషాలంకారః. అత్రాద్యద్వయే కేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలా ప్రకృతశ్లేషే చేత్యర్థః. సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం విశే

తత్ర ప్రకారద్వయే విశేషణ విశేష్యశ్లిష్టతా. ప్రకృతాప్రకృతవిష యేంఽత్యభేదే విశేషణమాత్రశ్లిష్టతా విశేష్యయో రపిశ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తి మూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవల ప్రకృతయోః కేవలా ప్రకృతయోశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రార్థద్వయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైష మ్యాభావాదభిదైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయే తు అభిధాయాః ప్రస్తుతైకపరతంత్రత్వా దప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తి ర్వ్యంజనవ్యాపారాయత్తైవ తథాచోక్తం— కావ్యప్రకాశే.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే,

షణేషు విశేష్యేషుచ శ్లేషఇత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం కింతు విశేషణేష్వేవేత్యర్థః.

విశేష్యయో రపి శ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వని ప్రసంగః తదేత దాహ—అత్రేతి.

ననూభయశ్లేష ఏవవిశేష్య శ్లిష్టత్వేధ్వనిశంకానేతరభేదద్వ య ఇత్యత్ర కిం నియామకమత ఆహ— కేవలప్రకృతయో రితి. ఆద్యభేదద్వయే విశేష్యయో రపి శ్లిష్టత్వేఅర్థద్వయస్య ప్రస్తుతత్వా విశేషా దప్రస్తుతత్వావిశేషాద్వా అభిధాయా అకుంఠితసంచారిత్వాత్. ప్రస్తుతాప్రస్తుతౌ ద్వావప్యర్థౌ వాచ్యావేవ, అతో నాద్యభేదద్వయే ధ్వనిశంకేతిభావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనే రవకాశఇత్యాకాంక్షాయా మాహ— ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయేత్వితి. ప్రకరణాదికం ప్రస్తుతార్థఏవాభిదాంనియ చ్ఛతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్యనవాచ్యత్వమితిభావః.

నను మాభూద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వంతు కుతోలభ్యత ఇత్యత ఆహ—అప్రస్తుతేతి.

అర్థాంతరస్య వ్యంజన వ్యాపారైక విషయత్వే వృద్ధసమ్మతి మా హ—అనే కేతి. అనేకార్థస్యాశ్వాదిశబ్దస్య సంయోగాద్యైస్సంయోగో విప్రయోగశ్చేత్యాదిభి ర్వాక్యపదీయోక్తై ర్థ నిశ్చాయకై ర్వాచ

సంయోగాద్యై రవాచ్యార్థ ధీకృద్వ్యాపృతి రంజనమితి.౧౭౪
త దేవం త్రిధా శ్లేషః.

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోర్యథా.—

రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలో మాధవే తిథిః,
నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురదబ్జమణిత్విషి. ౧౭౫

అత్ర పూజా విషయతయా హరిహరయోః ప్రాకరణికత్వం.

అప్రాకరణికయో ర్యథా.—

సదృశః శాకటీంద్రోఽయం మహాకుల మహీభృతాం,

కత్వే నియంత్రితే ప్రస్తుతపరత్వేన నియమితే సతి అవాచ్యార్థ ధీకృద ర్థాంతర ప్రతీతికృ ద్వ్యాపృతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార ఇత్యర్థః. తదేవ మితి. ప్రకృతాప్రకృతోభయ గతత్వేనేత్యర్థః. అయంచ శ్లేషః. ప్రకా రాంతరేణాపి త్రివిధః. తథాహి— జతుకాష్ఠన్యాయేన సభంగపద శ్శబ్దశ్లేషః,ఏకనాళావలంబిఫలద్వయన్యాయేనాభంగపదోఽర్థశ్లేషః,ఉభ యనిబంధే తూభయశ్లేష ఇతి, కావ్యప్రకాశకారః. పున రిమ మర్థశ్లేషం శబ్దశ్లేష మేవోక్త్వాఽన్యథార్థశ్లేషమువోచత్. తద్వివేకస్తు తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. ౧౭౪

కేవలప్రకృతశ్లేష ముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే మయూరపింఛచిహ్నే స్ఫురంతీ అబ్జమణేః కౌస్తుభస్య త్విడ్యస్య తస్మి న్మాధవే సకల స్తిథిః ప్రతిపదాదిః రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే. నీలః కంఠో యస్యాసౌ నీలకంఠః కలాః షోడశ పాతీతి కలాప శ్చంద్రోఽంక శ్శేఖరో యస్య స తథోక్తః. ఉభయో ర్విశేషణసమాసః. తస్మిన్ స్ఫురంతీ అబ్జమణే శ్చంద్రకాంతస్య త్విడివ త్విడ్యస్య తస్మి న్నుమాధవే సకలాతిథిః పూ జావిధిం ధత్తే. తదాద్యాస్థితయో ద్వయో రిత్యమరః. సర్వే ష్వపి తిథిషు హరిహరౌ పూజనీయా విత్యర్థః. సకలో మాధవేతిథి రిత్యత్ర సభంగపదత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషత్వం అన్యత్రాభంగపదత్వా దర్థశ్లేషత్వంచ యథాసంభవం ద్రష్టవ్యం. ౧౭౫

కేవలాప్రకృతశ్లేష ముదాహరతి—సదృశ ఇతి. శిరసాగృహీతో

శిరోగృహీత సన్మార్గ స్ఫురత్కటకసంపదాం. ౧౭౬

అత్ర మహాకులానాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం చోపమానత్వేనా ప్రాకరణికత్వం.

ప్రాకరణి కాప్రాకరణికయో ర్యథా.—

విజితారిపురోమూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః,
రాజమౌళిః ప్రతాపాంకరుద్రో రుద్రఇవాస్థితః. ౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్ర రుద్రయోః ప్రాకరణికా ప్రాకరణికత్వం.

విశేషణ వైచిత్ర్యమూలా త్త్వాత్పరికర ఉచ్యతే.—

→ పరికరాలంకారః. ←

యత్రాభి ప్రాయ గర్భస్స్యాద్విశేషణపరంపరా,
తత్రాభిప్రాయవిదుషా మతో పరికరోమతః. ౧౭౮

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబధ్యంతే స పరికరాలంకారః. యథా.—

గౌరవేణ స్వీకృత సన్మార్గస్సాధుమార్గో యేషాం తే తథోక్తాః,స్ఫురంత్యః కటకానా మలంకారాణాం సంపదో యేషాం తే తథోక్తాః, ఉభయో ర్విశేషణసమాసః. మహత్కులం యేషాం తే మహాకులాః, తేచ తే మహీభృతో రాజానో హరిశ్చంద్రాదయః పర్వతాశ్చ శిరోభి శ్శిఖరై ర్గృహీతః సన్మార్గో నక్షత్రమార్గో యేషాం తే తథోక్తాః స్ఫురంత్య స్సానుసంపదో యేషాం తేషాం మహతాం కులమహీభృతాం కులపర్వతానాం చ సదృశః. ౧౭౬

ఉభయశ్లేష ముదాహరతి—విజితేతి. విజితారిపురో నిర్జితశత్రునగర స్త్రిపురాంతకశ్చ, మూర్త్యా విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతీ సర్వమంగళాపార్వతీచ యస్యసః రాజమౌళీ రాజశ్రేష్ఠ శ్చంద్రశేఖరశ్చ, అత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయో ర్విశేష్యయోః పృథగుపాదానం అత ఉభయశ్లేషః. ౧౭౭

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణేతి. అభిప్రాయగర్భా వ్యంగ్యగర్భా వ్యంగ్యస్య వాచ్యోన్ముఖత్వేన వాచ్యాతిశాయిత్వాభావా త్పరికరఇత్యన్వర్థోఽలంకారః.

రాజ్ఞో యాదవవంశపార్థివమణేః ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియ
స్త్వంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో మానైకవిత్తస్య చ,
సద్యో రుద్రనరేంద్రనాయకచమూనాథేన కేనాప్యధి
క్షిప్తస్యాచరితాని సేవణపతే ర్జానాతి సా గౌతమీ. ౧౭౯

అత్ర రాజ్ఞ ఇత్యేవ మాది విశేషణాన్యుత్ప్రాసగర్భాణి.

→ ఆక్షేపాలఙ్కారః. ←

అథాక్షేపాలఙ్కారః.—

విశేషబోధాయోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్,
నిషేధాభాసకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః. ౧౮౦

యత్ర విశేష ప్రతిపత్త్యర్థ ముక్తవక్ష్యమాణయోః ప్రాకరణికయో ర్నిషేధాభాసః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః.

ఉక్తవిషయే, వస్తువా కథనం వా నిషిధ్యతే. వక్ష్యమాణవిషయే కథనమేవ నిషిధ్యతే. తత్రాపి సామాన్యరూపేణ ప్రతిజ్ఞాయ విశేషరూపేణ నిషేధః, అంశోక్త్యా వంశాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్విధోఽయ మాక్షేపః. క్రమేణైషా ముదాహరణాని.—

ఉదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. రాజ్ఞో న తుయస్యకస్యచిత్, యాదవవంశపార్థివమణే ర్మహాకులీనస్య మ్లేచ్ఛస్య, ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియోఽనేకథా విహితపరాక్రమస్య నత్వనాఘ్రాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో నైకాకినః, మానైకవిత్తస్య నతు యథా కథంచి త్ప్రాణపరాయణస్య సేవణపతేః కేనాప్యంధ్రచమూపతినా అధిక్షిప్తస్య సతః, ఆచరితాన్యా యుధసన్న్యాసాదీని సా కబలితసేవణపతిసర్వస్వా గౌతమీ జానాతీత్యేవం సాభిప్రాయవిశేషణత్వం. ఉత్ప్రాసగర్భాణ్యభిప్రాయగర్భాణీత్యర్థః. ౧౭౯

గమ్యత్వప్రస్తావా త్పరికరానంతరం విశేషగమ్యత్వా శ్రయమాక్షేపం లక్షయతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా ప్రాకరణికత్వేన విధాతు మిష్టస్య అతఏవ నిషేధానర్హస్య యోనిషేధో విశేషబోధార్థ మభిధీయమానస్స న్నాభాసీభవతి సఆక్షేపఇత్యర్థః. ౧౮౦

తస్యచతుర్ధావిభాగమాహ—ఉక్తవిషయఇత్యాదినా.

నరేంద్రమౌళే న వయం తవ సందేశహారిణః,
జగత్కుటుంబినః కశ్చి న్న శత్రు రితి కథ్యతే. ౧౮౧

అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణాముక్తౌ న వయం సందేశహారిణ ఇతి వస్తునిషేధః.

న చానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకైతవవచనపరిహారేణ తత్త్వవాదిత్వే పర్యవసితః, సర్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యభావేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవమాది విశేషమాక్షిపతి.

కథననిషేధో యథా.—

వయమశరణా ఇత్యేషోక్తిః కథం ఘటతే జగ
త్త్రితయశరణే త్రాయస్వాస్మానితిస్ఫుటమజ్ఞతా,
సకలజనతారక్షాదక్షే త్వయి ప్రణతా ఇతి
త్రిభువన నమస్కార్యే సిద్ధం ప్రతాప మహీపతే. ౧౮౨

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమాద్యుక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవశ్యం పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతీయతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

తత్రోక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరతి—నరేంద్రేతి. అజాతశత్రోః కిమర్థం సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః. ౧౮౧

వస్తునిషేధం యోజయతి—అత్రేతి.

తత్ఫలంవిశేష మాహానచేతి. సందేశహారిషు తత్త్వనిషేధో ఽనుపపద్యమాన స్స న్నస్మదీయారాజానోభృత్యభావేణ భరణీయా ఇత్యాది విశేషం బోధయతీత్యర్థః.

కథననిషేధ ముదాహరతి—వయమితి. సర్వేషాం నాథేరక్షకే నమస్కార్యేచ త్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతర్యామ్యతా నా మస్మాక మశరణాస్త్రాయస్వ ప్రణతా ఇత్యాదీని వచనాని వ్యర్థానీత్యర్థః. ౧౮౨

యోజయతి—అత్రేతి. వయ మశరణాఇత్యేవ మాద్యుక్తిభి ర్యః కథననిషేధః తస్మాదాభాసరూపాదవిషయ ప్రవృత్త్యానిషేధస్య ప్రరోహాభావా దాభాసత్వ మితిభావః.

విజ్ఞాపయామ స్తే కించి త్కాకతీయ కులోద్వహ,
విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి. ౧౮౩

అత్ర విజ్ఞాపయామఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషకథననిషేధాభాసా త్సర్వథా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేష ఆక్షిప్యతే.

అంశోక్త్యా వంశాంతరస్య నిషేధో యథా.—

ప్రతాపరుద్ర స్స్వయమిద్ధతేజా
దైవం చ తద్విక్రమద త్తహ స్తం,
యూయం చ తూలోపమసారభాజ
స్తద్యుక్త మేవం యది వా కి ముక్త్యాః. ౧౮౪

అత్ర ప్రతాపరుద్రోమహీయాన్ యూయ మల్పా ఇత్యంశోక్త్యా యది వా కి ముక్త్యే రిత్యంశాంతరనిషేధాభాసేన సర్వథా ప్రణామైః ప్రసాదనీయోఽయం న తు ప్రాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభి రితి శత్రుస్త్రీవచనభంగ్యా విశేష ఆక్షిప్యతే.

* సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేపఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽ భాసత్వం

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదాహరతి—విజ్ఞాపయామఇతి. అత్ర ప్రథమార్ధే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ ద్వితీయార్ధేవయం రక్షణీయా ఇతి విశేషబోధార్థం విశేషకథన నిషేధాదాక్షేపః. ౧౮౩

అంశోక్త్యా వంశాంతరనిషేధ ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ఇద్ధతేజాః సమృద్ధప్రతాపః దత్తహస్త మనుకూలం తూలోపమసారభాజో నిస్సారా ఇత్యర్థః, తదేవంయుక్త మిత్యంశోక్త్యా కిముక్త్యే రిత్యంశాంతర నిషేధః. ౧౮౪

తస్యవ్యంగ్యం విశేషమాహ—సర్వథేతి.

ఆక్షేపాంతర ముపక్షిపతి సమానేతి. సమానార్థతయా సమానన్యాయతయేత్యర్థః.

తదేవాహ—యథాచేతి. అనుపపత్తివశా దిష్టనిషేధస్యేవాఽని

తథా ఽనిష్టవిధే రప్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.
యథా.—

నాథప్రతాపరుద్రస్య సేవాం త్యజసిచేత్త్యజ,
అరణ్యగృహమేధిన్యా రీతి రభ్యస్య తే మయా. ౧౮౫

అత్రానిష్టభూతం ప్రతాపరుద్రపాదసేవాత్యజనం తద్రిపుకామిన్యా విధీయతే. స విధి రనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహమేధిన్యా రీతి రభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస ఏవ ఉపబృంహితః.

వ్యాజస్తుత్యలంకారః.

అథగమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యాజస్తుతి రుచ్యతే.—

నిందయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతి రేవావగమ్యతే,
స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా. ౧౮౬

యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతిర్గమ్యతే ఏకాసా యత్ర స్తుతి ముఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్వితీయా వ్యాజస్తుతిః.
క్రమేణయథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్త్యా కిం వాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్తదీయారివక్త్రేషు దృశ్యతే కాలిమా మహాన్. ౧౮౭

స్తుత్యా నిందాయథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర హోసాహసికా ద్విషః,

ష్టవిధేరప్యాభాసత్వాదాక్షేపత్వ మితిభావః.

ఉదాహరతి—నాథేతి. అనిష్టవిధ్యాభాసం యోజయతి—అత్రేతి.

అథగమ్యత్వ ప్రస్తావాద్వాచ్యాభాసత్వప్రసంగేనాక్షేపానంతరం వ్యాజస్తుతింలక్షయతి—నిందయేతి. ౧౮౬

యత్ర నిందయాస్తుత్యావా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరబాధితస్వరూపయా యథాక్రమం స్తుతి ర్నిందావా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజరూపావా స్తుతిరితి ద్వివిధా ప్యన్వర్థా వ్యాజస్తుతి రిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. విశేషనిషేధేశేషాభ్యనుజ్ఞాన మితి న్యాయేనారివక్త్రవ్యతిరిక్తం విశ్వం కీర్త్యా ధవళీకృత మితి నిందయా స్తుతి ర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర శత్రూణాం సాహసప్రశంసయా భీరుత్వం

యద్విశంత్యుదధిం శైలా నారోహంతి సమంతతః. ౧౮౭

అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః.

అథగమ్యత్వ ప్రస్తావాదప్రస్తుత ప్రశంసోచ్యతే.

అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్రగమ్యతే,
అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా. ౧౮౯

యత్ర సారూప్యేణ సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణ భావేన చాప్రస్తుతకథనాత్ప్రస్తుతప్రతీతి స్తత్రాప్రస్తుత ప్రశంసా.

అప్రస్తుతాత్ప్రస్తుత ప్రతీతి రిత్యనేన సమాసోక్తివ్యావృత్తిః,
నచ కార్యాత్కారణప్రతీతా వనుమానావిర్భావశంకా. ౧౯౦

అనుమానాలంకారేప్రత్యాయ్యప్రత్యాయకయోర్ద్వయో రపిప్రాకరణికత్వాభ్యుగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యావృత్తి రపి, నచా

వ్యజ్యతే. ౧౮౮

స్తుతిప్రసంగాద్వ్యాజస్తుత్యనంతర మప్రస్తుత ప్రశంసామాహ— అథేతి. యద్యప్యప్రస్తుత మప్రస్తుతత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపిప్రస్తుతార్థప్రతీత్యర్థత్వా దవిరోధః అత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుతయో ర్నియామకం సంబంధమాహ—సారూప్యేతి. ఆదిగ్రహణాత్సామాన్యవిశేషభావః కార్యకారణభావశ్చ గృహ్యతే, తేషామేవార్థాంతరప్రతీతహేతుత్వాత్, తేన సామాన్యం విశేషః కార్యంకారణం సరూపంచప్రస్తుతంస్వస్వప్రతియోగినోఽప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రతీయతఇతిపంచాప్రస్తుత ప్రశంసాభేదాః. నచేయంసమాసోక్తి స్తద్విపర్యయేణ ప్రవృత్తేరిత్యాహ—అప్రస్తుతాదితి. కార్యాత్కారణప్రతీతిభేద స్యానుమానేఽంతర్భావంవారయతి.నచేతి. అతఏవపర్యాయోక్తవ్యావృత్తిరపీత్యాహ— అనేనేతి. తత్రాప్యుభయోః ప్రకృతత్వాదితిభావః.

వ్యంగ్య మత్రాలంకార్య మత ఆహ—నచేతి. ౧౯౦

తత్ర హేతుమాహ—ప్రతీయమానస్యేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్ అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వ మేవాయుక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతంప్రతీయమా

యంధ్వనిః, ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.

తత్రసారూప్యేణ యథా.—

అశాసు ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః
కింలబ్ధం భ్రమరగణైర్జరత్తరుభ్యః,
పున్నాగో నవనవ సౌరభప్రసూనై
రామోదం దిశతి నివాసమారభధ్వం. ౧౯౧

అత్ర భ్రమరవృత్తాంతే నాప్రస్తుతేన సర్వా నసంపూర్ణవిభవా నుర్వీశ్వరా న్విహాయ సకలగుణపరిపూర్ణః సర్వజనానందీప్రతాపరుద్ర ఏకఏవ సర్వేషాం విదుషాం సేవ్యఇతి ప్రస్తుతం ప్రతీయతే.

సామాన్యాద్విశేష ప్రతీతి ర్యథా.—

యశస్వినీపద్మభవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రీ నృపశేఖరాణాం,
తత్పాలనా ల్లాలనభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చిరాన్మధ్యమలోకఏషః.

అత్రప్రతాపరుద్రస్య గుణమహత్త్వే ప్రస్తుతేసామాన్య మభిహితం.

విశేషా త్సామాన్య ప్రతిపత్తిర్యథా.—

†దంతుమణావిణపెంఖఇ ణభణఇ వంతుం సకోఊహలావి,

---

† ద్రష్టుమనాఅపి నపశ్యతి నభణతి వక్తుం సకౌతూహలాఽపి,

నం తత్సాధనత్వేనోపకరోతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగంనామ గుణీభూతవ్యంగ్యం నప్రధాన మతో న ధ్వని రితి భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరతి—ఆశాస్వితి. ప్రశమితవాసనోదయేభ్యో నివర్తిత పరిమళప్రచారేభ్యో జరత్తరుభ్యో జీర్ణవృక్షేభ్యః. అత్రా ప్రస్తుత భ్రమరవృత్తాంతేన ప్రస్తుత ప్రతాపరుద్రవృత్తాంత స్సారూప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యేణేద ముదాహరణం, వైధర్మ్యాదినిబంధనా స్త్వన్యతో ద్రష్టవ్యాః. ౧౯౧

యశస్వినీతి. అత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంతవర్ణనయాప్రస్తుతరాజవిశేషణ ప్రతాపరుద్రగుణమహిమప్రతీతిః. ౧౯౨

దంతుమణావీతి. అత్ర దర్శనా ద్యుత్కంఠాయా మప్యదర్శనా

†పరిసాసఆవి ణంపసఇ వణిఆఏకీరిసీసింఠీ, ౧౯౩

అత్రముగ్ధానాం నవసంగమే మహతీలజ్జేతి సామాన్యే ప్రస్తుతే విశేషోఽభిహితః.

కార్యాత్కారణ ప్రతీతిర్యథా.—

గాధాఇవార్ణవాజాతా నీచాఇవ మహాద్రయః,
మహీమవతర త్యస్మిన్కాకతీయ కులేశ్వరే. ౧౯౪

అత్రార్ణవాదీనాం గాధత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణంభూతం ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే.

కారణాత్కార్య ప్రతీతి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్ధరిత్రీకల్పశాఖినః,
జాతామయి కృపాదృష్టిః కింవావిస్మయసేసఖే. ౧౯౫

అత్ర కథమీదృశమహావిభవ భాజనమధునాభవసీతి కార్యంపృచ్ఛతే సవిస్మయాయ సుహృదే కారణభూతా ప్రతాపరుద్రకృపాదృష్టి రభిహితా, వాచ్యసంభావాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం భేదాః స్వయంద్రష్టవ్యాః.

---

† స్పర్శాశయాపిన స్పృశతివనితాయాః కీదృశీసృష్టిః. ౧౯౩

దీనా మప్రస్తుతానాం లజ్జావిశేషాణా ముక్త్యా ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్య ప్రతీతిః, లజ్జాకార్యాణాం లజ్జాత్వ మాపచారికం. ౧౯౩

గాధాఇతి. అత్రాప్రస్తుతార్ణవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుత ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యప్రతీతిః. ౧౯౪

ప్రతాపేతి. అత్రాప్రస్తుత కారణవర్ణనాత్ ప్రస్తుతకార్య ప్రతీతిం యోజయతి—అత్రేతి. ౧౯౫

అత్ర వాచ్యస్య సంభవా ద్యుపాధివశాద్భేదాంతరాణి స్వయమూహనీయానీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్యసంభవే ప్రాచీనాన్యేవోదాహరణాని. అసంభవేతు 'కస్త్వంభోః కథయామి దైవహతకం మాంవిద్ధిశాఖోటక' మిత్యాదావచేతనేనసహ ప్రశ్నోత్తరికాఽనుపపన్నేతి వాచ్యస్యాస్యంభవః, ఏవమన్యదప్యుదాహార్యం.

పర్యాయోక్తాలఙ్కారః.

గమ్యత్వప్రస్తావాత్పర్యాయోక్తముచ్యతే.—

కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్,
ప్రస్తుతత్త్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తముచ్యతే. ౧౯౬

యత్ర ప్రస్తుతస్యైవ కార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుతమేవ కారణం గమ్యతే తత్పర్యాయోక్తం.

యథా.—

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంతదీర్ఘికాస్వాజిధూసరాః,
ప్రక్షాళయంతి గాత్రాణి కాకతీయచమూచరాః. ౧౯౭

అత్ర రిపునగరీదీర్ఘికావారివిహారేణ ప్రతాపరుద్రచమూచరకర్తృకేణ కార్యభూతేన సమరప్రారంభ ఏవ స్వపురాణి విహాయ పలాయితాః ప్రతినృపా ఇతి కారణం ప్రతీయతే.

ప్రతీపాలఙ్కారః.

అథ ప్రతీపం.—

ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థక్యేన కథ్యతే,
యద్వోపమేయతోద్యత్వం తత్ప్రతీపముదాహృతమ్. ౧౯౮

కారణగమ్యత్వప్రస్తావాత్పర్యాయోక్తం లక్షయతి—కారణమితి. ప్రస్తుతాదిత్యేతదప్రస్తుతప్రశంసావ్యవచ్ఛేదార్థం, పర్యాయేణ కార్యాదిద్వారా ప్రతీయమానస్య కారణస్య వర్ణనం పర్యాయోక్తమిత్యర్థః. ౧౯౬

ఉదాహరతి—ప్రతిభూపేతి. శుద్ధాంతదీర్ఘికాస్వంతఃపురక్రీడాపుష్కరిణీషు. ౧౯౭

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనాత్ప్రస్తుతస్యైవ కారణస్య ప్రతీతిం యోజయతి—అత్రేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానానంతరమస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్షయతి—ఆక్షేపఇతి. ఉపమేయేనైవోపమానకార్యేసిద్ధే కిమర్థముపమానమిత్యాక్షేపకం ప్రతీపం, యత్ర సిద్ధోపమానస్య నికర్షా

యత్ర ఉపమేయస్య లోకోత్తరత్వా దుపమానాక్షేపః క్రియతే త దేకం ప్రతీపం, యత్రోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్ద్వితీయం.

ఆద్యం యథా.—

కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,
కిమర్థ ముదయత్యేష నిర్లజ్జ శ్శశలాంఛనః. ౧౯౯

ద్వితీయం యథా.—

కాకతీయకులే లక్ష్మీపతి రేష న సంశయః,
అనేన కథ మల్పజ్ఞై స్సుమేరు రుపమీయతే. ౨౦౦

అనుమానాలఙ్కారః.

అథతర్కాన్యాయ మూలాలంకారా నిరూప్యంతే
*సాధ్యసాధననిర్దేశే త్వనుమాన ముదీర్యతే.
రూపకహేతుకత్వేన తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం.

యథా.—

ర్థ ముపమేయత్వక్లప్తి స్తద్ద్వితీయం, ఉభయత్రాప్యుపమేయస్యోపమాన ప్రాతికూల్యాత్ ప్రతీప వ్యపదేశః. ౧౯౮

కీర్త్యా వితి. అత్ర కీర్తే రేవ చంద్రభాసోద్వహనా ద్వైయర్థ్య శ్చంద్ర ఇత్యర్థః. ౧౯౯

కాకతీయేతి. అతోఽపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుమేరో ర్నికర్షార్థ ముపమేయత్వం కల్పితం, కాకతీంద్రస్యోపమానత్వే వివక్షా ప్రయోజికా.

అథానుమానాద్యలంకార వర్గ మధికరోతి. అథేతి.—తత్రాపి ప్రాధాన్యాదనుమాన మాదౌ లక్షయతి—సాధ్యేతి. వ్యాపకస్య ధర్మిణ్య యోగవ్యవచ్ఛేదస్సాధ్యం పక్షధర్మత్వం సపక్షేసత్వం విపక్షాద్వ్యావృత్తిరిత్యేతద్రూపత్రయసహితో హేతు స్సాధనంయత్ర సాధ్యప్రతీతయే సాధనం నిర్దిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః. తర్కానుమాన వైలక్షణ్యందర్శయతి. రూపకహేతుకత్వేనేతి.

రజోధూమ స్సేనావ్యతికరభవో యత్ప్రసరతి
స్ఫులింగా దృశ్యంతే భటఘటితకౌక్షేయకభువః,
తతో మన్యే యాత్రా శుచిసమయజో రుద్రనృపతేః
ప్రభూతః కోపాగ్నిర్దహతి రిపుభూపాలనగరీః. ౨౦౧

⟶ కావ్యలింగాలఙ్కారః. ⟵

అథ కావ్యలింగం.—

* హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.

యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వా ప్రతిపాద్యతే తత్కావ్యలింగమ్.

యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషా కాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,
హృది యాం బిభ్రతో భూపా వశీకుర్వంతి సంపదః. ౨౦౨

అత్ర వాక్యార్థగతో హేతుః.

పదార్థగతో యథా.—

మ్లానాఽపిభూభృతాం ఫాలలిపి రుచ్ఛ్వసితా పునః,

ఉదాహరతి — రజోధూమ ఇతి. యాత్రైవ శుచిసమయ ఆషాఢమాసో గ్రీష్మ ఇత్యర్థః. అత్ర క్రోధాగ్నౌ సాధ్యే రజో ధూమః ఖడ్గభువః స్ఫులింగాశ్చ లింగం సర్వసంప్రతిపన్న రూపత్రయసంపన్న యో ర్ధూమాగ్న్యో ర్వ్యాప్తి రూపకగర్భత్వా దనుమానాలంకారత్వం. ౨౦౧

అనుమానప్రసంగా త్తదనంతరం కావ్యలింగమాహ — హేతో రితి. వాక్యార్థహేతుకం విశేషణగత్యా పదార్థహేతుకంవా కావ్యలింగం ద్వివిధమిత్యర్థః. కావ్యగ్రహణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, తేనవ్యాప్తిపక్షధర్మతాదయో న క్రియంతఇతిరుచకః, అతఏవానుమానాదస్య వైషమ్యమితి లభ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర సంపద్వశీకరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచాక్షరీ ప్రాశస్త్యలక్షణో వాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౨

మ్లానేతి. అత్ర శత్రుభూపాలఫాలలిపేః పున రుచ్ఛ్వాసే నరేంద్రనఖజ్యోత్స్నామృతోక్షితత్వ పదార్థో హేతుః. యత్ర నఖజ్యోత్స్నామృ

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నాఽఽప్లుతోక్షితా. ౨౦౩

అత్ర పూర్వం పరిమ్లానాయా భూపాలఫాలలిపేః పునరుచ్ఛ్వాసే ప్రతాపరుద్రనరేంద్రచరణ నఖచంద్రికాసేచనం హేతుః, తస్యవిశేషణ గతత్వాత్పదార్థగతత్వోక్తిః.

అర్థాంతరన్యాసాలఙ్కారః.

అథార్థాంతరన్యాసః.—

కార్యకారణసామాన్యవిశేషాణాం పరస్పరం,
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాస ఉదాహృతః. ౨౦౪

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేనవా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽర్థాంతరన్యాసః.

తోక్షితత్వాదితి త్వతలాదిశిరస్కతయాపదార్థస్య హేతుత్వేనోపాదానే వాక్యార్థహేతుకే హేతుత్వప్రతిపాదక యచ్ఛబ్దాదిప్రయోగే చ నాలంకారః, తదాహేతుహేతుమద్భావస్య లౌకికత్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాత్, యత్ర తూపాత్తస్య హేతుత్వం యథోదాహృతే విషయే తత్రన కశ్చిద్విరోధఇతి సర్వస్వరహస్యం, తదేత న్మనసి నిధాయాహా—తస్య విశేషణగతత్వాత్పదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౩

క్వచిత్కావ్యలింగ సామ్యాత్తదనంతర మర్థాంతరన్యాసం లక్షయతి—కార్యేతి. ౨౦౪

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ప్రకృతసమర్థన మితి సమర్థనార్హత్వేనాభిహితస్య ప్రకృతస్యయత్సమర్థన ముపాదానం నత్వపూర్వత్వేన ప్రతీతిరిత్యనుమానవ్యవచ్ఛేదః, సమర్థ్యసమర్థకభావే సమానేఽపితాటస్థ్యేనహేతుత్వాత్కావ్యలింగాద్భేదః. నను తాటస్థ్యేన హేతుత్వం సామాన్యవిశేషభావఏవ, న తు కార్యకారణభావే అత స్తత్ర కాగతి రితి చేల్లక్షణాంతర మస్తు యథాయోగమన్యత్ర వాఽంతర్భవత్వితిసమాధేయం,తదుక్తంచక్రవర్తినా. 'అప్రతీతప్రతీతౌ స్యా దనుమానవ్యవస్థితిః, పదార్థాద్వాఽథవా క్యార్థా న్నిర్దేశే సతిహేతుతః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యలింగద్వయం మతం,భవే దర్థాంతరన్యాసస్తాటస్థ్యే హేతుభావతః,కార్యకారణభావేతు తస్యోక్తం లక్షణాంతరం మితి.

కార్యకారణభావేన యథా.—

భూపాః ప్రతాపరుద్రస్య నతా భవతనోన్నతాః,
ఉన్నతాన్నమయత్యేవ నతా నున్నమయత్యపి. ౨౦౫

అత్ర ఫలరూపేణౌన్నత్యేన నమ్రత్వకారణం సమర్థితమ్.

సామాన్యాద్విశేషసమర్థనం. యథా.—

ఉద్వేజితా రుద్రనరేశ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిపక్షభూపాః,
బిభ్యత్యమీ చిత్రమచేతనేభ్యో భీతస్య సర్వం భయకారి నూనం.

అత్ర భీతస్య సర్వంభయకారీతి సామాన్యమచేతనేభ్యో రిపుభూపా బిభ్యతీతి విశేషం సమర్థయతి.

విశేషాత్సామాన్య సమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపిమహతాం సంగాద్భవత్యేవహి సజ్జనః,
ప్రతాపరుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే. ౨౦౭

అత్ర ప్రతాపరుద్రసంగతిమహిమ్నా కలిః కృతయుగసదృశ ఇతివిశేషేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణాత్కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతమితి తన్నోక్తం. అతః ప్రకారత్రయమర్థాంతరన్యాసస్య.

తర్కన్యాయమూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఉదాహరతి—భూపా ఇతి. కార్యేణ కారణసమర్థనం యోజయతి—అత్రేతి. ౨౦౫

ఉద్వేజితా ఇతి. రణైరేవాపదానైరద్భుతకర్మభిః. సామాన్యేన విశేష స్సమర్థ్యత ఇత్యాహ—అత్ర భీతస్యేతి. ౨౦౬

దుష్టోపీతి. అత్ర విశేషేణసామాన్య సమర్థనంయోజయతి—అత్ర ప్రతాపేతి. కారణేన కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతత్వాన్నోదాహృతమిత్యాహ—కార్యేతి. వైధర్మ్యాశ్రయణే షడ్భేదా ద్రష్టవ్యాః.

తర్కపరిశుద్ధబుద్ధేరేవమీమాంసాయామధికారా త్తన్మూలానంతరమేతన్మూలానాం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తర్కేతి.

—>> యథాసంఖ్యాలఙ్కారః. <<—

ఉద్దిష్టానాంపదార్థానాం పూర్వంపశ్చాద్యథాక్రమం,
అనూద్దేశోభవేద్యత్ర తద్యథాసంఙ్ఖ్యమిష్యతే. ౨౦౮

యత్ర యేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థా స్తేనైవ క్రమేణానూద్దిశ్యంతే తత్ర యథాసంఙ్ఖ్యాలంకారః.

యథా.—

గాంభీర్య మౌన్నత్య మనర్గళత్వం ప్రతాపరుద్రే సమవేక్ష్య ధాతా,
అంభోనిధిష్వద్రిషు దిగ్గజేషు సృష్టిం ప్రయాసైకఫలామమంస్త. ౨౦౯

—>> అర్థాపత్త్యలఙ్కారః. <<—

ఏకస్యవస్తునోభావా ద్యత్రవస్త్వన్యదాపతేత్,
కైముత్యన్యాయతస్సా స్యాదర్థాపత్తి రలంక్రియా. ౨౧౦

యత్ర కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సమానన్యాయా త్కైముత్యేనార్థాంతర మాపతతి సోఽర్థాపత్తి లంకారః.

యథా సంఖ్యం లక్షయతి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిర్దిష్టా ఉద్దిష్టాపశ్చాన్నిర్దేశోఽనూద్దేశః, తేనాత్రపూర్వపశ్చాత్పదేస్ఫుటార్థే.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ఆగ్నేయాదీనా మగ్నేరహం దేవయజ్యయేత్యా ద్యనుమంత్రణ మంత్రవద్యత్రోద్దిష్టక్రమేణానూద్దేశాద్యథాసంఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంభీర్యమితి. సముద్రాదిభ్యోఽధికమస్యగాంభీర్యాదికమితిభావః గాంభీర్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనా మనూద్దేశా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, క్రమాలంకారోఽయమితి కేచిత్. ౨౦౯

వాక్యవిదా మర్థాపత్తిశ్చన్యాయఇతికృత్వా సంప్రత్యర్థాపత్తిం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. యత్రైకస్యవస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్పత్తేః;కిముతైవకైముత్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః, తన్న్యాయఃఅన్యద్వస్తు వస్త్వంతరమాపతేత్ సాఽర్థాపత్తిస్స్యాదిత్యర్థః.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. యథాదండభక్షణా దపూపభక్షణమర్థాదాపతితం తద్వత్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సామర్థ్యరూపాత్సమానన్యాయాదర్థాంతరమాపతతి సోఽర్థాపత్త్యలంకార ఇత్యర్థః, అత ఏవ సర్వ

నచాత్రానుమానశంకా కైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.

యథా.—

సమంతాదుద్వేలై ర్వివిధహయధాటీ కలకలై
ర్జగత్యాం క్రామన్నప్యజని విధురస్సేవణపతిః,
మనాక్ క్రోధోదంచద్భ్రుకుటికుటిలే రుద్రనృపతౌ
నృపాణా మన్యేషాం విఫలితరుషాం కైవగణనా?. ౨౧౧

అపిచ.—

త్రైలోక్యసారోఽపిసువర్ణశైలః ప్రతాపరుద్రేణ నృపేణతుల్యాం,
తులాంసమారోఢుమపూర్ణ ఏవమహీభృతాంకాగణనేతరేషాం.

అత్రప్రతాపరుద్రాపేక్షయా మేరా వప్యసారేఽన్యాషాం మహీభృతా మర్థాదసారత్వం కైముత్యా దాపతతి.

అథ పరిసంఖ్యాలంకారః.

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయది,
ఏకత్ర నియమ స్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే. ౨౧౩

స్వసూత్రం, డండాపూపికయాఽర్థాంతరాపతన మర్థాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్భావం వారయతి—నచేతి.

ఉదాహరతి—సమంతాదితి. అత్రప్రాకరణిక స్సేవణపతివృత్తాంతో నృపాంతర వృత్తాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి. ౨౧౧

త్రైలోక్యేతి. తులాసాదృశ్యం మహీభృతాంరాజ్ఞామద్రీణాంచ, అత్రాక్షేప్యాక్షేపకయో రుభయమహీభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణికత్వం, మహీభృతా మిత్యత్ర శ్లేషోవిశేషః, ఏవ మప్రాకరణికస్య ప్రాకరణికాక్షేపేఽప్యుదాహార్యం. ౨౧౨

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్యవస్తునోఽనేకత్రైకదాయుగపత్ప్రాప్తా వన్యతో నివృత్త్యర్థ మేకత్రనియమనంపరిసంఖ్యేత్యర్థః. ఏతేన 'విధిరత్యంతమప్రాప్తేనియమః పాక్షికేసతి, తత్రచాన్యత్రచప్రాప్తే పరిసంఖ్యేతిగీయతే' ఇతి మీమాంసకోక్త నియమపరిసంఖ్యయో ర్భేదో నాలంకారికై రంగీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం, పరివర్జనేన కస్యచిద్వర్జనేన కుత్ర

యత్రైకం వస్తు యుగప దనేకత్ర సంభావ్యమానం ఏకత్రైవనియమ్య తే సాపరిసంఖ్యా. సా ప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్నపూర్వికా తదన్యథా చేతి. తయో ర్ద్వయో ర్వర్జనీయస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యే చాతు ర్విధ్యం.

తత్ర శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

కింమండనం త్రిలోక్యాః? కాకతితిలకో న హాటకక్షితిభృత్,
స్తోతవ్యః కస్సుధియాం? రుద్రనరేంద్రో నమందరః క్షితిభృత్.

అర్థవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

కింవా క్షౌమవితానం లోకానాం? కాకతీయకులకీర్తిః,
కింసౌఖ్యం వసుమత్యా? రుద్ర నరేంద్రస్య భుజవాసః. ౨౧౫

అప్రశ్నపూర్వికా శాబ్దవర్జనీయా యథా.—

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతి స్సత్సభాయాం
న స్త్రీగోష్ఠ్యాం వ్యసన మనిశం నీతిశాస్త్రే నచాక్షే,
కీర్త్యాం నిత్యార్జనచతురతా నార్థజాతే వినోదో
విద్యాభ్యాసే నచపరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్ఞః. ౨౧౬

అర్థవర్జనీయా అప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

భూరేవ భువనం దేవః స్వయంభూరేవపార్థివః,
ప్రతాపరుద్ర ఏవైకశ్శిలైవ నగరీ శుభా. ౨౧౭

చిత్సంఖ్యానం వర్ణనీయత్వేనగణనం పరిసంఖ్యే త్యన్వర్థేయం. తస్యావి భాగమాహ—సేతి. తయోరితి ప్రశ్నపూర్వికాప్రశ్నపూర్వికయోరిత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరతి—కిమితి. అత్రమండనత్వేన ప్రాప్తయోః కాకతీంద్రకనకాచలయోః కనకాచలంకంఠోక్త్యా వర్జయిత్వా కాకతీంద్రేని యమనా చ్ఛాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా పరిసంఖ్యేత్యర్థః, ఏవముత్త రత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౨౧౪

కింవేతి. అత్రవర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం. ౨౧౫

రాగఇతి. అక్షే ద్యూతే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయం శాబ్దం ప్రశ్నస్తు నాస్తి. ౨౧౬

భూరేవేతి. నస్వర్గాదిరిత్యార్థవర్జనీయా ప్రశ్నరహితాపరిసంఖ్యా.

క్షోణీం రుద్రనరాధీశే రక్షతి క్షతవిద్విషి,
బలిసద్మన్యహిభయం త్రిదివే గోత్రభిత్కథా.
అలంకారస్యాస్య శ్లేషేణ చారుత్వాతిశయః. ౨౧౮

ఉత్తరాలఙ్కారః.

ఉత్తరాత్ప్రశ్న ఉన్నేయో యత్ర ప్రశ్నోత్తరే తథా,
బహుధా చ నిబధ్యేతే తదుత్తర ముదీర్యతే. ౨౧౯

యత్రోత్తరా న్నిబధ్యమానాత్ప్రశ్న ఉన్నీయతే తదేక ముత్తరం, చారుత్వార్థ మసకృల్లోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వ ముత్తరం ద్వితీయ ముత్తరం.

క్రమేణ యథా.—

కి మద్య వ్యుత్పత్తి స్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా
య దద్య జ్ఞాతవ్యం ప్రభవతి యదా రుద్రనృపతిః,
తదారభ్యోన్మార్గా జయతి విశదో ధర్మవిభవో
మహీదేవా శ్చోద్యద్ద్వివిధవిభవా రంభముదితాః. ౨౨౦

క్షోణీమితి. బలిసద్మని పాతాళే, అహిభయం సర్పభయం, స్వపక్షప్రభవం భయంచ, మహీభుజా మహిభయం, స్వపక్షప్రభవం భయమిత్యర్థః, త్రిదివే గోత్రభిత్కథా ఇంద్రప్రసంగః కులఘాతుక ప్రసంగశ్చ.

అత్రాభ్యుచ్చయమాహ—అలంకారస్యేతి.

పరిసంఖ్యాయాం ప్రశ్నప్రశంగాత్తదనంతర ముత్తరంలక్షయతి—ఉత్తరాదితి. యత్రోత్తరా దుపనిబధ్యమానః ప్రశ్నఉన్నీయతే తదేక ముత్తరం, నచేద మనుమానం పక్షధర్మత్వాదినిర్దేశాభావాత్, తథా ప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తర ముత్తరం బహుధా నిబధ్యతే తదపరం సకృచ్చారుత్వం నాస్తీతి బహుధాగ్రహణం, నేయం పరిసంఖ్యా తద్వదత్ర వ్యవచ్ఛేదవ్యవచ్ఛేదకభావస్యా వివక్షితత్వాత్. ౨౧౯

క్రమేణోదాహరతి—కిమద్యేతి. సుజనలోకవ్యవహృతా సాధుజనప్రసిద్ధా వ్యుత్పత్తి ర్ధార్మికత్వాదిజ్ఞానం తవాద్య కిం యదద్య తవచ జ్ఞాతవ్యం భవతీతి శేషః. ౨౨౦

అత్ర ప్రతాపరుద్రో యదా ప్రభవతి తదారభ్య
పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహీమహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,
కిమధునా పృచ్ఛసీ త్యుత్తరాత్కిం ప్రతాపరుద్రరాజ్యే
ధర్మప్రతిపాలనమస్తి?కింసుఖినోభూసురా? ఇత్యున్నీయతే ప్రశ్నః.

ద్వితీయా యథా.—

కింణుధంణకులవింజా కోలాహోసంజణేణ సహవాసో,
కాణఅరీఏఅసిలా కోరాఆ వీరరుందణరణాహో. ౨౨౨

✤ వికల్పాలంకారః. ✤

వాక్యన్యాయమూల ప్రస్తావాద్వికల్పఉచ్యతే.
విరోధేతుల్యబలయో ర్వికల్పాలంకృతిర్మతా. ౨౨౩

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశిష్టయో ర్విరుద్ధయో ర్ద్వయో ర్యుగపత్ప్రాప్తా వేకస్యాసంభవ స్తత్ర వికల్పః, ఔపమ్యా చ్చారుత్వం.

యథా.—

కింమధనం కులవిద్యా కో లాభ స్సజ్జనేన సహవాసః,
కానగరీఏకశిలాకో రాజా వీరరుద్ర నరనాథః. ౨౨౨

కిం తదిత్యాకాంక్షాయామాహ—ప్రభవతీతి. ప్రభుర్భవతీత్యర్థః ఉన్మార్గాపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, విశదో నిర్మలో నిరుపాధికఇత్యర్థః, మహీదేవా బ్రాహ్మణాశ్చ ఉద్యద్భి ర్వివిధై ర్విభవారంభై రైశ్వర్యవిజృంభణై ర్ముదితాః. ౨౨౧

అత్రోత్తరాత్ప్రశ్నోన్నయనం యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరతి—కిం ణ్ణ్వితి. అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదకభావ మవివక్షితత్వా ద్బహుధా ప్రశ్నోత్తర నిబంధనా దుత్తరాలంకారః. ౨౨౨

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్యాదినా. తుల్యప్రమాణవిశిష్టత్వా త్తుల్యబలయోరేకత్ర యుగపత్ప్రాప్తా విరుద్ధత్వా ద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్ప ఇత్యర్థః. లౌకికవికల్పా ద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి—ఔపమ్యా చ్చారుత్వ మితి. ౨౨౩

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినమ్రతా,
పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాద్రేర్వా నిషేవ్యతాం.

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంధివిగ్రహాభ్యాం తుల్యబల ప్రమాణాభ్యాం శిరోనమనధనుర్నమనే యుగప దేవ ప్రాప్తే. తయో ర్విరుద్ధత్వా ద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్పః.

→ సముచ్చయాలఙ్కారః. ←

వికల్పప్రతిపక్షభూతః సముచ్చయో నిరూప్యతే.—

* గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం వైమల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం యుగపదవస్థానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతౌ భద్రాసన ముపేయుషి,
సతాం ప్రసన్నం హృదయ మసతాం కలుషం మనః. ౨౨౫

క్రియాసముచ్చయో యథా.—

† పేచ్ఛఇఇమం ణరిందో పవిసఇ మఅణో అ గలఇ మాణో అ,
ఘుణ్ణఇ మణో అసుణ్ణం కిం ఏదం ఉవహా సహీఆఓ. ౨౨౬

---

† ప్రేక్షతే ఇమాం నరేంద్రో ప్రవిశతి మదనశ్చ గళతి మానశ్చ,
ఘూర్ణతే మన శ్చ శూన్యం కి మేత త్పశ్యత సఖ్యః. ౨౨౬

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయా చరణచ్ఛాయా, అన్యత్ర ప్రత్యంతపర్వతచ్ఛాయా. అత్ర శ్లేషో విశేషః. ౨౨౪

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

సముచ్చయస్య సంగతి మాహ—వికల్పేతి.

లక్షణ మాహ—గుణేతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. యత్ర గుణానాం క్రియాణాంచ వ్యస్తానాం సమస్తానాం వా యుగపదవస్థానం స సముచ్చయాలంకార ఇత్యర్థః.

విషయభేదేన గుణసముచ్చయ ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౨౫

తత్రైవ క్రియాసముచ్చయ ముదాహరతి— పేచ్ఛఇతి. ౨౨౬

ఏతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే.

ఏకవిషయిత్వే యథా.—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహిత శ్రీవీరరుద్రప్రభోః
సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాంతి విలోకయంతి పురతో నిశ్వాస మాతన్వతే
శుష్యంతి ప్రలపంతి యాంతి తనుతాం ముహ్యంతి మూర్ఛంతి చ.

గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా.—

దేవే కాకతివీరరుద్రనృపతౌ జైత్రప్రయాణోన్ముఖే
మాద్యద్దంతి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రధావద్రథం,
విచ్ఛాయానవ మాకులాక్ష ముదయత్కారణ్య మావిర్భవ
త్కంపం భ్రామ్యతి సర్వతః ప్రతివనం ప్రత్యర్థిభూభృద్గణః.

— ద్వితీయస్సముచ్చయః. —

*ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాం కార్యసాధనే,

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయ ముదాహరతి—త్రైలోక్యేతి. తద్యోషితః ప్రోషితభర్తృకాః, ఉత్కంఠయా ద్వారం యాంతి పురతో విలోకయంతి, యావ ద్దృష్టిః ప్రసర తీతి భావః. నిశ్వాస మాతన్వతే, ప్రియ మదృష్ట్వా చింత యేతి భావః, జ్వరేణ శుష్యంతి, ముహ్యంతి జడీభవంతి ఇతి, కర్తవ్యతామూఢమనసో భవం తీత్యర్థః. యద్వా మోహామూర్ఛయో స్సంచార్యవస్థాభేదేన భేదః. అత్రావస్థా నామ వివక్షితః క్రమః. ౨౨౭

గుణక్రియయో స్సామస్త్యేన సముచ్చయ మాహ—దేవ ఇతి. మాద్యద్దంతీత్యాదీని చత్వారి ప్రయాణక్రియావిశేషణాని. అత్ర కంపః క్రియా, అన్యే గుణాః. ౨౨౮

సముచ్చయత్వసామ్యా ద్ద్వితీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఖలేకపోతేతి. పురా కిల కుత్ర చి త్స్థలే లుబ్ధకేన ప్రసారితే జాలే చిత్రగ్రీవో నామ కశ్చి త్కపోతరాజః సపరివారో ధాన్యలోభా దాగత్య బద్ధః పరస్పరం మంత్రయిత్వా సర్వేఽపి సంభూయ జాలేన సహోడ్డీయ లుబ్ధకాదృశ్యతాం గత్వా కుత్ర చిత్ప్రదేశే హిరణ్యకనామ్నా మూషిక

కారణానాం సముద్యోగ స్స ద్వితీయ స్సముచ్చయః. ౨౭౫

యత్రైకం కార్యం సాధయితు మహమహమికయా బహూనాం కారణానా ముద్యమః సోఽపి సముచ్చయ ఏవ; యుగప దనేకేషా మవ స్థానాత్.

యథా.—

శుభ్రంయశశ్శౌర్యమహచ్ఛప్చ త్తంవిద్యాఽనవద్యావిమలంకులంచ,
ప్రతాపరుద్రస్య నరేశ్వరస్య లోకోత్తరాం రీతి ముదంచయంతి.౭౩౦

అత్ర యశఃప్రభృతీనాం లోకోత్తరరీతిసంపాదనే ప్రత్యేకం హేతు త్వేఽపి యుగప త్ఖలేకపోతన్యాయసంబంధః.

రాజా న్మిత్రా త్పాశచ్ఛేదం లబ్ధ్వా సపరివార స్స్వగృహం ప్రవిష్ట ఇతి పంచతంత్రకథాం మనసి నిధాయాహ—ఖలేకపోతన్యాయేనేతి. యథా పాశచ్ఛేదం ప్రతి సర్వేషాం కపోతానా ముద్యమః ఏవం కస్య చిత్కా ర్యస్య సాధనే బహూనాంకారణానాముద్యమే సోఽపిసముచ్చయ ఏవేతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా.

సముచ్చయత్వే హేతు మాహ—యుగప దితి. అస్యైవ తత్కార మితి సంజ్ఞాతరం. తదుక్తం—'తత్సిద్ధిహేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరంభవే' దితి.

ఉదాహరతి—శుభ్ర మితి. సద్యోగే చేద ముదాహరణం: శుభ్రత్వేన శోభనస్య యశసో లోకోత్తరరీతిసంపాదనే శౌర్యమహత్త్వా దినా శోభనై ర్వృత్తాదిభి స్సముచ్చయాత్. 'దుర్వారా స్స్మరమార్గణాః ప్రియతమే దూరే మనోఽప్యుత్సుక'మిత్యాదా స్మరమార్గణా నాం దుర్వారత్వే నాశోభనానాం తాదృశై రేవ ప్రియతమాదిభి స్సముచ్చయ ఇత్యత్రాసద్యోగః. ప్రియతమాదీనాం స్వత శ్శోభనత్వేఽపి విరహివిష యత్వేనాత్రాశోభనత్వం జ్ఞేయం. 'శశీ దివసధూసరో గళితయౌవనా కామినీ'ఇత్యాదౌ శశిన శ్శోభనస్యాపి దివసధూసరత్వా దశోభనత్వేన సదసత స్తాదృశై రేవ కామినీప్రభృతిభిః సముచ్చయ ఇతి సదసద్యోగో ఽత్ర ద్రష్టవ్యః. ఇతి త్రివిధోఽయం సముచ్చయః. ౭౩౧

✤ సమాధ్యలఙ్కారః. ✤

అథ సమాధి రుచ్యతే.—

> * ఏకస్మి న్కారణే కార్యసాధనేఽన్య త్పరాప తేత్,
> కాకతాళీయనియత స్స సమాధి రుదీర్యతే. ౨౩౧

యత్రైకస్మి న్కారణే కార్యసాధనాయ ప్రవృత్తే కాకతీయతయాఽన్యత్కారణ మాగత్య త త్కార్యం సుకరం కరోతి స సమాధ్యలంకారః.

యథా.—

తత్కరసాదృశ్యా త్తదనంతరం సమాధింలక్షయితి—ఏకస్మిన్నితి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. కేన చిదారబ్ధస్య కార్యస్య కాకతాళీయ న్యాయేన కారణాంతరేణ సమాధానా త్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళీయేతి. వృత్తివిషయే కాకతాళశబ్దౌ కాకతాళసమవేతక్రియావాచినౌ. తేన కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళ మితీవార్థే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి జ్ఞాపకా 'త్సుప్సు'పేతి సమాసః. ఉభయత్రోపమేయం క్రమేణ దేవదత్తాగమనం దస్యూపనిపాత శ్చ తేన దేవదత్తదస్యుసమాగమః కాకతాళసమాగమసదృశ ఇతి లభ్యతే. తతః కాకతాళ మివ కాకతాళీయ మితి ద్వితీయస్మిన్నివార్థే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి ఛప్రత్యయః. యథా పతతా తాళఫలేన కాకవధః తద్వ దుపనిపతితై ర్దస్యుభి ర్దేవదత్తస్య వధ ఇత్యర్థః. య దాహ భగవాన్ భాష్యకారః—'ఏవం తర్హి ద్వౌ ఇవార్థౌ కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళం కాకతాళ మివ కాకతాళీయమ్'ఇతి. త చ్చ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన—'తత్ర కాకాగమనం దేవదత్తాగమనస్యోపమానం తాళపతనం దస్యూపనిపాతస్య. తాళేన తు యః కాకస్య వధ స్స దేవదత్తస్య దస్యునా వధస్యోపమాన మితి వధాదిః కాకతాళీయాదిశబ్దవాచ్య స్సంపద్యతే' ఇతి. తేన కాకతాళీయం నామాతర్కితోపనతం చిత్రీకరణ ముచ్యత ఇతి వృత్తికారః. ఏవం చానుషంగికకారణాంతరస్య సమాధేః సమప్రధానసర్వకారణా త్సముచ్చయా ద్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

రణాంగణే రుద్రనరేంద్రరోషశమాయ రాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
వక్త్రేషు య ద్వాయువశా త్పతంతి తృణాని దేవస్య సపక్షపాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రనరేంద్రక్రోధశాంత్యర్థం రణాగ్రే ప్రక్రాంతస్తుతీనాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళీయతయా పతితై స్తృణైః కోపశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

—భావికాలఙ్కారః.—

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.—

* అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్ష్యేతే,
అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్. ౨౩౩

యత్రాద్భుతచరితోపవర్ణనా ద్భూతభావినో ర్వస్తునోః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః. న చ భూతభావినోః ప్రత్యక్షవవభాసో విరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాం హృది భావనోదయాత్. తథాచ భావనాయాః పునః పునశ్చేతసి

ఉదాహరతి—రణాంకణ ఇతి. అత్ర క్రోధశాంతౌ స్తుతిః ప్రధానకారణం. వక్త్రే వాయువశాత్తృణపతనం కాకతాళీయ మితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కారాతిశయనిదానం భావికం లక్షయతి—అతీతేతి. అత్యద్భుతార్థకథనా దితి. తథావిధశబ్దసందర్భేణేతి శేషః. ౨౩౩

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. భావః కవే రభిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబత్వే నాస్తీతి భావికం. నను సంబంధో వర్తమానం చ గృహ్యతే చక్షురాదినేతి న్యాయేన భూతభావినోః ప్రత్యక్షవ దవభాసో విరుద్ధ, ఇత్యాశంక్య పరిహరతి—నచేతి. తత్ర హేతు మాహ—అత్యద్భుతేతి. భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయా త్సంస్కారోద్బోధాత్. న చేద మయుక్త మిత్యాహ—తథాచేతి. భావనాయాః పునరితి భావనావిషయ్యాణా మత్యద్భుతవస్తూనా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయహృదయే, నిదర్శనా న్నితరాం దర్శనాత్, ఆదరప్రత్యయేన ధార్యమాణత్వా దిత్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవేతి. యథా లౌకి

నిదర్శనా త్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవ. యథాపాంథస్య కామినీభావనయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. న చేయం స్వభావోక్తిః; తస్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా. ఇహ త్వత్యద్భుతత్వేన. నాపి రసవదాద్యలంకారః; తత్ర విభావానుభావాద్యనుసంధానే నైవ రసాదే ర్భావ్యత్వం. న త్వత్యద్భుతత్వేన. న చేయ ముత్ప్రేక్షా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షత్వే నాధ్య

కానా మింద్రియై ర్వర్తమానసంబంధార్థసాక్షాత్కారః, యథా వా యోగినా మైకాగ్ర్యలక్షణయా భావనయాఽతీంద్రియార్థసాక్షాత్కారః, తథా కావ్యతత్త్వవిదాం కావ్యతత్త్వగతాత్యద్భుతత్వానుసంధానప్రయుక్తయా భావనయా అతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారో యుజ్యత ఏవే త్యర్థః. అత్ర దృష్టాంత మాహ—యథేతి. పాంథస్య పథికస్య, విరహిణ ఇత్యర్థః. 'పథో ణనిత్య' మితి ణప్రత్యయః. కామినీభావనయా కామినీధ్యానేన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదుక్తం—'సాక్షిగత స్సాకలికోఽయ మద్వైతవాదః' ఇతి. నచేదం స్వభావోక్తా వంత ర్భవతీత్యాహ—నచేతి. కుత ఇత్యాకాంక్షాయా ముభయో ర్వైషమ్య మాహ—తస్యా మితి. వస్తుభావస్య, లౌకికవస్తుగత సూక్ష్మధర్మస్యేత్యర్థః. యథావ దన్యూనాతిరిక్తత్వేన వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతాసాధారణ్యేన హృదయసంవాదిప్రతీతివిషయత్వ మిత్యర్థః. ఇహ భావికే తు అత్యద్భుతత్వేన లోకోత్తరాణాం వస్తూనాం స్ఫుటతయా తాటస్థ్యేన ప్రతీతి రితి భేద ఇత్యర్థః. అతఏవ రసవదాదా నాంతర్భావ ఇత్యాహ—నాపీతి. తత్ర హేతు మాహ—తత్రేతి. విభావానుభావాద్యనుసంధానేన పరమాద్వైతజ్ఞానివ న్మమై వైతే శత్రో రేవైతే తటస్థస్యైవైత ఇత్యాది విశేషపరిహారేణ సాధారణ్యేన సహృదయసంవాదిప్రత్యయే నేత్యర్థః. రసాదే ర్భావ్యత్వం స్వాద్యత్వ మిత్యర్థః. న త్వత్యద్భుతత్వేనేతి. యథా భావికే భూతభావినో రత్యద్భుతార్థయోస్సర్వజ్ఞవత్తాటస్థ్యేన ప్రతీతిర్న సాధారణ్యేన తద్వ దత్ర న భవ తీత్యర్థః. న న్వత్ర భూతభావినో రప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షత్వే నాధ్యవసాయా దివాదే రభావా చ్చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా కుతో న స్యా దత ఆహ—నచేయ ముత్ప్రేక్షేతి. తత్ర హేతుమాహ—అతీతేతి.

వసాయాభావాత్. నచాయం భ్రాన్తిమదలంకారః; భావనాయా అభ్రాన్తిరూపత్వాత్. అత స్సర్వోత్తీర్ణ ఏ వాయ మలంకారః. యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాతి క్రోడాకృతి ర్హరః,
మృద్బిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే య స్యాలక్ష్యత మేదినీ. ౨౩౮

అత్రాష్టాదశద్వీపయుక్తాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్బిందురూపతేతి అత్యద్భుతవర్ణనయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షవ త్ప్రతీతి సంభవః.

ప్రత్యనీకాలఙ్కారః.

అథ ప్రత్యనీకాలంకారః ప్రతిపాద్యతే.—

* బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే,
య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యతే. ౨౩౯

యత్ర, ప్రబలస్య ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారాసామర్థ్యా త్తదీయతిర

నష్ట్యాప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసీయతే.కింతర్హి కావ్యార్థవిద్భిః ప్రత్యక్షం దృశ్యతే? ఇతి నోత్ప్రేక్షేతి భావః. నను భూతభావినోః ప్రత్యక్షత్వే భ్రాంతిమ దలంకారః కిం నస్యా? దత ఆహ—నచాయ మితి.తత్ర హేతు మాహ—భావనాయా ఇతి. కావ్య తత్త్వవిదాం భూతభావి వస్తుసాక్షాత్కార సామగ్రీ భావనా తస్యా అభ్రాంతిరూపత్వాత్.భ్రాంతిం రూపయతి జనయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావ స్తత్త్వం.త దభావాత్,భ్రాంతిజనకత్వాభావాదిత్యర్థః.భూతభావివిషయత్వేఽపి భావనామహిమ్నా న ప్రత్యక్షత్వహాని రితి భావః. కంటకశోధన ముపసంహరతి—అతఇతి. య దన్య దవశిష్టం త త్సర్వమలంకార సర్వస్వే ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరతి—ధ్వజాగ్ర ఇతి. క్రోడాకృతి ర్వరాహాకృతిః. ౨౩౮

యోజయతి—అత్రేతి.

లోకన్యాయమూలప్రస్తావా త్ప్రత్యనీకం లక్షయతి—బలినఇతి. ప్రతీకారఇతి. 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహుళ' మితి దీర్ఘః. ౨౩౯

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అనీకస్య సైన్యస్య ప్రతినిధిః ప్రత్యనీకం,

స్కారో భవతి తత్ప్రత్యనీకమ్.

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్యమహోష్మన్యక్కృతస్వమహిమా బడబాగ్నిః,
తద్గభీరిమసనాభి మజస్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః.

అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయత్వ మిత్యలంకారత్వమ్,

—⟶ అథ వ్యాఘాతాలఙ్కారః. ⟵—

* యేన యత్సాధితం వస్తు తేనైవ క్రియతేఽన్యథా
అన్యేన తదలంకారో వ్యాఘాత ఇతి కథ్యతే. ౨౩౭

యద్వస్తు యేన కేనచిత్కర్త్రా యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు తేనైవ సాధనేన అన్యేన కర్త్రా యదన్యథా క్రియతే స వ్యాఘాతః.

యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,
దోర్భ్యాం లబ్ధోదయాన్ భూపాం స్తాభ్యా మనుదయాన్ సృజన్.

తత్తుల్యా దిదమపి ప్రత్యనీకమిత్యర్థః. ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రఖ్యాపన మత్ర ప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరిమ్ణా గాంభీర్యేణ సనాభిం సుహృదం, 'జ్యోతిర్జనప' దేత్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ౨౩౬

అస్యాలంకారత్వ మాహ—అత్రేతి.

పూర్వవదేవ సంగత్యా వ్యాఘాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనోపాయేన యద్వస్తు సాధితం, కేనచిత్కర్త్రేతి శేషః. తేనైవోపాయేనాన్యేన కర్త్రా తద్వస్తు అన్యథా క్రియతే చేత్స వ్యాఘాతోఽలంకార ఇత్యర్థః. ౨౩౭

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులోద్భూతః, నాభిజాతో బ్రహ్మా, తతోఽధికా స్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భ్య మీశ్వరబాహుభ్యాం, లబ్ధోదయాన్ భూపాన్ రాజన్యాన్, 'బాహూ రాజన్యః కృతః' ఇతి శ్రుతేః. తాభ్యాం దోర్భ్య మనుదయా నుదయరహితాన్, సృజన్నితి నిష్పాదకస్య నిష్పాదితవస్తువ్యాహతిహేతుత్వా ద్వ్యాఘాతః. ౨౩౮

పర్యాయాలఙ్కారః.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారనిరూపణప్రస్తావా త్పర్యాయాలంకారో నిరూప్యతే.

*క్రమే ణైక మనేకస్మి న్నాధారే వర్తతే యది,
ఏకస్మి న్నథవాఽనేకం పర్యాయాలంకృతి ర్మతా. ౨౩౯

యత్ర క్రమా దేక మాధేయ మనేకస్మి న్నాధారే వర్తతే స ఏకః పర్యాయః. న చాత్ర విశేషాలంకారః; తత్రైక స్యానేకత్ర యుగపద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధారే అనేక మాధేయం వర్తతే స ద్వితీయః పర్యాయః. న చాత్ర సముచ్చయాలంకారః; తత్రాప్యేకత్రానేకేషాం యుగపద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ.

యథా.—

దంష్ట్రాయాం కుహనాకిటే ర్భగవతో దేవస్య శౌరేః పురా
పశ్చాన్మస్తకమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేశితుః,
అద్యోర్వీపతిశేఖరస్య మహత శ్శ్రీకాకతీయప్రభో
ర్బాహౌ సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదినీ. ౨౪౦

అత్రైకస్యా మేదిన్యాః క్రమా దనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్వితీయః.—

వ్యాఘాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోః క్రమికత్వాత్తత్ప్రసంగేన పర్యాయం లక్షయతి—క్రమేణేతి. ఏక స్యానేకత్ర వర్తన మనేక స్యైకత్ర వర్తనం చేతి ద్విధా పర్యాయాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్విశేషసముచ్చయయోః క్రమేణ వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౯

దంష్ట్రాయామితి. కుహనాకిటే ర్మాయావరాహస్య, పాతాళలోకే ఫణభృత శ్శేషస్య, సర్వధురాం వహతీతి సర్వధురీణః, 'ఖ స్సర్వధురా' దితి ఖప్రత్యయః. విశ్వధురీణేతిపాఠే అత్రైవ 'ఖ' ఇతి యోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః. ౨౪౦

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి—అత్రేతి.

యేషాం ముఖే నిజవధూసవిధే నృపాణాం
శౌర్యోక్తయ స్సముభవ న్నభిమానగర్భాః,
తేషాం ప్రతాపనృపవీక్షణకాతరాణాం
తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి. ౨౮౧

—సూక్ష్మాలఙ్కారః—

అథ సూక్ష్మాలంకారో నిరూప్యతే.—

*అసంలక్షితసూక్ష్మార్థప్రకాశ స్సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయ స్యార్థస్య యత్రాకారేంగితాభ్యాం ప్రకాశనం స సూక్ష్మాలంకారః.

యథా.—

†గురుఅణసవిహమ్మి వహూ సట్ఠూణ ణరిదపేసిఅ దూఈం,

†గురుజనసవిధే వధూర్దృష్ట్వా నరేంద్రప్రేషితాం దూతీం,

యేషామితి. నిజవధూసవిధే యోషిన్మధ్యే, అభిమానగర్భా గర్వగుంభితాః, తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాయ స్వేత్యాదివాక్యాని, సముద్భవంతి. అత్రైకస్మిన్ ముఖే శౌర్యోక్తీనాం దీనవచనానాం చ క్రమేణ వృత్తిః. ౨౮౧

ఏకత్రానేకవృత్తిప్రసంగే నైకస్య సంలక్షితత్వాసంలక్షితత్వసంబంధాత్పర్యాయానంతరం సూక్ష్మంలక్షయతి—అసంలక్షితేతి. అసంలక్షితస్య స్థూలబుద్ధీనా మసంవేద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం తీక్ష్ణబుద్ధిసంవేద్యస్యార్థస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, యత్ర స సూక్ష్మాలంకార ఇత్యర్థః.

వ్యాచష్టే—విదగ్ధేతి. ఇంగితాకారయో ర్లక్షణమాహ చక్రవర్తీ—"ఆకృతివ్యంజితా శ్చేష్టా ఇంగితం బుద్ధికారితాః, ఆకారః పునరామ్నాత స్తా ఏవాబుద్ధికారితాః." తథా—"తారాపుటభ్రూదృష్ట్యాదేర్వికారా నింగితం విదుః, ఆకారా స్తత్వజా భావా ఆద్యా బుద్ధ్యా పరేఽన్యథా" ఇతి.

ఉదాహరతి—గుర్వితి. అత్ర దూత్యా స్సంకేతసమయజిజ్ఞాసాయాం తదీయేన భ్రూభంగాది నేంగితే నోపలభ్య ప్రగల్భవధ్వా రాత్రి

‡సవ్వఙ్గేసు సహాస కత్థూరివిలేవణ కుణఇ. ౨౮౨

అత్రకస్తూరీవిలేపనేన తిమిరసమయ స్సంకేతకాల ఇతి ప్రకాశ్యః.

— ఉదాత్తాలఙ్కారః. —

అథోదాత్తాలంకారః కథ్యతే.—

తస్యాపి లోకన్యాయమూలత్వై వానంతర్య కారణమ్.

*తదుదాత్తం భవే ద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే.

యత్ర మహాసమృద్ధిశాలినో వస్తునో వర్ణనం క్రియతే త తోదాత్తాలంకారః.

యథా.—

రమ్యా మేకశిలాభిధాననగరీ మాసేదివాంసో బుధాః

సౌవర్ణేషు గృహేషు రత్నరచితద్వారస్తోరణేషు స్థితాః,

‡ సర్వాంగేషు సహసం కస్తూరీవిలేపనం కరోతి. ౨౮౨

— సమయ స్సంకేతకాల ఇతి కస్తూరీవిలేపనేన ప్రకాశ్యతే. "వక్త్రనిస్యంది స్వేదబిందుప్రబంధైర్దృష్ట్వా భిన్నం కుంకుమం కాఽపి కంఠే, పుంస్త్వం తన్వ్యా వ్యంజయంతీ వయస్యా స్మిత్వా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖ" ఇత్యత్ర స్వేదబిందునిమిత్తకుంకుమభేదలక్షణాకారసూచితం పురుషాయితం పాణౌ కృపాణలేఖనేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యాకారనిబంధన స్సూక్ష్మః. ౨౮౨

ఉదాత్త మాహ—అథేతి.

తస్యసంగతి.మాహ—తస్యేతి.

లక్షణమాహ—తదితి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. మహాసమృద్ధిశాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తైశ్వర్యశాలిన ఇత్యలౌకికత్వకథనాదలంకారత్వమ్.

రమ్యామితి. ఆసేదివాంసః ప్రాప్తాః, కలభాన్ బాలగజాన్, మోదంత ఇతి యత్ తత్ త్యాగలీలాయితం త్యాగలీలా. లోహితాదిక్యషంతాద్భావే క్యః. అంగభూతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం.యథా—"తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహుసహాయ శ్చకార రక్షః క్షయం రామః." అత్రారణ్యే వర్ణనీయే రామ

ఆరుహ్యాంగణమేదినీషు కలభాః క్రీడోత్సుకా నర్భకా
న్మోదంతే యదవేక్ష్య రుద్రనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితం. ౨౮౩

—— పరివృత్త్యలఙ్కారః. ——

అథ సమానన్యాయాత్ పరివృత్తి ర్నిరూప్యతే.—

చరిత మంగత్వేనవర్ణిత మితి మతాంతరానుసారేణ సర్వస్వకారః. తథాహి—యత్ర రసా యో వాక్యార్థీభూతా స్తత్ర రసవదాదయో ఽలంకారా ఇత్యలంకారమాత్రరసికా భామహాదయః, తన్మతే యథా వాక్యార్థీభావా దంగభూతో రసాది స్తథాంగభూతమహాపురుషచరిత వర్ణనాత్మకో ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వనిదర్శనే తు కావ్యాత్మనో రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావో నోపపద్యతే. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—"రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః,ధ్వనేరాత్మాంగిభావేన భాసమానోవ్యవస్థితః"ఇతి. యత్ర రసస్వరూపే వస్తుమాత్రే ఽలంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థీభావేన ప్రధానే ఽంగభూతా రసాదయ స్తత్ర రసవదాద్యలంకారా ఏవ. తదపి తైరేవోక్తం—"ప్రధానే ఽన్యత్రవాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యేతస్మిన్నలంకారో రసాదిరితిమేమతిః" ఇతి. తదా ద్వితీయోదాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదయం. అత ఏవ ధ్వనిదర్శనానుసారీ విద్యానాథోఽపి ద్వితీయ ముదాత్తంనాంగీచకారేతి రహస్యం. నన్వేవం తర్హి రసవదాదయః కిమితి నాంగీక్రియంత ఇతి చేన్నైవం; రసప్రకరణ ఏవ తత్స్వరూపనిరూపణాత్. కింతూదాహరణ మలంకార ప్రకరణే భవిష్యతీతి ప్రతిజ్ఞాయ కేన వాఽభి ప్రాయే ణేహ నోదాహృతం? అస్మాభిస్తు తత్రైవ దిఙ్మాత్రముదాహృతమితి నేహ పునః ప్రయత్యతే. ౨౮౩

సమృద్ధికార్యత్వా ద్విషయస్య తద్రూపాం పరివృత్తి ముదాత్తానంతరం నిరూపయతి—అథేతి. సమానన్యాయాత్ లోకవ్యవహారరూపాత్.

* సమన్యూనాధికానాంచ యదావినిమయోభవేత్,
సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసౌ మతా. ౨౮౪

సమన్యూనాధికానాం సమాధికన్యూనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః.సమేన సమపరివృత్తి ర్న్యూనే నాధికపరివృత్తి రధికేన న్యూనపరివృత్తిశ్చేతి.
సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా.—

సుధారసముచో వాచో దత్వా కాకతిభూభుజే,
అతో లభన్తే కవయ స్సహస్రం గన్ధసిన్ధురాన్. ౨౮౫

అత్ర వచసాం గన్ధసిన్ధురాణాం చ సమత్వం.
న్యూనే నాధికపరివృత్తి ర్యథా.—

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య లభన్తే సుస్థిరాం కృపామ్. ౨౮౬

అత్ర త్యజ్యమానా దుపాయనాదే రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్రకృపావిలసిత స్యై వాధిక్యమ్.
అధికేన న్యూనపరివృత్తి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః ప్రత్యర్థిభూభుజః,
దత్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభన్తే వల్కలాదికమ్. ౨౮౭

అత్ర త్యజ్యమానా దాభరణజాతా దాదీయమానస్య వల్కలాదే ర్న్యూనత్వం.
అథ శృఙ్ఖలాన్యాయమూలాలఙ్కారా నిరూప్యన్తే—

సమేతి.కించి ద్దత్వా కస్యచి దాదానం వినిమయః,సమస్య సమేన న్యూన స్యాధికేన అధికస్య న్యూనేన వినిమయ ఇతి త్రేధా పరివృత్తిః.
సమేన సమపరివృత్తి ముదాహరతి—సుధేతి.అతః కాకతీన్ద్రాత్, గన్ధసిన్ధురాన్ గన్ధగజాన్. లక్షణ ముక్తం నాటకే. ౨౮౫
న్యూనే నాధికపరివృత్తి ముదాహరతి—ఉపాయనమితి. ౨౮౬
అధికేన న్యూనపరివృత్తి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౮౭
అనన్తరాలఙ్కారచతుష్టయస్య సంగతిమాహ—అథేతి.

కారణమాలాలఙ్కారః.

*పూర్వం పూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్స్యా దుత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాఖ్య మలంకరణ ముచ్యతే. ౨౮౮

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుతాం భజతే స కారణమాలాఖ్యోఽలంకారః.

యథా.—

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జనం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽభ్యుదయం కాకతీశ్వరే. ౨౮౯

ఏకావళ్యలఙ్కారః.

*యత్రోత్తరోత్తరేషాంస్యా త్పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమాత్,
విశేషణత్వకథన మసా వేకావళీ మతా. ౨౯౦

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతి క్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం భజతే స ఏకావళ్యలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనగరీ సుజనై రుపశోభితా,
సుజనా స్స్ఫీతవిభవై ర్విభవా స్థైర్యశాలినః. ౨౯౧

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపోహనే నాపి భవతి.

కారణమాలాం లక్షయతి—పూర్వపూర్వమితి. ప్రతిశబ్దో భిన్నక్రమః. తేన పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమాలే త్యర్థః. తథా వ్యాచష్టే—యదేతి. ౨౮౮

విద్యయేతి. విద్యాదయో వినయాదీ న్ప్రతి హేతవః. ౨౮౯

ఈష దేతద్వైపరీత్యా దేకావళీం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య విశేషణత్వం స్థాపనే నాపోహనేనచ ద్వైవిధ్యమనుభవతీత్యేకావళీం ద్విధాకరోతి. ౨౯౦

ఆద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూర్వస్య సుజనాద్యుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౧

యథా.—

న త ద్రాజ్యం ప్రజా యత్ర న భవం త్యార్జితశ్రియః,
న తాః ప్రజాః ప్రభు ర్యాసాం న స్వయం కాకతీశ్వరః. ౨౫౨

మాలాదీపకాలఙ్కారః.

*యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవే దుత్తరోత్తరం,
ప్రత్యుత్కర్షావహత్వం త న్మాలాదీపక ముచ్యతే. ౨౫౩

యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్వం స మ్మాలాదీప కాలంకారః.

యథా.—

భాగ్యభూమా మహీం ప్రాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,
భుజః ప్రతాప మతులం ప్రతాప శ్చ జగ త్త్రియం. ౨౫౪

సారాలఙ్కారః.

*ఉత్తరోత్తర ముత్కర్షః సారాలంకార ఉచ్యతే.

యథా.—

జగత్సు వసుధా భాతి తస్యా మేకశిలా పురీ,
కాకతీయాన్వయా స్తత్ర తస్మి న్రుద్రనరేశ్వరః. ౨౫౫

ద్వితీయముదాహరతి—తద్రాజ్యమితి. అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వపూర్వస్య ప్రజాద్యుత్తరోత్తర మపోహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౨

పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తర స్యోత్కర్ష హేతుత్వే నైకావళీ ముక్త్వా ఉత్తరోత్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వ స్యోత్కర్ష హేతుత్వే మాలాదీపక మాహ—యదేతి. ౨౫౩

భాగ్యేతి. అత్ర భాగ్యాతిశయాదిభి ర్మహ్యాదీనా ముత్కర్షః క్రమేణవిధీయతే. ౨౫౪

పరిశేషా త్సారం లక్షయతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్వితి. అత్ర జగదపేక్షయావసుధాయా ఉత్కర్షః, తదపేక్షయాఏకశిలాయా ఇత్యాదిక్రమేణోత్కర్షో రుద్రనరేశ్వరే విశ్రామ్యతి.

సకలభువనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయీకుర్వతః చిరాదస్యాలంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం
సమాప్తమ్.

గద్య. ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే అర్థాలఙ్కారనిరూపణం నామాష్టమం ప్రకరణమ్.

మిశ్రాలఙ్కారప్రకరణమ్.

అథ సంసృష్టిసంకరౌ నిరూప్యేతే.—

యథా లౌకికానా మలంకారాణాం హిరణ్మయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సౌందర్యహేతునా మన్యోన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయో దృశ్యతే తథైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం మిథస్సంబంధేన సౌందర్యాతిశయః ప్రతీయతే. స చ సంబంధో ద్వివిధః. సంయోగరూప స్సమవాయరూపశ్చేతి. సంయోగే మిశ్రతిలతండులన్యాయః. సమవాయే మిశ్రక్షీరనీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంసృష్టిః. క్షీరనీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయహేతుత్వా దలంకారధురంధరత్వం. న తు పూర్వోక్తాలంకారశేషతా.

ఏకైకాలంకారనిరూపణానంతరం మిశ్రాలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. ఉక్తానా మలంకారాణాం క్వచి త్సమాహారే కిం పార్థక్యేన పర్యవసాన ముతాలంకారాంతరత్వ మితి విచార్య లౌకికాలంకారన్యాయే నాలంకారాంతరత్వం సిద్ధాంతయతి—యథేతి. హిరణ్మయానాం సౌవర్ణానాం,'దాండినాయనాదిసూత్రేణ నిపాతనా త్సాధుః. పృథఙ్మిథస్సంబంధాభావేఽపి సౌందర్యహేతూనాం మిథ స్సంబంధే చారుత్వాతిశయ స్తథైవ రూపకాదీనా మిత్యర్థః. సౌందర్యాతిశయహేతో స్సంబంధస్య ద్వైవిధ్య మాహ—స చేతి. ఉత్కటభేద స్సంయోగరూపః అనుత్కటభేద స్సమవాయరూప ఇత్యర్థః. ఆద్యే తిలతండులన్యాయేన సంసృష్టిః. ద్వితీయే క్షీరనీరన్యాయేన సంకరః. అనయోః పృథగుపాదానం న పూర్వశేషత్వ మిత్యర్థః.

తత్ర ప్రథమం సంసృష్టి ర్నిగద్యతే.—

సంసృష్టిః

* తిలతండులసంశ్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంశ్లిష్యేయు రలంకారా స్సా సంసృష్టి ర్నిగద్యతే. ౧

యత్ర తిలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబద్ధా రూపకాదయో భవంతి సా సంసృష్టిః. సా త్రివిధా, శబ్దాలంకారగతత్వే నార్థాలంకారగతత్వే నోభయాలంకారగతత్వేన చ.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ర్యథా.—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురధురానిర్దారితోర్వీతలా
స్తవ్యంగత్తుంగతురంగమప్రతిభయా ద్రాక్స్యందనస్యందనాః,
తీవ్రారంభసముద్యదుద్భటభటాటోపస్ఫుటద్దిక్తటా
నిస్సీమాః ప్రసరంతి రుద్రనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౨

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

అర్థాలంకారసంసృష్టి ర్యథా.—

కాకతీన్ద్రచమూ ర్ధత్తే మహిమాన ముదన్వతః,

తత్ర ప్రథమ ముత్కటభేదనిబంధనాం సంసృష్టిం లక్షయతి—తిలేతి. ౧

తస్యా స్త్రేధా విభాగ మాహ—సేతి.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ముదాహరతి—శుంభదితి. శుంభత్సంభ్రమా దీప్యమానసంరంభా యే గంధసింధురా గంధగజాః తద్ధురయా తద్భారేణ నిర్దారితం నిర్భిన్న ముర్వీతలం యేషు తే తథోక్తాః,త్వంగద్భిః ప్లవమానైః తుంగతురంగమైః ప్రతిభయా భయంకరాః, ద్రాక్స్యందనాః శీఘ్రధావనాః స్యందనా రథా యేషు తే తథోక్తాః, అత్ర ధురధురా భటభటే త్యత్ర ఛేకానుప్రాసో ఽన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాసశ్చ సంసృజ్యతే. ౨

అర్థాలంకారసంసృష్టి ముదాహరతి—కాకతీంద్రేతి.ఉదన్వతో

గ్రసతే యా ద్విషద్భూపధ్వజినీ స్తటినీ రివ. ౩

అత్ర నిదర్శనోపమయో స్సంసృష్టిః.

ఉభయసంసృష్టి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రదోర్దండో మండలాగ్రేణ మండితః,
దృశ్యతే సమరే వీరై రుత్ఫణః ఫణవా నివ. ౪

అత్ర వృత్త్యనుప్రాసోపమయో స్సంసృష్టిః.

సంకరః.

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరనీరనయా ద్యత్ర సంబంధ స్స్యా త్పరస్పరం,
అలంకృతీనా మేతాసాం సంకర స్స ఉదాహృతః. ౫

యత్ర క్షీరనీరన్యాయే నాలంకారాణాం మిథస్సంబంధో భవతి స సంకరః. తస్యాంగాంగిభావేన సందేహేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రైవిధ్యమ్.

తత్రాంగాంగిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్వల్గుంహితగర్జితై ర్ద్విపఘటాకాదంబినీసంభ్రమైః

మహిమానం ధత్త ఇత్యత్రాసంభవద్ధర్మయోగేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా న్నిదర్శనా. తస్యా స్తటినీ రివే త్యుపమాయాశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

ఉభయసంసృష్టి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౪

సంకరం లక్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరనీరన్యాయా దనుత్కటభేద స్సంబంధః స సంకర ఇత్యర్థః. ౫

తస్య త్రేధా విభాగ మాహ—తస్యేతి.

క్రమే ణోదాహరతి—ఉద్యదితి. క్షోణీభృత్కటకానాం వైరి

క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇవ,
శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టిశమితక్ష్మాచక్రతాపోదయా
యాత్రాః కాకతివల్లభస్య జగతా మానంద మాతన్వతే. ౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమాలంకారేణ ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యత్రోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి జాతీయయో రంగాంగిభావః. కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి సమాసాశ్రయణాత్ క్షోణీభృత్కటకోపరోధేత్యత్ర శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః.

భూపాలరాజధానీనాం అన్యత్ర పర్వతనితంబానాం, ఉపరోధపటుభిర్నిరోధనసమర్థైః,'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయో'రితి విశ్వః. శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్ట్యైవ శమితః క్ష్మాచక్రతాపోదయో భూమండలసంతాపాతిశయో యాసు తా స్తథోక్తాః, దుష్టనిగ్రహేణ భూభారోఽవతర తీతి భావః. ౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—అత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకత్వే ద్విపఘటారూపవిషయస్థగనే కాదంబినీరూపోపమానస్యైవ సవిశేషణత్వం నోపమేయస్య. అతోఽధికోపమం నామ దోషస్స్యాత్. తస్మాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతి భావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యస్యా అనుగ్రాహ్యత్వా దంగిత్వం. ద్విపఘటా కాదంబినీత్యస్యా అనుగ్రాహకత్వా దంగత్వమ్. అతోఽనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. అంగినో రన్యోన్యం చమత్కారహేతుత్వా న్మిశ్రణేఽపి రామణీయకం ద్రష్టవ్యం. తర్హి ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యత్ర కేన సమాసే నోపమాలాభ ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి'రితి సమాసః. అభ్యుచ్చయమాహ—క్షోణీభృదితి. క్షోణీభృత్కటకశబ్దేన శత్రురాజధానీపర్వతనితంబయో రభిధానాచ్ఛ్లేషః. ఉభయో రభేదాధ్యవసాయా చ్ఛ్లేషమూలాతిశయోక్తి

విజాతీయసంకరో యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య కృపాణధారా ప్రత్యర్థిభూపేషు పతత్యమందం,
ప్రక్షాళనాయేవ కృతస్య ధాత్రా తద్వర్తినో దుర్లిపికల్మషస్య. ౭

అత్ర ప్రక్షాళనాయేవేత్యుత్ప్రేక్షయా దుర్లిపికల్మషస్యేత్యత్ర రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి జాతీయయో రంగాంగిభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా.—

విజితారిపురో మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః,
భువి శంభురివాభాతి కాకతీయనరేశ్వరః. ౮

అత్ర విజితారిపురఇత్యర్థసామ్యాదుపమా. విలసత్సర్వమంగళఇతి శబ్దసామ్యాత్ శ్లేషశ్చ. తౌ శంభురివేత్యేకస్మిన్నివశబ్దే ఽనుప్రవిష్టౌ.
సందేహసంకరో యథా.—

రిత్యర్థః. ఇయం చ ద్వీపఘటాకాదంబినీత్యత్రోపమాయా అంగం. తేనాతిశయోక్త్యనుగృహీతయా యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ...హారా ఇవేత్యుపమా ఽనుగ్రాహ్యత ఇతి ఫలితం.

విజాతీయసంకర ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కృపాణస్య ధారా కోటిరుదకధారాచ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తినః ప్రత్యర్థిభూపాలవర్తినో దుర్లిపిరేవ కల్మషం పంకం తస్య క్షాళనాయేవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. అత్ర క్షాళనయోగ్యస్య కల్మషస్య ప్రాధాన్యం రూపకేణైవ లభ్యతే నాన్యథేత్యుత్ప్రేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకోత్ప్రేక్షయో ర్విజాతీయయో రన్యోన్యాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః. ౭

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకర ముదాహరతి—విజితేతి. ౮

యోజయతి—అత్రేతి. విజితారిపుర ఇత్యత్ర శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వా దర్థసామ్యం. విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యత్ర తదభావాచ్ఛబ్దసామ్యం. తావుపమాశ్లేషావేకస్మిన్నివశబ్దే ఽనుప్రవిష్టౌ. తస్యోభయోపస్కారకత్వా దితి భావః.

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,
ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసారజ్యోత్స్నయా ఽమృతం.

అత్ర కాకతీయకులాంబుధా విత్యాదౌ రూపకోపమయో స్సందేహసంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయో ఽంబుధి రివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. నచాత్ర సాధకం బాధకం వా ప్రమాణ మన్యతరస్యాస్తీతి సందేహ ఏవ పర్యవస్యతి. సాధకబాధకప్రమాణసంభవే తు సందేహనివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేః పారిజాతా త్సముద్భవాః,
వతంసయంతి దిక్కాన్తార్యో మధురాః కీర్తిమంజరీః. ౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి రూపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం. వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

సందేహసంకర ముదాహరతి—జాత ఇతి.

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధా విత్యాదౌ సమాసద్వయసంభవా దితి. మయూరవ్యంసకాదీనాం చాకృతిగణత్వా ద్రూపకోపమితసమాసద్వయసంభవా దిత్యర్థః. నన్వత్రామృతదానస్య చంద్ర ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏ వేందు రితి రూపక మేవ నోప మేతి చే న్నైవం; ఔపచారి స్యామృతదానస్య ప్రతాపరుద్రే ఽపి సంభవాత్, ఉపమాయాః బాధకాభావాత్. తేనాత్ర రూపకోపమయో స్సందేహ ఏవపర్యవస్యతీ త్యాహ—నచేతి. సాధక మనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం. తత్సద్భావే సందేహ ఏవ నివర్తత ఇత్యర్థః.

క్వచి త్కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధక మి త్యాకాంక్షాయాం క్రమేణ దర్శయతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రనృపతిరూపా త్పారిజాతాత్ (వతంసయంతీ త్యత్ర, 'వష్టి భాగురి రల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యల్లోపః), అత్ర వతంసీకరణం మంజరీ ష్వేవానుగుణ మితి రూపకపరిగ్రహే సాధక మిత్యాహ—అత్రేతి. తత్రోపోద్బలమాహ—వతం

బాధకం యథా.—

కాకతీంద్రస్య నిస్సాణధ్వనౌ దిక్షు విజృంభితే,
వ్యాకులీకృతసత్త్వోఽభూత్ప్రతిపక్షబలార్ణవః. ౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యుపమాయా వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి బాధకం ప్రమాణం. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే' ఇత్యనుశాసనేన సామాన్యప్రయోగ స్యోపబాధకత్వాత్. అతః పారిశేష్యా ద్రూపకాలంకారః. ఏవం యథాసంభవ మన్యేషా మలంకారాణాం సంసృష్టిసంకరౌ బోద్ధవ్యౌ తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

సీకరణేసాభేదప్రతీతి రితి. న పున రుపమాయా మివ భేదాభేదప్రతీతి రితి భావః. ౧౦

బాధకం దర్శయతి—కాకతీంద్రస్యేతి. దిక్షు నిస్సాణధ్వనౌ విజృంభితే వ్యాప్తే సతి, ప్రతిపక్షబల మే వార్ణవో, వ్యాకులీకృతాని క్షోభీకృతాని సత్త్వా న్యంతఃకరణాని ప్రాణిన శ్చ యస్య స తథోక్తః. ౧౧

బాధకం యోజయతి—అత్రేతి. ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇవేత్యుపమిత సమాసస్య వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వా త్పరిశేషా ద్రూపకమే వేత్యర్థః. అలంకారాంతరసంకరసంసృష్టిప్రపంచః ప్రబంధాంతరేషు ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి. వివేకినా మేతావతై వేతర దపి సుబోధ మితి విస్తరభీరుభి రస్మాభి రుపరమ్యత ఇతి సర్వ మవదాతమ్.

జగతి నిఖిలవిద్యాసింధుముష్టింధయానాం
పరభణితిపరీక్షా యుజ్యతే సజ్జనానాం,
త దిహ మమ నిబంధే దూషణం భూషణం వా
భవతి యది విదగ్ధై స్తద్ధ్యవశ్యం విమృశ్యమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహోపాధ్యాయకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలఙ్కారశాస్త్రే మిశ్రాలఙ్కారప్రకరణం
సమాప్తమ్.

గద్య. ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే మిశ్రాలఙ్కారనిరూపణం నామ నవమం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నామాలంకారశాస్త్రమ్

సవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్.

మంగళమస్తు.

చెన్నపురి : వావిళ్ల, రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రితము.—1917.